

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 5 (2003)

AFLEVERING 1

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

G.F.M. Bossers (UvA)
E.C. Coppens (KUN)
S. Faber (VUA)
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders Archief, UvA)
R.C.H. Lesaffer (Universiteit Tilburg en KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
P.L. Nève (KUN en Universiteit Tilburg)
C.H. van Rhee (UM)
T.J. Veen (UvA), voorzitter

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Correspondentie en boeken ter recensie:

Prof.Dr. T.J. Veen
Heemsteedse dreef 156
2102 KR Heemstede
tel. ++ 31 (0)23-5292898
of ++ 31 (0)20-5253495 (UvA)
e-mail: veen@jur.uva.nl

Prof.Dr. D. Heirbaut
Vakgroep Grondslagen van het recht
Universiteit Gent
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteitstraat 4, B-9000 Gent
tel. ++ 32 (0)9-2646840
fax ++ 32 (0)9-2646707
e-mail: dirk.heirbaut@UGent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht en met steun van het Belgische ministerie van Justitie. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De Stichting OVR stelt zich krachtens artikel 2 van haar Statuten ten doel het uitgeven en ontsluiten van rechtsbronnen in de ruimste zin van het woord, het publiceren van verslagen van haar werkzaamheden en van mededelingen omtrent hetgeen voor de kennis van het oud-vaderlandse recht belangrijk is, alsmede het vestigen van een of meer leerstoelen op het gebied van de studie van de bronnen van het oud-vaderlandse recht.

De Stichting OVR geeft Werken uit voor de publicatie van bronnen. Ze publiceert in het tijdschrift *Pro Memorie* voornamelijk artikelen, kronieken, opiniërende stukken en recensies. De Stichting heeft een bijzondere leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek der bronnen' aan de Universiteit van Amsterdam; deze leerstoel wordt thans bezet door Prof.Dr. F. Keverling Buisman.

Contribuantenadministratie van de Stichting OVR:

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Het Gelders Archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
tel. ++ 31 (0)26-3521600
fax ++ 31 (0)26-3521699
e-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie € 20,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 15,-.

REDACTIONEEL

Met deze eerste aflevering van Pro Memorie in 2003 zijn we al weer toe aan de vijfde jaargang. In totaal zijn er nu acht afleveringen verschenen. In alle gevallen, ook bij de twee themanummers die uitkwamen, heeft de voorzitter van de redactie, Theo Veen, een hoofd-aandeel gehad in de organisatie en de diverse redactionele werkzaamheden. En dan hebben we het nog niet eens over zijn inhoudelijke bijdragen. Het een en het ander is ook van toepassing op deze aflevering. Dat zij uitdrukkelijk vermeld omdat uit de ondertekening van dit redactioneel iets anders zou zijn op te maken. Nadat de tweede correctie van de drukproeven reeds had plaats gehad, heeft Theo zijn werkzaamheden voor ons (en zijn) tijdschrift wegens ziekte moeten opschorten en aan ondergetekende gevraagd dit deel van zijn taak voor deze aflevering over te nemen.

Als drijvende kracht achter Pro Memorie heeft Theo Veen een menigte van gegevens en ervaringen paraat voor evaluatie en prognoses bij het aanbreken van dit eerste lustrum. Dat houden we tegoed. Beperken we ons nu tot de hoofdzaak dan moet de conclusie zijn dat er reden is tot tevredenheid over het resultaat, maar dat dit heel wat hoofdbrekens gekost heeft. Zolang de contributie voor de Stichting OVR op het huidige peil blijft – en daar zijn goede redenen voor – moet er als het om de exploitatie van Pro Memorie gaat elk jaar geld bij. Met incidentele bedragen, bijvoorbeeld ten behoeve van het uitbrengen van de themanummers, en niet te vergeten dankzij steun van het Belgische ministerie van Justitie, is het tot nu toe gelukt. Het zou echter ook wel eens anders kunnen gaan. Daarom zou het beter zijn als een meer structurele financiële basis was. Die wens leeft overigens bij veel meer tijdschriftredacties.

Wat inhoud en aanpak betreft zijn er natuurlijk ook nog wel wensen, maar de belangrijkste doelstellingen zijn bereikt. Grenzen werden overschreden, niet alleen die tussen Nederland en België, maar ook waar het gaat om wetenschapsgebieden, tijdperken en geïnteresseerden. De achterin deze aflevering geplaatste lijst van contribuanten van OVR (zie ook het redactioneel van de afleveringen 3.1 en 3.2) maakt het mogelijk meer over de laatstbedoelden, het lezerspubliek van Pro Memorie, te weten te komen, terwijl bij vergelijking met gegevens uit eerdere jaren valt na te gaan dat Pro Memorie het contribuantenbestand uit een dal aan het omhoog brengen is. Hopelijk zal uit de digitale versie van de lijst van contribuanten, geplaatst op de website van het NCRD, zijn te constateren dat deze lijn wordt voortgezet.

Niet alleen door deze lijst van contribuanten speelt het personele element in deze aflevering een belangrijke rol, maar ook door een tweetal interviews, met prof. Margaret Hewett en met prof. Robert Feenstra. Het laatste, het vijfde in de reeks ‘Rechtshistorici uit de

Lage Landen' brengt niet alleen de ondervraagde uitvoerig in beeld, maar levert ook door de omvangrijke annotatie een publicatie van blijvende waarde op. Daarmee is overigens niets ten nadele gezegd van de overige bijdragen, die op een verscheidenheid van onderwerpen betrekking hebben.

Voor de tweede aflevering van deze jaargang is het nodige gereed of nog in de pen. De zesde jaargang is eveneens al in zicht, hetgeen te maken heeft met het 125-jarig bestaan van de Stichting OVR dat in 2004 wordt gevierd. Enerzijds heeft de redactie plannen voor een bijzondere uitgave tot een begin van uitvoering gebracht, terwijl de festiviteiten ook andere resultaten kunnen opleveren die voor Pro Memorie geschikt zijn.

Haarlem, 28 juli 2003
Sjoerd Faber

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN (5): INTERVIEW MET R. FEENSTRA

‘Ik ben geen groot redenaar, ik houd niet erg van generalisaties en ik ben altijd sterk door het detail aangetrokken’. ‘Mijn credo is geweest dat in Nederland de rechtsgeschiedenis internationaal beoefend moet worden.’

De Leidse emeritus hoogleraar in het Romeinse recht en zijn geschiedenis R. Feenstra is onder de Nederlandse rechtshistorici niet alleen de Nestor maar ook de primus (het zou hybris zijn er aan toe te voegen ‘inter pares’). Meer dan zestig jaar lang heeft de zich nog steeds Amsterdammer voelende Leidse geleerde in talloze studies de geschiedenis van vooral het na-Justiniaanse recht, niet alleen van het privaatrecht maar ook van het publiekrecht, verkend. Het werd dus hoog tijd voor een goed gesprek met de meest gelauwerde rechtshistoricus van de Lage Landen.

Robert Feenstra, op 5 oktober 1920 geboren te Batavia (thans: Jakarta) in het voormalige Nederlands Indië, studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam (het doctoraalexamen heeft hij tengevolge van de oorlogsomstandigheden op 27 september 1945 afgelegd aan de Vrije Universiteit) en promoveerde op 8 april 1949 aan de Universiteit van Amsterdam cum laude op een proefschrift over de ‘prijnsbetalingsregel’ van Inst. 2.1.41.¹ Promotor was prof. mr. H.F.W.D. Fischer. Nog in 1949 werd de jonge doctor benoemd tot hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis en de inleiding tot de rechtswetenschap te Utrecht. In 1952 verwisselde hij het Utrechtse professoraat voor de Leidse leerstoel die hij tot zijn emeritaat in 1985 heeft bekleed. Zijn Utrechtse en zijn Leidse inaugurele rede waren beide geïnspireerd door Koschakers boek *Europa und das römische Recht* (1947) en hadden een programmatisch karakter. In Utrecht sprak prof. Feenstra over de receptie van het Romeinse recht, in Leiden koos hij positie in het debat over de zogenaamde ‘crisis’ in de studie van het Romeinse recht.²

¹ R. Feenstra, *Reclame en revindicatie. Onderzoekingen omtrent de rol in de ontwikkelingsgeschiedenis van het recht van reclame gespeeld door den Romeinsrechtelijken regel omtrent eigendomsvergang en prijsbetaling bij koop* (Inst. 2.1.41), diss. UvA (Haarlem 1949).

² R. Feenstra, *Verkenningen op het gebied der receptie van het Romeinse recht, inaugurele rede Utrecht 9-10-1950* (Zwolle 1950); R. Feenstra, *Interpretatio multiplex. Een beschouwing over de zgn. Crisis van het Romeinse recht, inaugurele rede Leiden 20-3-1953* (Zwolle 1953). Zie ook Feenstra’s Ten geleide in de Nederlandse vertaling van Koschakers boek (*Europa en het Romeinse recht*, Zwolle 1995, derde druk: Deventer 2000). – Zie voor een bibliografie van Feenstra’s werk: Robert Feenstra, *Fata iuris Romani. Études d’histoire du droit* (Leyde 1974), p. XIII-XXXII, voortgezet in: J.A. Ankum, J.E. Spruit [et] F.B.J. Wubbe (ed.), *Satura Roberto Feenstra sexagesimum quintum annum aetatis complenti ab alumnis collegis amicis oblata* (Fribourg 1985), p. XV-XXIV en in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 68 (2000), p. 233-255. In T.J. Scott & Daniel Visser (ed.), *Developing Delict: Essays in honour of Robert Feenstra* (first published as *Acta Juridica* 2000) [Cape Town 2000], p. IX-XXI verscheen een ‘Selective list of publications of Robert Feenstra’. Een genealogie van het Friese geslacht Feenstra treft men aan in *Nederland’s Patriciaat* 77 (1993), p. 229-254 (zie vooral p. 248-249). In verband met het hierna volgende lijkt het ons zinvol enkele genealogische gegevens te vermelden. Robert Feenstra is gesproten uit het huwelijk (Batavia, 8 december 1917) van Mr. Hermanus Diedericus Feenstra (1886-1967) en Catharina Petronella Sluiter (1883-1957), geboren te Meester Cornelis (een voorstad van Batavia). Feenstra’s grootvader Carel Philip Sluiter (1854-1933) was in de jaren 1879-1890 leraar in Batavia, en daarna lector (1891-1898) en hoogleraar (1898-1925) in de zoölogie aan de Universiteit van Amsterdam. Feenstra trouwde op 27 juli 1948 met Wetka Maria von Saher (*1926); uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren, van wie de oudste in 1992 overleed.

Indië

Ik ben geboren in Batavia, waar mijn vader advocaat was. Hoe hij daar was gekomen? Mijn vader had drie oudere broers van wie er twee als jurist naar Indië waren gegaan. Voor een jonge man was destijds in Indië snel een goede baan te vinden. In Batavia heeft mijn vader mijn moeder ontmoet. Mijn moeder is in Indië geboren doordat mijn grootvader, later professor in de zoölogie in Amsterdam, aan het begin van zijn carrière leraar was aan het Gymnasium Willem III in Batavia. Maar zij is daar niet gebleven totdat ze mijn vader leerde kennen: vanaf haar zevende heeft ze haar jeugd verder doorgebracht in Amsterdam. Ze wilde heel graag studeren, maar zij had alleen de vijfjarige HBS voor meisjes doorlopen, hetgeen geen toegang tot universitaire examens verschafte. Zij koos een weg die destijds die toegang wel mogelijk maakte: het behalen van een middelbare akte (KIV). Dit deed zij in navolging van haar schoolen-boezemvriendin Johanna Westerdijk, later de eerste vrouwelijke hoogleraar in Nederland.³

Met zo'n middelbare akte kon je in Zwitserland, in Zürich, promoveren. Mijn moeder heeft wel in Zürich gestudeerd, maar is er niet gepromoveerd. Toen het proefschrift al helemaal klaar was (het ging over algen in de *Zürichsee*) verscheen plotseling een dissertatie van een ander over hetzelfde onderwerp; mijn moeders tekst werd uiteindelijk alleen als artikel in een tijdschrift gepubliceerd.⁴ Zij was intussen gaan werken op het Phytopathologisch Laboratorium in Amsterdam, waarvan Johanna Westerdijk sinds 1906 directrice was; daarin was ook het Centraal bureau voor schimmelcultures ondergebracht. In het kader van het werk aan schimmelcultures is zij eind 1915 uitgezonden voor een onderzoek in Indië. Dat was midden in de eerste wereldoorlog, maar Nederland was neutraal en de boot naar Indië voer nog door het Suezkanaal. Na een half jaar onderzoek kon zij door de oorlogsomstandigheden eigenlijk niet meer terug. Reizen via het Suezkanaal was onmogelijk geworden, de route om de Kaap was ook niet alles meer, onder andere vanwege de Duitse duikboten. Je kon als je wou nog met een schip naar Wladiwostok gaan, met de Transsiberische spoorlijn naar Rusland komen en dan naar Nederland doorreizen. Dat deed mijn oom nog onder het Kerenski-regiem. Maar die mogelijkheid verviel op den duur ook. Mijn moeder moest dus in Indië blijven en heeft tenslotte een baantje gekregen bij 's Lands Plantentuin in Buitenzorg (Bogor). In die tijd heeft ze in de kleine kring van Europeanen mijn vader ontmoet bij een familie die ze beiden kenden: de man werd later professor in Leiden (ik was hier nog korte tijd zijn collega in de faculteit), de econoom Boeke.⁵ Mijn ouders zijn in december 1917 in Batavia getrouwd.

³ Johanna Westerdijk (1883-1961) had in 1904 de middelbare akte behaald die de bevoegdheid gaf om plant- en dierkunde te doceren in het middelbaar onderwijs (K IV akte). Ze promoveerde in 1906 in Zürich en was buitengewoon hoogleraar in de fytopathologie in Utrecht (1917-1952) en aan de Universiteit van Amsterdam (1930-1952). In de jaren 1906-1952 was ze directrice van het Phytopathologisch Laboratorium Willie Commelin Scholten en in de jaren 1907-1958 leidde ze ook het Centraal Bureau voor Schimmelcultures, dat in 1907 in het Phytopathologisch Laboratorium was ondergebracht. Zie BWN, II, p. 616-617. – BWN is de afkorting voor het Biografisch Woordenboek van Nederland (tot dusverre 5 delen, 's-Gravenhage en Amsterdam, 1979-2002). De biografieën in de verschenen delen zijn ook te vinden op het internet: www.inghist.nl/Nieuws/Tips/Onderzoek/Projecten/BWN.

⁴ Cath.^a P. Sluiter, 'Beiträge zur Kenntnis von Chara contraria A. Braun und Chara dissoluta A. Braun', in: *Botanische Zeitung* 68 (1910), p. 125-168.

Toen ik twee was zijn wij gerepatrieerd, dus eigen herinneringen aan het oude Indië heb ik niet. Maar ik ben, mede doordat ik enig kind was, overstelpt met verhalen over Indië, van de kant van mijn moeder ook over de tijd dat zij daar haar vroegste jeugd doorbracht. Veel later heb ik heel interessante brieven van mijn grootmoeder ontdekt uit de tijd dat mijn moeder geboren werd. Mijn vrouw heeft die nog eens voor een lezing gebruikt. Tenslotte zijn we ook naar Indië toe gegaan, mijn vrouw en ik, gewoon als toeristen. We hebben alle plaatsen bezocht die – uiterst nauwkeurig beschreven – in die brieven voorkomen. We hebben een soort bedevaart gemaakt, onder andere ook naar de kraamkliniek waar ik geboren ben.

Prof. Feenstra, 1999. Collectie R. Feenstra, Leiden

Amsterdam

Na onze terugkeer naar Nederland is mijn vader in de rechterlijke macht gegaan. Hij is rechter, later raadsheer, in Amsterdam geworden. We hebben eerst een poosje in Utrecht gewoond. Mijn vader is daar een paar jaar rechter-plaatsvervanger geweest. Dat was een weg om tot rechter benoemd te kunnen worden; hij had toen gekozen voor Utrecht, de stad waar hij ook was afgestudeerd. Hij had oorspronkelijk in Amsterdam theologie gestudeerd, maar hij had die studie niet afgemaakt. Hij is tenslotte op stellingen gepromoveerd in Utrecht. Als Theo me nu vertelt dat blijkens het gedrukte *Album Promotorum Hora Siccama*⁶ zijn promotor was, dan is dat voor mij nieuw en een curiosum; ik heb wel een ingebonden boekje met de 36 stellingen maar daar staat de promotor niet in vermeld (evenmin als op de bul), en mijn vader sprak nooit over Siccama. Zelf heb ik, toen ik net hoogleraar was in Utrecht, één avond bij Siccama doorgebracht. Deze heeft toen grote indruk op

5 J.H. Boeke (1884-1956) was hoogleraar tropisch-koloniale staathuishoudkunde (later: oosterse economie) te Leiden (1930-1955). Zie BWN, I, p. 62-64.

6 Jhr. D.G. Rengers Hora Siccama (1876-1962) was hoogleraar encyclopaedie der rechtswetenschap en oudvaderlands recht (1906-1942) en buitengewoon (= deeltijds) hoogleraar in de rechtsfilosofie, voorzover betreft de algemene rechtsleer, te Utrecht (1942-1945). In 1945 werd hij ontslagen op grond van zijn houding tijdens de bezetting. Zie BWN, I, p. 485-486; vgl. ook Pro Memorie 4.1 (2002), p. 6. Rengers Hora Siccama was in de jaren 1906-1945 lid van het bestuur van OVR en in de jaren 1925-1927 tevens van de redactie van het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis.

me gemaakt. Het was een zeer indringend gesprek – zoiets vergeet je nooit. Ik heb een heel uitvoerige brief van hem gekregen als reactie op mijn Utrechtse oratie.⁷

Wat die theologiestudie van mijn vader betreft: dat zat al sinds enkele generaties in de familie. Mijn grootvader was een vrij bekende doopsgezinde dominee,⁸ die onder andere een vooraanstaande rol speelde als voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hij werd wel de ‘paus der doopsgezinden’ genoemd). Natuurlijk was het tot groot verdriet van mijn grootvader dat mijn vader na verloop van tijd geen zin meer in die studie had. Hij zag zichzelf niet op de kansel staan, en toen is hij maar rechten gaan studeren.

Arthur Meerwaldt en de prijsvraag

Ik ben in Amsterdam op school geweest. Op het Barlaeus-gymnasium heb ik Arthur Meerwaldt⁹ ontmoet, aan wiens nagedachtenis ik mijn proefschrift opgedragen heb. Hij zat één klas hoger dan ik; mijn leraar Grieks, de bekende classicus Dr. J.D. Meerwaldt¹⁰ (hij werd in 1946 als leraar lid van de Koninklijke Akademie), was zijn oom. Op het Barlaeus ben ik in de vijfde klas lid geworden van een debatingclub voor (in principe) vijfde- en zesdeklassers – *Disciplina Vitae Scipio* (D.V.S) – waar mijn vader en mijn oom ook lid van waren geweest. Daar viel Arthur Meerwaldt op door zijn ongelooflijk veelzijdige kennis. We hebben al gauw vriendschap gesloten. Er was nog een Driede im Bunde: een klasgenoot en latere dispuutgenoot van mij, Age Tammenoms Bakker (later een bekend diplomaat).

Stel je even voor: toen wij aan het eind van de vijfde klas waren, deed Arthur ons het voorstel om in de zomervakantie samen een reis naar Italië te maken, niet met een of andere jeugdorganisatie of zo, maar gewoon in hotels, en onder zijn leiding. Je begrijpt dat onze ouders er enige bezwaren tegen hadden; toch heb ik tenslotte als 16-jarige met hem en met Age enkele weken in Italië gereisd. Dat was in de zomer van 1937. Het is het begin van een speciale band geweest, die gebleven is toen ik ging studeren. Arthur – voor zijn vrienden: Boems – studeerde ook in Amsterdam, ook rechten (maar hij zat in een ander dispuut). Ik herinner me nog altijd dat kort na de Duitse inval en de capitulatie op 14 mei – ik moest nog kandidaatsexamen doen (Romeins recht en economie) –, hij naar me toekwam en zei: we moesten eigenlijk samen maar eens wat teksten uit de *Digesten* gaan lezen. Hij was zeer geïnteresseerd niet alleen in het Romeinse recht maar ook in de juridische papyrologie. Wij hebben inderdaad samen *Digestenteksten* gelezen en we hebben ook nog samen college papyrologie gehad van David, die bijzonder hoogleraar in Leiden was en ook onder-

7 Deze brief is als bijlage bij dit interview afgedrukt (infra, p. 33-38).

8 Ds. Pieter Feenstra (1850-1936), zelf ook zoon van een doopsgezind predikant, was predikant te Witmarsum-Pingjum (1873-1881), Nijmegen (1881-1891) en Amsterdam (1891-1916). Hij publiceerde ook op historisch gebied, bijvoorbeeld over de godsdienst en de Franse revolutie. Zie *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, III, p. 114-115.

9 De verzetsstrijder Arthur Meerwaldt (1918-1945) is in januari 1944 in Amsterdam gearresteerd en in januari 1945 in het Aussenkommando Escherhausen van het concentratiekamp Buchenwald overleden. Vgl. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, VIII, 1 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1978), p. 246-247.

10 1888-1966. Een in memoriam is in de Jaarboeken van de KNAW niet te vinden.

wijs in Amsterdam gaf. Toen hij in november 1940 werd afgezet,¹¹ hebben Boems en ik (samen met een derde student) besloten om David op onze kosten naar Amsterdam te laten komen om ons aan huis privéles te geven (ik heb daar in mijn Leidse oratie nog op gezinspeeld).

Arthur Meerwaldt is degene geweest die mij in de herfst van 1941 attent heeft gemaakt op een Romeinsrechtelijke universitaire prijsvraag die door Hoetink was uitgeschreven,¹² daar bijvoegend dat hij niet van plan was om daar aan mee te doen. Hij heeft mij toen aangemoedigd om dat wèl te doen. Ik heb nog een blaadje gevonden met allerlei kladaanteekeningen van hem over het onderwerp, en ik heb toen zeker ook een aantal problemen daarvan met hem bediscussieerd.

Het contact met Arthur heeft voortgeduurd tot het moment van mijn onderduiken in mei 1943.¹³ Hij was in 1942 afgestudeerd en hoefde niet onder te duiken. Hij is toen wel een grote rol in het verzet gaan spelen. Ik ben daar niet bij betrokken geweest. Nadat hij opgepakt was heb ik hem nog één keer gezien, in de rechtszaal (we zijn toen allemaal naar zijn proces gegaan, in Utrecht, nou ja: 'proces' tussen aanhalingstekens), en daarna nooit meer. Hij is in januari 1945 in een Duits kamp omgekomen. Ik heb van zijn moeder, met wie ik nog heel lang contact heb gehouden, een deel van zijn bibliotheek cadeau gekregen.

Ondergedoken

Ik ben niet direct ondergedoken. Je hebt drie categorieën: je hebt studenten die de loyaliteitsverklaring getekend hebben, studenten die niet getekend hebben maar in Duitsland zijn gaan werken toen zij daartoe gesommeerd werden, en ik hoor bij de derde categorie: ik heb niet getekend en ik heb geen gehoor gegeven aan de oproep om naar Duitsland te gaan. In eerste instantie heb ik, in plaats van echt onder te duiken, daar eerst een oplossing voor gevonden die quasi-legaal was. Ik heb via via een baantje gekregen als ambtenaar bij de gemeente Herwijnen in Gelderland (daar zat een burgemeester die wat aan mijn oom te danken had). Ik verdiende tien gulden per maand en zat de hele dag op de secretarie. Op mijn persoonsbewijs had ik laten zetten dat ik ambtenaar ter gemeentesecretarie was en ik

¹¹ M. David (1898-1986) was in 1933 als Jood uit Duitsland gevlucht naar Leiden, waar hij sindsdien oosterse rechtsgeschiedenis en Grieks-Egyptische papyrologie doceerde (eerst als privaatsdocent, sinds 1937 als bijzonder, en na de oorlog als buitengewoon en later gewoon hoogleraar). In de jaren 1935-1940 was hij bovendien buitengewoon assistent voor Griekse papyrologie aan de Universiteit van Amsterdam. Als Jood werd hij in november 1940 ontheven van de uitoefening van zijn functie. Zie BWN, IV, p. 93-94.

¹² H.R. Hoetink (1900-1963) was hoogleraar burgerlijk recht in Batavia (1929-1934) en hoogleraar Romeins recht (1935-1963) aan de Universiteit van Amsterdam (waar hij tot 1945 ook een leeropdracht voor burgerlijke rechtsvordering had en in de jaren 1945-1956 een voor Nederlandse rechtsgeschiedenis). Zie BWN, III, p. 259-262 en R. Feenstra in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 31 (1963), p. 521-524. Zie over de prijsvraag in dit nummer van *Pro Memorie*, p.181-186: Theo Veen, *Observationes tumultuariæ novissimæ* 28. 'Amsterdamsche prijsvragen'.

¹³ In verband met het feit dat Feenstra niet had voldaan aan de in maart 1943 vanwege de bezetter aan de studenten opgelegde verplichting om een loyaliteitsverklaring te tekenen. Zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, VI,2 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1975), p. 737 e.v. en P.J. Knegtman, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998), p. 171 e.v. De tekst van de verklaring is ook afgedrukt in A.W. de Groot, *De Universiteit van Amsterdam in oorlogstijd* (Amsterdam 1946), p. 53 en 138.

voerde valselijk de titel van meester in de rechten; zo kon ik formeel ontkomen aan de sancties tegen studenten die de loyaliteitsverklaring niet getekend hadden. Driekwart jaar ben ik in Herwijnen gebleven. Toen later alle jonge mensen gevaar liepen en het er eigenlijk niet veel meer toe deed of je wel of niet student was, ben ik daar weggegaan, want het werd toen gevaarlijker om op het platteland rond te lopen terwijl je duidelijk niet bij het platteland hoorde. Ik ben naar Amsterdam teruggegaan en daadwerkelijk ondergedoken in het huis van mijn ouders. Als er een razzia aangekondigd was, verborg ik mij (en sliep zelfs) in een lege ruimte boven de schuifdeuren tussen de woonkamers. Ik werkte intussen voor mijn clandestiene tentamens bij professoren van de VU. In die tijd heb ik mij ook bezig gehouden met een bewerking van Fruin-Colenbrander, *Geschiedenis der staatsinstellingen*. Dat is een collegedictaat van Robert Fruin dat in 1901 (na zijn dood) was uitgegeven door Colenbrander; in 1922 was een tweede, herziene druk gevolgd. Mij werd begin 1944 – via een achterlicht van mij – door de uitgever, Wouter Nijhoff, gevraagd om een bijgewerkte derde druk van dat boek te maken, met toevoeging van nieuwe literatuur. Door dat werk ben ik mij onder andere voor het eerst voor Filips van Leiden gaan interesseren. Ik heb de bewerking nooit afgemaakt; in 1980 is een reprint van de tweede druk verschenen, met een inleiding van Ivo Schöffer.¹⁴

Maar ik deed ook heel andere dingen. Met een paar vrienden speelde ik in die tijd – het was 1944-'45 – mee in clandestiene toneelvoorstellingen in een grote villa in de Vondelstraat in Amsterdam, het huis van de bekende Duits-Joodse toneel- en filmregisseur Ludwig Berger die in 1937 naar Nederland gekomen was voor het regisseren van een film.¹⁵ In 1938 had hij zich in Nederland gevestigd en na de Duitse inval was hij erin geslaagd daar als Jood ongestoord te kunnen blijven, niet zonder enige protectie uit Berlijn. In begin 1944 nam hij het initiatief tot een opvoering van Shakespeares 'A Midsummer-Night's Dream' – in het Engels – met ten dele beroepsacteurs die geweigerd hadden zich bij de Kultuurkamer aan te sluiten, zoals Guus Hermus, Kees Brusse en Georgette Hagedoorn, ten dele lekenacteurs; onder deze laatsten bevonden zich onder anderen G.M. Verrijn Stuart,¹⁶ toen directeur van de Amsterdamsche Bank, en Jan Glastra van Loon,¹⁷ toen evenals ik een ondergedoken student. De première was op 25 april 1944; zij werd gevolgd door andere voorstellingen en wij zijn na de bevrijding ook nog voor de Canadezen opgetreden.

¹⁴ Robert Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* uitgegeven door H.T. Colenbrander, tweede bijgewerkte druk 1922 [fotomechanisch herdrukt en] ingeleid door I. Schöffer ('s-Gravenhage 1980). – R.J. Fruin (1823-1899) was hoogleraar vaderlandse geschiedenis te Leiden 1860-1894. H.T. Colenbrander (1871-1945) was in 1901 werkzaam bij het Algemeen Rijksarchief te Den Haag; hij was in 1922 hoogleraar te Leiden. I. Schöffer (1922) was hoogleraar vaderlandse geschiedenis te Leiden, 1961-1987.

¹⁵ Zie voor Ludwig Berger: E.F. Verkade-Cartier van Dissel, 'Ludwig Berger in Nederland (1937-1945)', in *Scenarium*, dl. 6: *Toneel in crisis- en bezettingstijd* (Zutphen 1982), p. 108-127.

¹⁶ G.M. Verrijn Stuart (1893-1969) was hoogleraar economie geweest, onder meer in Utrecht (1934-1939), maar sinds 1939 was hij directeur van de Amsterdamsche Bank (1939-1954). Hij was in de jaren 1941-1943 buitengewoon hoogleraar economie aan de juridische faculteit van de UvA: de gewone hoogleraar (D. van Embden) was in mei 1940 naar Engeland gevlucht. Zie BWN, II, p. 577-578.

¹⁷ J.F. Glastra van Loon (1920-2001) was hoogleraar inleiding en rechtsfilosofie te Leiden (1957-1973), rector van het Institute of Social Studies te Den Haag (1966-1973), staatssecretaris van Justitie (1973-1975) en hoogleraar rechtsfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam (1977-1987).

Het was een fantastische ervaring! Ik werd, vooral ook door Bergers commentaren, geïnspireerd om andere stukken van Shakespeare te lezen. Met een vriend deed ik dit geregeld – hardop, in het Engels – tijdens de lange avonden in 1944 en '45 waarop wij de deur niet uit konden.

Twee namen: Van Apeldoorn en Scholten

Julie vragen mij naar enkele bekende juristennamen uit mijn studententijd. Inderdaad zaten in mijn corps-dispuut (B.E.E.T.S.) onder anderen Bert van Apeldoorn (de zoon van de hoogleraar inleiding en oudvaderlands recht L.J. van Apeldoorn), die ik wèl, en Ynso Scholten (de jongste zoon van de hoogleraar burgerlijk recht Paul Scholten), die ik niet van de schoolbanken kende. Met Bert had ik op het Barlaeus-gymnasium in de klas gezeten; Ynso was twee jaar ouder dan ik en hij was op het Amsterdamsch Lyceum geweest. Hem leerde ik pas in het dispuut kennen.

Bert van Apeldoorn was op school niet een echte vriend van mij maar ook niet iemand met wie ik niet kon opschieten. Gewoon een klasgenoot. In die tijd was er nog geen sprake van een NSB-lidmaatschap van vader en zoon. Ik ben in 1938 aangekomen als student en ik heb in het dispuut toen ook wel contact gehad met Bert. Aan het eind van mijn eerste jaar had ik een beetje genoeg van het studentenleven. Ik ben toen een tijd lang weggebleven uit het dispuut, en toen ik in oktober-november 1940 terugkwam was al duidelijk dat Bert intussen, evenals zijn vader, helemaal 'fout' geworden was. Hij kwam gelukkig ook niet meer in het dispuut. In 1945 heb ik in een commissie gezeten om alle foute leden van ons dispuut te royeren en daarbij is ook hij er officieel uit gezet. Ik heb hem later nog wel eens ontmoet.

Met Ynso Scholten had ik in het dispuut wel een goed contact, maar het was niet erg intens. Ik kwam af en toe wel bij de Scholtens thuis. Paul Scholten was, toen ik na mijn kandidaatsexamen doctoraalcolleges ging lopen, eigenlijk de enige hoogleraar die indruk op mij maakte; begin 1942 werd hij echter ontslagen en verbannen.¹⁸ Bregstein heb ik slechts heel kort als hoogleraar handelsrecht meegemaakt.¹⁹ Zijn colleges vielen, naast die van Scholten, nogal tegen.

¹⁸ Paul Scholten (1875-1946) was – met een onderbreking in de oorlog – tot zijn emeritaat in 1945 hoogleraar (vanaf 1907 voor Romeins recht, en sinds 1910 voor burgerlijk recht en andere vakken) aan de Universiteit van Amsterdam. Zie BWN, I, p. 536-539.

¹⁹ M.H. Bregstein (1900-1957), in de jaren 1939-1957 hoogleraar aan de juridische faculteit van de UvA, met een onderbreking in de oorlog, was als Jood in november 1940 van de uitoefening van zijn functie ontheven en daarna per 1-3-1941 ontslagen. Zie BWN, I, p. 92-93. Zie over hem ook J.A. Ankum in *Pro Memorie* 4.1 (2002), p. 192-194.

Leermeesters: Hoetink en Van Apeldoorn

Hoetink was in zijn colleges niet uitzonderlijk inspirerend, maar daarbuiten wel. Hij was zeer belezen en veelzijdig in zijn belangstelling. Hij was ook altijd amusant om naar te luisteren. Op rechtshistorisch gebied heeft hij vooral methodisch heel interessante dingen gezegd en geschreven. Ik voel me wel echt een leerling van hem maar toch niet in dezelfde zin als van Van Apeldoorn. Als leermeester was Van Apeldoorn toch een hele andere figuur. In de eerste plaats gaf hij ontzettend goed college. Hij was verder niet alleen een uitstekend rechtshistoricus maar hij had ook een leerboek over inleiding geschreven, dat uiteindelijk 16 drukken heeft beleefd.²⁰ Daar staat ook veel rechtsgeschiedenis in, en bij zijn colleges inleiding mengde hij beide materies dan ook graag met elkaar. Je deed in die tijd aan het einde van het eerste jaar tentamen inleiding en oudvaderlands recht, een tentamen dat bij hem thuis afgenomen werd. In mijn tweede jaar (in 1939-1940) heb ik een soort doctoraalcollege bij Van Apeldoorn gevolgd. Dat was al toegankelijk voor candidandi²¹ die het eerstejaars tentamen hadden gedaan. Het ging in dat jaar over het verbintenissenrecht bij Hugo de Groot,²² met veel aandacht voor het Romeinse recht en uitvoerige literatuur- en bronnenverwijzingen. Ik was daar erg enthousiast over.

Ik heb in die tijd trouwens ook veel colleges in andere vakken gevolgd: zo bijvoorbeeld vaderlandse geschiedenis bij Romein, en algemene geschiedenis bij Tenhaeff.²³ Dat laatste was een zeer boeiend college. Het ging over de islam en het Europa na 1453, nu weer een zeer actueel onderwerp. Ik liep verder onder andere college in de filosofie bij Pos,²⁴ in muziekgeschiedenis en in kunstgeschiedenis. Al dat soort dingen deed ik naast de voorbereiding van mijn examen in Romeins recht en economie.

Om even op Van Apeldoorn terug te komen: het was natuurlijk normaal geweest om voor het doctoraal examen als keuzevak oud-Nederlands recht te nemen. Ik heb mij daarvoor inderdaad bij Van Apeldoorn aangemeld. Hij gaf mij toen – het was, denk ik, in september 1940 – als onderwerp voor een scriptie op: ‘het volksrecht in de Nederlanden’. Toen ik dat onder ogen kreeg, zag ik er direct van af. Mijn belangstelling voor het oudvaderlandse recht was daarmee op een laag pitje gezet.

20 L.J. van Apeldoorn, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche recht*, 1e druk 1932, 16e druk 1966 (waarna nog enkele door anderen bewerkte drukken verschenen). Cf. P.L. Nève, L.J. van Apeldoorn (1886-1979). *Bio-bibliografie* (Nijmegen 1997), p. 23, 30, 32, 33. Feenstra herdacht L.J. van Apeldoorn (1886-1979) in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 48 (1980), p. 387-391. Zie ook Theo Veen in *Pro Memorie* 2.1 (2000), p. 154-158. – Zie hierbij (en bij enkele andere hierna volgende onderwerpen) ook ‘Meijers en Van Oven, daar zelden ze Meneer tegen. Interview met Prof. mr. R. Feenstra’, in: M.E. Franke e.a. (red.), *Historisch vooruitzicht. Opstellen over rechtsgeschiedenis en burgerlijk recht*. *BW-krant jaarboek 1994* (Arnhem 1994), p. 9-18. Feenstra noemt op p. 9 Van Apeldoorn ‘de meest inspirerende hoogleraar’ uit zijn studietijd.

21 Dat waren studenten die het kandidaatsexamen nog niet hadden behaald.

22 Van Apeldoorn had toen net zijn bewerking van de vierde druk van Hugo de Groot's *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid met aantekeningen van S.J. Fockema Andreae* (2 delen, Arnhem 1939) voltooid.

23 J.M. Romein (1893-1962) was sinds 1939 buitengewoon hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis aan de UvA en werd daar na de oorlog gewoon hoogleraar in de algemene en vaderlandse geschiedenis. Zie BWN, I, p. 496-500. N.B. Tenhaeff (1885-1943) was hoogleraar algemene geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, 1938-1943.

24 H.J. Pos (1898-1955) was hoogleraar in de algemene taalwetenschap en het postklassiek Latijn en Grieks aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1924-1932) en daarna in de wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam (1932-1955). Zie BWN, III, p. 464-466.

Prijsvraag en proefschrift; Hoetink en Fischer

Mijn antwoord op de prijsvraag mocht Hoetink niet beoordelen, want hij was door de bezetter ontslagen. Het is beoordeeld door de Utrechtse romanist Zevenbergen.²⁵ Na de uitslag heb ik een kopie van de tekst aan Hoetink toegestuurd, via Pitlo.²⁶ Hoetink heeft het toen gelezen en mij een briefje geschreven.²⁷ Daarin zegt hij in de eerste plaats dat het duidelijk iets is waaruit een proefschrift kan ontstaan. Dus, voorzover ik het zelf niet al had, heeft hij dat idee meteen gelanceerd. Hij heeft er nog een zeer interessante alinea aan toegevoegd waarvan de strekking is: als een man als U dit allemaal kan zonder seminaria en dergelijke – ‘als elders’; hij dacht waarschijnlijk aan Duitsland –, dan zijn die ook niet nodig. Hij eindigt dan met te zeggen dat ‘l’essentiel’ voor een professor is ‘de faire réfléchir’. Dat heb ik goed onthouden. Ook in dat opzicht was Hoetink wel degelijk iemand die mij geïnspireerd heeft. Toen na de oorlog iedere hoogleraar een assistent mocht hebben, heeft hij me gevraagd zijn assistent te worden (ik was in mijn derde studiejaar al een soort onbetaalde student-assistent bij hem geweest voor werkgroepen Romeins procesrecht). Ik kreeg de opdracht om de geschiedenis van de staatsinstellingen te doceren (ik had daarbij ook geschiedenisstudenten onder mijn gehoor, die Romein naar mij toezond). Daarin heb ik ook veel studenten tentamen moeten afnemen. Vooral de vriendinnen van mijn vrouw zeggen nog wel eens dat ze daar slechte herinneringen aan hebben. Verder volgde ik het college van Hoetink en werkte ik aan mijn proefschrift, waarvoor ik de grondslagen al had gelegd tijdens mijn verblijf in Zwitserland.

De reden waarom ik tenslotte niet bij Hoetink ben gepromoveerd is enigszins gecompliceerd. Mijn antwoord op de prijsvraag was voor 80, 90% Romeins recht. Aan het slot had ik echter gezegd: het zou interessant zijn om deze problemen ook na te gaan voor de tijd na Justinianus. Daar ben ik mij voor het proefschrift in de eerste plaats op gaan werpen. Ik dacht: dat Romeinsrechtelijke deel heb ik al geschreven en dat plak ik er later wel aan. In 1948 had ik tegen het eind van het academisch jaar het proefschrift voor een groot deel klaar. Het was ook de bedoeling dat ik zou promoveren kort voor of na de zomer, want ik zou trouwen, en een baan buiten de universiteit krijgen. Hoetink had te verstaan gegeven dat je vooral niet op de universiteit moest blijven plakken. ‘Keine Hausberufungen’, zei hij. Je moest weggaan en eventueel later weer terugkomen. Toen ik bijna klaar was, kwam ik voor het probleem te staan, dat het heel erg tegenviel om dat eerste stuk over het Romeinse recht nog weer om te werken (want dat was intussen toch wel nodig) en toen werd ik enigszins wanhopig. Ik kwam in de nog resterende tijd niet klaar. Voor het stuk dat ik geschreven had en dat het hoofdbestanddeel was (ongeveer $\frac{2}{3}$ van het proefschrift) was ik

25 De Utrechtse hoogleraar Romeins recht Ch. Zevenbergen (1897-1976; over hem: BWN, I, p. 677-678) nam sinds september 1942 aan de UvA de colleges van de per 1-3-1942 ontslagen Hoetink waar (vgl. ook hieronder, noot 31).

26 A. Pitlo (1901-1986) was destijds lector notarieel recht (1938-1945), en in de jaren 1945-1972/4 hoogleraar notarieel recht en burgerlijk recht aan de UvA. Zie BWN, IV, p. 392-394.

27 Dat briefje is hieronder afgedrukt op p. 184-186.

Promotie in de oude aula van de Universiteit van Amsterdam, 8 april 1949. H.F.W.D. Fischer spreekt als promotor de laudatio uit; achter hem H.R. Hoetink als rector magnificus. Aan weerszijden van de kathedraal de paranimfen: links R.A. Crone (later hoogleraar oogheelkunde aan de UvA); rechts E.F. van der Grinten (later hoogleraar kunstgeschiedenis van de nieuwere tijden te Nijmegen). Collectie R. Feenstra, Leiden.

vooral geïnspireerd door Fischer, die intussen ook was benoemd tot buitengewoon hoogleraar in Amsterdam.²⁸ Hij gaf daar een doctoraalcollege (waar ik bij zat) over ‘roerend goed heeft geen gevolg’, een onderwerp dat een nauw verband had met het onderwerp van mijn proefschrift. Toen ben ik tenslotte naar Fischer toegegaan en die heeft me een oplossing voorgesteld die ik zelf natuurlijk ook wel ambieerde, namelijk om het Romeinse recht van de prijsvraagtekst tot minstens de helft te reduceren en dan bij hem te promoveren. Dat zou hij wel met Hoetink in orde maken. Zo is het uiteindelijk ook op een amiabele manier gegaan.

Hoetink praatte bijna nooit met mij over mijn proefschrift. Toen ik hem daarvoor eens op een avond bezocht, vulde hij de tijd tot 12 uur 's nachts met zijn eigen interessante verhalen. Tenslotte vroeg hij nog even: ‘dat proefschrift, schiet dat op?’ ‘Ja, dat schiet op’.

²⁸ H.F.W.D. Fischer (1909-1964), was in de jaren 1946-1964 te Leiden gewoon en aan de UvA buitengewoon (= deeltijds) hoogleraar oudvaderlands recht. Zie over hem R. Feenstra in BWN, II, p. 156-157, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 33 (1965), p. 503-524 en in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1967-1968, p. 64-68.

Maar dat betrof dan wel net het stuk dat hem niet interesseerde. Fischer was een man die veel meer interesse had in je persoon, en je altijd goede raad gaf. Volgens zijn plan heb ik in de eerste drie maanden van mijn baan een verkorte versie van het Romeinsrechtelijke deel gemaakt. Hoetink heeft er nauwelijks naar gekeken. Niet geheel onbegrijpelijk, want hij was in dat jaar ook rector van de universiteit.

Na de oorlog: afstuderen en Zwitserland

Ik ben afgestudeerd bij de Vrije Universiteit omdat ik daar in 1944 clandestiene tentamens had gedaan,²⁹ voor burgerlijk recht en handelsrecht bij Oranje³⁰ en voor strafrecht en parlementaire geschiedenis bij P.A. Diepenhorst (de oom van I.A. Diepenhorst, de latere minister). Ik had aan de UvA al twee keuzevakken gedaan: Romeins recht bij Rutgers³¹ (met een scriptie over *mancipium* en *auctoritas*) en Byzantijns recht bij Scheltema,³² maar aan de VU moest ik ook nog een ‘verplicht keuzevak’ doen: parlementaire geschiedenis. Daarvoor was Diepenhorsts *Onze strijd in de Staten-Generaal* voorgeschreven.³³ Voor mij als liberaal was dat verschrikkelijk, want het ging over degenen die gevochten hadden voor het bijzonder onderwijs. Op het moment dat ik tentamen bij Diepenhorst deed was het Dolle Dinsdag.³⁴ De geallieerde troepen stonden in België, en bij ons ging het gerucht dat ze al naar hier waren opgerukt. Diepenhorst woonde aan de Koninginneweg in Amsterdam. Hij keek steeds maar uit het raam van de erker of de geallieerden niet al op die invalsweg van de stad kwamen aanrijden met hun tanks. Af en toe draaide hij zich om en liet hij me een

²⁹ Vgl. over de hulp die de Vrije Universiteit de studenten van de UvA bood na de leegloop van de juridische faculteit van de UvA: Knechtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, p. 215.

³⁰ J. Oranje (1898-1946) was hoogleraar handelsrecht aan (1940-1946) en rector van (1943-1945) de Vrije Universiteit. Zie I.A. Diepenhorst in *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschuwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980), p. 132-134.

³¹ V.H. Rutgers (1877-1945) was, na een politieke loopbaan, hoogleraar Romeins recht en strafrecht aan de Vrije Universiteit (1928-1945); zie BWN, II, p. 478-479. In 1942 nam hij aan de Universiteit van Amsterdam voor Hoetink het onderwijs in het Romeinse recht waar (tot 1 september).

³² Feenstra's verre bloedverwant H.J. Scheltema, na de oorlog hoogleraar Romeins recht in Groningen (1946-1977), was in 1940 privaatdocent Byzantijns recht geworden aan de Universiteit van Amsterdam. Feenstra schreef in zijn 'Herdenking van Herman Jan Scheltema (25 december 1906 – 2 december 1981)', in *Jaarboek 1984 [van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (Amsterdam etc. 1984)]*, p. 193-199, onder meer (p. 196): 'Op 26 april namen zijn colleges als privaatdocent – tegenwoordig zouden wij het werkcolleges noemen – een aanvang. Het zij mij toegestaan hier enkele persoonlijke herinneringen in te lassen, want van de vier studenten die deze colleges gevolgd hebben – zij hebben tot 5 november 1941 geduurd – ben ik er één geweest (en de enige die in Amsterdam een tentamen in het Byzantijnse recht als keuzevak voor het doctoraalexamen heeft afgelegd).' Daarna volgen mededelingen over de aard van het onderwijs (het lezen van handschriften) en de merkwaardige ambiance waarin die *privatissima* later werden gegeven (bij Scheltema thuis, met de sherry op tafel en een kanarie die vrij rondvloog in de kamer). Zie over de merkwaardige figuur die Scheltema was ook BWN, V, p. 455-457 en de daar genoemde literatuur.

³³ P.A. Diepenhorst (1879-1953) was hoogleraar aan de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit (1904-1949), waar hij economie, strafrecht en strafvordering en parlementaire geschiedenis heeft gedoceerd. Zie BWN, I, p. 141-142. I.A. Diepenhorst (*1916), hoogleraar strafrecht (1945-1965), en na zijn ministerschap van Onderwijs en Wetenschappen (1965-1967) hoogleraar parlementaire geschiedenis aan de Vrije Universiteit, schetste een portret van zijn oom in *Wetenschap en rekenschap*, p. 117-121.

³⁴ Dinsdag 5 september 1944. Zie daarover L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 10a,1 ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1980), p. 180-248 (hoofdstuk 4), vooral p. 207 e.v..

Portret van prof. Feenstra geschilderd door zijn vriend Jan Cox (1946). Collectie R. Feenstra, Leiden.

vraag over strafrecht beantwoorden. Na de oorlog heb ik op het doctoraalexamen alleen nog staatsrecht gedaan bij A.M. Donner, de latere president van de Akademie.³⁵

In juni 1945, vlak na de bevrijding, was er een actie van de Zwitserse universiteiten om de Nederlandse universiteiten te adopteren. Er waren toevallig net zoveel Zwitserse als Nederlandse universiteiten. Die van Bern adopteerde de UvA. Amsterdam mocht 25 studenten voor het gehele wintersemester sturen (Leiden heeft vooral professoren gestuurd; die gingen een paar weken naar Zürich). Ik had na de oorlog maar één behoefte: weg uit Nederland. Het eerste wat ik deed, voordat ik naar Zwitserland ging, was naar België gaan. Ik had op het gymnasium een Belgische vriend (hij is een vrij bekende schilder geworden: Jan Cox, in 1980 overleden³⁶); die ging aan het eind van de vierde klas terug naar België omdat

³⁵ A.M. Donner (1918-1992) was hoogleraar staats- en administratiefrecht aan de Vrije Universiteit (1945-1958), president van en later rechter in het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen te Luxemburg (1958-1979) en hoogleraar staatsrecht te Groningen (1978-1983). Hij was in de jaren 1981-1984 president van de KNAW en werd door J. van der Hoeven herdacht in de *Levensberichten en herdenkingen* 1993 [van de] Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (Amsterdam 1994), p. 15-20.

zijn vader verder zijn beroep in Antwerpen moest uitoefenen. Ik had voor de oorlog als scholier wel bij hem in Antwerpen gelogeed. Kort na de bevrijding was naar België reizen niet gemakkelijk, want om het land te verlaten moest je permissie hebben van het Militair Gezag, en de treinverbindingen liepen via Nijmegen. Ik kon met een auto meerijden naar Leuven. Van daaruit ging ik naar Antwerpen en Brussel. Ik bracht bezoeken aan enkele Belgische rechtshistorici, onder anderen aan Ganshof en De Visscher.³⁷

En dan naar Zwitserland. Ik ben daar in Bern heel vriendelijk behandeld. De oude Pandektist die in Bern Romeins recht doceerde (maar zich geheel niet voor de moderne Romanistiek interesseerde) regelde voor mij dat de universiteit van Bern een wekelijks retour naar Lausanne betaalde, omdat ik daar graag het séminaire van Philippe Meylan,³⁸ wiens geschriften ik in de oorlog had bestudeerd, wilde bijwonen. Ik moest dan om half vijf opstaan, want het séminaire begon om kwart over acht 's ochtends, naast de kathedraal in Lausanne, helemaal boven op de berg. De treinreis duurde zo'n uur en drie kwartier en dan moest je nog van het station met een funiculaire naar boven; ik kwam er soms hijgend aan. Van Meylan heb ik naast Romeins recht vooral ook Frans geleerd. In de oorlog had ik meer Duits dan enige andere vreemde taal gelezen: de beste studies over Romeins recht waren in die taal geschreven. Toen ik naar Zwitserland zou vertrekken, was ik ontboden door de rector van de Amsterdamse universiteit, J.J. van Loghem.³⁹ Ik was eigenlijk geen student meer en werd daarom door hem aangewezen als leider van die groep van 25 studenten uit alle faculteiten (er waren niet veel juristen bij). Van hem mocht ik in Bern geen woord Duits spreken bij officiële gelegenheden! Hij had het uitgezocht: het kanton Bern bestond toen nog voor een kwart uit Franstaligen en Frans was in het kanton een officiële taal. In de stad Bern waren de meesten natuurlijk des duivels dat mijn toespraken niet in het Duits waren, maar ik hield vol. Mijn schoolkennis van het Frans was ten enenmale ontoereikend voor dit doel. Gelukkig waren er in Bern ook Franstalige studenten; een van hen was bereid om mij te helpen bij het maken van mijn gelegenheidsspeeches. Van die student leerde ik overigens ook wat 'conversation courante'.

³⁶ Jan Cox (1919-1980), te Den Haag geboren als zoon van een in de eerste wereldoorlog naar Nederland gevluchte Belgische kunsthandelaar, verhuisde in 1936 naar Antwerpen en kreeg daar les van Isidore Opsomer; later studeerde hij kunstgeschiedenis in Gent. Hij was in 1945 een van de oprichters van de Jeune peinture belge. In 1956-1974 werkte hij in de V.S. (Boston). Een in 1936 door Cox gemaakt portret van de vader van prof. Feenstra is afgebeeld in *Nederland's Patriciaat* 77 (1993), p. 247. Een – voor zijn stijl van schilderen veel kenmerkender – portret van Feenstra zelf is hierboven afgebeeld op p.14. Zie over Cox: *Winkler Prins Encyclopedie*, 9^e druk, deel 6 (Amsterdam-Antwerpen 1991), p. 587 en *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XII (Brussel 1987), kol. 174-179.

³⁷ F.L. Ganshof (1895-1980), doceerde te Gent (1923-1961) en was in de jaren 1951-1961 Feenstra's collega in de redactie van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*; hij werd in dat *Tijdschrift* (dl. 49 (1981), p. 5-12) herdacht door R.C. van Caenegem. Fernand de Visscher (1885-1964) is door Feenstra herdacht in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 33 (1965), p. 159-161.

³⁸ Over hem R. Feenstra, 'In memoriam Philippe Meylan, 1893-1972' in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 42 (1974), p. 183-185.

³⁹ De medicus J.J. van Loghem (1878-1968) was rector magnificus van de UvA in 1939-1940 en 1945-1946; hij was per 4-8-1941 op politieke gronden ontslagen als hoogleraar. Van Loghem was getrouwd met een goede vriendin van Feenstra's moeder.

Terug naar Nederland via Parijs

Toen het verblijf in Zwitserland ten einde liep, had ik met twee vrienden uit de groep besloten dat we naar Nederland terug zouden reizen via Parijs. Ik was nog nooit in Parijs geweest. Hoetink had me gezegd (hij werkte voor hij professor werd bij de spoorwegen en kon toen gratis door Europa reizen) dat hij in elke universiteitsstad waar hij kwam de professor in het Romeinse recht ging bezoeken; dat voorbeeld heb ik nagevolgd, eerst in Zwitserland (waar ik ook in Bazel, Zürich en Genève was), en toen in Parijs, steeds met introducties van Meylan. Alle grote Parijse rechtshistorici van die tijd heb ik bezoekjes gebracht. Zo kwam ik onder anderen bij Monier, bij Lévy-Bruhl en bij Olivier-Martin. Ik ontmoette toen ook de assistent van Monier, Jean Imbert,⁴⁰ die mijn beste vriend in Frankrijk zou worden. Hij heeft mij later verder in het Franse rechtshistorische circuit geïntroduceerd. Wij zagen elkaar minstens een of twee keer per jaar en hij hielp mij vaak met het corrigeren van artikelen die ik in het Frans wilde publiceren.

Geen professor in Brussel of Kaapstad

In september 1947 ben ik, op Hoetinks aanraden, als zijn assistent naar het tweede congres van de Société De Visscher (zoals men die toen noemde: officieel was het de Société Internationale d'Histoire des Droits de l'Antiquité (SIHDA)) in Brussel gegaan. Het was nog een klein gezelschap, met misschien 20 à 25 mensen, allemaal professoren: Belgen, Fransen, Italianen, een enkele Engelsman, nog geen Duitsers. Aan het eind van dat congres kwam Dekkers⁴¹ naar mij toe en vroeg of ik er iets voor zou voelen om na mijn doctoraat een leeropdracht aan de Université Libre de Bruxelles⁴² te krijgen. Ik aarzelde niet om bevestigend te antwoorden. In februari 1948 ben ik speciaal naar Brussel gekomen om gekeurd te worden door een paar andere professoren, onder anderen Von Schmid, de Nederlandse rechtsfilosoof aan de ULB.⁴³ Ik werd niet in de eerste plaats op mijn kennis getoetst; het ging er vooral om of ik wel genoeg maçon-gezind was. Een echte maçon was ik niet, maar ik bleek in ieder geval niet in andere zin 'besmet', en ik dacht dat het allemaal wel goed ging. Een paar weken later kreeg ik echter een briefje van Dekkers dat hij de plaats toch liever voor een Belg wilde bewaren. Dat was Wilfried Roels.⁴⁴ Die heeft er nog tien jaar

⁴⁰ J. Imbert (1919-1999) was hoogleraar in Nancy, later in Parijs (Paris II). Hij bekleedde vele andere hoge functies.

⁴¹ R. Dekkers (1909-1976), door R. Feenstra herdacht in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1980-1981, p. 122-128. Zie ook J. Gilissen en R. Feenstra in *Hommage à / Hulde aan / Tribute to René Dekkers* (Bruxelles 1982), p. 23-33.

⁴² De Université Libre de Bruxelles, in 1969 uiteengevallen in de Franstalige Université Libre de Bruxelles en de Nederlandstalige Vrije Universiteit Brussel, had sedert 1935 naast de Franstalige een Nederlandstalige juridische opleiding.

⁴³ J.J. von Schmid (22.9.1895-9.12.1977), leerling van Rengers Hora Siccama, doceerde sinds 1 oktober 1937 in het Nederlands aan de Université Libre de Bruxelles, vooral filosofische vakken (rechtsfilosofie, natuurrecht, logica, zedeleer) en sociologie. Hij heeft in drie faculteiten gedoceerd: rechten, letteren en politieke en sociale wetenschappen. In 1965 werd hij professor honoraire aan de ULB.

⁴⁴ W. Roels (geb. 1926) doceerde Romeins recht aan de Nederlandstalige juridische afdeling van de Université Libre de Bruxelles (1958-1966) en in Gent (1960-1992).

over gedaan om zijn proefschrift af te krijgen (ik heb toen, in 1958, nog in de jury gezeten) en pas daarna is hij benoemd.

In theorie heb ik ook nog een andere kans gehad. Begin 1949 stond in de krant (zoals destijds in Nederland absoluut niet, maar bijvoorbeeld in Engeland wèl gebruikelijk was) een advertentie voor het professoraat Romeins recht in Kaapstad. Een vriend attendeerde mij daarop. Fischer moedigde mij aan om te solliciteren en schreef toen een attest over mijn proefschrift, dat al naar de drukker was. Ik heb me over een verhuizing naar Zuid-Afrika uitvoerig georiënteerd bij Idenburg, de secretaris van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging. In Kaapstad werd echter Ben Beinart benoemd.⁴⁵ Die was Zuid-Afrikaan, hij was vijf jaar ouder dan ik en hij had een uitstekende staat van dienst, zodat er geen enkele reden was om mij te benoemen. Ik herinner mijn Zuid-Afrikaanse vrienden nog wel eens aan deze poging van mij om de Kaapse leerstoel te krijgen.

Een baan bij De Nederlandsche Bank, hoogleraar in Utrecht (1948-1952)

Ik heb een jaar bij De Nederlandsche Bank gewerkt. Ik wilde iets internationaals. De Nederlandsche Bank had een afdeling Monetaire Accoorden. Daarvoor moest je veel reizen en je had veel internationaal werk. Ik werd geplaatst bij de afdeling Deviezenvergunningen. Van daar uit had ik later misschien een functie bij Monetaire Accoorden kunnen krijgen.

Het werk bij De Nederlandsche Bank was, op enkele uitzonderingen na, niet erg interessant. Ik zat daar ook in een vrij ondergeschikte positie; ik was in ieder geval niet hoog genoeg om reizen te maken. Ik had zelf niet helemaal uit mijn hoofd gezet dat ik ooit naar de wetenschap terug zou keren. Dat heeft niet zo lang geduurd. Door de oorlog waren er in het academische wereldje heel wat plaatsen opengevallen, ten dele door overlijden, maar ook door politieke oorzaken. Op het gebied van het oudvaderlandse recht gold dat laatste voor drie van de vier vacatures: Van Apeldoorn (UvA) was NSB'er, Van Iterson⁴⁶ (Leiden) was geen NSB'er maar had teveel met de Duitsers aangepapt. Aan De Monté ver Loren⁴⁷ (Utrecht) vielen soortgelijke dingen niet te verwijten maar hij had zich tijdens de bezetting laten benoemen tot opvolger van zijn leermeester Rengers Hora Siccama, en daarbij weinig politiek besef getoond. Deze vacatures waren intussen echter – al of niet tijdelijk – vervuld. In Utrecht was, nadat Immink het onderwijs in het oudvaderlandse recht had waargenomen, Hijmans van den Bergh benoemd.⁴⁸

Hoe dit echter ook zij, toen ik op 8 april 1949 promoveerde zaten er op de eerste rij in de

⁴⁵ Over hem: R. Feenstra, 'B.Z. Beinart, 1914-1979', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 49 (1981), p. 208-209.

⁴⁶ W. van Iterson (1897-1973) was repetitor (1926-1939) en hoogleraar (1939-1945) oudvaderlands recht te Leiden. Zie BWN, I, p. 271.

⁴⁷ J.Ph. de Monté ver Loren (1901-1974) was hoogleraar oudvaderlands recht te Utrecht (1942-1945, 1957-1971), waar hij in 1954-1957 een leeropdracht had voor dat vak. In de jaren 1942-1945 doceerde hij ook de inleiding tot de rechtswetenschap. Zie BWN, I, p. 404-405.

⁴⁸ L.J. Hijmans van den Bergh (1901-1974) was hoogleraar te Utrecht (1946-1971), tot de komst van Feenstra in 1949 voor inleiding en oudvaderlands recht en daarna voor burgerlijk recht en internationaal privaatrecht.

aula drie Utrechtse hoogleraren: Van Brakel,⁴⁹ een vriend van mijn vader, Zevenbergen, die mijn prijsvraag beoordeeld had, en de derde was Gerard Wiarda,⁵⁰ de latere president van de Hoge Raad, die ik vooral uit mijn corps-dispuut B.E.E.T.S. kende. Zulke mensen stuur je uit beleefdheid je dissertatie toe, maar of die dan ook op de promotie komen, is natuurlijk zeer de vraag. Ik was dus enigszins verbaasd dat die drie daar zo prominent zaten. Wat bleek? Zij hadden diezelfde vrijdagavond een faculteitsvergadering⁵¹ en waren kennelijk uitgezonden om eens naar mij te luisteren. Op die vergadering, op de avond van mijn promotie-diner, is besloten om mij voor te dragen voor de leerstoel inleiding en oud-Nederlands recht. Hijmans van den Bergh, die secretaris van de faculteit was, schreef op zaterdagochtend op zijn eigen typemachine een briefje met de vraag of ik zulk een benoeming zou willen aannemen. Dat briefje lag op maandagochtend in de brievenbus van mijn vader die mij er direct over opbelde.

Na deze bliksemactie ontstond er veel oponthoud: het Koninklijk Besluit van mijn benoeming kwam pas op 2 november af en ik trad eerst met ingang van 15 december 1949 in functie. Toen was ik net 29 geworden; ik had eigenlijk op mijn 28ste professor kunnen zijn. Er waren problemen gerezen die buiten mij om gingen. Hijmans van den Bergh, die ik als hoogleraar inleiding en oud-Nederlands recht zou opvolgen, zou namelijk oprukken naar burgerlijk recht als opvolger van Van Brakel, maar daar kwam verzet tegen van buiten de faculteit. Men vond dat de leerstoel burgerlijk recht moest worden aangeboden aan Eggens, die later professor in Amsterdam is geworden.⁵² Eggens was hoogleraar aan de 'oliefaculteit', een aantal door het bedrijfsleven gefinancierde bijzondere leerstoelen aan de Utrechtse universiteit, die een wat conservatievere indologische opleiding verzorgden dan de Leidse universiteit. Die indologische opleiding had na de overdracht van de soevereiniteit van Nederlands-Indië weinig zin meer en de 'oliefaculteit' moest worden opgeheven. Door die perikelen rond de leerstoel burgerlijk recht heb ik zo lang op mijn benoeming moeten wachten. Intussen had ik absoluut geen zin meer in het werk bij De Nederlandsche Bank; die baan heb ik reeds voortijdig opgezegd. Ik dacht: desnoods word ik repetitor. Daar kon je in die tijd ook goed mee verdienen. Ik had overigens in de eerste jaren van de oorlog ook al incidenteel studenten gerepeteerd.

49 S. van Brakel (1879-1953) was onder meer secretaris van het curatorium van de UvA (1907-1915), rechter (1915-1929) en hoogleraar (1929-1949) te Utrecht. Zie BWN, I, p. 84-85.

50 Zie voor een interview met G.J. Wiarda (1906-1988, hoogleraar administratief recht te Utrecht 1947-1950, lid van de Hoge Raad (1950-1976), sinds 1972 als president, lid van het Europese Hof voor de rechten van de mens te Straatsburg 1966-1985, sinds 1981 als president) J.M. van Dunné, *Ex tunc, ex nunc. Twee generaties juristen aan het woord over de ontwikkeling van het recht* (Zwolle 1990), p. 71-98 (met bio-bibliografische notities op p. 342-346).

51 Destijds was dat een vergadering van de hoogleraren van de faculteit. Daar werden onder meer de beslissingen over aanbevelingen voor benoemingen genomen.

52 J. Eggens (1891-1964) was onder meer hoogleraar in het burgerlijk recht van Nederlands Indië / Indonesië te Batavia (1935-1946) en Utrecht (1946-1954) en hoogleraar in het Nederlandse burgerlijk recht aan de Universiteit van Amsterdam (1958-1961). Zie BWN, I, p. 167-168. Vgl. A. Pitlo in J.M. van Dunné e.a., *Acht civilisten in burger* (Zwolle 1977), p. 224 (in verband met zijn voorstel, in 1957, aan de Amsterdamse juridische faculteit om Eggens aan te bevelen voor de vervulling van de vacature Bregstein): 'bij Eggens was het eigenlijk zo, dat iedereen in het land zei: die man, die moet hoogleraar worden – als het maar niet bij ons is ... En toen waren er dus ook mensen in de faculteit die zeiden: ja, maar die man brengt moeilijkheden mee ... hij was inderdaad voor velen een moeilijk man'.

Wij Juliana, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz, enz, enz.

2 Juli 1951

No. 14

Besluit houdende wijziging
onderwijsopdrachten hoog-
leraren aan de Rijksuniver-
siteit te Utrecht.

Op de voordracht van Onze Minister van Onderwijs,
Kunsten en Wetenschappen van 25 Juni 1951, no.196844,
afdeling Hoger Onderwijs en Wetenschappen ;

Gelet op artikel 88 van de hoger-onderwijswet, en
op de Koninklijke besluiten van 10 Juli 1946, no.17 en
2 November 1949, no.11 ;

HEBBEN GOEDGEVONDEN EN VERSTAAN:

de onderwijsopdrachten verleend bij bovengenoemde besluiten
te wijzigen als volgt :

1e. enz.

2e. DR.R.FEENSTRA, gewoon hoogleraar aan de Rijksuniver-
siteit te Utrecht, van "het oud-Nederlandse recht, de
ontwikkeling van het recht, bezien in het licht van
het Germaanse recht en de inleiding tot de rechtsweten-
schap" in : "de Nederlandse rechtsgeschiedenis en de
inleiding tot de rechtswetenschap".

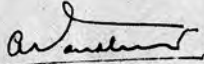
Onze Minister enz.

Soestdijk, 2 Juli 1951.

(get.) J U L I A N A .

DE MINISTER VAN ONDERWIJS,
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,
(get.) Th.Rutten.

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
De wnd.Chef van het Kabinet,
(get.) A.van der Ent.
Uitgegeven voor woordelijk
gelijkluidend uittreksel,
De wnd.Chef van het Kabinet,

(Mr.A.van der Ent).

Deze wijziging van de leeropdracht kwam tot stand na een opmerking van prof. Feenstra in zijn inaugurele rede (p. 43). Men had bij zijn benoeming in 1949 een uit de tijd van de bezetting stammende formulering overgeschreven, waarin aan het Germaanse recht een aparte plaats was toegekend. Collectie R. Feenstra, Leiden.

Meijers, het Tijdschrift en OVR (1949-1950)

Toen ik in 1949 wachtte op mijn Utrechtse benoeming, had ik op aanraden van Fischer een exemplaar van mijn proefschrift gestuurd aan Meijers⁵³ (ik kende hem niet). Ik kreeg een kort briefje van hem terug waarin hij me uitnodigde om eens in zijn bibliotheek te komen kijken: ik had gebruik gemaakt van een aantal statuten van Italiaanse steden, maar hij had er nog veel meer, en daar zou vast nog wel het een en ander in zitten dat voor mij interessant was. Ik ben daar onmiddellijk op ingegaan. Ik mocht gewoon een hele dag komen in zijn huis (Rijnsburgerweg 13 in Leiden) vlak bij het station, en daar zette hij mij in een zijkamertje met de boeken die hij voor me uitzocht. Af en toe kwam hij eens kijken, en ik kon hem van alles vragen. Ik ben daar zeker vijf of zes keer geweest. Hij vroeg mij dan te lunchen, en zo leerde ik ook mevrouw Meijers kennen en ontmoette ik Meijers' assistent voor het nieuw BW, Jan Drion.⁵⁴ Dat speelde zich af in september-oktober 1949.

Kort na mijn benoeming in Utrecht kwam ik op een andere wijze in contact met Meijers, namelijk in verband met het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*. Sinds het eind van de oorlog was er lang gewerkt aan de voortzetting van het *Tijdschrift*, eerst alleen in Nederland, later samen met de Belgen. Fischer was als voorlopig secretaris aangewezen; sinds eind 1948 onderhandelde hij met Maes die namens Belgische rechtshistorici met een voorstel tot Belgisch-Nederlandse samenwerking kwam.⁵⁵ Maes had een dik boek over *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* geschreven (dat door Gerbenzon is afgekraakt⁵⁶) en hij leek toen de coming man in België. (Aan de verwachtingen die sommigen toen van hem hadden heeft hij later niet in alle opzichten voldaan). Er volgden langdurige onderhandelingen (over subsidies en uitgevers). In januari 1950 bleken de hindernissen eindelijk genomen te zijn. Maes werd secretaris voor België; voor het secretariaat aan de Nederlandse kant had men toen mij in gedachten. Begin februari hebben Meijers en Van Oven mij in de Leidse faculteitskamer ontboden en daar hebben ze me gevraagd secretaris te worden van het *Tijdschrift*. Meijers kende ik dus sinds een paar maanden, Van Oven⁵⁷ eigenlijk nog niet. De samenwerking met deze beiden en met Fischer lokte mij bijzonder.

53 Zie over E.M. Meijers (1880-1954), hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht te Leiden (1910-1950, met een onderbreking tijdens de oorlog): R. Feenstra in BWN, I, p. 382-384 en in BW-krant *jaarboek* 1994 (zie hierboven, noot 20), p. 15-18. Meijers was één van de oprichters van en vermoedelijk de initiatiefnemer tot het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*. Hij was vanaf de oprichting in 1918 tot zijn dood redacteur.

54 J. Drion (1915-1964) was een van Meijers' medewerkers (1947-1954) aan (en na diens dood een van de ontwerpers van (1954-1964)) het nieuwe B.W.. Hij was als opvolger van Meijers hoogleraar burgerlijk recht te Leiden (1950-1964). Zie BWN, III, p. 148-150.

55 L.Th. Maes (1918-1978) was redacteur en Belgisch redactiesecretaris van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1950-1962. Hij is in het *Tijdschrift* 47 (1979), p. 87-91 herdacht door zijn Brusselse leermeester J. Gilissen (die in dat verband uiteraard ook inging op zijn verdiensten voor de heroprichting van het *Tijdschrift* (1948-1950)). Maes was leraar geschiedenis, later rijksinspecteur voor het middelbaar en normaal onderwijs en werd in 1973 hoogleraar rechtsgeschiedenis te Antwerpen.

56 L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen-'s-Gravenhage 1947) werd door P. Gerbenzon besproken in *Tijdschrift voor Strafrecht* 57 (1948), p. 120-128. – P. Gerbenzon (geb. 1920) was aan de Groninger universiteit medewerker op het Fries Instituut (1947-1964) en hoogleraar rechtsgeschiedenis (1964-1982) aan de juridische faculteit. In de jaren 1957-1965 was hij tevens bijzonder hoogleraar Fries te Utrecht. Hij was redacteur van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1966-1982. Zie voor een interview met hem *Pro Memorie* 3.1 (2001), p. 3-18.

57 J.C. van Oven (1881-1963) was hoogleraar Romeins recht te Groningen (1917-1924) en te Leiden (1924-1952), eerst enig redacteur, later hoofdredacteur van het *Nederlandsch Juristenblad* (1925-1963), negen maanden minister van Justitie in 1956. Hij was

Een moeilijkheid was echter dat ik de maand tevoren gevraagd was om secretaris-penningmeester te worden van de Vereeniging Oud-Vaderlandsch Recht. Het Tijdschrift had geen enkel bezwaar tegen de combinatie, bij OVR lag het iets moeilijker. Dertig jaar eerder was er een mooie ruzie geweest tussen OVR en het Tijdschrift, en dat was nog niet helemaal vergeten. Die ruzie was ontstaan door een heel harde recensie van Van Kuyk in het Tijdschrift van 1919.⁵⁸ Op de achtergrond speelde ook de controverse tussen Utrecht en Leiden een rol, maar heren van stand als Rengers Hora Siccama en De Blécourt⁵⁹ konden als ze aan één tafel zaten wel met elkaar overweg. De archivariissen waren echter in OVR de baas. Van de Ven,⁶⁰ toen rijksarchivaris in Utrecht en secretaris-penningmeester van OVR, zei dat als ik alles maar goed gescheiden hield, er wat hem betreft geen bezwaar tegen was als ik ook in het Tijdschrift kwam. OVR was veel minder tijdrovend dan het Tijdschrift; daar waren in het begin hectische toestanden: er moest op korte termijn kopij komen en het verscheen vier keer per jaar. Bij OVR verscheen eens in de twee jaar een aflevering van de *Verslagen en Mededeelingen* en af toe een deel van de *Werken*. Overigens ging mijn secretaris-penningmeesterschap niet meteen in januari 1950 in maar pas in december bij de eerstvolgende bestuursvergadering. Deze vond plaats in de Koninklijke Akademie in Amsterdam, op voorstel van het bestuurslid Van der Pot, die voor een Akademie-zitting in Amsterdam moest zijn en zich daarmee een extra reis vanuit Groningen kon besparen.

De overstap naar Leiden (1952)

Ik woonde toen nog in Amsterdam, want ik kon voorlopig geen huis krijgen in Utrecht. Toen er op een gegeven moment een mogelijkheid van een huis in het zicht kwam en ik mij dat terloops tegenover Fischer liet ontvallen, zei deze: 'Robert, ik zou je afraden om te verhuizen. Volgend jaar gaat Van Oven weg. We zijn al bezig met zijn opvolging en Van Oven wil formeel wel proberen om Scheltema naar Leiden te krijgen, maar die zal dat wel niet willen' (wat ook inderdaad het geval was). Ik was toen ongeveer anderhalfjaar professor in Utrecht. Ik vond het daar niet zo geweldig leuk en de gedachte om de collega proximus te worden van mijn vriend Fischer trok mij bijzonder aan. Bovendien was Romeins recht een veel internationaler vak dan oud-Nederlands recht. Ik besloot in ieder geval niet te verhuizen. Toen ik officieel door Leiden gevraagd werd, was het natuurlijk wel even moeilijk in Utrecht. Men bood mij daar aan om mij van de inleiding te ontlasten zodat ik me alleen aan

voorts redacteur van het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis (1929-1963). Zie over hem R. Feenstra in BWN, I, p. 440-444.

58 Zie de inleiding van Theo Veen in *120 jaar Verslagen en Mededeelingen. Algemeen Register* (Hilversum 2000), p. 16-19; vgl. ook R. Feenstra, 'Vijftig jaar Tijdschrift', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 36 (1968), p. 18-20.

59 Zie over A.S. de Blécourt (1873-1940), hoogleraar oudvaderlands recht te Leiden (1917-1939), één van de oprichters van het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis (redacteur 1918-1935) en bestuurslid van OVR (1923-1940): R. Feenstra in BWN, III, p. 50-52. Zie over Siccama hierboven, noot 6.

60 A.J. van de Ven (1897-1974) was veertig jaar werkzaam in het archiefwezen, laatstelijk als rijksarchivaris in de provincie Utrecht (1946-1963). Hij was bestuurslid van OVR, 1928-1974; in de jaren 1928-1950 als secretaris-penningmeester, in de jaren 1950-1972 als voorzitter en in de jaren 1972-1974 als erevoorzitter.

de Nederlandse rechtsgeschiedenis zou kunnen wijden. Op dat aanbod ben ik niet ingegaan. In juni 1952 werd ik in Leiden benoemd en in september ben ik uit Utrecht weggegaan, waar ik nog niet een volle drie jaar geweest was.

In de sindsdien verlopen 50 jaar ben ik een soort pseudo-Leienaar geworden, maar Amsterdam – ik heb er lang gewoond, ik heb er gestudeerd – is voor mij toch de meest inspirerende periode van mijn leven gebleven. In Leiden kwam ik overigens in de eerste jaren wel terecht in een Amsterdamse ambiance: de mensen met wie ik het meest samenwerkte hadden alle drie in Amsterdam gestudeerd: Meijers, Van Oven en Fischer. Na deze begintijd ben ik me al spoedig in de echte Leidse omgeving thuis gaan voelen, zowel binnen als buiten de juridische faculteit.

Onderwijs

Privatissima over bijzondere onderwerpen heb ik altijd graag gegeven maar van het geven van grote hoorcolleges hield ik niet. Wat dat laatste betreft: ik ben in de eerste plaats geen groot redenaar, in de tweede plaats houd ik niet erg van generalisaties, ik ben altijd sterk door het detail aangetrokken, en in een groot hoorcollege moet je je wat dat betreft natuurlijk proberen in te houden. Die boekjes over *Contract* en *Vergelding en vergoeding*, die ik later geschreven heb in verband met een hervorming van het Leidse curriculum,⁶¹ sluiten wel een beetje bij die voorkeur aan. In de jaren 1980 verviel in Leiden de algemene inleiding in de rechtsgeschiedenis. We behandelden toen in het kader van de doctoraalstudie vooral bijzondere onderwerpen, maar als ‘appetizer’ mochten we in het eerste jaar nog een stukje ‘ideeëngeschiedenis’ geven; daarvoor gebruikte ik die boekjes.

In mijn eerste tijd in Leiden was ik gebonden aan het boek van Van Oven, een heel omvangrijk leerboek.⁶² Dat kon ik niet direct afschaffen maar ik kreeg er op den duur een beetje genoeg van. Pas toen de ‘kleine Kaser’ verscheen,⁶³ heb ik Van Oven door dat boek vervangen. Dat was lang voordat Felix Wubbe⁶⁴ er een Nederlandse bewerking van gemaakt had. Ik vond dat de studenten het maar in het Duits moesten bestuderen. Maar sinds 1967 heb ik ‘Kaser-Wubbe’ gebruikt. Bij een herziening van het onderwijsprogramma aan het begin van de zeventiger jaren werden in Leiden ‘Romeins recht’ en ‘oudvaderlands recht’

61 R. Feenstra en Margreet Ahmann, *Contract. Aspecten van de begrippen contract en contractsruijheid in historisch perspectief* (Rechtshistorische Cahiers, 2; Deventer 1980; tweede druk 1988). R. Feenstra, *Vergelding en vergoeding. Enkele grepen uit de geschiedenis van de onrechtmatige daad* (Rechtshistorische Cahiers, 6; Deventer 1982, derde druk 2002).

62 J.C. van Oven, *Leerboek van Romeinsch privaatrecht* (Leiden 1945, derde druk 1948), door R. Feenstra gerecenseerd in *IVRA. Rivista internazionale di diritto romano e antico* 1 (1950), p. 367-369.

63 Max Kaser, *Römisches Privatrecht. Ein Studienbuch* (eerste druk: München etc. 1960).

64 F.B.J. Wubbe (geb. 1923), Feenstra's assistent van 1955 tot 1961 en in 1960 als eerste bij hem gepromoveerd op een Romeins-rechtelijk onderwerp, was in de jaren 1961-1993 hoogleraar Romeins recht te Fribourg (Zwitserland) en 1965-1993 redacteur van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*. Hij heeft een Nederlandse bewerking gemaakt van het Romeinsrechtelijke leerboek van Max Kaser (1906-1997, hoogleraar te Münster (1933-1959), te Hamburg (1959-1971) en te Salzburg (1971-1976)): M. Kaser, *Romeins privaatrecht* in het Nederlands vertaald en bewerkt door F.B.J. Wubbe (eerste druk: Zwolle 1967; tweede, herziene druk: Zwolle 1971, derde oplage 1977).

als afzonderlijke verplichte vakken afgeschafft. Voor de studierichting Nederlands recht kwam er een vak ‘Geschiedenis van het Nederlands vermogensrecht’, voor de fiscale studierichting werd een gereduceerd rechtshistorisch programma ingevoerd onder de titel ‘Historische ontwikkeling van het recht’. Mijn streven was om in beide ‘vakken’ zoveel mogelijk Romeins recht te geven onder een andere vlag. Ik begon met alleen voor de fiscalisten *Inleidende hoofdstukken betreffende de Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands privaatrecht* te schrijven. Dit boek was zodanig opgezet dat je elk hoofdstuk apart zou kunnen lezen zonder direct met een heel ‘systeem’ geconfronteerd te worden. Ik liet zoveel mogelijk details en Latijnse termen weg. Al spoedig is het uitgegroeid tot een boek dat ook voor de studierichting Nederlands recht gebruikt kon worden. Uiteindelijk werd in 1980 de hoofdtitel: *Romeinsrechtelijke grondslagen (etc.)*.⁶⁵ Voor het eigenlijke Romeinse recht berust het grotendeels op Kaser, voor de latere ontwikkelingen op mijn eigen studies.

Onderzoek

Echt Romeinsrechtelijke studies heb ik niet veel geschreven. Het belangrijkste vind ik nog altijd een artikel over *fidem sequi*, een nevenproduct van mijn proefschrift.⁶⁶ Ik heb mij vooral op het middeleeuwse en latere geleerde recht geworpen, met een accent op het civiele recht. In het canonieke recht heb ik mij veel minder verdiept – daar werd in het buitenland al zo veel aan gedaan. Voor het klassieke Romeinse recht geldt hetzelfde. Ik heb er naar gestreefd om het meer in terra incognita te zoeken, bij de rechtsschool van Orléans bijvoorbeeld.

Ik heb mij in mijn wetenschappelijk werk vaak door het toeval laten leiden: door een recensie die ik moest schrijven, door mensen die ik ontmoette, door themacongressen waar ik voor uitgenodigd werd. Ik heb bijvoorbeeld recensies geschreven over het boek van Van Dievoet over Jean Boutillier;⁶⁷ daarvoor ben ik ook allerlei handschriften gaan onderzoeken, hetgeen later tot een hele reeks publicaties heeft geleid. Op de geschiedenis van het eigendomsrecht ben ik gekomen door after dinner talk met een glas cognac bij mijn dispuutsvriend Theo Vogelaar in Brussel (hij was hoofd van de juridische afdeling van Euratom).⁶⁸ Een andere toevalstreffer is de oude universiteit van Leuven geweest. Toen ik in

65 R. Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands privaatrecht. Inleidende hoofdstukken* (derde druk: Leiden 1980, zesde druk 1994). Met de titel *Inleidende hoofdstukken (etc.)*; zie de tekst hierboven) circuleerde de tekst eerst alleen in stencilvorm (1973, 1974 en 1975), daarna kwamen de eerste en tweede ‘druk’ met die titel in de handel (Leiden 1976 en 1978).

66 R. Feenstra, ‘*Fidem emptoris sequi*’, in *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli* (Firenze 1955), p. 273-287.

67 In *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1954, p. 604-617 en *Tijdschrift voor Geschiedenis* 67 (1954), p. 247-252. – Terzijde: een interview met de auteur van het besproken werk, Jhr. G. van Dievoet, zal verschijnen in *Pro Memorie* 5.2 (2003).

68 R. Feenstra, ‘Het eigendomsbegrip in historisch perspectief. Kanttekeningen bij de beschouwingen van Mr. Th.W. Vogelaar over het eigendomsrecht van Euratom op bijzondere splijtstoffen’, in: Th.W. Vogelaar, *Het eigendomsrecht van Euratom over bijzondere splijtstoffen ... met rechtshistorische kanttekeningen van R. Feenstra. Voordrachten Europese Studiegroep Leiden (Leiden-Assen 1961)*, p. 24-38. – Theo Vogelaar (1919-1995) was sinds 1 januari 1958 DG van de Juridische Dienst van Euratom en werd op 1 januari 1968 DG Interne Markt en Belastingen van de Europese Gemeenschappen. Later verliet hij de EG en werd hij bijzonder adviseur van OESO; hij is aan het eind van zijn loopbaan een aantal jaren parttime hoogleraar Europees recht geweest in Glasgow.

1959 op uitnodiging van Peter Stein⁶⁹ in Aberdeen een gastcollege hield over ‘the reception of Roman Law’ en daarin één opmerking over Leuven maakte, stond er achter in de zaal iemand op: een historicus die me er op attendeerde dat in Aberdeen handschriften lagen betreffende het juridisch onderwijs in Leuven in de 15e eeuw. Ik ben er onmiddellijk met hem naar gaan kijken. Het waren moeilijk leesbare college-dictaten van Schotse studenten. Ik ben er over gaan spreken met Strubbe⁷⁰ en die heeft toen voor mij volledige fotokopieën laten maken, met de afspraak dat ik er in België over zou publiceren. Helaas heeft hij het niet beleefd dat ik dat werk afmaakte. Het heeft mij jarenlang dwars gezeten, maar tenslotte is het mij gelukt de resultaten neer te leggen in twee artikelen die aan Godding⁷¹ en Van Caenegem zijn opgedragen.⁷²

Een ander geval: Thieme,⁷³ die me op het spoor heeft gezet van de Spaanse scholastiek als bron van Hugo de Groot. Aan Thieme heb ik zeer veel te danken, onder andere een uitnodiging voor een reis naar Japan. Hij was een Duitser die begrip had voor niet-Duitsers. Ik werkte veel met hem samen in internationale rechtshistorische organisaties. Wij kregen op dezelfde dag een eredoctoraat in Parijs.

Weg van de programma’s

Zo begaf ik mij meer en meer in onderwerpen die niet pasten in het schema van mijn beide oraties: dus van de programma’s van mijn *Verkenningen op het gebied der receptie van het Romeinse recht* (1950) en van *Interpretatio multiplex* (1953). Met de ‘Verkenningen’ ben ik wel enigszins doorgegaan maar niet geheel langs de daarin aangeduide wegen. Met de *Interpretatio multiplex* is in mijn latere werk het verband minder duidelijk aan te wijzen. Ik heb wel een aantal thema’s uit het privaatrecht in historisch perspectief behandeld maar niet in de eerste plaats in de zin van *Interpretatio multiplex*. Ik werd er voornamelijk toe gebracht doordat Jan Drion in Leiden een *privatissimum* rechtsvergelijking ging inrichten. Daar zaten we met vijf professoren (oorspronkelijk Jan Drion, G. de Grooth, Szirmai, Van der Valk⁷⁴ en ik) en ongeveer vijf studenten, natuurlijk zeer geïnteresseerde studenten. Het

69 P.G. Stein (geb. 1926) was in de jaren 1953-1968 hoogleraar te Aberdeen en daarna Regius Professor of Civil Law in Cambridge (1968-1993).

70 E.I. Strubbe (1897-1970), hoogleraar te Gent (1931-1968), redacteur van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1950-1970, is in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 40 (1972), p. 1-41, herdacht door J. Gilissen.

71 Ph. Godding (geb. 1926), redacteur van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1970-1995, was hoogleraar te Leuven en Louvain-la-Neuve (1966-1991). Zie voor een interview met hem *Pro Memorie* 2.1 (2000), p. 3-16.

72 R. Feenstra, ‘Henricus Brunonis de Piro († 1473), Professeur de droit civil et Chartreux’, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 64 (1996), p. 3-46, en ‘Teaching the Civil law at Louvain as reported by Scottish students in the 1430s (Mss. Aberdeen 195-197), with addenda on Henricus de Piro (and Johannes Andreeae)’, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 65 (1997), p. 245-280.

73 Hans Thieme (1906-2000) was hoogleraar Deutsche Rechtsgeschichte in Breslau, Leipzig, Göttingen en Freiburg im Breisgau.

74 J. Drion (1915-1964; vgl. hierboven, noot 53) en G. de Grooth (1892-1965) waren hoogleraar burgerlijk recht (De Grooth doceerde sinds hij in 1954 ‘drieman’ voor het nieuwe BW werd alleen nog Engels recht), Z. Szirmai (1903-1973) was hoogleraar Oost-europees recht, M.H. van der Valk (1908-1978) was hoogleraar Chinees recht te Leiden. Vgl. hierbij ook Feenstra in *BW-krant* jaarboek 1994 (zie hierboven, noot 20), p. 12.

was voor mij heel inspirerend. Van wat ik in dat *privatissimum* behandelde maakte ik vaak een doctoraalcollege voor het keuzevak rechtsgeschiedenis.

Behalve uit deze bron zijn een aantal van de onderwerpen van mijn publicaties voortgekomen uit congressen van de Société Jean Bodin en uit congressen met een gelegenheids-thema. Bij de Société Jean Bodin ben ik al in 1951 door Gilissen⁷⁵ betrokken. De thema's voerden mij tot onderwerpen waar ik vroeger niet in de eerste plaats aan gedacht zou hebben en die ten dele ook buiten het gebied van het privaatrecht lagen ('la foire', 'la ville', 'l'étranger', 'la preuve', 'les sûretés personnelles'). Wat de gelegenheidsthema's betreft: dat begon met de herdenking van Bartolus in 1959 (daar heb ik een heel grote studie voor geschreven⁷⁶) en later kwam de herdenking van Accursius in 1963.⁷⁷ Tussen beide in viel een congres over de oude universiteit van Orléans (1961). Daar kreeg ik de gelegenheid nog eens speciaal de aandacht te vragen voor het werk van Meijers. Na zijn dood in 1954 was ik al vrij spoedig betrokken bij een bibliografie van zijn geschriften.⁷⁸ Ik schreef 'In memoriams' voor Meijers in het *Savigny Zeitschrift* en in het tijdschrift *IVRA*.⁷⁹ Bij de heruitgave van zijn rechtshistorische studies (*Études d'histoire du droit*⁸⁰) heb ik vooral heel veel tijd besteed aan het derde deel (1959) waarin de grote studies over de universiteit van Orléans voorkomen. Intussen was ik betrokken bij *IRMAE: Ius Romanum Medii Aevi*.⁸¹ Daar heb ik nooit een groot stuk in gepubliceerd maar ik heb wel, voordat iemand nog iets geschreven had, met Guido Rossi de lijst van afkortingen samengesteld, die in feite een bibliografie van het Romeinse recht in de middeleeuwen was.⁸² Daarvoor ging ik naar Bologna (want daar stond de hele boel bij elkaar in de kast) en van dat bibliografische werk heb ik ontzettend veel geleerd. Het was ook het begin van mijn nauwe contacten met Italiaanse rechtshistorici, onder wie Domenico Maffei⁸³ een zeer speciale plaats zou gaan innemen.

Tenslotte nog iets over mijn studies over handschriften op het gebied van het geleerde – en halfgeleerde – recht. Ik heb ongeveer dertig jaar lang een *privatissimum* juridische

75 Over hem: R. Feenstra, 'John Gilissen, 31 augustus 1912-6 april 1988', in *Jaarboek 1989 [der] Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam etc. 1989), p. 148-151. Gilissen was meer dan 35 jaar 'de ziel' (secretaris-generaal, later voorzitter) van de in 1935 opgerichte Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions. Gilissen, hoogleraar in Brussel (ULB/VUB) en Auditeur-Generaal, was ook redacteur van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1950-1988.

76 R. Feenstra, 'Bartole dans les Pays-Bas (anciens et modernes), avec additions bibliographiques à l'ouvrage de J.L.J. van de Kamp', in: *Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti per il VI centenario* (Milano 1961), p. 173-281.

77 R. Feenstra, 'La Glose d'Accurse dans les Pays-Bas (anciens et modernes)', in: *Atti del Convegno internazionale di studi Accursiani, Bologna 21-26 Ottobre 1963* (Milano 1968), p. 1083-1106 (ook in Feenstra's *Fata Juris Romani*, p. 49-70).

78 R. Feenstra, H.F.W.D. Fischer, M.E. Blok en F.B.J. Wubbe, *Bibliographie der geschriften van Prof. Mr. E.M. Meijers voorafgegaan door een levensbericht van E.M. Meijers door Prof. Mr. R.P. Cleveringa en gevolgd door enige niet in de "Verzamelde Privaatrechtelijke Opstellen" opgenomen geschriften* (Leiden 1957).

79 *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 72 (1955), p. 504-512; *IVRA, Rivista internazionale di diritto romano e antico* 6 (1955), p. 533-537.

80 publiées par les soins de R. Feenstra et H.F.W.D. Fischer (4 delen, Leyde 1956-1973).

81 Een in 1952 (na een suggestie van H.R. Hoetink in 1951) onder auspiciën van de Société d'histoire des droits de l'Antiquité (tegenwoordig SIHDA) opgezette serie studies (ter vervanging van F.C. von Savigny's *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, 2e dr., 7 Bde, 1834-1851) over het Romeinse recht in de middeleeuwen en de invloed daarvan op het recht van Europa. Zie R. Feenstra in *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 82 (1965), p. 459-465.

82 R. Feenstra et G. Rossi, 'Index abbreviationum et De modo citandi fontes', in *Ius Romanum Medii Aevi* I, 1 a-d (Mediolani 1961), p. 27-118. – G. Rossi (1916-1986) was destijds hoogleraar Italiaanse rechtsgeschiedenis in Urbino, later in Bologna, waar hij zijn hele leven gewoond heeft.

83 D. Maffei (*1925) was hoogleraar Italiaanse rechtsgeschiedenis in Macerata, Siena en Rome.

handschriften gehouden. Daar ben ik toe gekomen doordat ik voor de editie van de artikelen van Meijers handschriftverwijzingen moest controleren, want Meijers was daarin niet altijd even nauwkeurig (overigens ook in andere opzichten niet). Mijn steun en toeverlaat hierbij was Gerard Lieftinck,⁸⁴ iemand van wie ik veel geleerd heb. Met hem heb ik bijna twintig jaar dit privatisimum geleid; wij hebben samen ook bibliotheekreizen in België en Frankrijk gemaakt. In Strubbe hadden wij een gemeenschappelijke vriend en leidsman.

Bibliografieën

Het maken van bibliografieën van oude drukken heb ik geleerd bij het organiseren van een congres van de zogenaamde Petite Société. Toen die de eerste keer na de oorlog weer in Nederland bijeenkwam, had de oude Bosch⁸⁵ (de vader van Albert) een origineel onderwerp voor een tentoonstelling bedacht: wat is er door Nederlandse uitgevers en drukkers gepubliceerd aan buitenlandse juridische literatuur? Toen heb ik de smaak te pakken gekregen. Mijn zojuist genoemde studie over Bartolus bestaat voor een groot deel uit bibliografie, evenals haar bijproduct, mijn studie over Pieter Cornelisz. van Brederode.⁸⁶ Ik heb in totaal wel een stuk of 15 (bio-)bibliografische artikelen geschreven. Voor dit soort werk ben ik ook in de incunabels gedoken. Dat men dat soort dingen tegenwoordig weinig doet, zal onder andere wel komen doordat je daar geen carrière mee kunt maken. In een juridische faculteit moet je vooral niet aan bibliografieën en handschriftenstudies gaan doen. Daar moet je iets schrijven dat ook moderne juristen aanspreekt. Sinds ik gepensioneerd ben, kan ik me dat (bio-)bibliografische werk en die handschriftenstudies gemakkelijker veroorloven dan vroeger. Ik doe dit soort werk met liefde. Tijdens mijn emeritaat heb ik ook allerlei andere dingen afgemaakt waar ik eerder niet toe gekomen was.

Geen syntheses

Ik had misschien een boek over Orléans moeten schrijven, of misschien nog eerder een boek over de Nederlandse rechtswetenschap in de 17e en 18e eeuw, maar de grondslag voor zo'n synthese is altijd weer de bibliografie. Op dat terrein heb ik mij, zoals gezegd, niet on-

⁸⁴ G.I. Lieftinck (1902-1994) was conservator der handschriften van de UB Leiden en daarnaast eerst lector, later hoogleraar Westerse palaeografie en handschriftenkunde in Leiden.

⁸⁵ J.W. Bosch et R. Feenstra, *Livres anciens de droit d'origine étrangère imprimés aux Pays-Bas. Essai de bibliographie et catalogue de l'exposition organisée à l'occasion des Journées d'histoire du droit de la Société d'histoire du droit des pays flamands, picards et wallons du 21 au 23 mai 1953 à l'Hôtel de ville de Breda* (Amsterdam 1953). Een in samenwerking met H. Visser door dezelfde auteurs gemaakt supplement verscheen ter gelegenheid van het in 1962 te Amsterdam gehouden congres van de Petite Société (Amsterdam 1962). Over J.W. Bosch: R. Feenstra, 'In memoriam J.W. Bosch, 1890-1982', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 51 (1983), p. 429-431. – A.G. Bosch (geb. 1933), gepensioneerd hoofdofficier van Justitie te Leeuwarden, publiceert over strafrechtsgeschiedenis (onder andere in *Pro Memorie* 2.2 (2000), 3.2 (2001) en in dit nummer).

⁸⁶ R. Feenstra, 'Pieter Cornelisz. van Brederode (1558[?]-1637) als rechtsgeleerd schrijver. Een bio-bibliografische bijdrage', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 27 (1959), p. 412-468.

betuigd gelaten. Iemand als Raoul van Caenegem – met wie ik aan het begin van onze vriendschap een grote studie over Romeins recht in oude bibliotheekcatalogi heb geschreven – is een andere kant op gegaan dan ik. Hij heeft die gave om vlot te schrijven die ik niet heb. Ik moet eerlijk zeggen dat ik het wel als een gemis voel dat ik niet één of twee grotere boeken geschreven heb, zoals bijvoorbeeld Govaert van den Bergh gedaan heeft, eerst met zijn boek over Noodt en nu over de Hollandse elegante school.⁸⁷ Ik heb mijn interesse over te veel periodes en aspecten verdeeld om over één zo'n aspect een boek te schrijven. Op het terrein van de Dogmengeschiede heb ik wel min of meer samenvattende studies (artikelen die eigenlijk kleine monografietjes zijn) geschreven over een paar onderwerpen, eigenlijk allemaal onderwerpen die uit de hoek van de rechtsvergelijking komen. En natuurlijk is een aantal van mijn artikelen ook wel gebundeld, van addenda voorzien en toegankelijk gemaakt door registers.

In mijn artikel over de vraag of het Romeinse recht een 'watershed' is in de Europese rechtsonwikkeling⁸⁸ heb ik mij aan de kant geschaard van de rechtshistorici die gewaarschuwd hebben tegen verwaarlozing van de 'niet *ius commune*' elementen in de ontwikkeling van het privaatrecht in de Europese landen. Gemakshalve noem ik in de eerste plaats het zogenaamde 'Germaanse recht' maar er zijn ook andere elementen. Die veelheid van factoren is met name interessant bij het onderwerp dat mij mijn hele leven bezig gehouden heeft: 'roerend goed heeft geen gevolg'. Allerlei factoren spelen daar een rol: niet alleen het zogenaamde Germaanse maar ook het canonieke en het Romeinse recht hebben daar hun invloed doen gelden, en zelfs de natuurrechtsauteurs hebben zich er mee bemoeid. Had ik daarover misschien ook een boek moeten schrijven?

Handelsrecht

Julie vragen me iets te noemen waar ik zelf niet aan toegekomen ben maar dat ik voor anderen de moeite waard zou vinden om te gaan bestuderen. Ik noem dan de geschiedenis van het handelsrecht. Die heeft mij geïntrigeerd door het onderwerp van mijn proefschrift. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan het vennootschapsrecht. Ik heb niet meer de moed om me daar nog in te begeven. De vennootschappen in de middeleeuwen (van Italiaanse oorsprong vermoedelijk, maar je moet nooit te snel zijn met zulke conclusies) lijken mij onder andere heel boeiend. Er zijn wel allerlei publicaties over, maar een goed synthetisch verhaal daarover ken ik niet. Het zou ook een mooi Nederlands onderwerp zijn. In het algemeen bestaan er weinig goede recente studies over de geschiedenis van het Nederlandse

⁸⁷ G.C.J.J. van den Bergh, *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725). Dutch Legal Scholarship between Humanism and Enlightenment* (Oxford 1988). Govaert C.J.J. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule. Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800 (Ius Commune, Sonderhefte 148; Frankfurt am Main 2002)*.

⁸⁸ R. Feenstra, 'The Development of European Private Law: A Romanist Watershed?', in: David L. Carey Miller [and] Reinhard Zimmermann (ed.), *The Civilian Tradition and Scots Law. Aberdeen Quincentenary Essays* (Berlin 1997), p. 103-115.

handelsrecht. Het boek van Lichtenauer is niet veel meer dan een inhoudsopgave van oude geschriften daarover.⁸⁹

Testament en soevereiniteit

Dingen die je in de eerste jaren van je professoraat gedaan hebt, blijf je ook vaak als *desiderata* onthouden. Toen ik pas professor was heb ik een recensie geschreven van de bundel *Het testament*.⁹⁰ Daarin heb ik Meijers betrap op een paar dingen die niet juist waren en waar ik nog wel wat meer aan had willen doen. Een groot onderwerp waar ik in de zestiger jaren even aan geroken heb is de kwestie van de koning die keizer is in zijn eigen rijk. Daarmee kom je aan de hele soevereiniteitsproblematiek en daar heb ik me niet aan willen wagen. Een stelling bij mijn proefschrift heeft mij aan het begin van mijn carrière een groot artikel opgeleverd over de onafhankelijkheid van de Nederlanden ten opzichte van het Duitse Rijk. Die onafhankelijkheid is nimmer de *jure* erkend.⁹¹ Als je voor een de *facto* erkenning een jaartal wilt noemen, dan komt 1608 het meest in aanmerking. Dat artikel is geschreven ter ere van Olivier-Martin die ik in '46 ontmoet had. Hij is in 1951 eredoctor van Utrecht gemaakt en ik zou erepromotor zijn geweest. Olivier-Martin was toen al ziek en is niet gekomen. Hoewel ik later veel eredoctoraten heb gekregen, heb ik er nooit een verleend.

Het *ius commune* en een *salto mortale*

Terugkomen op mijn vroege geschriften is ook iets dat ik in mijn afscheidsrede van 1985 heb gedaan. Afgezien van algemene beschouwingen trachtte ik daarbij, met gebruik van nieuwe bronnen, nieuw licht te werpen op twee onderwerpen: dat van mijn proefschrift en het thema 'gesplitste eigendom – *iura in re aliena*'. Die rede is niet uitgegeven. Het gedeelte over mijn proefschrift heb ik bewerkt tot een voordracht die als artikel in Zuid-Afrika is gepubliceerd: in het *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg*.⁹² Het stuk over de eigendom vindt men ten dele in een Engels artikel uit 1989 terug.⁹³ Het algemene deel van het afscheidscollege gaat onder andere over de problematiek die in het afgelopen de-

89 W.F. Lichtenauer, *Geschiedenis van de wetenschap van het handelsrecht in Nederland tot 1809* (Amsterdam 1956), door R. Feenstra besproken in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 27 (1959), p. 474-482.

90 E.M. Meijers en J. Eggen (ed.), *Het Testament. Een bundel monografieën uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Broederschap der Candidaat-Notarissen* (Arnhem 1951), door Feenstra gerecenseerd in *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* 15 (1952), p. 260-272.

91 R. Feenstra, 'A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes et droit à l'égard du Saint-Empire?', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 20 (1952), p. 30-63, 182-218, 479-480.

92 R. Feenstra, 'Eigendomsovergang bij koop en terugvorderingsrecht van de onbetaalde verkoper: Romeins recht en middeleeuws handelsrecht', in *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* 50 (1987), p. 127-138.

93 R. Feenstra, "'Dominium" and "ius in re aliena": The origins of a Civil Law distinction", in: P. Birks (ed.), *New Perspectives in the Roman Law of Property. Essays for Barry Nicholas* (Oxford 1989), p. 111-122 (met Addenda herdrukt in R. Feenstra, *Legal scholarship and doctrines of private law* (Aldershot 1996)).

cennium met dat afschuwelijke modewoord *ius commune* wordt aangeduid. Wat die problematiek betreft ben ik het – eerlijk gezegd – veel meer eens met wat Theo daarover in *Pro Memorie* geschreven heeft dan met de uitlatingen van Dirk.⁹⁴

Mijn credo is geweest dat in Nederland de rechtsgeschiedenis internationaal beoefend moet worden. Alles wat ik in die eerste jaren van mijn professoraat geschreven heb was daar ook op gericht. Ik gebruikte in mijn inaugurele rede van 1950 en 1953 het woord Europa al toen de mensen nog niet zo Europees dachten en er nog geen Europese Gemeenschap bestond. Daar heb ik in mijn afscheidsrede over gesproken en geconstateerd dat dat allemaal in positieve zin veranderd was. Over die ontwikkeling was ik toen, in 1985, nog optimistisch, maar toen waren er nog geen ‘*ius commune*-scholen’ ontstaan in het kielzog van ideeën als die van Reinhard Zimmermann. Diens *The law of obligations*⁹⁵ is een uitstekend boek, waarin geenszins alleen aan het ‘echte’ Romeinse recht en aan de ontwikkelingen sinds 1800 aandacht wordt geschonken. Het houdt echter niet altijd genoeg rekening met alle fasen in de ontwikkeling. Onkritische volgelingen van Zimmermann kunnen zich nog laten verleiden tot de ‘salto mortale’ uit een verhaal van Felix Wubbe. In de tijd dat Felix Kasers colleges waarnam in Münster, omstreeks 1960, zei deze eens tegen hem: ‘Zuerst behandle ich das Thema im römischen Recht, und dann mache ich einen Salto mortale zum BGB’. Toen antwoordde Felix: ‘Ja, ja, einen “Salto mortale”’. Dat zijn altijd gevleugelde woorden tussen Felix en mij gebleven. Felix was er dan ook wel door mij in opgevoed dat het werkelijk *mortale* is om zomaar naar het BGB te springen.

Over het vertalen van Latijnse teksten

Ik heb de illusie dat ik, als ik nog functionerend hoogleraar in de rechtsgeschiedenis zou zijn, tot de laatste snik zou doorgaan om te proberen door aanpassingen tegemoet te komen aan de bij de studenten ontbrekende kennis van het Latijn. Volgens mij ligt het probleem trouwens niet alleen bij het Latijn maar ook bij de moderne talen: je moet alles vertalen, zoals ik in mijn boekjes *Contract* en *Vergelding en vergoeding* gedaan heb. Zodra in de zeventiger jaren geen kennis van het Latijn meer werd geëist van juristen, ben ik begonnen met het maken van een tekstenboek met vertalingen, voornamelijk van Digestenteksten, die een hoofdrol speelden in mijn onderwijs (daarnaast stonden er ook enkele teksten in uit de tijd tussen 1100 en 1800, waar het probleem even groot is als bij het Romeinse recht). Later zijn mijn vertalingen van de Romeinsrechtelijke teksten samengevoegd met die van Jop Spruit en hebben wij er één boek van gemaakt.⁹⁶ In die tijd had hij ook al het plan op-

⁹⁴ Zie de bespreking door Theo Veen van D. Heirbaut, *Europese juristen en oud recht*, in *Pro Memorie* 4.1 (2002), p. 200-202. Vgl. voor Feenstra's opvattingen zijn hierboven in noot 88 genoemd artikel.

⁹⁵ Reinhard Zimmermann, *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition* (Cape Town 1990 en latere edities, ook bij andere uitgevers).

⁹⁶ J.E. Spruit (*1937) was hoogleraar Romeins recht te Leiden (1968-1971) en te Utrecht (1971-2002), waar hij ook de Nederlandse rechtsgeschiedenis onder zijn hoede heeft gehad. Het tekstenboek waar het hier om gaat is *Textus iuris romani. Teksten ten gebuike bij*

gevat een volledige Digestenvertaling te doen verschijnen. Naast Bongenaar⁹⁷ – met wie hij reeds de prae-Justiniaanse teksten en de Instituten had vertaald – vroeg hij mij deel uit te maken van de hoofdredactie. Het eerste deel van de Digestenvertaling verscheen in 1994; het bevat onder andere de vertaling door Jop en mij van boek 9, een materie die mij na aan het hart lag. In het vijfde en laatste deel (2001) vindt men onze vertaling van de boeken 43 en 44, die mij grotendeels veel minder vertrouwd waren; ik heb er echter veel van geleerd. Aan de redactionele correctie van de vertalingen van andere boeken heb ik vooral in de latere jaren soms een vrij groot aandeel gehad, na de dood van Bongenaar samen met Felix Wubbe, die hem in de hoofdredactie kwam vervangen. Wij hadden de vertalingen wel eens wat kernachtiger en juridischer gewild maar ik moet toegeven dat verdere discussies gevaar voor het tempo en het welslagen van de onderneming konden opleveren. Als geheel blijft het een fantastische prestatie van Jop Spruit.

De oprichting van de ‘receptieclub’ (1955)

De ‘receptieclub’ heb ik opgericht in het spoor van mijn ‘Verkenningen’ van 1950. Dit initiatief hield verband met het reeds genoemde project ‘Ius Romanum Medii Aevi’. Men had besloten dat dit niet tot het maken van een ‘nieuwe Savigny’ beperkt moest blijven (zoals Hoetink het in 1951 eigenlijk gewild had) maar dat er ook kleine monografieën in moesten voorkomen over het doordringen van het Romeinse recht in de praktijk in de Europese landen. In Zwitserland had men daarvoor een studiekring van juristen en historici opgericht. In januari 1955 werd ik uitgenodigd om in een bijeenkomst van deze kring in Zürich te spreken over de ‘receptie’ in Nederland. Ik was onder de indruk van de vruchtbare discussies die zich daar ontwikkelden en dacht ‘zo een clubje van juristen en historici moesten wij ook hebben’. Ik polste naast Hermesdorf⁹⁸ – die de opdracht had gekregen de kleine monografie over de receptie in de Noordelijke Nederlanden te schrijven – Post, Niermeyer, Ketner en Ter Kuile.⁹⁹ Bij onze eerste bijeenkomst in het voorjaar van 1955 kwamen wij tot de conclusie dat wij in ieder geval één Belg erbij moesten hebben. Het lag voor de hand dat dit Raoul van Caenegem¹⁰⁰ zou moeten worden, die eenzelfde opdracht als Hermesdorf had voor de Zuidelijke Nederlanden. Die kwam al bij onze tweede bijeenkomst in november 1955. Daarna is dat gezelschap langzamerhand een vrij grote Belgisch-Nederlandse

de studie van het Romeinse recht, samengesteld en vertaald door J.E. Spruit en R. Feenstra (Derde druk: Deventer 1987; derde herziene druk: Deventer 1989).

⁹⁷ Zie over K.E.M. Bongenaar (1935-1999) het In memoriam van J.E. Spruit in *Pro Memorie* 1 (1999), p. 159-162.

⁹⁸ B.H.D. Hermesdorf (1894-1978) was destijds hoogleraar Romeins recht en oudvaderlands recht in Nijmegen. Zie *BWN*, II, p. 223-224.

⁹⁹ De mediaevist mgr. R.R. Post (1894-1968) was hoogleraar te Nijmegen (zie *BWN*, I, p. 470-471); J.F. Niermeyer (1907-1965), eveneens mediaevist, was destijds hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam (zie *BWN*, II, p. 401-402). De mediaevist F. Ketner (geb. 1905) werkte op het rijksarchief in Utrecht aan het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht en de rechtshistoricus G. J. ter Kuile jr. (1906-1975) was rijksarchivaris in Overijssel (zie over hem *BWN*, II, p. 327-328).

¹⁰⁰ Een interview met R.C. van Caenegem (*1927), hoogleraar middeleeuwse geschiedenis en rechtsgeschiedenis te Gent (1962-1992), verscheen in *Pro Memorie* 1 (1999), p. 3-18.

club geworden, waar in de eerste tijd onder anderen ook Strubbe, Gilissen en Gerbenzon een belangrijke rol speelden. In die begintijd werd veel meer aan het oorspronkelijke onderwerp vastgehouden dan nu. De gedachte was: dingen presenteren die nog niet af zijn, een gelegenheid scheppen om aan anderen vragen te stellen. Ik heb daar veel inspiratie in gevonden. Binnen deze kring is bijvoorbeeld de reeds genoemde studie van Raoul van Caenegem en mij over oude bibliotheekcatalogi ontstaan en ook het hele project voor de uitgave van de *Libri Procuratorum* van de Germaanse Natie in Orléans. Door de IRMAE-monografie van Van Caenegem wordt duidelijk het nut van het bestaan van deze kring bewezen. Bij die van Hermesdorf is dat veel minder het geval; deze is enigszins onder de maat gebleven.¹⁰¹

De 'Feenstra-school' in Zuid-Afrika

In 1953 promoveerden er twee Zuid-Afrikanen bij Fischer. Deze vroeg mij naar het Romeinsrechtelijke deel van een van die twee proefschriften te kijken. De wijze waarop ik dat deed leverde mij meteen de naam op van ontzettend streng te zijn. Bij een volgend Zuid-Afrikaans proefschrift, dat van Grosskopf over de *cessie* (1960),¹⁰² kreeg ik een veel belangrijker deel te beoordelen: ook het hele middeleeuwse Romeinse recht kwam erbij. Ik had hem gezegd dat hij niet die *salto mortale* van Kaser mocht maken door van het Romeinse naar het Romeins-Hollandse recht te springen. Grosskopf heeft een zeer goed proefschrift geschreven, maar het werd helaas afgekraakt door J.C. de Wet¹⁰³ en dat heeft hem van een academische carrière afgehouden. Hij is advocaat geworden, later rechter en hij is geëindigd als lid van het Appelfhof in Bloemfontein, een bijzonder aardige man met wie ik nog goed bevriend ben.

Na Grosskopf kreeg ik mijn eerste eigen leerling uit Zuid-Afrika: Deon van Zyl; die werd mij toegestuurd door Van Warmelo.¹⁰⁴ Van Zyl had niet alleen een beurs voor Leiden maar ook voor Parijs en Hamburg. Toen hij bij mij kwam, was hij daar al geweest. Hij vond dat er voor hem weinig meer te doen was op historisch gebied. Hij had het Romeinsrechtelijke deel immers al onder Kasers leiding voltooid. Mijn antwoord laat zich raden: 'Zo gaat dat niet; je moet alle fasen in de ontwikkeling na Justinianus behandelen. Je kunt niet volstaan met het Romeinse recht zomaar voor het Romeins-Hollandse recht te plakken.' Dat heeft hij ter harte genomen. Van Zyl was een vlugge en harde werker: het gesprek was in mei

101 Zie Feenstra's recensies van beide geschriften in *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, Romanistische Abteilung 85 (1968), p. 571-572 en 87 (1970), p. 560-563.

102 F.H. Grosskopf, *Die geschiedenis van die sessie van vorderingsregte* (Leiden 1960).

103 Over De Wet: R. Zimmermann en C. Hugo, 'Fortschritte der Südafrikanischen Rechtswissenschaft im 20. Jahrhundert: der Beitrag von J.C. de Wet (1912-1990)', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 60 (1992), p. 157-175. Zie ook *Pro Memorie* 4.1 (2002), p. 141.

104 P. van Warmelo (1914-1997), die in 1941 in Leiden was gepromoveerd bij J.C. van Oven, was na een kortstondig lectoraat (1946-1948) hoogleraar aan de Universiteit van Pretoria en aan enkele andere Zuid-Afrikaanse universiteiten. Zie over hem R. Feenstra in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 66 (1998), p. 228-231.

1970 en in november van dat jaar was hij gepromoveerd.¹⁰⁵ Hij is meteen professor geworden in Bloemfontein en daarna in Pretoria. Later is hij de advocatuur ingegaan, eerst in Pretoria en nu is hij lid van het Hooggerechtshof in Kaapstad. In de tijd van zijn professoraat heeft hij een dik boek over het Romeinse privaatrecht geschreven, waarin ook veel aandacht wordt geschonken aan de na-Justiniaanse ontwikkelingen.¹⁰⁶

Na Van Zyl zijn nog vijf andere Zuid-Afrikanen bij mij gepromoveerd in Leiden (van de 18 promoti die ik daar in totaal heb gehad) en één met mij als medepromotor in Potchefstroom. Zij namen meestal de proefschriften van Grosskopf en Van Zyl als voorbeeld en zo is het idee van een 'Feenstra-school' in Zuid-Afrika ontstaan. Of het inhoudelijk veel betekent weet ik niet, maar ik beschouw de naam graag als een symbool voor de nauwe vriendschapsbanden die ik met die promoti en met enkele andere Zuid-Afrikanen die voor studie naar Leiden kwamen heb behouden. Zij hebben mij overigens na mijn emeritaat nog vier maal uitgenodigd om naar Zuid-Afrika te komen, in 1987 zelfs voor drie maanden.

'Ik beloof niets meer en dat is erg rustgevend'

Wat mijn huidige bezigheden betreft: ik heb zojuist de bibliografie van de Franeker hoogleraren in de rechten afgerond¹⁰⁷ en ik heb mij voorgenomen om niet nog een groot onderwerp te gaan aanvatten. Mijn vrouw dringt er op aan dat ik nu eens eindelijk alles wat ik aan materiaal (niet alleen op rechtshistorisch gebied) verzameld heb ga ordenen. Af en toe vind ik dan misschien nog wel eens iets waarvan ik denk dat ik er over kan publiceren, maar ik ga niet met een nieuw onderwerp beginnen, want dan weet ik dat ik bij mijn manier van werken binnen drie maanden weer nieuwe stapels materiaal in mijn kamer heb. Als ik nog iets wil doen, dan wil ik het doen met het materiaal dat ik voor bepaalde onderwerpen verzameld heb. Het gaat dan vooral om kopieën van enkele middeleeuwse handschriften waar ik nog niet aan toegekomen ben en om gedrukte bronnen die gebruikt zijn door Hugo de Groot, met wiens juridische geschriften ik al veel bezig ben geweest.

Ik heb dus geen grote plannen meer. Ik heb bepaalde dingen afgemaakt. Ik ga orde op zaken stellen in mijn studeerkamer. Ik beloof niets meer en dat is erg rustgevend.

¹⁰⁵ D.H. van Zyl, *Die saakwaarnemingsaksie als verrykingsaksie in die Suid-Afrikaanse reg, 'n regshistoriese en regsvergelykende ondersoek* (Leiden 1970).

¹⁰⁶ *Geskiedenis en beginsels van die Romeinse privaatrecht* (Durban 1977); *History and principles of Roman private law* (Durban 1983).

¹⁰⁷ R. Feenstra, *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Franeker universiteit tot 1811* (Geschiedenis der Nederlandsche Rechtswetenschap, VII, 3; Amsterdam 2003).

Bijlage: Brief d.d. 17 november 1950 van Jhr. D.G. Rengers Hora Siccama aan R. Feenstra, naar aanleiding van diens Utrechtse oratie*

Utrecht 17 November 1950.
Nieuwe Gracht 12

Hooggeachte Heer Feenstra,

Met aandacht heb ik Uwe den 9den October laatstleden gehouden rede gelezen; voor de toezending betuig ik U mijn dank, alsmede voor de woorden, die U aan mij gewijd hebt.

De lectuur boeide mij, zoowel wegens het door U behandelde onderwerp als door de wijze waarop U het behandeld hebt. De vele noten getuigen van Uw belezenheid maar – en dat is belangrijker – zij zijn voor goed begrip van den tekst en van Uw gedachtengang in het algemeen hoogst belangrijk.

'k Vind Uwe rede een stuk van groote rechtshistorische waarde; getuigend van historischen zin, hetgeen weer kritisch denken insluit. 'k Heb er veel van geleerd; in hoofdzaak kan ik mij met inhoud en strekking ervan vereenigen, hetgeen de mogelijkheid van het leggen, hier en daar, van andere accenten niet uitsluit. 'k Zeg dit laatste niet om aanmerkingen te maken doch alleen ter motiveering van den wensch over de receptie met U van gedachten te wisselen.

Indedaad, de receptie behoort tot de belangrijkste rechtshistorische problemen ook der Nederlandsche rechtsgeschiedenis; inzoverre is zij een probleem van het “oud vaderlandsche” recht, of, mijns inziens juist, van de Nederlandsche rechtsgeschiedenis. Het is mij nooit gelukt een promovendus te vinden, die de receptie van het Romeinsche recht in een der Nederlanden als onderwerp zijner dissertatie wilde kiezen. Dit brak mij intusschen niet het hart; daar – hier hebt U een der bovengenoemde accenten – het mij hoofdzaak was eerst de structuur der Nederlandsche samenleving te leeren kennen, in hare tegenstelling van allodialiteit en feodaliteit, van wereldlijkheid en geestelijkheid, van plattelandsheid en stedelijkheid. Romeinsche en Canonieke invloeden werkten wijzigend; en het gewijzigde en het wijzigende vormen een geheel, waarin slechts te onderscheiden valt.

De tegenstelling “inheemsch” – “vreemd” is langzamerhand ontstaan en gegroeid. Zij is mijns inziens in den beginne samenvallend met de kerstening, met de invoering van de kerkelijke structuur. Van Apeldoorn heeft den invloed der Kerk, zooals ook U opmerkt, te recht op den voorgrond gesteld. 'k Herinner mij enkele Friesche oorkonden gelezen te hebben, waaruit de drijfveer der Kerk het Friesche recht te ondermijnen duidelijk blijkt. De rechten op den grond waren geslachtsrechten; 't land was van de familie en moest er in blijven. Zodoende konden de kerkelijke instellingen (kerkfabrieken, pastoraten, vicarieën, kloosters) geen land verkrijgen dan met instemming aller erfgenamen (toekomstige). Vandaar, dat de Kerk zich op den Bijbel beriep (men heeft vrije beschikking over “het zijne”); vandaar de conflicten met erfgenamen! Zoo werd de Bijbel als goddelijk recht “gerecipieerd”, ter voorziening in “de behoeften der praktijk” (= de praktijk van de Kerk). De “lex Romana” werkte in denzelfden zin. Erfrecht en huwelijksrecht waren eene materie waar de Kerk zich zeer voor interesseerde! Zoo waren er talloze redenen waarom het “oude” wijken moest voor het “nieuwe”. De “receptie” is even gecompliceerd als de “Reformatie”!

Een belangrijk punt is ook de structuur der rechtspraak. De “oude” rechtspraak was waarlijk geen ideaal; men mag zeggen, dat zij “primitief” was, niet berekend op eene “gecultiveerde” samenleving, vol van gevaren van partijdigheid en onkunde. Rechtspreken is eene moeielijke kunst, waarin scholing onmisbaar is! Vaak gaf een gerecht een “non liquet”; vaak gingen partijen bij voorkeur naar arbiters en naar een geestelijken rechter; als vanzelf werd zodoende “vreemd” recht “gerecipieerd”. Het inheemsche recht zakte af tot “gewoonte” (= “praktijk” der inheemschen), insluitend “statuten” (uitdrukkelijke gewoonte of praktijk). “Statutair” en “costumier” werden vaak dooreen gebruikt, en ook wel (in Romeinschen gedachtengang) als tegenstelling tegen den achtergrond van het eigenlijke “recht” of ius.

* Bij het transcriberen zijn de afkortingen voluit geschreven.

In het algemeen betekende “recipieeren”: toepassen bij de rechtspraak; = recevoir = in praktijk brengen. “Reçu” = conventioneel. Uit Uwe rede bemerkte ik, dat dit in Frankrijk zelfs vergeten wordt; “recevoir” staat niet tegenover “prendre”.

Gelijk U opmerkt, de “humanistische” receptie is slechts de tweede fase der penetrering van het Romeinsche recht. Uit den aard der zaak is de Latiniseering van het intellect de onder- en achtergrond van de Romaniseering der jurisprudentie, en als vanzelf doet hiermede het “natuurrecht” zijn intrede. Denk eens aan de Groot’s herleiding van het volkenrecht tot natuurrecht.

Van groot belang is de vraag: wie spraken recht? Deze vraag primeert de vraag wát recht is. Zoo is het tegenwoordig nog, en zal het ook blijven. Elk oordeel veronderstelt een oordeelveller; elk argument is vroeger of later een argumentum ad hominem. Rechtshistorici est¹ zich hiervan bewust te worden; in het algemeen is het de plicht van elk “wetenschappelijk” mensch, of, anders gezegd, van een “toeschouwer”. Maar, men wil nu eenmaal liever “spelen”, een belangrijke rol spelen, op de voorgrond treden van het tooneel, waar wij nu eenmaal op léven: primum vivere.

– Er is zooveel in Uwe rede, dat te denken geeft! ’t Waren slechts énkele punten, die ik ter sprake bracht. Van harte hoop ik, dat U Uwen wetenschappelijken weg in voorspoed bewandelen moogt en ook het “inheemsche” element in het recht het “suum” geven zult.

Hoogachtend
Uw dienstvaardige
Hora Siccama

1 Rechtshistorici est betekent: Het is de taak van de rechtshistoricus.

Utrecht 17 Nov. '50.
N.G. 12.

Hoogwachtbare Heer Feenstra.

Met aandacht heb ik Uwe den 9ten Oct. ll. gehouden rede
gelezen; voor de toezending betuig ik U mijn dank,
almede voor de woorden, die U aan mij gewijd
hebt.

De leetuur boeide mij, zoowel wegens het door U behandelde
onderwerp als door de wijze waarop U het behandeld
hebt. De vele noten getuigen van Uwe belevenheit
maar - en dat is belangrijker - zij zij voor goet be-
grip van den tekst en van Uwe gedachten in het alge-
meen hoogst belangrijk.

Ik vind Uwe rede een stuk van groote rechtshisto-
rische waarde; getuigend van historischen zin, hetgeen
weer kritisch denken insluit. Ik heb er veel van
geleerd; in hoofdzaak kan ik mij met inhoud en
strekking ervan vereenigen, hetgeen de mogelijkheid
van het zeggen, hier en daar, van andere accenten
niet uitsluit. Ik zeg dit laatste niet om eenner-
lingen te maken doch alleen ter motivering van
den wensch over de receptie met U van gedachten
te wisselen.

47
 Inderdaad, de receptie behoort tot de belangrijkste
 rechtshistorische problemen ook der Nederlandse
 rechtsgeschiedenis; insoverre is zij een probleem van
 het „Oud vaderlandsche“ recht, of, m.i. juist, van
 de Nederl. rechtsgeschiedenis. Het is mij nooit gelukt
 een promovendus te vinden, die de receptie v. h. Rom. recht
 in een der Nederlanden als onderwerp zijn dissertatie
 wilde kiezen. Dit brak mij interesse niet het hart;
 daar - hier hebt u een der bovengenoemde accenten -
 het mij hoofdzak was eerst de structuur der Neder-
 Landse samenleving te leeren kennen, in hare
 tegenstelling van alodialiteit en feodaliteit, ~~het~~
 van wereldlijkheid en gestedelijkheid, van plattelands-
 heid en stedelijkheid. Romeinsche en Canonische
 invloeden werken wijzigend; en het gewijzigde en
 het wijzigende vorme een geheel, waarin slechts te
 onderscheiden valt.
 De tegenstelling „inheems“ - „vreemd“ is langzaamhand
 ontstaan en gegroeid. Zij is m.i. in den beginne samen-
 vallend met de kerstening, met de invoering van de
 Kerkelijke structuur. v. Apeldoorn heeft den invloed
 der Kerk, zooals ook u opmerkt, te recht op den voor-
 grond gesteld. Het Ilsewind mij enkele Friische oot-
 konden gelezen te hebben, waaruit de drift van der Kerk
 het Friische recht te ondermijnen decidelijk blijkt. De
 rechten op den grond waren geslachtsrechten; het land
 was van de familie en moest erin blijven. Zoodaende

konde de heerlijke instellingen (kerkfabriek, pastoraat, vicariaten, kloosters) geen land verkrijgen dan met instemming aller erfgenamen (kerkrenten). Vandaar, dat de Kerk zelf op den Bijbel beriep (men heeft vrije beschikking over "het zijne"); vandaar de conflicten met erfgenamen!

Zoo werd de Bijbel als goddelijk recht "ge-recipieerd", ter voorziening in de behoeften der praktijk (= de praktijk van de Kerk). De "lex Romani" werkte in denzelfden zin. Erfrecht en huwelijksrecht waren een materie waar de Kerk zelf zeer voor interesseerde! Zoo waren er talloze redenen waarom het "oude" recht moest voor het "nieuwe". De "receptie" is even gecompliceerd als de "Reformatie"!

Een belangrijk punt is ook de structuur der rechtspraak. De "oude" rechtspraak was waarlijk geen ideaal; men mag zeggen, dat zij "primitief" was, niet berouwd op een "gecultiveerde" samenleving, vol van gewone en partijdigheid en onkunde. Rechtspraak is een moeilijke kunst, waarin scholij onmisbaar is! Vaak gaf men gerecht een "non liquet"; vaak ging partij bij vootheer naar arbiters en naar een geestelijken rechter; als men zelf werd zoodoende "vreemd" recht "ge-recipieerd". Het inheemsk recht zakte af tot "gewoonte" (= "praktijk" der inheemden), insluitend "statuten" / (uitdrukkelijke gewoonte of praktijk). "Statutari" en "costumari" werden vaak dooreen gebruikt, en ook wel (in Rom. gedachten) als tegenstaand tegen den achtergrond van het eigenlijke recht "of ius".

In het algemeen betrekende "receptie": toepassing bij de rechtspraak; = "recours" = in praktijk brengen. "Receptie" = conventional. Uit

Uwe rede bemerkt ik, dat dit in Frankrijk zelfs vergeten wordt; „reservoir“ staat niet tegenover „prendre“.

Gelijk u opmerkt, de „humanistische“ receptie is slechts de tweede phase der penetrering van het Rom.-recht. Uit de aard der zaak is de Latinisering van het intellect de onder- en achtergrond van de Romanisering der jurisprudentie, en als vanzelf daart hierna de „natuurrecht“ zijn intrede. Denk eens aan de groot's herleiding van het volkenrecht tot natuurrecht.

Van groot belang is de vraag: wie spreken recht? Deze vraag primert de vraag wat recht is. Zoo is het tegenwoordig nog, en zal het ook blijven. Elk oordeel veranderd, stelt een oordeelvaller; elk argument is vraag of later een argumentum ad hominem. Rechtshistorici est zelf hiervan bewust te worden; in het algem. is het de plicht van elk „wetenschappelijk“ mensch, of, anders gezegd, van een „toeschouwer“. Maar, men wil nu eenmaal liever „spelen“, en belangrijker tol spelen, op de voorgrond treden van het toneel, waar wij nu eenmaal op leven: primus vivere.

— Er is zooveel in uwe rede, dat te denken geeft! 't Waren slechts enkele punten, die ik te sprake bracht. Van harte hoop ik, dat u uwe wetenschappelijke weg in voorspoed bewandelen moogt en ook het „inheemskhe“ element in het recht het „suum“ geven zult.

Hooft
 W. D. J. J. Siccama

Ex fontibus hauriant: INTERVIEW WITH M.L. HEWETT

‘My translations are not intended as literary masterpieces. The English must be as close to the Latin as possible but also correct and clear (where the original is clear of course). A jurist such as Matthaëus is a delight to translate.’

The South African legal system has its roots deep in the Roman-Dutch law of the 17th and 18th centuries. From 1652 and the initial V.O.C. settlement, the law, as applied at the Cape, stumbled along in the steps of the Dutch jurists and courts. The Cape Council of Policy (*Politieke Raad*) collected a handful of legal texts, most in Dutch, only a few in Latin – even then, and the decisions of the Council of Justice (*Raad van Justitie*) were based on their understanding of them. After the British took control of the Cape (1815), Roman-Dutch law continued and the new members of the legal profession could barely survive without the ‘Old Authorities’. The need to have translations into English became imperative and, after an unsteady beginning, the volume and quality increased. Ironically the Roman-Dutch law of the Golden Age continued in South Africa long after it was eventually entirely superseded in the Netherlands by the codes of the 19th century, especially the Civil Code (1838).

It was Cape Town and a sunny spring day in September 2002 when we interviewed a South African scholar who followed in the path of the many distinguished jurists, who devoted part of their professional careers to unlocking the sources of Roman-Dutch law. In so doing, they at the same time explored important aspects of our Dutch legal past.

Margaret Louise Hewett (*née* Hunter) was born in Johannesburg in 1934. From 1952 she studied at the University of Cape Town (UCT), where she obtained the degrees of B.A. in History and Classics (1954), B.A. Hons in History (1955) and B.Ed. with distinction (1956) on a thesis entitled *Dr Jean Frederic Spenlin’s Educational Memoir, 1788, and its place in the History of South African education*. After 1956 she spent several years teaching and travelling, until she married in 1963. From 1966 she participated in editing and translating legal texts which the South African Law Commission¹ identified as required by the legal profession in the day to day practice of the courts. She collaborated with Prof. Ben Beinart (Cape Town) and Prof. Paul van Warmelo (Pretoria). After Beinart’s death (1979) she continued work on several projects independently. In 1980 she was appointed Lecturer, then in 1992 Senior Lecturer in the Classics Department of the University of Cape Town. In 1997 she was promoted to Associate

¹ The South African Law Commission was established by the SA Law Commission Act of 1973 and was heir to the Law Revision Committee, established in 1950. Originally a non-statutory body, the objects of the new commission were mainly to research and study all branches of the law of SA in order to make recommendations for its development, improvement and modernisation. This research is conducted by means of project committees within the Law Commission. The plan to make the Roman-Dutch authorities available to those with little or no Latin originated with the Law Revision Committee, flourished under the Law Commission but tailed off during the 1990’s. The Law Commission is today busy with other projects.

Professor. During her time at the University her teaching commitment was mainly to Legal Latin and Legal History. She retired in 2000 from the Faculty of Humanities and became an Honorary Research Associate in the Department of Private Law (Faculty of Law).

Childhood

I was born in Johannesburg in 1934 – a city then very different from the Johannesburg of today. It was a mere 60 years before, that the first gold had been discovered on the bare veld of the Witwatersrand, and when I was a child the ‘early days’ were still very close under the surface of the bustling mining city that had sprung into being. The Old Farm where my father was reared and where my sister and I played among the cows and turkeys was only ten miles from the centre of the city along the old Pretoria Road. There we milked the cows – after a fashion – and pulled feathers from the tails of the turkeys, a game which was not popular either with the turkeys or with my uncle who was running the farm. Turkeys can give a really nasty nip. The farm workers had a Zulu name for me, *Mechlomakulu* (Big Eyes), because they said I was always looking and seeing everything going on. The farm house was of tin and iron with mud floors, water came from a well with a clanking pump, and stories of the past were part of our heritage. Yet I must comment here that none of my father’s people were Dutch. All were English, most having come from Wiltshire to the Cape and hence to the South African Republic in the late 1880’s.

That was indeed another life, but soon I was made acutely conscious of the real world outside. The war broke out in 1939 and it dominated our lives, even although we were far from the theatre of conflict. Day by day my parents followed the BBC broadcasts on a primitive wireless and occasionally the rantings of Hitler shattered our peace. I shall never forget 7th December 1941 and my first awareness of the United States of America. South Africa and in particular the Transvaal was by no means free of tensions. Smuts had carried South Africa into the war against the opposition of Hertzog and a large percentage of the white people. Feelings among the Afrikaners especially in the Transvaal were extremely hostile to the British and the British Empire and the prospect of armed rebellion was real. But the rest of that story is history.

When I was 15 my father – an electrical engineer – was transferred to Cape Town, my mother’s patria, and our lives blossomed in a very different environment. The Cape was – and still is – a delightful place to grow up. School (at Rustenburg Girls’ High) filled much of the day but in between there were mountains to climb, the sea and rivers for swimming and a unique floral kingdom to admire.

Prof. Margaret Hewett during the interview (September 2002).

Study at the University of Cape Town

It was natural that on completing my school leaving certificate, I should start on a B.A. at the University of Cape Town. In those days the University was small with only 5000 students and a handful of professors known to everyone. My career options were – at that time – either teaching, or librarianship. It is hard for the present generation to realise that in the early 1950's girls had virtually no choice of profession. One or two went into Medicine; in my year only one girl took law. She qualified but never practised. I was destined for teaching, with majors in History, Latin and Greek. Being academically greedy, I took twelve subjects instead of the regulation nine, but work was not everything. Our social lives were easy and full, and it would only be fair to say that socializing often took precedence over lectures. Besides, the glorious position of the University on the slopes of Devil's Peak was an inspiration in itself and it was a very necessary part of student life to sit in the sun, admire the distant mountains and talk the deep-life philosophy of second year students. What UCT lacked in historic tradition, it made up with its physical surroundings.

In 1955 an Honours degree was introduced into the curriculum and I was fortunate to win a scholarship enabling me to continue with my History studies. We were a small group and privileged to work with Prof. L.M. Thompson then one of the foremost liberal histori-

ans in the country. Thompson was starting his research for *The Unification of South Africa* and enlisted our help with researching primary and archival sources.² At that time there was virtually no secondary material on the topic and the contact with primary sources firmly established my preference for that approach to historiography. Hopefully in more recent years I have impressed on my students the need to treat secondary sources with discretion and to ‘drink from the source’.³ My last year at UCT was spent on B.Ed. and S.T.D. professional qualifications⁴ and served two purposes. First, it enabled me to establish my social life on a very firm footing and secondly, it convinced me that life in the big world outside was going to be much more fun than plodding on in Academia. Little did I then guess that nearly twenty years later I would once again relish things Academic.

First visit to Europe

In 1959 after two years teaching in a high school, tutoring for the Classics Department at UCT and saving every penny, a friend and I set out on our planned Odyssey – the goal Europe. In those days to fly would have been very unusual, so we took an intermediate Union Castle ship up the East Coast, through the Suez Canal and so to Genoa. The trip took three weeks and we stopped for several days in most ports up the coast and went inland, Lourenço Marques, Dar-es-Salaam, Zanzibar, Kilimanjaro – what an introduction to greater Africa! This was an ideal way to travel and explore. Flying is for the birds and modern travellers have lost a lot. When eventually we reached England, via Greece, Turkey, Italy and France, I had a short spell teaching in an East End slum school, and a year, by way of contrast, at Fritham House, a private school in the New Forest, which catered for the daughters of the British aristocracy. At Fritham things academic were not high on the list of priorities. Life centred round the Hunt and plans for Coming Out,⁵ but they were a pleasant group of young ladies and I certainly enjoyed a glimpse into the small world of their sheltered lives.

In the winter of 1960 I made my first visit to the Netherlands, an insignificant beginning to a life-long love of the country, its culture and its people.

Assisting Ben Beinart

In 1963, back in Cape Town, I married, and settled down to raise our two sons, train the dogs, develop the garden and coach numerous students privately in Latin and Greek. In

² Cf. L.M. Thompson, *The Unification of South Africa 1902-1910* (Oxford 1960), p. vi-vii.

³ Cf. Cicero, *Academiae quaestiones* 1.2.8: ‘Ex fontibus hauriant’.

⁴ B.Ed. is a post Hons education degree. S.T.D. (Secondary Teachers Diploma) is the usual post BA or BSc qualification required for teaching specific subjects in senior or high school.

⁵ To come out or to make one’s debut is a young lady’s entry into Society. A Debutante comes out or is presented at court.

1966 I was approached by Ben Beinart (1914-1979), then professor of Roman Law at UCT, and asked to assist and soon to collaborate with him and with Paul van Warmelo (1914-1997), then professor of Roman Law at the University of Pretoria, on their translations of the 'Old Authorities'. This was a turning point in my intellectual life and I think I realised that ahead of me lay many years of excitement and pleasure. Beinart and I made a very satisfactory team. He was obviously the legal authority and he read Dutch. My contribution was English and History, especially the Ancient World, and the Middle Ages. I was *au fait* with the tradition of Catholicism, with which Beinart, because of his Jewish background, was less familiar. Our work on the 'Old Authorities' combined well with being Mum as times were flexible and besides we mostly worked together in the evenings. After Beinart left for Birmingham we continued by courtesy of the Post Office until his untimely death in 1979.

Getting to grips with the 'Old Authorities'

I cut my teeth on van der Keessel's prefaces to his public lectures on Criminal Jurisprudence which were to introduce Beinart and van Warmelo's edition of the *Praelectiones in Libros XLVII et XLVIII Digestorum* of Dionysius Godefridus van der Keessel (1738-1816),⁶ and soon I was deep into the intricacies of the law and the numerous jurists cited by van der Keessel. Grotius was a familiar name but most of the other greats of Dutch and European jurisprudence were then completely unknown to me. But not for long, although at this stage I had not yet had direct contact with the actual texts, many of which were treasured in the Van Zyl Library at UCT. That step took place after Beinart's death when I was completing Volumes III and IV of *De Legibus Abrogatis* of Simon Groenewegen van der Made (1631-1652) and perforce had to learn how to find and check citations. Beinart had been translating the Groenewegen as part of the South African Law Commission's programme to translate the most important of the 'Old Authorities' for use in the Courts and I was asked to build on Beinart's notes and complete the work. This was indeed being thrown in at the deep end – the Codex and the Novels not being the easiest parts of the *Corpus Iuris* – but it was a challenge not to be missed and an excellent exercise in standing on my own feet. Fortunately from this time onwards I could call on the strengths of Prof. Robert Feenstra for help with difficult problems. This was the start of a long and happy working relationship. Achieving publication after the English manuscript was complete was another challenge, but more of that anon.⁷

Meanwhile I was doing another small job for the Law Commission: Part I Book V of the

⁶ B. Beinart-P. van Warmelo (eds), D. van der Keessel, *Praelectiones ad Jus Criminale*, Vol. I-VI (Cape Town 1969-1981).

⁷ B. Beinart-M.L. Hewett (eds), S. Groenewegen van der Made, *Tractatus de legibus abrogatis et inusitatis in Hollandia vicinisque regionibus*, Vol. III (Johannesburg 1984) and Vol. IV (Johannesburg 1987).

⁸ M.L. Hewett (ed), S. van Leeuwen, *Censura Forensis*, Part I, Book V (Pretoria 1991).

Censura Forensis of Simon van Leeuwen (1625-1682).⁸ At the same time I was co-operating with the Unit for Legal Historical Research of the University of South Africa, working on the translation of the *De Criminibus* of Antonius Matthaeus (1601-1654), initially as editor and co-translator. For the later volumes Ben Stoop took over as project-leader from Francis Bosman and her committee,⁹ while I assumed full responsibility for the translation and editing.¹⁰ That this *magnum opus* eventually saw the light of day was largely due to the fundraising expertise of Prof. Jop Spruit of Utrecht University. Working on Matthaeus was most rewarding. Especially the contact with a mind of his calibre with its delightful whimsical humour and his broad knowledge of literature, history, law and human nature. A further bonus was working with Jan Hallebeek on the role played by Matthaeus in the case of the Apostolic Vicar Philip Rovenius (1574-1651) in 1639-1640. It had become clear from passing references to the case in *De Criminibus* that almost certainly Matthaeus had been intimately involved. We followed up the clues and my delight was overwhelming when, after some weeks of searching through archives, Jan Hallebeek found the essential proof of our theory in the Library of the University of Utrecht. This is not in the same league as the discovery of the Bynkershoek's records, but in a small way we had a comparable thrill.¹¹

Co-operating with Paul van Warmelo

The 'Old Authorities' and their translating was almost an obsession with Paul van Warmelo. After Beinart's death, I first worked with him on *De Statutis*, a treatise on Statutes.¹² This was my introduction to Jacobus Voorda (1698-1768), the Utrecht academic, who has dominated my life for the past eight years. It was in the late 1990's that van Warmelo handed over to me the papers and manuscripts which he had acquired while in the Netherlands during the second half of the last century. Some he had bought himself, some had been brought to his attention by Prof. P. Gerbenzon, the great authority on Frisian law. These manuscripts contained Voorda's *Ius Hodiernum*, the lectures he gave for many years at Utrecht University on the comparison between Roman law and the positive law of the several Provinces of the Republic. During his time at the University of the North (Pietersburg) van Warmelo had laboured in isolation to transcribe and translate 1021 pages of manuscript. Thanks to the co-operation of the University of Pretoria, and in particular of Prof. Ph.J. Thomas, a beginning was made with publication. However, the two

9 The Unit for Legal Historical Research was attached to the Dept. of Legal History at UNISA. An early project was to translate Matthaeus' *De Criminibus* and in this it was briefed by the Law Commission. Prof. Francis Bosman was one of the early project leaders and was succeeded by Prof. Ben Stoop.

10 M.L. Hewett-B.C. Stoop (eds), A. Matthaeus, *De Criminibus*, Volume I (Cape Town 1987), Volume II (Pretoria 1993), Volume III (Cape Town 1994) and Volume IV (Cape Town 1995).

11 M.L. Hewett-J. Hallebeek, 'The Prelate, the Praetor and the Professor: Antonius Matthaeus II and the crimen laesae majestatis, Utrecht 1639-1640', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 66 (1998), p. 115-150.

12 M.L. Hewett-P. van Warmelo (eds), J. Voorda, *Tractatus de Statutis, eorum potestate et interpretatione* (Johannesburg 1985).

13 Ph.J. Thomas-P. van Warmelo (eds), *Dictata ad jus hodiernum Jacobi Voordae: secundum librum quod appellatur 'Differentiae iuris Ro-*

volumes of the Latin text which were produced contained a completely unrevised and incomplete draft.¹³ Up to that point I had nothing to do with the *Ius Hodiernum*, although van Warmelo had on numerous occasions insisted that I should adopt this project and bring it to fruition. Not only was I still busy with Matthaëus but I had serious reservations about the wisdom of taking on such an immense task which I knew full well would require virtually starting again from scratch. My approach to transcribing, editing and translating had matured beyond the work we had done in the 1960's and I knew that van Warmelo's preliminary work was far from flawless. Nevertheless the call of the unpublished manuscript was irresistible and I succumbed. For several months after the handover van Warmelo and I corresponded energetically on the subtleties of the text and the translation. After van Warmelo's death, I missed these brain-storming sessions but work proceeded at a steadier pace and now at last the task is complete. It only remains for the type-set text to be printed and I am awaiting the finished product with keen anticipation.

Some comments on editing and translating the 'Old Authorities'

South Africa has needed precise translations of the authoritative authors on Roman and Roman-Dutch law, because of our lack of Codification and the unique relationship between our present-day law and the Roman-Dutch law which in 1652 was brought to the Cape of Good Hope by the V.O.C. After the British took over in 1815, courts and practitioners continued to require access to the great legal thinkers of Europe. During the last years of the nineteenth century various translations were produced – chiefly by practitioners, as you may see in my article *Old wine in new bottles*.¹⁴ This tradition was continued in the 20th century and, for instance, the *Commentarius ad Pandectas* of Johannes Voet (1647-1713) has been given a new life in South Africa by Percival Gane's *The Selective Voet*.¹⁵ The scene, however, has changed in recent years. Steadily the work of translating has become the task of the academic rather than the legal practitioner. This applied to Beinart and van Warmelo and also to me. Firstly, texts hitherto existing only in manuscript form are being transcribed, edited and translated. This obviously is making new texts available for scholarly research. Secondly, the academic comment has taken the place of the case references which make a translation like Gane's Voet so valuable.

I have been asked why I include a Latin parallel text with most of my translations. In the case of manuscripts the answer is obvious. In the case of printed texts, the original is not necessarily readily available. Even if it exists in the library, it may not be the same edition. Further there is no such thing as a perfect translation and readers who can handle the Latin

mani et Belgici', Vol. I (Pretoria 1992); M.L. Hewett-Ph.J. Thomas-P. van Warmelo (eds), *Dictata ad jus hodiernum Jacobi Voordae: secundum librum quod appellatur 'Differentiae iuris Romani et Belgici'*, Vol. II (Pretoria 1996).

¹⁴ M.L. Hewett, 'Old wine in new bottles; Translations of the 'Old Authorities' produced by South Africans', in *Pro Memoriae; Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 2.1 (2000), p. 92-108.

¹⁵ P.C. Gane, *The Selective Voet, being the commentary on the Pandects*, Vol. I-VIII (Durban 1955-1958).

should certainly check my work against the original. Reproducing the original of a printed text is no problem nowadays with scanning and photo reproductions. I quail to remember the agony it was to get the Latin of Groenewegen transferred from the original edition and my heart still bleeds for the unfortunate typists who had no Latin and could not tell an *f* from an *s*, to say nothing of innumerable other little tricks of the 17th century publishers.

Then there is the question of style. My translations are not intended as literary masterpieces. The English must be as close to the Latin as possible but also correct and clear (where the original is clear of course). A jurist such as Matthaëus is a delight to translate. His meaning is usually clear and he expresses himself with elegance. Van Leeuwen on the other hand is a different story. His rather ponderous style is not improved by lengthy citations from the *Corpus Juris* or from contemporary writers. The sentence constructions become tortuous and need ruthless trimming.

Consultations

In recent years the use of the 'Old Authorities' in court has to a large extent fallen away, certainly in the lower courts.¹⁶ There was a time when, in addition to my translations, I was consulted privately by counsel and asked to provide translations or suggest suitable texts on which to base argument. Probably the most important of these cases was the treason trial of Moses Mayekiso and other trade union leaders (1988) when with the help of Matthaëus (not yet published) and other Dutch jurists I helped to secure the eventual verdict of Not Guilty.

Teaching Legal Latin and Legal History

Until 1989 a first course in Latin was required for the LLB. This was very much resented by most of the law students, as they felt that Catullus, Livy and company were entirely irrelevant to their careers, a view with which I could sympathize. Eventually, as I was known for my work on the 'Old Authorities', I was appointed as assistant lecturer by the Classics Department and asked to *do something*. This was just my cup of tea. Soon I had the class of about 150, reading excerpts (in Latin) from the XII Tables, the *Corpus iuris*, canon law and the major writers of the eighteenth century. Of course this necessitated a substantial foundation of history and legal history, which was sadly lacking in the school syllabuses and in the law courses. Soon the students were convinced that we could design a second and a third year course. Small groups, as keen as mustard, continued to third year level and went

¹⁶ Cf. M.L. Hewett, 'Ex fontibus hauriant. A study of the historic source material available to the South African courts', in A. Wijffels (ed), *History in court; Historical expertise and methods in a forensic context* (Leiden 2001), p. 61-109.

on to similar work as a *caput selectum* in final year law (the sixth year). The Legal Latin courses became well established and continued with gusto even after the Latin requirement was dropped.

For the senior courses my usual practice was to select a topic in consultation with the students. Often this was linked to current developments in the legal world. For example, when the Mayekiso treason trials were headline news, we studied *Majestas*, in 1991 (the Schreiner case) *Tortura et Territio*. The prevailing interest in gender studies determined that for several years we studied *Raptus et Abductio*. I drew up a reading programme of suitable Latin texts on a historical basis, illustrating the development of the theme from 450 BC to the 18th century. Each student was provided with photocopies of the relevant parts of the texts. Having worked through these texts with me in class, the students would then proceed to individual research into the *Ius Commune* writers. They would each translate and annotate different selected chapters. The texts had not yet been translated into English, Afrikaans or Dutch.

In these courses my aim was to give the students a good grasp of the range and significance of legal sources, to inculcate sound research techniques and to help them enjoy the thrill and satisfaction of individual research. Fortunately we were able to work in the Van Zyl Seminar Room which has exceptionally rich holdings of pre-1800 legal texts. There were no other law courses in South Africa in any way similar to these and we not infrequently had visitors from other South African and foreign Universities. For instance in 1990 a Swiss law student from Fribourg and in 1996 and 1997 Dutch students visited the Law Faculty. Conversely two of my students were guests at the *Vrije Universiteit Amsterdam*, where they collaborated with Dr. Tammo Wallinga on his edition of the *Casus Codicis* of Wilhelm of Cabriano. By all accounts, they were a credit to UCT.¹⁷

Now I am retired, I very much miss my teaching and the contact with my students.

At long last direct contact with the Netherlands

When I started translating in the 1960's contact with Europe and in particular with the Netherlands was extremely difficult. Dutch political convictions did not allow them to welcome South African academics, although it was not unheard of for some bold Dutch scholars to slip into South Africa as tourists and visitors. It is probably not always easy for academics, living and working in Europe, to appreciate the sense of isolation which in those days beset the spirit of our legal research, for all that our roots were in the Netherlands and in Britain. In fact, one of the motives behind Ben Beinart's decision to take up a Chair at Birmingham was the prospect of closer relations with his Dutch colleagues.

¹⁷ Cf. T. Wallinga, 'Small world – on the pleasures and benefits of academic travel', in R. van den Bergh (ed), *Summa eloquentia; Essays in honour of Margaret Hewett* [Fundamina, editio specialis] (Pretoria 2002), p. 255-265.

Visit to Oudewater, The Netherlands, April 2002: weighed and found not wanting.

However, by the early 1990's the political position had changed, airlights spanned Africa in twelve hours and my contacts with Dutch friends, libraries and archives took off. It was Eltjo Schrage who was chiefly responsible for organising the first of my visits to the Netherlands. My research flourished, especially at my host University, the VU, at Utrecht and at Leiden. My debt to my many colleagues and friends is inestimable. From the Netherlands, the good vibes spread rapidly to Germany, Denmark, Italy and the Czech Republic. South Africa's relations with British academics have always been affable but of late years UCT has developed especially strong links with the Scots. All to the good, particularly for Roman-Dutch legal historians.

So you can imagine how exiting and satisfying it was for me, after years of working far from the source, to find a marvellous group of colleagues for whom Roman-Dutch law and its links with Roman Law and Mediaeval Law, were the foundations of their research. What

Margaret and Jeremy Hewett ('Stekjeshof', Fleetwood Avenue, Claremont, Cape Town).

is more, they were most generously prepared to share their knowledge and expertise and that maturing of my work I mentioned earlier was in no small measure the product of their interest and kind criticism. Of course, the other side of the coin is that South Africa has become an attractive tourist destination and its charms have enticed many colleagues to our seats of learning. The Hewetts are always keen to distract the over-earnest with the glories of the Cape. We have enjoyed many a visitor from the North.

Plans for the future

It is ironic, but now that I am officially retired, I have less time than ever I had during my 'working life'. I still teach Latin and Greek to one or two private students. Currently I am dabbling with traditional Khoi-Khoi medicinal texts as described by Dutch visitors to the Cape, and I am waging a crusade to preserve our South African heritage of mediaeval manuscripts and law texts from those who see these treasures only as potential dollars. Being attached to the Department of Private Law keeps me in touch with the day to day life of the Law Faculty and its visitors.

In general my plans for the future are to continue enjoying life to the full: travel, music, reading, but also good food, good wine, good company. Needless to say I also envisage a future fully occupied with further translations of the 'Old Authorities'.

RECEPTIE VAN ROMEINS RECHT IN DRENTHE?

De invloed van het Romeinse recht op het recht dat werd toegepast in de Republiek der Verenigde Nederlanden is algemeen bekend. Waar in de rechtspraktijk het inheemse recht tekort leek te schieten, vielen de juristen terug op het Romeinse recht. Zo werden ook leemten in de provinciale wetgeving opgevuld. Tot dusver werd algemeen aangenomen dat het Romeinse recht in Drenthe pas heel laat (eerst kort vóór 1791, toen er een gerechtshof werd ingesteld) enige invloed kreeg, en dat die invloed bovendien geringer was dan ergens anders in de Republiek. Meest sprekende illustratie hiervan is dat het hoogste rechterlijke college, de Etsstoel, werd gevormd door een edelman en 24 eigenerfde boeren.

Maar is dat nu werkelijk zo? Op basis van nieuw archiefonderzoek wordt in dit artikel aangetoond dat een meer genuanceerd standpunt over de receptie van het Romeins recht in Drenthe op zijn plaats is.

Wat andere auteurs al schreven

Wie zich over de receptie van het Romeinse recht in Drenthe wil oriënteren in de literatuur, komt rechtstreeks of langs een of andere omweg terecht bij de vierde bundel van S.J. Fockema Andreae's *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*, getiteld *Hoofdstukken uit de geschiedenis van rechtsmacht en rechtsvorming*. Jong is dat boek bepaald niet – het is van 1900 – maar het geniet terecht nog steeds een groot gezag. ‘Tot in het laatst der 18e eeuw waren de rechtsprekers in Drenthe meest eenvoudige boeren. Zij hebben het Romeinse recht niet gekend, veelmin er eenige voorliefde voor gehad. En de landrechten wijzen met geen enkel woord op subsidiaire kracht daarvan.’¹

De schrijver gaat daar vervolgens nog wat dieper op in. Hij geeft toe dat in de latere landrechten wel eens verwezen wordt naar ‘den besten rechten, redenen ende billickheden’, en romanistisch gevormde juristen kunnen daarbij wel eens aan Romeins recht gedacht hebben. Maar ‘dat de boeren-etten dit zouden hebben gedaan, of dat advocaten, die het deden, er op hen eenigen indruk mee zouden hebben gemaakt, is volstrekt onaannemelijk.’ De boeren die als rechters zitting hadden in het hoogste rechtscollege van de Olde Landschap, konden dus nooit Romeins recht toegepast hebben. In het landrecht van 1712 wordt het Romeinse recht een enkele maal vermeld (‘gemeene keizerlijke rechten’) en er is hier en daar wel eens iets (zonder bronvermelding) aan ontleend, maar subsidiaire kracht heeft

* Het artikel is gebaseerd op onderzoek van de twee eerstgenoemde auteurs, reeds geruime tijd geleden uitgevoerd. De beide laatstgenoemde auteurs hebben het concept-artikel dat uit dat onderzoek was voortgekomen recentelijk geactualiseerd.

¹ Fockema Andreae, p. 260.

het Romeinse recht vóór 1791 waarschijnlijk niet gehad. Pas in dat jaar wordt de oude 'lof-felijke Etstoel' omgezet in een gerechtshof, waarvan de leden *doctores juris* moesten zijn.

Tot zover de oude Fockema Andreae. Nieuwere literatuur² is al wat voorzichtiger: daarin wordt ervan uitgegaan dat er al vóór 1791 wat Romeins recht in Drenthe geïnfiltreerd en gerecipeerd zal zijn, maar de schrijvers nemen toch ook aan dat dit maar heel weinig is geweest. Fischer schreef bijvoorbeeld in zijn dissertatie: 'Drente is het meest conservatieve geweest: van Romeinsch recht was daar nauwelijks sprake.'³ De enige die bij ons weten een wezenlijk ander beeld geeft, is S.J. Fockema Andreae jr. in *De Nederlandse staat onder de Republiek*. Hij neemt aan dat bij al het Groningse dat in Drenthe was blijven leven, toch ook romaniserende invloed was doorgedrongen: 'waar de kennis der leken-rechters tekortschoot, werd deze door de juristen die als secretaris dienden aangevuld'. De uitdrukking 'beste rechten, reden en billijkheid' wijst wel op enige invloed van Romeins recht.⁴ Fockema Andreae adstrueert dit echter niet nader.

De oude Fockema Andreae wijst ons op oudere literatuur. Hij vermeldt een dissertatie van W.H. Erkenwijk, in 1761 te Groningen verdedigd en getiteld *Over de juiste rechtsgeleerde uitlegging van de Drentse landrechten* (de oorspronkelijke Latijnse titel was *De justa interpretatione legum civilium Drenthiae doctrinali*). Nu is Erkenwijk een leerling van de verlichte hoogleraar F.A. van der Marck die bepaald niet geporteerd was voor Romeins recht.⁵ Erkenwijk betoogt dat verwijzingen in het Drentse landrecht naar 'de beste rechten, reden en billijkheid' opgevat moeten worden als verwijzingen naar het natuurrecht (en om dat op het spoor te komen, kan men vaak met vrucht Romeinse rechtsbronnen, maar nog veel eerder canonieke bronnen raadplegen – de laatstgenoemde laten het Romeinse recht mijlen ver achter zich). Verwijst het Drentse recht naar 'gemeene keyserlijke rechten', naar 'gemeene rechten', dan moet men aannemen dat daarmee het meer algemeen gangbare Germaanse recht bedoeld wordt, zoals dat kenbaar is uit de rechtsbronnen van aangrenzende gewesten – de Nederlandse 'common law'. Wat de aanvulling van – werkelijke of schijnbare – leemten in de wet betreft geeft Erkenwijk een zeer verstandige oplossing: betreft het een instelling van germaansrechtelijke herkomst, dan gebruike men het 'gemene' Germaanse recht dat men kent uit andere gewesten; betreft het een instelling die aan het canonieke recht ontleend is, dan vulle men aan uit het canonieke recht. Ten onrechte verwaarlozen – aldus Erkenwijk – de Nederlandse juristen de bestudering daarvan. Vrijwel alle instellingen namelijk die deze juristen voor romeinsrechtelijk houden, zijn in werkelijkheid via het

2 A.S. de Blécourt, H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (7e druk, met aanvullingen van J.A. Ankum c.s., Groningen 1967), p. 20; H.F.W.D. Fischer, *De geschiedenis van de reële executie bij koop* (Haarlem 1934), p. 90 en 224, J. van Kuyk, 'Romeinsch en Germaansch recht in de 16e eeuw', in: *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan Mr. S.J. Fockema Andreae, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden* (Haarlem 1914), p. 25. F. Keverling Buisman komt in zijn proefschrift *De Etstoel en zijn ordelboeken in de vijftiende eeuw* (Zutphen 1986) logischerwijs niet aan de receptie toe.

3 Fischer, *Geschiedenis*, p. 224.

4 S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1975), p. 72-75.

5 Zie over hem C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht: een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd* (Leiden 1987).

canonieke recht in het Drentse gekomen, zoals het recht ten aanzien van testament en codicil, geestelijke personen en de verjaring van veertig jaar. Een uitzondering ziet hij slechts ten aanzien van de legitieme portie, het wettelijk erfdeel van de naaste verwanten: die zal wel uit het Romeinse recht stammen.

Door gewoonte kan het Romeinse recht nooit in Drenthe zijn doorgedrongen. Alleen al door zijn taal is het aan de kennisneming door de bevolking onttrokken; daardoor kan het nooit als gewoonterecht aanvaard zijn. Dat zijn heel verstandige woorden, ook al zal Erkenwijk hier de stem van zijn meester Van der Marck hebben laten doorklinken. Bovendien constateert hij dat in Drenthe in bepaalde gevallen het gemene keizerlijke recht – en dat is toch voor ons gewoon het Romeinse recht – van toepassing was!

In de 16e, 17e en 18e eeuw werd de jurist – wel te verstaan: de universitair gevormde jurist – nagenoeg uitsluitend geschoold in het Romeinse recht. Al ontbraken sedert de 17e eeuw in sommige universiteiten colleges over het inheemse recht niet geheel, veel invloed mag men daar niet aan toekennen. De jurist van die tijd was, als hij van de universiteit kwam, romanist. De praktijk leerde hij eerst daarna van zijn collega's, vaak met vallen en opstaan. Geen wonder dat hij alle recht, ook het inheemse, zag door een romeinsrechtelijke bril. Kwamen dezelfde (of gelijksoortige) instellingen die hij in het eigen recht aantrof, ook in het Romeinse voor, dan zag hij vaak het verschil niet meer, met het gevolg dat de verschillen door rechtstoepassing inderdaad hoe langer hoe kleiner werden.

Neem als voorbeeld de germaansrechtelijke *gewere* en het Romeinse zakenrecht. Naar Germaans recht kunnen stukken grond een groot aantal 'gewere-houders' hebben, afhankelijk van de rol die zij ten aanzien van het gebruik van dat land hebben. Van oorsprong was er alleen de familie- of maagschapsboerderij met het maagschapshoofd als 'bestuurder'. Dat hij en zijn maagschap *gewere* ten aanzien van dat land hadden, spreekt vanzelf. Naar mate de verhoudingen gecompliceerder worden – en in de hoge middeleeuwen zijn ze dat – kan dit familiegoed in tal van relaties een rol hebben. Gaat het om een goed in Drenthe, dan ligt het in het gebied van het Heilige Roomse Rijk en heeft de rooms koning/keizer als soeverein *gewere*, verder de bisschop van Utrecht als leenman van de rooms koning/keizer. Kijken we naar wie inkomen uit het goed trekt en wie het gebruikt, dan zijn er weer een stel 'gewere-houders'. Ook wie er in de toekomst inkomen uit zal gaan trekken of het zal gebruiken, omdat hij het gaat erven (de verwachter), heeft *gewere*. Natuurlijk kunnen er in de laatste groep van inkomenstrekkingen en -gebruikers allerlei geschillen rijzen. Worden deze door in het Romeinse recht opgevoede juristen opgelost, dan moeten die om zicht op de zaak te krijgen etiketten gaan plakken en een van de 'gewere-houders' eigenaar maken en daarmee de ander pachter, grondrentetrekker, hypotheeknemer enz. Onder invloed van Romeinsrechtelijk gericht denken verdwijnt het gevoel voor de verschillende soorten *gewere* zo dat ons voorstellingsvermogen aan alle kanten tekort schiet. Denkt men eenmaal in termen van *dominium*, dan wordt de *gewere* van de daadwerkelijke inkomens-trekkers of gebruikers *dominium utile* en de *gewere* van de vorst *dominium eminens*.

Zuiver germaansrechtelijke instellingen moest de jurist dus vangen in zijn romeinsrechtelijke begrippenapparaat. Dat ze daardoor vertekend werden, soms haast tot onkenbaar wordens toe, mag ons niet verwonderen. De invloed van het Romeinse recht op het inheemse, die men als receptie pleegt aan te duiden, uit zich niet zozeer in overplanting van volledig romeinsrechtelijke instellingen die aan het eigen recht vreemd waren, maar veel meer in vertekening van reeds aanwezig recht, in uitbouw daarvan naar het Romeinse recht toe, ook al – in meer subtiele vorm – in verwetenschappelijking van het recht. Het systematiseren, het dogmatiseren geeft aan het volksrecht een andere richting: het juridisch denken beïnvloedt zijn object, het recht. Dat zien we ten tijde van de Republiek in ons land overal. In Drenthe, als we Fockema Andreae sr., Van Kuyk, De Blécourt, Fischer mogen geloven, erg laat, weliswaar ook al wat vóór 1791 – in dat jaar komt er immers een rechtsgeleerd gerechtshof en dat moet ergens een aanloopje gehad hebben – maar toch wel heel weinig, minder dan in alle andere gewesten.

Is dat nu waar? Wij zullen niet trachten de mate van receptie in Drenthe te vergelijken met die in andere provinciën, maar wel enkele Drentse gegevens naar voren brengen, die tot dusver niet of nauwelijks bekend waren. Daarbij kijken wij voornamelijk naar de vroege 17e eeuw: in latere tijd kan de receptie wel toenemen, afgenomen zal ze niet zijn.

De universitaire vorming

De redenering van Fockema Andreae c.s. lijkt zeer sterk te staan: vóór 1791 geen rechtsgeleerde rechters, maar een opperste gerechtshof, gevormd door een landedelman – de Drost – en 24 eigenerfden – vier uit elk van de zes dingspelen waarin Drenthe verdeeld was. Van deze 24 trad elk jaar de helft af. Bepaald niet een college dus waarvan men verwacht dat de leden vlot hun weg wisten te vinden in het *Corpus iuris*. Nu zou het natuurlijk mogelijk zijn dat sommige eigenerfde Drentse boeren in hun jonge jaren rechten gestudeerd hadden, en dat juist zij als etten zitting kregen in de Etstoel, van jaar tot jaar herkozen. In dat geval zou er in de praktijk meer rechtsgeleerde *know how* in de Etstoel zijn geweest dan volgens het landrecht hoefde. In de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* van 1917 is een alfabetische lijst gepubliceerd van leden van de Etstoel van Drenthe. Daarin vindt men inderdaad enkelen die een academische titel voeren, maar toch wel heel, heel weinig: magister Jan ther Borch (1518), Meyster Jan Lenerss (1549), Dr. Hugo Emmen (1723-1724), Mr. C.S. Nijsinge (1741-1785), Mr. J. van Lier (1754-1785), Mr. D. Willinge (1771-1790), Dr. H. Calkoen (1766-1788), Mr. Wolter Kymmell (1783-1790), Mr. Wijnko Tonckens (1783-1788) en Mr. J.H. Oosting (1786-1790), tien in totaal. Deze gegevens ziende mag men concluderen dat er eigenlijk alleen in de tweede helft van de 18e eeuw wat gestudeerde, mogelijk dus rechtsgeleerde etten waren – een aanloopje tot het hof van 1791, meer niet.

We kunnen ook nog een andere weg trachten te volgen: zien welke Drenten gestudeerd

hebben. De faculteit waarin ze ingeschreven werden, is dan nog een latere zorg – dat zegt vaak niet zo veel. Dit is een nogal bewerkelijk onderzoek en de resultaten zijn niet helemaal volledig en betrouwbaar: men weet namelijk niet altijd of de ene Jan Jansen identiek is aan de andere. Vaak staat de plaats van herkomst niet in het universiteitsmatrikel opgegeven of is de naam op andere manier onherkenbaar. Sommige matrikels zijn verloren gegaan of niet uitgegeven en bij het doorlezen van de vele tienduizenden namen let men soms te weinig op. Wij hebben alleen gezocht in de lijsten van de Nederlandse universiteiten, tot en met 1700, dat wil zeggen van Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk.⁶ Van Groningen en Franeker zijn bovendien de promoties nagegaan. Over het Amsterdamse Athenaeum zijn over dit tijdvak geen gegevens gepubliceerd, maar gezien de resultaten ten aanzien van de andere instellingen behoeven we niet te vrezen dat ons daardoor veel Drenten zijn ontgaan.

De eerste, alles overheersende indruk is dat er vóór 1700 wel bijzonder weinig Drenten aan een universiteit gestudeerd hebben: uit de gehele Olde Landschap niet meer dan uit één niet al te klein stadje van Holland of Friesland.⁷ Uit heel Drenthe hebben wij er 107 gevonden die ooit geïmmatriculeerd zijn, dat wil zeggen nog 46 minder dan uit Dokkum. Welke factoren daarachter zitten, onderzoeken wij nu niet. Wij nemen aan dat de eenvoud van het gewest hierin aan de dag treedt, zowel rechtstreeks als via het nagenoeg geheel ontbreken van de mogelijkheid een Latijnse school te bezoeken en zo de nodige vooropleiding te krijgen. De stichting van de universiteit in Groningen (1614) heeft een duidelijke invloed: Groningen alleen trok meer Drenten dan de andere universiteiten samen. Personen en politieke gebeurtenissen kunnen van betekenis zijn geweest. De komst van Cornelis Pijnacker naar Franeker (vanuit Meppel) schijnt een ‘hausse’ ten gevolge gehad te hebben: in de jaren 1636-1640 tien studenten tegen drie in de periode 1631-1635 en eveneens drie in 1641-1645. De perioden 1661-1665 te Franeker en 1666-1670 te Leiden en Groningen geven opmerkelijk hoge aantallen juristen: er lijkt een verband met de crisis in de Republiek met dreiging door vreemde mogendheden alom.

Dit verhoudingsgewijs bijzonder lage aantal universitair gevormde Drenten – en nog maar een deel van hen studeerde rechten! – levert een extra steun voor de gangbare opvatting dat er vóór 1791 weinig invloed van Romeins recht te bespeuren was in Drenthe. Wie moest het toepassen? In de Etstoel kwamen de juristen bovendien niet dan bij uitzondering terecht. Van de 58 Drentse juridische studenten die wij vóór 1701 vonden, kan er ongeveer een tiental met meer of minder waarschijnlijkheid geïdentificeerd worden met gelijknamige etten. Zelfs als de familie behoorde tot de vooraanstaande eigenerfden of tot de

6 *Album studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen 1915); *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae* (Utrecht 1886); G. du Rieu, *Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV* (Den Haag 1875); D.G. van Epen, *Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae* (Den Haag 1904); S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meijer, *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)* (Franeker 1968) en Th.J. Meijer, *Album promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)* (Franeker 1972).

7 Toevalligerwijs zijn er vergelijkbare gegevens voor Dokkum: J.J. Kalma, *It gelearde Dokkum* (Dokkum: Gemeentebestjûr 1958, stencil). Daarin komen tot en met 1700 153 personen voor die gestudeerd hebben aan de Nederlandse universiteiten. Zie ook S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Fryske histoaryske rige nr. 13; Ljouwert [Leeuwarden] 1996).

ridderschap – kringen waaruit vele etten gerecrueteerd werden – waren het nog vaak juist niet de juristen uit de familie die zitting kregen in de Etstoel. Zo te zien was dus inderdaad in ieder geval tot 1700 de Etstoel bezet met leken (en niet dan bij uitzondering zat er eens een enkele jurist tussen).

Ook de advocaten die voor de Etstoel optraden, behoeften geen *juris doctores* te zijn, zelfs in 1761 nog niet, gelijk Erkenswijk ons meedeelt. Het landrecht stelde die eis niet en de praktijk was niet strenger dan de wet. Bij de lagere gerechten hoeft men dan *a fortiori* geen juristen te verwachten.

De vonnissen

Mogen wij dan concluderen dat er in de 17e eeuw geen receptie van het Romeinse recht in Drenthe plaats vond en ook niet kon plaatsvinden, eenvoudigweg omdat vrijwel niemand het kende? Laat ons, voor wij die conclusie uitspreken, toch voor alle veiligheid eens naar de vonnissen, de ordelen van de Etstoel kijken, en laat ons vooral ook eens zien welke processtukken ons uit de 17e eeuw zijn overgeleverd – want de vonnissen zijn niet gemotiveerd, zodat we de redenering erachter vaak alleen maar uit de stukken van partijen kunnen opmaken.

Eerst de vonnissen. Daarvan is een serie van 1518 tot 1604 uitgegeven door Joosting, en van 1609 af is er een mooie doorlopende reeks in handschrift.⁸ Wij zien nu naar die tweede serie. De inhoud daarvan moet aansluiten bij het Landrecht van 1608, waarschijnlijk een eerste versie van het een eeuw lang toegepaste landrecht van 1614.⁹ De inhoud van deze landrechten (die slechts in details van elkaar verschillen) gaat voor een groot deel terug op de ‘costumen en ordonnantien’. Nadat de hertog van Alva de opstandigen verslagen had en de Nederlandse gewesten in 1568 weer stevig in de greep had, vroeg hij kopieën van de heersende ‘costuymen en lantrechten’. Drenthe zond hem deze in 1572 toe onder de noemer ‘Costumen, ordonnantien van procedieren unde rechten, soe in den lande van Drenthe worden gehouden’. Voor deze ‘costumen en ordonnantien’, zoals ze meestal worden genoemd, geldt dat ze geen formeel wetboek zijn, maar meer een rechtsboek met een beschrijving van het Drentse recht.¹⁰

Al direct op het lotting (de Etstoel-zitting) van maart 1609 treffen ons enkele zaken, die wijzen op een meer ontwikkelde rechtstoepassing. Er wordt geconcludeerd tot ‘restitutie van de vors. rogge mitsgaders refusie van kosten, schaden ende interessen dien aengaende

⁸ J.G.C. Joosting (ed.), *Ordelen van de Etstoel van Drenthe, 1518-1604* ('s-Gravenhage 1893, Werken Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen, eerste reeks no. 16). De reeks in handschrift bevindt zich in het Drents Archief, Archief Etstoel, inv.nr. 14.

⁹ Over dit landrecht heeft M. Oldenhuis Gratama zijn proefschrift geschreven, getiteld *Het onuitgegeven landrecht van 1608, vergeleken met dat van 1614 en met vroegere rechtsbronnen* (Assen 1883). Het herziene landrecht is uitgegeven door J.E. Ennik als *Het landrecht van Drenthe van 1614* (Meppel 1979). Zie in dit verband ook P. Gerbenzon, ‘Het landrecht van Drenthe van 1614 en het probleem van de authenticiteit van landrechten’, in *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XLIX (1981), p. 165-170.

¹⁰ Ze zijn afgedrukt door S. Gratama in zijn *Drentsche rechtsbronnen uit de 14e, 15e en 16e eeuwen* ('s-Gravenhage 1894).

geleden', waartegen de wederpartij stelt ('allegeert') 'de [compensatie van de] vors. onderschede rogge vuyt laste van Mogende Heren Rade van State der verenichde Nederlanden geschiet te zijn, exhiberende te dien eijnde copie van sekere missive bij haer Mogende D. In dato den xviien novembris 1594'. Hierop wijzen Drost en Etten dat 'inde Lantschap van Drenthe gene confiscatie en valt.'¹¹

In de volgende zaak pretendeert de eiser 'de eijgendom van dien [bomen] deur rechtveerdige titulo van successie, coop en transport aen sich bekomen [te hebben]' en eist mitsdien 'restitutie en behoorlijcke vergoetsinge van de vors. bomen, met kosten, schaden ende interessen daerop gelopen'.

Een paar bladzijden verder wordt een interlocutoir gewezen: de stukken zijn niet in orde en zo verward 'dat daervuyt pertinente eijsch noch conclusie gebleken'. Op het volgende lotting moeten partijen 'instruct compareren' (dus goed beslagen ten ijs verschijnen), dan zal vonnis gewezen worden.¹² Een schriftelijk proces dus! Kijken we verder toe, dan blijkt het schriftelijk procederen lang geen uitzondering te zijn. Ook het landrecht van 1608 (artikel 9 van boek 2) kent al een schriftelijke eis: 'soo doet den Clager synen eisch ofte ansprake bi geschrifte of monde, nae gelegentheit der saeken, daer op de verweerder eene oerconde ofte behoirlick andtvoort gift.' Ook al kent dit landrecht mondelinge voordrachten, de schriftelijke procedure is al nadrukkelijk vastgelegd: de getuigen moeten (naar boek 2 artikel 1) hun getuigenis doen op de positiën die door eiser en verweerder zijn opgesteld. Volgens boek 2 artikel 13 kan de verweerder kopie van de eis vragen, volgens artikel 14 mag de verweerder tegen de eis een 'wederbericht int lange daerentegens produceren ende voor brengen bi instrumenten, breeven, levendige conden ende getuigen' (dus van repliek dienen door middel van schriftelijke stukken, akten en getuigen).

Dit alles wijst op het voorkomen van een schriftelijke, dus romano-canonistische procesvorm. De Etstoel zelf, en ook de lagere gerechten, geven schriftelijke vonnissen af. De oorkonde – de akte, zouden wij zeggen – is een normaal bewijsmiddel. Er worden getuigen gehoord en van eedhelpers verneemt men niets. De procedure is dus tenminste deels modern, zakelijk, dat wil zeggen romano-canonistisch, en kan dat volledig zijn: in zoverre namelijk dat er niet meer mondeling, maar schriftelijk geprocedureerd wordt.

Deze schriftelijke procedure nu geeft ook meer procedurele mogelijkheden: een ingewikkelde zaak kan aangehouden worden tot een volgend lotting; inmiddels kunnen de stukken dan bestudeerd worden. Zo op het lotting van 16 april 1610: 'Gemerckt vuyt de examinatie van beijder sijts ingelechte getuijchenissen merckelijcke contradictie gebleken, wert daeromme den heer Drost geauthoriseertt, partijen stukken tot sich te nemen, de vors. hinc inde ergangene getuijgenissen te visiteren, en sich veerners op ware gelegentheijt derselve te informeren ende daarvan ten naesten Lotinck rapport te doen, ordonnerende

¹¹ Archief Etstoel inv.nr. 14, dl. I, fol. 24ro en vo. Het Drentse recht kent geen confiscatie.

¹² Ibidem, fol. 26 ro.

partijen alsdan sonder wydere citatie voor den Etstoel te compareren, sal inder saken geschien wat recht is.¹³

Op het lotting van augustus 1611 beveelt de Etstoel zelfs partijen schriftelijk te procederen en de stukken te stellen in handen van de landschrijver – de griffier: ‘Wysen Drost ende 24 Etten ende verstaen dat den Actoren bij *geschrifte* haren eysch sullen instellen, ende hetselve aenden Lantschrijver overleveren, dewelcke geauthoriseert wert partij adwers het selve te doen insinueren, ordonnerende den verweerder binnen drie weken de vors. eysch te antwoorden ende voorts partijen van drie weken toe drie weken termijnen van rechte te stellen tot triplicq incluyt, sonder wijder, ende alsoe aen weersijden geconcludeert zijnde, mogen ten naesten Lottinck voor den Etstoel compareren, sal inder saken geschien wat recht is.’¹⁴ De zaak wordt dus tussen de beide lottingen in schriftelijk voldongen – die lottingen liggen ongeveer een half jaar uit elkaar. De landschrijver kan het vonnis rustig voorbereiden.

Adviezen van rechtsgeleerden

Op de landschrijvers gaan we aanstonds nader in. Eerst willen wij nog een verdere ontwikkeling van het schriftelijk proces bezien.

Op het lotting van augustus 1612 oordeelt de Etstoel in de zaak tussen Jantien Campinge en haar vader Johan Drenth ‘dat partijen in questie gevouchlijcker deur vruntlijcke accord als vuyterste rygeur van rechte kan ende behoort gedetermineert te werden’, reden waarom hun te verstaan wordt gegeven liever een uitspraak van scheidslieden te verzoeken.¹⁵ Mislukt dat, dan zal de Etstoel op het volgende lotting uitspraak doen. Nu is de verwijzing van partijen naar scheidslieden, dat wil zeggen enkele leden van de Etstoel, helemaal niet zo ongebruikelijk in de rechtspraak van de Etstoel. Juist in ingewikkelde gevallen wordt daar nog al eens gebruik van gemaakt, vaak nadat eerst al de stukken in handen van de landschrijver gesteld zijn geweest. Maar wel zeer opmerkelijk is een aantekening in de marge naast dit vonnis: ‘Advys van rechtsgeleerden te versoucken ofte de lyftuchtsbrief by Jan Drent en syne huysvrouw opgericht ter presentie van Jan Campinge ook soude prejudicial geacht werden Jantien Campinge en daarmede hare hylxvoorwoorden souden gecasseert geacht werden.’ De juristen moeten, met andere woorden, adviseren of een oudere lijfrentebrief gaat vóór jongere huwelijksvoorwaarden. Het schriftelijk proces, waarin pas op het volgend lotting uitspraak gedaan behoeft te worden, stelt de Etstoel in staat advies van rechtsgeleerden in te winnen! Rechtsgeleerden, dat wil zeggen juristen, academici, romanisten!

Op het volgende lotting (april 1613) doet de Etstoel inderdaad uitspraak in deze zaak ten gunste van Jantien Campinge die daarmee jaarlijks acht mudden rogge uit de goederen van

¹³ Ibidem, fol. 89ro.

¹⁴ Ibidem, deel 2, fol. 184ro.

¹⁵ Ibidem, deel 3, fol. 13 en 14.

haar vader zal ontvangen;¹⁶ of daaraan een rechtsgeleerd advies ten grondslag ligt, blijkt echter niet. Wel blijkt dat in een ander vonnis, op hetzelfde lotting gewezen in een zaak tussen Adolp van den Wael, heer tot Moesbergen enerzijds en jonker Johan Schungel vanwege zijn vrouw Adde van Burmania anderzijds: ‘Drost ende 24 Etten, partijen mondelinge allegaten alss schriftlijcke deductien ende documenten ter materie dienende gevisiteert, neffens consultatie van rechts[geleerden] in twijvelachtige materie gebruyckt hebbende, wysen ...’ enzovoorts.¹⁷

Niet uit deze tijd, maar wel van iets latere datum zijn ons zulke adviezen overgeleverd in het archief van de Etstoel.¹⁸ Het oudste is van 1631 en gegeven door de Groninger jurist Albert Winsemius.¹⁹ Het is, juist zoals men mag verwachten, doorspekt met citaten uit het *Corpus juris civilis*, met verwijzingen naar rechtsgeleerde auteurs – Fabianus de Monte, Accursius, Gothofredus, Boerius – en springt op de bekende wijze heen en weer van Nederlands naar Latijn en weer terug. Een klein staaltje uit een zaak tussen Arent Beens en Jutte Jacobs: ‘Contenderende tegen den gemelten gedagvaerden dat hij pro sua portione gecondemneert soude werden uijt crachte van belofte van guarand inde vercoopbrieff geexpresseert, den cooper te vergoeden d’interessen damna et expensas die hij doort missen van gecofte lant heeft moeten draegen en lijden fundans suam intentionem super legem quinquagesimam secundam 52 ff De evictionibus [D(igesten) 21.2.52]’.²⁰

Vanaf de jaren dertig van de zeventiende eeuw is er een redelijk voortgaande serie van dergelijke adviezen in het archief van de Etstoel overgeleverd: de ordelen leren ons dat er oudere geweest moeten zijn, van ongeveer 1601 af.

Ook de *processtukken* geven wel de indruk dat er Romeins recht werd gebruikt in procedures voor de Etstoel. Uit een conclusie van antwoord, op 18 oktober 1636 overgeleverd in handen van de Landschapssecretaris Schickhart in de zaak tussen jhr. Roelof van Echten en de Hollandse participanten in de ontginning van het Echtense Hoogeveen een staaltje ter adstructie:²¹

‘13. Die oversulx alsoe ende nijet anders na reghten te volgen sijn L.1 Cod. *Finium regundorum*, glossa ibidem ad litteram g. in verbo *regionem* et in L.2 ff eodem.

17. Soude oock all te groven misslagh van HH eijsscheren sijn dat zij het contract van den

¹⁶ Ibidem, fol. 77.

¹⁷ Ibidem, fol. 55.

¹⁸ Archief Etstoel inv.nr. 15.

¹⁹ Leefde van ca. 1585 tot 1635. Was stadssecretaris van Groningen, advocaat van de onmondigen in de Weeskamer en vanaf 1629 raadsheer aldaar (aldus B.S. Hempenius-van Dijk in *De weeskamer van de stad Groningen 1613-1811* (Groningen 1991), p. 9, 218).

²⁰ De eiser wilde dus dat de gedaagde voor zijn deel veroordeeld werd aan de koper te vergoeden de kosten die hij had moeten maken door het missen van het gekochte land, zich baserend op de 52e wet van de Digestentitel ‘Over uitwinningen en de stipulatie voor het dubbele’. Zie J.E. Spruit, R. Feenstra, K.E.M. Bongenaar, *Corpus iuris civilis. Tekst en vertaling*, III (Zutphen en 's-Gravenhage 1996), p. 688/689.

²¹ Archief Etstoel inv.nr. 16. Verwezen wordt naar Codex 3.39.1 en naar Digesten 10.1.2.

heer van Eghten met den Suijdwoldingers angegaen soe lange bevorens haere gedane coop gesien ende een geruijmen tijt in handen gehadt hebbende souden hebben willen bedingen limiten die haer nijet konden gepresteert worden.

18. Ende soe sij sulx gewilt ende gedaen hadden soude haer geen actie ad interesse aut evictionem competeren.

19. *Cum scienti, et contra iura mercanti, nulla esset illata laesio.*

20. *et dolus nemini debeat prodesse, ende oock niemande gepresumeert wert vendere quod alienum est, et ad impossibile sese voluisse constringere ...'*

Hoort u hier nog Germanen bij klimmender zonne recht plegen in de Balloër kuil, zoals de historici Gratama en Knappert in 1895 dat omschreven?²² Ziet men nader toe, dan blijkt al kort na 1600 de rechtspraak van de Etstoel sterk technisch, zakelijk, in zoverre dus geleerdrechtelijk te zijn.

Vanwaar komt de kennis van het Romeinse recht?

Maar nu zitten wij klem: enerzijds rechters die niets van Romeins recht geweten kunnen hebben – lantedellieden en gewone boeren die per twee jaar wisselden – en advocaten die geen juristen behoeften te wezen; anderzijds duidelijk toepassing van een romano-canonistische procedure, adviezen van juristen, doorspekt met Romeins recht, processtukken vol met verwijzingen naar het *Corpus iuris*, toepassing in rechte van allerlei geleerd-rechtelijke regels. Ergens moet dan toch in Drenthe de kennis van Romeins recht aanwezig zijn geweest, die uit de ordelen van de Etstoel blijkt. Ergens moeten juristen geweest zijn die de romanistische processtukken opstelden, en anderen die de stukken lazen en op grond daarvan een vonnis maakten.

Over de vraag waar bij de Etstoel die deskundigheid school, lichten twee stukken van 1620 ons in.²³ Ridderschap en eigenerfden besluiten op 16 februari van dat jaar Jacobus Schickhardt, een Nassause jurist, op dat moment secretaris van de Drost, aan te stellen tot Rapporteur ordinarius van de Etstoel en hem 100 rijksdaalders 's jaars daarvoor als salaris te geven. De overwegingen zijn dat het raadzaam is 'tot bevordering van partijen processen, die t'elkens voer den Etstoel werden geventileert, een bequaem rechtsgeleerde jaerlijx tractement te passeeren omme denselven, des noet zijnde, te gebruicken in questien de keijserlicke rechten concerneerende waer van in de Landtrechten geene mentie gemaect wordt, en volgens dien, nae teneur der voersz. Keiserlicke rechten moeten worden geter-

²² S. Gratama en L. Knappert, 'Bij klimmender zonne'. *Germaansche rechtspleging in den Ballerkuil* (Assen 1895).

²³ Gedrukt in het *Drentsch plakkaatboek*, 1412-1633 (Leiden 1912) van J.G.C. Joosting en door Fischer gebruikt en schouderophalend terzijde geschoven. Het juiste verband vond F.R.H. Smit, 'Bestuursinstellingen en ambtenaren van de landschap Drenthe 1600 tot 1750', *Drentse Historische Studiën VIII* (Assen 1984), p. 114.

mineert.’ Drost en gedeputeerden hebben op 19 mei een instructie voor Schickhardt opgesteld, en de Etstoel heeft hem op het voorjaarslotting van 1620 beëdigd.

Wij grijpen nu even terug op wat al gezegd is. Al in 1610 vonden wij een geval, waarin partijen hun stukken bij de Drost inleverden, opdat deze het vonnis – uit te spreken op het volgende lotting – kon voorbereiden. Sedert het lotting van augustus 1611 zien wij de Etstoel geregeld aan partijen opdragen, de stukken in handen van de landschrijver te stellen. De rapporteur Schickhardt wordt bij ons weten nooit als ontvanger van de stukken genoemd – vóór noch na 1600 – maar waarschijnlijk was er een verbinding tussen de landschrijver en hem, waarlangs hij die stukken voor advies kreeg. Bij het overlijden van de landschrijver Balthasar Lijphardt in 1626 volgt Schickhardt hem op, maar de 100 rijksdaalders van zijn rapporteurschap moet hij dan, zolang de weduwe Lijphardt leeft, aan haar afdragen. Pas in 1646 schijnt deze weduwe overleden te zijn, dan mag Schickhardt het geld weer zelf opstrijken.²⁴

Ook Schickhardts voorganger als landschrijver, Lijphardt, had overigens gestudeerd: in 1592 werd hij te Franeker geïmmatriculeerd als student in de *artes et linguae* – hij kan later naar de rechtenstudie omgezwaaid zijn, dat is geen uitzondering.²⁵ Opvolgers van Schickhardt als landschrijver waren eveneens voor zover na te gaan juristen: Wolter Sichterman (1664-1666), J. Nijsingh (1666-1669) en L. Nijsingh (1670-1678) waren voordien advocaat. Van 1678 – hij was in 1674 te Groningen tot doctor in de rechten gepromoveerd – tot 1695 bekleedde Dr. Gerhard van Selbach het ambt, na hem de advocaat B. Kiers en vanaf 1737 Q. Beeltsnijder, die in 1697 als juridisch student te Groningen ingeschreven was.²⁶

Hoe was de verhouding tot de secretaris van de Landschap? Het ambt van secretaris was in 1601 ingesteld bij de oprichting van het College van Drost en Gedeputeerden. Zijn werkzaamheden waren niet zo uitgebreid als die van de landschrijver, maar wel zo belangrijk. De secretaris stond het College in al zijn werkzaamheden bij. In het Drentse bestuursapparaat nam hij een centrale plaats in.²⁷ Hij was aanwezig op vier vergaderingen: de wekelijkse vergadering van het College, de landsdag (de Statenvergadering), de rekendag en de synode. De secretarissen waren bijna allen juristen. In de 18e eeuw hadden zij ook zitting in de Etstoel, niet ambtshalve, maar als ette. Van een geïstitutionaliseerd overleg tussen secretaris en landschrijver blijkt niets, maar informeel hebben zij zonder twijfel over juridische zaken met elkaar gesproken.

24 Smit, ‘Bestuursinstellingen’, p. 114.

25 Opmerkelijk is de vermelding in de legger van de graven in de Broer- of Academiekerk in Groningen (Groninger Archieven, Archieven van senaat en faculteiten van de Groninger universiteit, toegang 46, inv.nr. 54) op p. 49: ‘[graf] 92. Die Lantscriver van Drente in de Swanestraat vertoont koopzedulle die Ao 1605 den 23 Juni en Ao 1602 den 28 7ber.’ De Drentse landschrijver (Lijphardt) woonde dus in de Groninger Zwanestraat!

26 Namen van de functionarissen zijn te vinden in de artikelenreeks van B.M. de Jonge van Ellemeet, ‘Drentsche regeeringspersonen en ambtenaren 1600-1795’ in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* van 1921 en 1922.

27 Smit, ‘Bestuursinstellingen’, p. 122.

Advocaten behoefden weliswaar tot diep in de 18e eeuw officieel geen juristen te zijn, maar ze mochten het wel wezen. Er is geen matrikel van advocaten bij de Etstoel overgeleverd; men is dus aangewezen op incidentele vermeldingen. In de ordelen zelf worden zij niet vermeld: de *volmachten* die daarin soms partijen vertegenwoordigen, zijn, als wij het goed zien, geen procureurs, maar eerder voogden of curatoren. Ook zijn er enkele Statenresoluties over de advocaten die ons op een enkel punt licht kunnen verschaffen. Op 14 februari 1632 besluiten Ridderschap en eigenerfden op voorstel van de Drentse advocaten om geen in Overijssel woonachtige advocaten verder toe te laten dan de Drentse advocaten voor Overijsselse gerechten mogen optreden. We mogen aannemen dat tevoren vrij regelmatig Drentse advocaten in Overijssel optraden, en omgekeerd. Op 19 februari 1633 wordt het besluit in zoverre gewijzigd dat Overijsselse advocaten noch mondeling noch schriftelijk voor Drentse gerechten mogen optreden, tenzij zij dit doen samen met een Drentse advocaat. Dit besluit wordt in 1646 nog eens herhaald – bewijs dat de hand er niet al te streng aan gehouden werd, maar dat men wel vond dat het nageleefd moest worden.²⁸

Ten aanzien van de Groninger advocaten vindt men een soortgelijke regeling niet, evenmin ten aanzien van de Friese. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat voor Drentse gerechten ook wel Friese en Groninger advocaten konden optreden. Maar er waren zeer zeker ook Drentse. In 1685 stellen Ridderschap en eigenerfden een tarief voor de kosten der advocaten op.²⁹ Daaruit leren wij onder andere (artikel 13) dat een advocaat van ieder artikel (iedere alinea) in een schriftelijk proces 3 stuivers krijgt, mits hij de artikelen niet onnodig vermeerdert. Volgens artikel 16 zullen ‘geen schrifturen of libellen in saken schriftelijk gewesen’ worden aangenomen, tenzij die getekend zijn door een binnenlands (dus Drents) advocaat, ‘ten ware parthije selven (sonder een advocaat te gebruiken) in zijn sake wilde schrijven, wanneer hem sulx sal vrijstaan en de schriftuire selven sal teikenen’. Er is dus waarschijnlijk een tendentie geweest om niet-Drentse (dan wel gestudeerde) advocaten te nemen.

Vanaf 1699 hebben de advocaten die ‘voor den tafel van de heeren Drost en Gedeputeerden [wilden] practiseren’, dus op de rechte dag, de eed afgelegd. In het eedregister dienden zij onder het eedformulier hun handtekening te zetten.³⁰ Vanaf dat jaar is er dan ook een lijst van advocaten beschikbaar.

Namen van zeventiende-eeuwse Drentse advocaten hebben wij maar incidenteel gevonden.³¹ In 1683 practiseert er een advocaat Frijlinck, wellicht identiek met Henricus Frijlinck die in 1669 aan de Groninger universiteit wordt ingeschreven voor filosofie (als 15-jarige). In 1672 is er een advocaat Ketel; er hebben voor die tijd verschillende Ketels te Gro-

²⁸ Drentsch plakkaatboek nrs 494 en 506, Oude Statenarchieven inv.nr. 6, dl. III, fol. 146.

²⁹ Oude Statenarchieven inv.nr. 948.

³⁰ Oude Statenarchieven inv.nr. 778.

³¹ Onderzoek naar de Drentse advocatuur is nog niet gedaan. De hier volgende namen zijn van advocaten die toevallig genoteerd zijn bij het doornemen van de lottingsprotocollen en landdagresoluties.

ningen gestudeerd, daarvan kan hij er één zijn. De advocaat Berent Kiers komt in 1678 en 1680 voor; waarschijnlijk is hij identiek met de landschrijver van die naam die in 1702 optreedt. Hij kan identiek zijn met de Groninger student van gelijke naam die in 1666 ingeschreven wordt voor filosofie en rechten. Over de advocaat Johannes Krijthe, die in 1620 en 1630 vermeld wordt, hebben wij geen verdere gegevens. Herman Krull, advocaat in 1673, 1674 en 1677, kan identiek zijn met de gelijknamige student filosofie, te Groningen ingeschreven in 1662. Omstreeks 1660 is Johan Nijsingh advocaat te Eelde; een Jan Nijsing is in 1674-1675 ette te Dwingeloo; J. Nijsingh is in 1666-1669 landschrijver. Dit kan allemaal één en dezelfde persoon zijn, en deze kan in 1637 als Johannes Nisinck, Drentinus te Groningen geïmmatriculeerd wezen. Mr. Jan van Olten is in 1676 advocaat. Waar hij gestudeerd heeft, is onbekend, maar de titel zegt genoeg. Van een advocaat Jacobus Reijninck (1648) weten wij verder niets, evenmin als van de advocaat Robers, die omstreeks 1638 vermeld wordt als D(ocor?) J. Robers. De advocaat Johannes Ronsingh, in 1653 al overleden, werd in 1637 aan de universiteit te Groningen ingeschreven. Op het lotting van maart 1609 wordt de procureur Vriescher Syurts afgezet 'ten aanzien van syne onwetentheit'. Waarschijnlijk was hij geen jurist.

Ten slotte één advocaat van wie erg veel bekend is: prof. mr. Cornelis Pijnacker. Deze was van 1597 tot 1614 hoogleraar in de rechten te Leiden, werd daarna in gelijke functie te Groningen benoemd, vervulde in 1622 en 1625 ambassades, raakte daardoor zijn leerstoel kwijt en vestigde zich als advocaat in Meppel (hij tekende ook enkele kaarten in die tijd). In 1636 werd hij weer hoogleraar, en wel te Franeker, waar hij in 1645 overleed.³² Van zijn invloed op het Drentse recht nu is toevalligerwijs veel te zeggen. Om te beginnen is in het archief van Hoogersmilde een handschrift van het Landrecht van 1614 bewaard, geschreven midden 17e eeuw, waarbij de schrijver in de marge aantekeningen heeft geplaatst die blijken het titelblad afkomstig zijn van 'D. Cornelius Pijnaecker, voor desen Advocaet inde voors. Lantschap, ende daer nae professor inden Rechten in de Universiteit tot Franicker.' Deze annotaties zijn geen commentaar, maar eerder een kritiek op de tekst. Zoals van een geleerd man als Pijnacker te verwachten was, is daar veel Romeins recht in verwerkt.³³

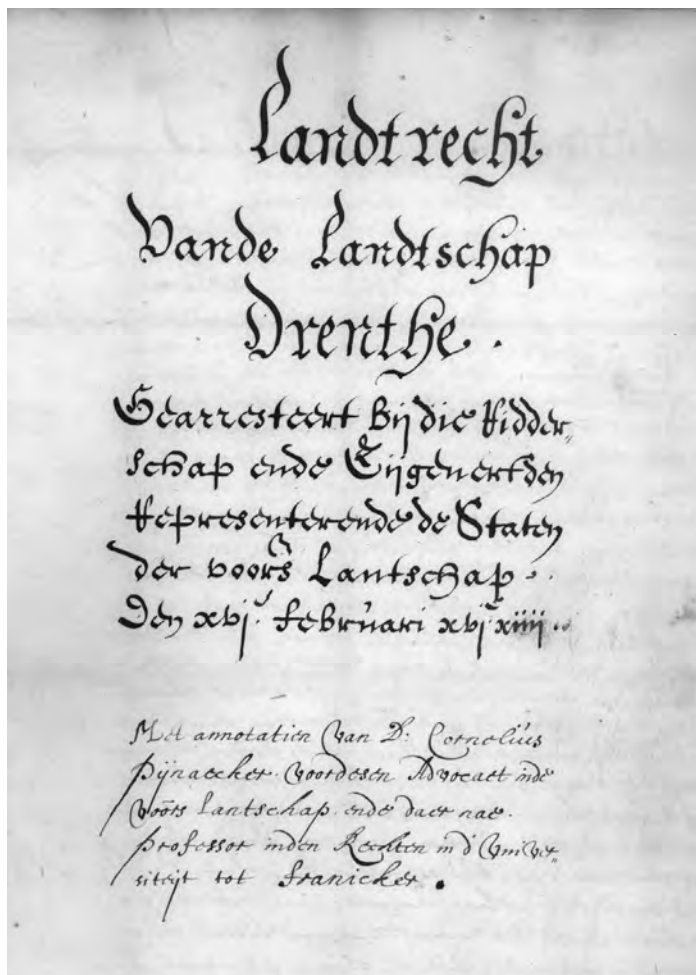
In een ander handschrift, eveneens midden zeventiende-eeuws (na 1653), worden in de marge naast de tekst van het Landrecht geleerde aantekeningen gemaakt.³⁴ Daarin wordt herhaaldelijk verwezen naar zaken, waarin Pijnacker als advocaat of adviseur is opgetreden voor de Etstoel – sommige van die zaken spelen al vóór Pijnackers Drentse tijd (1618), andere nog in zijn Franeker periode (na 1636). Verschillende malen worden redeneringen ontleend aan de 'Thesaurus D. Pijnackeri' of 'Observationes Drentanae Cl. D. Pijnackeri',

³² W.B.S. Boeles, 'Levenschetsen der Groninger Hoogleraren', in: W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen* (Groningen 1864), p. 9; W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, II,1 (Leeuwarden 1879), p. 148-151. Pijnacker heeft het landrecht van 1614 (de door Schickhard aangepaste versie van het landrecht van 1608) gecorrigeerd en zijn opmerkingen hebben geleid tot de novelle van 1629 (*Drentsch Plakkaatboek*, nr. 450).

³³ Drents Archief, Archief van de Heren van Hoogersmilde, inv.nr. 149.

³⁴ Drents Archief, Collectie Handschriften inv.nr. 28.

De titelpagina van het manuscript-landrecht van Drenthe van 1614, met onderaan de aantekening dat Cornelis Pijnacker daarop 'annotatien' heeft gemaakt. (Drents Archief, Archief Heerlijkheid Hoogersmilde, inv.nr. 149)

die alfabetisch ingericht geweest moet zijn geweest. Waarschijnlijk moeten wij ons dat werk voorstellen als een adversaria-verzameling in handschrift, zoals wij er ook een kennen van de Groninger jurist Van Julsingha. Bij ons weten is deze verzameling verloren gegaan. Het onderhavige handschrift is zeker geen werk van Pijnackers hand – er zitten domme schrijffouten in de aantekeningen die hij zeker niet gemaakt zou hebben – maar uiteindelijk gaat het wel terug op Pijnackers geleerdheid, op zijn aanzienlijke bibliotheek, rijk vooral aan verder niet zo bekende juristenedities van de late 16e eeuw. Die bibliotheek lijkt Pijnacker tenminste deels opgebouwd te hebben, toen hij in de vroege jaren negentig de jonge Elbertus van Pallandt begeleidde op diens Grand Tour.³⁵ De hoogte van een Pijnacker zelf zal verder wel geen Drentse advocaat bereikt hebben; onze codex legt er getuigenis van af dat althans de schrijver daarvan lang niet alles begreep!

35 Boeles, Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker, II, 1, p. 148.

Bladzijde uit het manuscript-landrecht van Drenthe van 1614. Te lezen is artikel 6 van het eerste boek, dat handelt over de landschrijver:

‘VI Den landschrijver.

Is gehouden borge te stellen dat zijne erfngenen naer sijn overliden ofte versterff aen d’Landschap ofte derselver Gecom[mitteer]den overleveren sullen alle prothocollen ende pampieren die op sijnen sterffdach bevonden sullen worden der Landschap toe te behooren.’

Pijnacker heeft daar in de marge bij genoteerd: ‘Dit articul is geheel onnodich, alsoo een ijder officiers erfngenen sijn alle schriftuijren die publ[iekelijck?] over te geven, onder verbant van alle des overleden officiers goederen.’ (Drents Archief, Archief Heerlijkheid Hoogersmilde, inv.nr. 149)

Toch zijn er meer zeventiende-eeuwse landrechten, waarvan de marges gevuld zijn met meer of minder gedegen romanistische annotaties. Zij kunnen opgesteld en gebruikt zijn door landschrijvers, maar ook wel door advocaten. In ieder geval leveren ook deze stukken het bewijs dat in de zeventiende eeuw in Drenthe wel degelijk Romeins recht werd toegepast.³⁶

Het opmerkelijke van de Drentse receptie-geschiedenis schuilt dunkt ons hierin dat zo bijzonder weinig juristen een toch nog zo duidelijke receptie hebben kunnen teweeg brengen: enkele elkaar opvolgende landschrijvers en een stuk of wat meer of minder juridisch gevormde advocaten blijken de Etstoel in wezen beheerst te hebben.

³⁶ Zie Gerbenzons artikel ‘Geannoteerde Groninger landrechten. Hun belang voor de kennis van het Groninger recht in de 17de en 18de eeuw’ in Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis (Zwolle 1977), p. 33-50.

Conclusie

Tot dusver werd algemeen aangenomen dat het Romeinse recht in Drenthe pas heel laat (eerst kort vóór 1791, als er een gerechtshof wordt ingesteld) enige invloed kreeg, en dat die invloed bovendien geringer is geweest dan ergens anders in de Republiek. Het hoogste rechterlijke college, de Etstoel, werd gevormd door een edelman en 24 eigenerfde boeren. Advocaten behoeften vóór 1791 geen doctor in de rechten te zijn. Inderdaad blijkt eigenlijk pas in de tweede helft van de 18e eeuw soms een jurist zitting gehad te hebben in de Etstoel. Hij moest dan wel tevens eigenerfde zijn! Vóór 1700 hebben maar bijzonder weinig Drenten een academische opleiding gehad. Het lijkt dus dat er eenvoudig geen mogelijkheid is geweest voor receptie van Romeins recht.

Toch blijken de ordelen (vonnissen) van de Etstoel reeds kort na 1600 vaak romeinsrechtelijke uitdrukkingen te gebruiken. Ook wordt er schriftelijk geprocedeerd. Die schriftelijke procedure schept de mogelijkheid de stukken in handen van de landschrijver (griffier) van de Etstoel te laten stellen, zodat deze het vonnis rustig kan voorbereiden. Ook wordt partijen wel opgedragen tussen twee lottingen in schriftelijk voort te procederen; de stukken worden dan met termijnen van telkens drie weken uitgewisseld en aan de landschrijver overgereikt. Bovendien heeft de Etstoel nu gelegenheid over moeilijke gevallen rechtsgeleerden te horen. Rechtsgeleerde adviezen, doorspekt met verwijzingen naar het *Corpus iuris*, zijn ons van 1631 af overgeleverd; uit ongeveer diezelfde tijd dateren de oudst overgeleverde processtukken die op romeinsrechtelijke basis steunden.

In 1620 wordt een jurist aangesteld als adviseur van de Etstoel. Hij is blijkbaar degene die verantwoordelijk is voor het Romeinse recht in de jurisprudentie van dat college. Ook onder de advocaten vindt men al in de 17e eeuw gestudeerde juristen. Een van de beroemdste onder hen was Cornelis Pijnacker, die tevoren hoogleraar was geweest in Leiden en Groningen, van ongeveer 1626 tot 1636 te Meppel de advocatuur uitoefende en daarna weer hoogleraar werd te Franeker. Van Pijnackers hand zijn ons zeer kritische aantekeningen op de tekst van het Drentse landrecht overgeleverd. In een ander handschrift (van kort na 1653) is een commentaar op dit landrecht overgeleverd, dat tenminste deels berust op aantekeningen in handschrift van Pijnacker. Nog uit de 17e eeuw stammen ook enkele andere rechtsgeleerde, romeinsrechtelijke commentaren op het Drentse landrecht. Er blijkt dus al in de 17e eeuw een duidelijke romeinsrechtelijke invloed op het Drentse recht te hebben bestaan. Reeds in 1620 waren Ridderschap en eigenerfden (de Staten) van Drenthe van mening dat alles wat niet door het landrecht geregeld werd, naar Romeins recht beoordeeld moest worden. Zij aanvaardden dus reeds toen de subsidiaire kracht van het Romeinse recht.

POGINGEN TOT CODIFICATIE VAN HET BURGERLIJK PROCES- RECHT IN DE LAGE LANDEN BIJ DE ZEE (1798-CA. 1819). NAAR EEN 'OUDVADERLANDSE' PROCEDURE IN DE TRADITIE VAN HET IUS COMMUNE? (1)

Inleiding*

De codificatie van het Nederlandse burgerlijk procesrecht kan, net als die van het materiële burgerlijk recht, in minimaal twee periodes worden ingedeeld. De eerste periode begint in 1798 en loopt tot omstreeks 1819. Gedurende deze periode wordt getracht een burgerlijk procesrecht tot stand te brengen dat, hoewel zeker elementen van Franse herkomst zijn te onderkennen, desalniettemin een duidelijk 'Nederlands' karakter draagt. In de jaren twintig van de negentiende eeuw vindt een koerswijziging plaats; vanaf dit moment laat men zich vooral inspireren door de Franse *Code de procédure civile* van 1806. Zowel over de eerste als over de tweede periode is wat betreft het burgerlijk procesrecht weinig bekend. Tot op heden wordt onze belangrijkste bron van kennis van het eerste tijdvak (althans, voor de periode tot en met 1811) gevormd door het proefschrift van M.W. van Boven,¹ dat echter niet in de eerste plaats handelt over het burgerlijk procesrecht, maar over de geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie. Naast dit boek bestaat een beperkt aantal artikelen dat relevante gegevens bevat voor ons onderwerp. Daarbij kan worden gewezen op artikelen van de hand van F. Cerutti,² O. Moorman van Kappen³ en T. Kolfshoten.⁴

Het onderhavige artikel bevat een onderzoek naar de eerste codificatieperiode, dat wil

* De hierna afgedrukte citaten heb ik in die zin gemoderniseerd, dat het gebruik van hoofdletters en leestekens, alsmede het los dan wel aan elkaar schrijven van woorden, zoveel mogelijk in overeenstemming is met de thans gangbare praktijk. Bovendien is de letter 'y' zo nodig vervangen door 'ij'. Voor de niet met de procesrechtelijke terminologie bekende lezer heb ik in de tekst tevens verklaringen opgenomen van technische termen en uitdrukkingen.

Met dank aan mevr. mr. J.M. van Buuren-Dee (Utrecht) voor de zorgvuldige nalezing van een eerdere versie van dit artikel.

1 De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811 (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 18, diss. Nijmegen 1990).

2 F.F.X. Cerutti, 'Het Ontwerp Burgerlijk Wetboek van Joannes van der Linden (1807)', in: F.F.X. Cerutti e.a. (red.), *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis, aangeboden aan Prof. mr. B.H.D. Hermesdorf* (Deventer 1965), p. 39-72. Zie ook idem, 'Een ontwerp-regeling inzake huur en pacht van 1800', in: *Pacht en grondgebruik* (Deventer 1964), p. 41-68.

3 O. Moorman van Kappen, 'Een ongeschreven hoofdstuk uit de geschiedenis van onze rechterlijke organisatie', in: G.C.J.J. van den Bergh e.a. (red.), *Rechtspleging. Opstellen rond het thema rechterlijke organisatie, bijeengebracht ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen* (Deventer 1974), p. 193-213.

4 T.J.M. Kolfshoten, 'De betekenis van de Bataafse revolutie voor de ontwikkeling van het burgerlijk procesrecht', in: O. Moorman van Kappen, E.C. Coppens (red.), *De Bataafse Omwenteling en het recht/La Révolution batave et le droit* (Nijmegen 1997), p. 151-174.

zeggen de periode 1798-ca. 1819.⁵ In deze periode werd getracht een burgerlijk procesrecht vorm te geven, dat stevig wortelde in de procesrechten zoals deze traditioneel hier te lande werden toegepast, procesrechten die diepgaand waren beïnvloed door het geleerde Romano-canonieke procesrecht (het procesrechtelijk *ius commune*). Achtereenvolgens zal aandacht worden besteed aan de *Algemeene Manier van Procedereen in Civiele en Crimineele Zaaken, met de daartoe behoorende instructiën* zoals deze in 1799 in de Bataafse Republiek tot stand kwam,⁶ het Ontwerp Burgerlijk Wetboek van Van der Linden, bedoeld voor het 'Koninkrijk Holland', uit 1807-1808 (meer in het bijzonder het vierde boek van dit ontwerp betreffende 'de regts-oefening'),⁷ het Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging in het Koninkrijk Holland uit 1809,⁸ en, uit de periode na het herstel van de onafhankelijkheid, het Ontwerp Bijleveld uit 1814 en het Herzien Ontwerp Bijleveld uit 1819.⁹

1 De Algemeene Manier van Procedereen (1799)

1.1 Totstandkoming

De eerste codificatie van het Nederlandse burgerlijk procesrecht dateert uit 1799. Zij werd tot stand gebracht door een subcommissie van de op 28 september 1798 ingestelde codificatiecommissie.¹⁰ Voor een gedetailleerd verslag betreffende de instelling van zowel de codificatiecommissie als de subcommissie verwijs ik naar het hierboven genoemde artikel van Kolfshoten.¹¹ De subcommissie, die zich niet alleen met het burgerlijk procesrecht maar ook met het strafproces en de rechterlijke organisatie zou bezighouden, werd op 16 november 1798 geïnstalleerd.¹² Lid ervan waren J. Bondt (1766-1845),¹³ J.L. Farjon (1766-1824),¹⁴ J. Wal-

⁵ Onmiddellijk dient te worden opgemerkt, dat het hier om een globale terreinverkenning gaat. Nader onderzoek is zeer gewenst.

⁶ *Algemeene Manier van Procedereen in Civiele en Crimineele Zaaken, met de daartoe behoorende instructiën voor alle openbare aanklagers, rechtbanken en gerechtshoven in de Bataafsche Republiek, gearresteerd bij decreet van het Vertegenwoordigend Lighaam des Bataafschen Volks op den 22 augustus 1799, het vijfde jaar der Bataafsche Vrijheid ('s-Gravenhage 1799).*

⁷ Joannes van der Linden, *Ontwerp Burgerlijk Wetboek 1807/1808*, heruitgave met enige nog onuitgegeven stukken verzorgd door J.Th. de Smidt (*Fontes Iuris Batavi Rariores*, nr. 1, Amsterdam 1967).

⁸ Ik raadpleegde de officiële uitgave uit 1809.

⁹ Beide ontwerpen zijn gedrukt en berusten in het Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 31 en 32.

¹⁰ Van Boven, a.w., 114. De verbalen van de codificatiecommissie van 1798 (dus niet die van de subcommissie) bevinden zich in het Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Elout, toegangnr. 2.21.059, inventarisnr. 1.

¹¹ Kolfshoten, a.w., p. 160-163.

¹² Van Boven, a.w., p. 117; Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Elout, toegangnr. 2.21.059, inventarisnr. 1, f. 11.

¹³ Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 10, Leiden 1937), kolom 85-87. Tussen de leden van de subcommissie bestonden nauwe betrekkingen. Zo werd Bondt, die in november 1795 tot stadsadvocaat van Amsterdam werd benoemd, als zodanig op zijn aandringen vervangen door J.L. Farjon. In 1811 associeerde Bondt zich met J. Walraven.

¹⁴ Voor biografische gegevens betreffende J.L. Farjon, zie Van Boven, a.w., p. 194-197. Farjon was een studiegenoot van Bondt te Leiden. Hij werd in november 1803 benoemd tot raadsheer in het departementaal gerechtshof van Holland. Op 3 augustus 1811 werd hij voorzitter van één der civiele kamers van het Keizerlijk Gerechtshof te 's-Gravenhage. Na het herstel van de onafhankelijkheid fungeerde Farjon als raad en advocaat-fiscaal over de middelen te water en te lande bij het Hooggerechtshof van Financiën en Zeezaken. Toen dit college met ingang van 1 januari 1820 werd opgeheven, werd Farjon één van de kamervoorzitters van het Hooggerechtshof (Van Boven, a.w., p. 195). Opmerkelijk genoeg is een biografie van Farjon in geen der Nederlandse biografische woordenboeken te vinden (zie ook Cerutti, a.w. (1964), p. 47 noot 31). Overigens bleek reeds bij het overlijden van Farjon dat hij

Jan Bondt (1766-1845), lid van de commissie belast met het ontwerpen van de *Algemeene Manier van Procederen* (1799). Schilderij (olieverf op doek) door Adriaan de Lelie. Foto Iconografisch Bureau RKD, 's-Gravenhage.

raven (1759-1823),¹⁵ J.E. Reuvens (1763-1816)¹⁶ en H.A. Kreet (1739-1804).¹⁷ Bondt, Farjon en Walraven zouden zich met het burgerlijk procesrecht onledig houden.¹⁸

Aangezien de subcommissie de opdracht kreeg om haar werkzaamheden binnen zes maanden af te ronden, diende zij de haar opgedragen taak met voortvarendheid ter hand te nemen. Helaas weten wij weinig over de wijze waarop de leden van de subcommissie werkten, aangezien haar bewaard gebleven schriftelijke nalatenschap, voor zover bekend, slechts bestaat uit de papieren van het commissielid Bondt.¹⁹ Deze papieren, die zich bevinden in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam, bevatten ontwerp teksten en commentaar op ontwerpen (mogelijkerwijze van de hand van Bondt, hoewel dit niet duidelijk blijkt).²⁰

Van Boven acht het aannemelijk dat Bondt, Farjon en Walraven nauw met elkaar hebben samengewerkt. Zij vergaderden waarschijnlijk te Amsterdam²¹ en werden bijgestaan door de bekende Amsterdamse advocaat Joannes van der Linden (1756-1835).²² Volgens een mededeling van codificator H.C. Cras (1739-

zich in weinig belangstelling mocht verheugen. Zie Van Boven, *a.w.*, p. 196.

¹⁵ Zie over hem *Biografisch Woordenboek van Nederland* (deel 2, Amsterdam 1985), p. 611-612. Walraven bevond zich te Amsterdam als juridisch student in 1780/81 onder het gehoor van de bekende codificator professor H.C. Cras. Aldaar vestigde hij zich ook als advocaat en procureur.

¹⁶ Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 9, Leiden 1933), kolom 855-856. Op 1 maart 1802 werd Reuvens benoemd tot president van het Nationaal Gerechtshof. Op 30 juni 1808 werd hij lid van de Staatsraad. Vanaf 24 januari 1811 fungeerde hij als één van de vier kamerpresidenten van het Keizerlijk Gerechtshof en op 20 juli 1814 aanvaardde hij dezelfde functie bij het Hooggerechtshof. In 1816 werd hij dood in het Brussels kanaal (te Brussel) gevonden.

¹⁷ Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 9, Leiden 1933), kolom 554. Kreet bekleedde onder andere de functie van griffier bij het Hof van Holland.

¹⁸ Van Boven, *a.w.*, p. 117.

¹⁹ Van Boven, *a.w.*, p. 117-118; Kolfschoten, *a.w.*, p. 164.

²⁰ Legaat-Den Tex, XII A 11. Overigens dient hier te worden aangetekend, dat in het commentaar wordt verwezen naar bladzijden van een ontwerp tekst die niet in de papieren van Bondt wordt teruggevonden. Dientengevolge is het soms moeilijk te bepalen op welke artikelen de gemaakte opmerkingen betrekking hebben.

²¹ De drie heren woonden namelijk allen in Amsterdam; zie Van Boven, *a.w.*, p. 117.

²² Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 7, Leiden 1927), kolom 769-770. Van der Linden was een studiegenoot van Bondt en Farjon in Leiden (Van Boven, *a.w.*, p. 195).

1820)²³ fungeerde Van der Linden namelijk als secretaris van de subcommissie.²⁴ Later zou diezelfde Van der Linden ook een register samenstellen op de *Algemeene Manier van Procederen in Civiele en Crimineele Zaaken*.²⁵

Over de rol van Van der Linden bestaat overigens enige onduidelijkheid. Waarschijnlijk heeft hij een grotere inbreng gehad dan zijn positie als secretaris in eerste instantie doet vermoeden. Farjon meldt namelijk in 1819 in een brief aan minister van justitie C.F. van Maanen (1769-1846),²⁶ dat Van der Linden als de auteur van het burgerlijk procesrecht moet worden beschouwd.²⁷ Van Boven concludeert in zijn proefschrift dat dit inderdaad waarschijnlijk is, zeker wanneer men de stijl en redactie van Van der Lindens bekende procesrechtelijke handboek, de *Verhandeling over de Judiciele Practijcq*,²⁸ vergelijkt met die van het ontwerp.²⁹

De *Algemeene Manier van Procederen* werd op 3 mei 1799 aangeboden aan de voltallige codificatiecommissie.³⁰ Het werkstuk was voorzien van een toelichtende memorie, die onlangs door Kolfshoten is uitgegeven.³¹ Deze memorie bevat een interessante passage, waaruit blijkt dat men zich tot doel had gesteld het wetboek zoveel mogelijk te vrijwaren van procesrechtelijk bargoens. Onderdeel 10 van de memorie luidt namelijk als volgt:

‘Laatstelijk heeft de Commissie wel zooveel mogelijk getragt, en zig toegelegd, om in dit haar werk, en meer bijzonder in die stukken, welke dagelijks door elk burger die verkiezen zal zijne eigene zaaken zelf waarteneemen, zonder zig van de hulp van practizijns te bedienen, gelezen zullen moeten worden, zig van de niet algemeen bekende kunst- of bastaard-woorden te onthouden, en derzelve beteekenis in Neederduitse [taal?] of door korte omschrijvingen uittedrukken; en voorts eene niet gekunstelde, maar gezuijverde en algemeene verstaanbare taal en schrijfstijl te gebruiken, ook met vermindering van alle bewoordingen of benaamingen, welke niet alomme in de republiek, maar alleen in een of meer der voormalige gewesten bekend zijn.’

Dat de commissie inderdaad op de bovenbeschreven wijze heeft gewerkt, blijkt bij bestudering van de ontwerp teksten in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Oorspronkelijk lag namelijk een ontwerp voor, dat in grote mate het traditionele procesrechtelijke jargon bevatte. Vervolgens zijn in die tekst wijzigingen aangebracht met als doel het

23 Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 2, Leiden 1912), kolom 347-350.

24 Kolfshoten, a.w., p. 165, voetmoot 51.

25 Leiden 1800.

26 Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 3, Leiden 1914), kolom 803-805. Van Maanen werd op 10 december 1807 minister van justitie en politie. Op 11 april 1809 werd hij ontslagen. Op 30 oktober 1810 werd hij benoemd tot 1^e president van het Keizerlijk Gerechtshof te 's-Gravenhage. Onder Willem I en Willem II fungeerde hij als minister van justitie tot aan zijn ontslag op 1 april 1842.

27 Kolfshoten, a.w., p. 165.

28 Deel 1, Leiden 1794; deel 2, Leiden 1798.

29 Van Boven, a.w., p. 118.

30 Van Boven, a.w., p. 117; Kolfshoten, a.w., p. 166.

31 Kolfshoten, a.w., p. 168-174.

moderniseren van het taalgebruik. Zo werd in het oorspronkelijke artikel 29 van hoofdstuk 2 (getiteld *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken*)³² niet gesproken van ‘aantekenen van appel’ maar van ‘interjectie van appel’, in artikel 31 van ‘presenteren’ in plaats van ‘inleveren’,³³ en in artikel 49 van ‘compareren’ in plaats van ‘verschijnen’.³⁴ Bovendien komen we in de oorspronkelijke tekst de termen ‘provisie van justitie’ (hoofdstuk 2, ongenummerd artikel na artikel 33),³⁵ ‘comparuit’ (hoofdstuk 2, artikel 50)³⁶ en ‘defaut’ (hoofdstuk 2, artikelen 51 en verder)³⁷ tegen.³⁸

Aangezien de *Algemeene Manier van Procedereen* voor de gehele Bataafse Republiek zou moeten gelden (een unicum in die tijd; tot dan golden procesordeningen immers veelal slechts op plaatselijk dan wel regionaal niveau), raadpleegde men procesrechtelijke regelingen uit verschillende voormalige gewesten³⁹ om dusdoende tot een wettekst te komen die voor de gehele Republiek aanvaardbaar zou zijn. Daarbij dient echter te worden aangetekend, dat in commentaar op een ontwerp tekst, te vinden in de nagelaten papieren van Bondt, wordt opgemerkt dat slechts de Hollandse praktijk tot uitgangspunt was genomen, en dat het rekening houden met de overige voormalige gewesten vooral bestond in het vermijden van procesrechtelijk taalgebruik dat buiten Holland niet bekend was.⁴⁰ Of deze opmerking ook op de uiteindelijke wettekst van toepassing is, dient nader onderzocht te worden. Overigens spreekt uit het genoemde commentaar een enkele keer de zorg, en dat is een saillant detail in het licht van de Ontwerpen Cras en Kemper voor een Burgerlijk Wetboek, dat de *Algemeene Manier van Procedereen* te veel op een leerstellig tractaat zou lijken. Zo wordt betreffende een niet nader geïdentificeerd artikel het volgende opgemerkt: ‘Dit geheele art. is meer in den stijl van een onderwijs of tractaat [sic] als wel van eene ordonnantie.’⁴¹

De toekomst van de *Algemeene Manier van Procedereen* zag er in 1799 zonnig uit. Op 22 juli van dat jaar werd het wetboek door de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam

32 UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, ontwerp *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken*, katern 4.

33 UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, ontwerp *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken*, katern 4.

34 UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, ontwerp *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken*, katern 5 (achterzijde, na ingeschoven katernen).

35 UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, ontwerp *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken*, katern 4.

36 UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, ontwerp *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken*, katern 5 (achterzijde, na ingeschoven katernen).

37 UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, ontwerp *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken*, katern 5 (achterzijde, na ingeschoven katernen).

38 In commentaar op een ontwerp tekst, dat in de nagelaten papieren van Bondt is te vinden (UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11), komen wij eveneens sporen tegen van het streven naar een klip en klaar taalgebruik. Zo wordt bijvoorbeeld aangetekend: ‘de appellatie verklaart desert: waarom niet het vonnis waarvan geappelleerd is, verklaard kragt van gewijsde te hebben?’ (commentaar volgend op de aanduiding ‘p. 217’ in de marge). Zie ook de volgende aantekening in de nagelaten papieren van Bondt: ‘Zoveel mogelijk wenschte ik wel de moeilijke woorden vertaald of [...] door bijvoegsels of omschrijvingen verklaard te zien [...]’ (commentaar volgend op de aanduiding ‘77’ in de marge).

39 Dit blijkt bijvoorbeeld uit het volgende commentaar op een ontwerp tekst in de papieren van Bondt (UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11; commentaar volgend op de aanduiding ‘pag. 69’ in de marge): ‘dag van beraad versoeken: dit en volgende artikelen tot pag. 73 zoude ik liever ingerigt gezien volgens het reglement van ’t Hoff van Gelderland speciaal.’

40 UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11, commentaar volgend op de aanduiding ‘pag. 265 en volg.’ in de marge: ‘En dat de geheele Hollandsche practijc in wezen te laten en aan de andere gewesten opdringen alleen met eenige verandering van woorden [...]’.

41 UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11, commentaar volgend op de aanduiding ‘pag. 225’ in de marge. Het artikel waarop het commentaar betrekking heeft, begint met de woorden ‘doen gewoonlijk’.

aangenomen en reeds op 22 augustus van hetzelfde jaar door de Tweede Kamer van ditzelfde Lichaam bekrachtigd en tot wet verheven.⁴² Met invoering van de wet werd gewacht totdat een nieuwe rechterlijke organisatie zou zijn ingevoerd. Helaas kwam die er niet, hetgeen een streep haalde door de hooggestemde verwachtingen.⁴³ Uiteindelijk is de *Algemeene Manier van Procedeeren* landelijk nooit ingevoerd,⁴⁴ ondanks het feit dat men grote lof had voor de beknopte redactie van de artikelen en vooral ook voor de erin vervatte regeling van het hoger beroep.⁴⁵ Wel verscheen een, overigens niet erg diepgravend, handboek over het wetboek van de hand van J. Greeven.⁴⁶ Gezien de invloed die de *Algemeene Manier van Procedeeren* uitoefende op latere codificatiepogingen, is nadere bestudering van de inhoud ervan echter op haar plaats. Daarbij concentreer ik mij op de hoofdstukken 1 en 2 van het negen delen tellende wetboek, hoofdstukken die handelen over de manier van procederen voor de vrederechter en over de civiele procedure voor de burgerlijke rechtbanken en departementale gerechtshoven.⁴⁷

1.2 Inhoud

Hoofdstuk 1 van de *Algemeene Manier van Procedeeren*, getiteld *Instructie en Manier van Procedeeren voor de Vrederechters en derzelver Bijzitters* (hierna ook *InVr*), bestaat uit 76 artikelen. Van een indeling in titels en afdelingen is geen sprake. Dit is anders in hoofdstuk 2, met als opschrift *Manier van Procedeeren in Civiele Zaaken zoo voor de burgerlijke rechtbanken als voor de departementale gerechtshoven* (hierna ook *MPC*). Dit hoofdstuk bestaat uit 330 artikelen en is opgebouwd uit de volgende titels en afdelingen:

Titel 1: Algemeene bepalingen betreffende den aanleg der twistgedingen;

Titel 2: Van de requesten tot het verkrijgen van eenige rechterlijke voorziening buiten formeel rechtsgeding;

⁴² Besluiten van de Eerste Kamer van het *Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks* (deel 12), p. 1131-1132. De Staatsregeling van 1798 vereiste voor de totstandkoming van wetten een samenspel tussen de Eerste en de Tweede Kamer van het *Vertegenwoordigend Lichaam*. De Eerste Kamer had het recht van initiatief en de Tweede Kamer diende de wetsvoorstellen goed te keuren (Van Boven, *a.w.*, p. 113).

⁴³ Kolfschoten, *a.w.*, p. 166.

⁴⁴ Wel hebben de *Instructie voor de Departementale Gerechtshoven* en de *Manier van Procedeeren in Crimineele Zaaken* gegolden voor het in 1799 opgerichte *Departementaal Gerechtshof van de Oude IJssel te Kampen* (zie Van Boven, *a.w.*, p. 119-120).

⁴⁵ Van Boven, *a.w.*, p. 119.

⁴⁶ *Burger Handboek of korte schets der Algemeene Manier van Procedeeren [etc.]* (Amsterdam 1800).

⁴⁷ De negen hoofdstukken van het wetboek zijn als volgt getiteld:

Instructie en manier van procedeeeren voor de vrederechters en derzelver bijzitters;

Manier van procedeeeren in civiele zaaken, zoo voor de burgerlijke rechtbanken als voor de departementale gerechtshoven;

Manier van procedeeeren in crimineele zaaken, zoo voor de burgerlijke rechtbanken als voor de departementale gerechtshoven;

Instructie voor de burgerlijke rechtbanken;

Instructie voor de departementale gerechtshoven;

Instructie voor den procureur-generaal of openbaaren aanklaager bij elk departementaal gerechtshof;

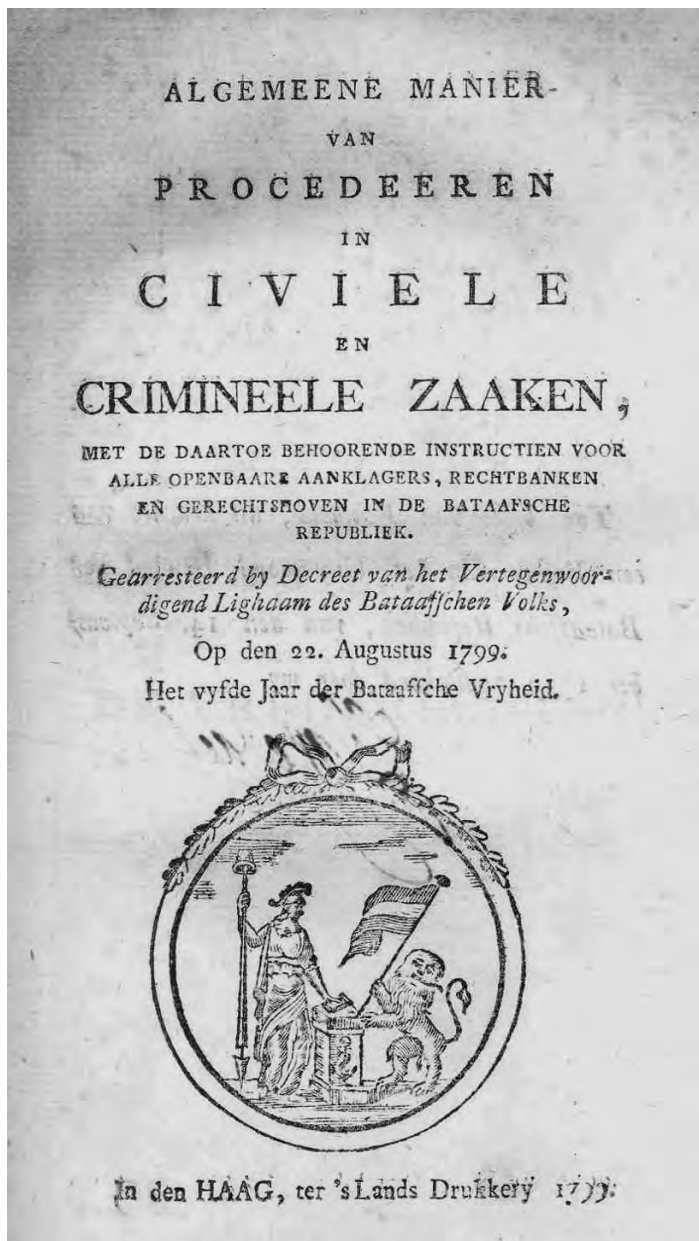
Instructie voor de bailliuwen bij de burgerlijke rechtbanken;

Instructie en manier van procedeeeren voor de Vierschaar over de misdrijven der rechters [deze vierschaar werd geen bevoegdheid toegedacht in burgerlijk zaken];

Instructie en manier van procedeeeren voor het Hoog Nationaal Gerechtshof [het gaat hier om een niet-permanent college belast met het vervolgen van ambtsmisdrijven].

- Titel 3: Van het verzoeken, verleenen en exploicteeren der appointementen van dagvaarding;
- Titel 4: Van de rollen, het praesenteren der zaaken op dezelve, en van het voldingen der zaaken, met al hetgeen daartoe behoort;
- Titel 5: Van zaaken in welke een meer bijzondere procesorde plaats heeft;
- Afdeling 1: Van zaaken raakende wisselbrieven;
- Afdeling 2: Van zaaken van assurantiën, averijen en zeezaaken;
- Afdeling 3: Van zaaken raakende boedels in welke een rechterlijke voorziening noodig is;
- Afdeling 4: Van zaaken van arrest;
- Afdeling 5: Van auctorisatiën de facto, interdictiën en appointementen van cassatie;
- Afdeling 6: Van hooger beroep;
- Afdeling 7: Van appointementen om actie te instituëeren, en van willig decreet;
- Afdeling 8: Van zaaken in geval van vrijwaaring;
- Afdeling 9: Van dagvaarding om getuigenis der waarheid te geven;
- Afdeling 10: Van zaaken van maintnue en spolie;
- Afdeling 11: Van boedelbeschrijving;
- Afdeling 12: Van boedelafstand;
- Afdeling 13: Van uitstel van betaaling;
- Afdeling 14: Van het middel van herstelling tegen gepleegde daaden of verzuimen;
- Afdeling 15: Van geschillen tusschen ouders en kinderen over het toestaan van een huwelijk;
- Afdeling 16: Van het doen of vereffenen van rekening, midsgaders van kosten, schaden en interessen;
- Afdeling 17: Van begrooting van proceskosten;
- Titel 6: Van het vervolgen der zaaken na het voldingen en van de vonnissen;
- Titel 7: Van de executiën;
- Titel 8: Van revisiën.

Vanuit modern perspectief kan deze indeling als gebrekkig worden gekwalificeerd. Wat betreft afdeling 4 van titel 5 betreffende ‘arrest’ (beslag op goederen dan wel gijzeling van de schuldenaar) had opname in titel 7 over tenuitvoerlegging voor de hand gelegen. Afdeling 5 van titel 5 betreffende ‘auctorisatiën de facto, interdictiën en appointementen van cassatie’ zou tegenwoordig waarschijnlijk zijn opgesplitst; de artikelen met betrekking tot cassatie zouden in verband zijn gebracht met de rechtsmiddelen (hoger beroep en revisie). Bovendien is de opname van afdeling 6 over hoger beroep in titel 5 (een titel handelend over zaken waarin sprake is van een bijzondere wijze van procederen) voor een moderne beschouwer niet logisch, zeker wanneer wordt vastgesteld dat aan revisie (een ander rechtsmiddel) wel een afzonderlijke titel is gewijd.

Titelbladzijde van de officiële uitgave van de *Algemeene Manier van Procèdeeren* (1799).

Overigens verdient het hier opmerking, dat het wetboek de nodige formulieren bevat. Waarschijnlijk was het doel ervan te garanderen dat het procesrecht zoveel mogelijk uniform zou worden toegepast doorheen de Bataafse Republiek.⁴⁸ Hieronder zal ik deze for-

⁴⁸ Dat het doel van formulieren de uniforme toepassing van het procesrecht was, wordt met zoveel woorden gesteld met betrekking tot het Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging van 1809. Zie *Précis des objets traités dans les discussions sur le Code Judiciaire*

mulieren slechts terloops in de voetnoten vermelden, hetgeen echter niet wegneemt dat zij een belangrijke rol zouden hebben vervuld, ware de *Algemeene Manier van Procedeeren* ooit in de praktijk toegepast. Dit is echter, zoals ik reeds opmerkte, niet gebeurd.

1.3 Procedure in eerste aanleg

In eerste aanleg speelt de vrederechter een rol van betekenis. De vrederechter was destijds een geheel nieuw fenomeen in onze rechterlijke organisatie, en aan hem was in de Staatsregeling een groot aantal artikelen gewijd, 'klaarblijkelijk om dit nieuwe instituut constitutioneel te verzekeren' (aldus Van Boven).⁴⁹ De belangrijke rol van de vrederechter blijkt uit het feit dat, afgezien van een aantal uitzonderingen vermeld in artikel 3 van de *Instructie voor de Vrederechters* (hoofdstuk 1 van de *Algemeene Manier van Procedeeren*) en in de artikelen 2, 3, 5 en 6 van de *Manier van Procedeeren in Civiele Zaken* (hoofdstuk 2 van de *Algemeene Manier van Procedeeren*), elke zaak in eerste aanleg voor hem dient aan te vangen.⁵⁰ Hoofddregel is dat de vrederechter van de woonplaats van de verweerder bevoegd is.⁵¹ De uitzonderingen op deze regel worden in artikel 31 *InVr* geformuleerd. Zij betreffen onder andere zakelijke acties ten aanzien van onroerende zaken, die voor de vrederechter van de plek van ligging van de onroerende zaak gebracht dienen te worden.

De wederpartij wordt gedagvaard door de bode van de vrederechter.⁵² Aan de wederpartij, thans gedaagde, dient een minimale termijn van 48 uur te worden gelaten om haar opwachting in rechte te maken.⁵³ Partijen kunnen zowel in persoon als bij gemachtigde verschijnen,⁵⁴ waarbij de uitdrukkelijke bepaling geldt dat de gemachtigde niet een 'advocaat, procureur, notaris of eenig ander practizijn' mag zijn.⁵⁵ Evenmin worden eventuele 'instructoire schriftuuren', dat wil zeggen documenten die dienen ter voortgang van de procedure en de uiteindelijke beslissing van de zaak (zoals bijvoorbeeld conclusies), van bedoelde personen door de vrederechter in ogenschouw genomen, tenzij het gaat om

et qui doivent être discutés ultérieurement, Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, document 23: 'Comme il est à prévoir qu'après la sanction et la mise en activité de ce code, les dispositions qui y sont contenues, quelque claires et positives qu'elles soient, seront probablement modifiées ou prendront le caractère de la forme judiciaire qui a été anciennement usitée dans les départemens respectifs, d'où il pourroit résulter une diversité dans les formes judiciaires non obstant que le voeu de sa majesté est d'introduire à cet égard une uniformité complète, on donne respectueusement en consideration à sa majesté de faire rédiger après que le code aura été arrêté et sanctionné, des formules fixes que les juges, accusateurs publics et praticiens seront obligés de suivre dans l'occasion [...].'

⁴⁹ Van Boven, a.w., p. 127.

⁵⁰ Art. 1 en 2 *InVr*; art. 1 *MPC*.

⁵¹ Art. 30 *InVr*.

⁵² Art. 27 *InVr*.

⁵³ Art. 32 *InVr*. De artikelen 33 en 34 *InVr* houden nadere bijzonderheden in met betrekking tot de dagvaarding.

⁵⁴ Art. 35 *InVr*.

⁵⁵ Art. 36 *InVr*. Overigens hadden de ontwerpers van de *Algemeene Manier van Procedeeren* niet veel op met practizijs. In de papieren van Bondt (UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11) vinden we bijvoorbeeld het volgende commentaar: 'Zal men niet zeggen dat alle deze omslag maar dit dient om de beurs der practizijs te vullen en derzelve nonchalances, inattentiën of verzuimen te repareren. [...] En mogt daarom hier niet wel een memoriaal gebragt [...] worden tegen de practizijs die bevonden zoude[n] worden oorsaak te zijn van die judicieele defecten waartegens relief gevraagd wordt en om voor te koomen dat zij daaromtrent elkander niet in de hand werken' (commentaar volgend op de aanduiding 'pag. 265 en volg.' in de marge).

bewijsstukken.⁵⁶ Blijkbaar was men van oordeel dat bemoeienis van rechtsgeleerde raadslieden met de procedure de zaken te veel zou compliceren dan wel vertragen.

De eerste taak van de vrederechter is, en dit moge gezien zijn naam geen verwondering wekken, het bewerkstelligen van een minnelijke schikking tussen partijen.⁵⁷ Wanneer deze minnelijke schikking niet kan worden bereikt in een enkele zitting, maar de vrederechter de hoop heeft dat een extra zitting wel het gewenste resultaat zal hebben, kan hij partijen een tweede maal voor zich doen verschijnen.⁵⁸ Indien partijen inderdaad tot een vergelijk komen, volgt hierop een zogenoemde willige condemnatie.⁵⁹ Willige condemnaties vormen een bekend verschijnsel in de oudvaderlandse procespraktijk⁶⁰ en bewerkstelligen, dat hetgeen partijen overeen zijn gekomen, bij later blijkende onwil hieraan mede te werken, op eenvoudige wijze ten uitvoer kan worden gelegd (geëxecuteerd). Indien de vrederechter partijen echter niet kan bewegen tot een minnelijke schikking, ook als dit een gevolg is van het feit dat gedaagde verstek laat gaan, moet hij in het merendeel der gevallen partijen verwijzen naar de burgerlijke rechtbank.⁶¹ In bepaalde gevallen echter heeft de vrederechter, in het stelsel van de *Algemeene Manier van Procedeeren*, de bevoegdheid een vonnis in eerste aanleg te wijzen na zijn vruchteloze pogingen om een minnelijke schikking te bewerkstelligen.⁶² Daarbij dient te worden aangetekend, dat zowel in dit laatste geval als in de gevallen waarin hij moet verwijzen naar de burgerlijke rechtbank, de vrederechter aan partijen kan voorstellen hun zaak voor hem (en eventuele bijzitters) aan arbitrage te onderwerpen. Partijen kunnen hiertoe echter onder geen voorwendsel worden gedwongen.⁶³

De gevallen waarin de vrederechter zelf een vonnis in de zaak kan wijzen, worden genoemd in artikel 5 InVr. Het gaat hier voornamelijk om een aantal vorderingen ter waarde van driehonderd gulden of minder. In zulke gevallen dient hij een tijdstip te bepalen waarop partijen opnieuw voor hem moeten verschijnen.⁶⁴ Bovendien behoren dan twee bijzitters te worden benoemd die de vrederechter zullen assisteren.⁶⁵ Ik zal van bespreking van de verdere procesgang in dit soort zaken korthedshalve afzien.⁶⁶

In de gevallen waarin de vrederechter verwijst naar de burgerlijke rechtbank, maar ook in het beperkte aantal gevallen waarin een zaak in eerste aanleg rechtstreeks voor de burgerlijke rechtbank dan wel een departementaal gerechtshof dient te worden gebracht,⁶⁷ behoort de partij die de zaak wil vervolgen een verzoekschrift in te dienen bij deze rechtbank dan wel dit gerechtshof.⁶⁸ In het verzoekschrift dient de eiser te vragen om ‘appoinc-

56 Art. 36 InVr.

57 Art. 4 en 41 InVr.

58 Art. 42 InVr.

59 Art. 41 InVr.

60 Zie bijvoorbeeld Van der Linden, *Judiciële Practijc* (a.w., deel 1), p. 229 e.v.

61 Art. 19, 40 en 43 InVr.

62 Art. 4 InVr.

63 Art. 20 InVr.

64 Art. 9 InVr.

65 Art. 6 InVr.

66 Men raadplege hiervoor de art. 45 InVr en verder.

67 Men raadplege voor deze gevallen de art. 3, 5 en 6 MPC.

68 Art. 26 en 31 MPC.

tement [i.e. hier een schriftelijke aantekening op het verzoekschrift bevattende een beschikking van de rechter],⁶⁹ om zijne partij voor de rechtbank door een gerechtsbode, of voor het hof door een exploitier, te doen dagvaarden [...] om te antwoorden en voord te procederen op den eisch en conclusie bij de requeste uitgedrukt.⁷⁰ Het verzoekschrift moet duidelijke informatie bevatten omtrent de eis. Artikel 27 MPC omschrijft deze informatie als volgt: 't verhaal van de zaak, zoodanig ingericht, dat alle daadzaaken, waarop zich de verzoeker beroepen wil, daarbij worden uitgedrukt.' Tevens dient onder het verzoekschrift een lijst te worden gesteld van de bescheiden 'waarvan de eischer, tot bewijs van zijne qualiteit of betrekking,⁷¹ midsgaders van den inhoud van het request, gebruik wil maaken; met bijgevoegd aanbod, om daarvan aan den gedaagden, zulks begeerende, copiën te leveren [...]'. Bedoelde stukken dienen samen met het request aan de rechter te worden overgelegd.⁷²

In gevallen die 'rauwelijks' in eerste instantie voor de burgerlijke rechtbank dan wel het gerechtshof komen (gevallen dus waar de vrederechter niet aan te pas komt), dient de rechter, alvorens rechtsingang te verlenen, te trachten partijen tot een minnelijke schikking te bewegen, althans zo hij dit nodig en mogelijk acht.⁷³

Hoewel verlening van rechtsingang na een poging tot verzoening de gewone situatie vormt, bevat het wetboek ook bepalingen voor het geval dat het verzoek hiertoe wordt geweigerd. Als het de burgerlijke rechtbank is die rechtsingang weigert, kan hiertegen 'hoger beroep' worden aangetekend bij het gerechtshof, althans, in zaken die aan hoger beroep onderworpen zijn.⁷⁴ Beroep (herziening, ook wel reauditie) daarentegen van een afwijzende beschikking van het gerechtshof, wordt ingesteld bij het hof zelf.⁷⁵ Daarbij dient in gedachten te worden gehouden, dat de afwijzende beschikking door de requestkamer van het hof wordt gegeven, terwijl het beroep wordt afgehandeld door het hof zelf.⁷⁶ Overigens is beroep van een toewijzende beschikking niet mogelijk; deze mogelijkheid wordt slechts

69 Volgens Van Boven, *a.w.*, p. 129, komen in de *Algemeene Manier van Procederen* geen zogenoemde 'mandementen' (bekend uit o.a. de Hollandse procespraktijk) voor, nu in dit wetboek de preliminaire conciliatie voor de vrederechter apart is geregeld. Naar mijn inschatting suggereert Van Boven hiermee dat voorafgaande toestemming van de rechter om tot dagvaarding over te gaan niet nodig is, aangezien deze voorafgaande toestemming tot doel heeft partijen er toe aan te zetten om tot een minnelijke schikking te komen. Mij schijnt dit minder juist toe, omdat het niet zo is dat volgens de *Algemeene Manier* rawelijks tot dagvaarding kan worden overgegaan omdat mandementen niet worden genoemd. Immers, toestemming is zonder meer vereist. Die toestemming wordt niet gegeven in een afzonderlijke open brief (een mandement), maar in een beslissing die op het verzoekschrift zelf wordt geschreven (een appointement in de vorm van een 'apostille'). Kortom, het ligt niet voor de hand dat mandementen niet in de *Algemeene Manier* worden genoemd omdat dit ontwerp het vereiste van de preliminaire conciliatie kent. Het lijkt erop dat de ontwerpers het woord 'mandement' slechts hebben vervangen door 'appointement' omdat mandementen in sommige voormalige gewesten niet bekend waren. Zie art. 5 onder b van de ontwerpstekst voor de *Manier van Procederen in Civiele Zaaken* in de papieren van Bondt (UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A11, katern 1, achterzijde). Zie ook het volgende commentaar op een ontwerpstekst: '[...] alleen met eenige verandering van woorden als appointementen in plaats van mandementen' (UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A11, commentaar volgend op de aanduiding 'pag. 265' in de marge).

70 Art. 26 MPC.

71 Bij gevallen waarin eiser zijn 'qualiteit of betrekking' met documenten dient te staven, moet worden gedacht aan situaties waarin eiser in een bepaalde hoedanigheid optreedt, bijvoorbeeld als voogd van minderjarigen.

72 Art. 28 MPC.

73 Art. 2, 32 en 33 MPC.

74 Art. 31 MPC.

75 Art. 31 en 34 MPC.

76 Art. 31 en 34 MPC.

geboden in het Ontwerp Van der Linden⁷⁷ (dit ontwerp komt hieronder uitgebreid aan bod).

In het merendeel van de gevallen zal het beroep echter een beschikking van de burgerlijke rechtbank betreffen. Alvorens dit beroep kan worden ingesteld, moet de appellant het voornemen hiertoe over te gaan bij de rechtbank doen aantekenen⁷⁸ (in het oudvaderlandse recht, maar niet in de *Algemeene Manier van Procederen*,⁷⁹ sprak men van ‘interjectie van appel’).⁸⁰ Daarna behoort een nieuw verzoekschrift om rechtsingang bij het hof te worden ingediend⁸¹ (dit stond in het oudvaderlandse procesrecht bekend als het ‘verheffen’ van het appel; deze terminologie wordt evenmin gehanteerd in de *Algemeene Manier*). In dit verzoekschrift moet niet alleen melding worden gemaakt van de afwijzende beschikking (appointement) van de rechtbank, maar tevens dient deze beschikking samen met het verzoekschrift te worden overgelegd. Het hof beslist vervolgens opnieuw op het verzoek, zonder dat een eigenlijke procedure in beroep volgt.⁸²

Laten wij er echter van uitgaan dat het verzoek om rechtsingang zonder meer is gehonoreerd. Op basis van deze beschikking wordt dan de dagvaarding officieel aan de wederpartij medegedeeld (i.e. betekend). Over de wijzen waarop dit kan geschieden, bevatten de artikelen 35 tot en met 39 MPC de nodige informatie. Als hoofdregel geldt dat de dagvaarding zoveel mogelijk aan de persoon van de wederpartij zelf betekend dient te worden. Deze verkrijgt een copie van het verzoekschrift en van het appointement ‘met een daaronder gestelde korte acte van exploit’⁸³ (i.e. een acte waarin verslag wordt gedaan van de dagvaarding). Bij afwezigheid van de wederpartij kan de betekening ook plaatsvinden aan huisgenoten en buren, en, zo dit niet mogelijk is, kan de dagvaarding worden aangeplakt aan de voordeur van het huis van de gedaagde.⁸⁴ De termijn waarop de deurwaarder dient te dagvaarden is in principe vier weken, althans als de gedaagde binnen de Bataafse Republiek woonachtig is.⁸⁵ Gedurende deze vier weken kan de gedaagde copie vragen van de stukken die, zoals wij hierboven zagen, onder het verzoekschrift van de eiser staan vermeld.⁸⁶

De wederpartij wordt gedagvaard op een der rolzittingen (i.e. zittingen van het rechterlijk college bedoeld voor het nemen van die stappen in het proces welke partijen in het officiële register van het college, i.e. het rolregister, hebben doen inschrijven), die in het stel-

77 Art. 4.5.2.

78 Art. 170 MPC.

79 Echter weer wel in het oorspronkelijke ontwerp. Zie de ontwerptekst voor de *Manier van Procederen in Civiele Zaaken* in de papieren van Bondt (UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, katern 15, titel 5, afdeling 6, art. 1 en 2).

80 Zie in verband met de terminologie ‘interjectie van appel’ bijvoorbeeld Van der Linden, *Judiciele Practijcq* (a.w., deel 1), p. 344.

81 Art. 177 MPC.

82 Art. 31 en 176 MPC.

83 Art. 35 MPC.

84 Art. 35 MPC. Blijkens de ontwerpteksten voor de *Manier van Procederen in Civiele Zaaken* in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek (Legaat-Den Tex, XII A 11, katern 4, art. 35) kwam de mogelijkheid van aanplakking aan de voordeur niet in het oorspronkelijke ontwerp voor.

85 Art. 40 MPC. Zie voor de termijn in andere gevallen art. 41 MPC. In de ontwerptekst in de nagelaten papieren van Bondt was een termijn van acht dagen voorzien voor het geval dat de gedaagde woonde in hetzelfde departement. In het geval dat gedaagde in een ander departement woonde, werden, afhankelijk van de afstand, twee of drie weken voorzien (UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, katern 5).

86 Art. 56 MPC.

sel van de *Algemeene Manier van Procedeeren* bij iedere burgerlijke rechtbank en bij ieder gerechtshof twee keer per week behoren plaats te grijpen.⁸⁷ Op deze dagen wordt zowel een gewoon als een buitengewoon rolregister gehouden.⁸⁸ Op de laatste rol worden slechts de in artikel 47 MPC opgesomde zaken gesteld (bijvoorbeeld procedures met betrekking tot huur van onroerende zaken).

Het is de taak van de eiser of van zijn 'practizijn' (i.e. raadsman) om de zaak op de rol te doen inschrijven.⁸⁹ In het oorspronkelijke ontwerp was voorzien dat de eiser bij inschrijving tevens 'de impost op de ongefundeerde processen, volgens eene ordonnantie door het Verteegenwoordigend Lichaam deswegens geëmaneert' diende te voldoen, maar dit vereiste werd later geschrapt.⁹⁰ Overigens komen we boetes en belastingen sowieso niet tegen in het uiteindelijke wetboek,⁹¹ hetgeen een afwijking vormt van de procesrechtelijke ordonnanties uit de periode van het *ancien régime*.

Verplichte procesvertegenwoordiging is niet voorgeschreven, tenzij de rechter de betrokken partij buiten staat oordeelt haar zaak waar te nemen. Desalniettemin kunnen partijen zich wel door een of meer 'practizijs' laten vertegenwoordigen, althans, zo zij dit verkiezen.⁹² De kosten hiervan kunnen, indien de wederpartij in de proceskosten wordt veroordeeld, ten laste van die wederpartij worden gebracht, met dien verstande, dat 'zoo 'er meer dan een practizijn gebruikt is, hij [i.e. de zegevierende partij] uit derzelve onderscheiden rekeningen aan zijne partije alleen zal mogen opgeven alle zoodanige posten, welke tot het beleid van den processe, van den beginne tot den einde, zouden hebben plaats gehad, indien hij maar één practizijn had gebruikt.'⁹³ Overigens is het traditionele onderscheid tussen de functies van advocaat en procureur niet aanwezig in de *Algemeene Manier van Procedeeren*. Dit onderscheid uit het oude procesrecht keert pas in de ontwerpen van ná 1813 terug.

Ik zie af van een gedetailleerde bespreking van de regels rond verstek⁹⁴ (i.e. het niet verschijnen van eiser of verweerder dan wel het niet uitvoeren van de vereiste proceshandelingen door deze personen) en ga er vanuit dat beide partijen op de betekende dag verschijnen. Wat betreft verstek volsta ik met de opmerking dat in het geval dat gedaagde niet verschijnt meestentijds het systeem van drie 'defaulten', zoals dit bekend was in de oudvaderlandse

87 Art. 44 MPC.

88 Art. 44 MPC.

89 Art. 48 MPC en formulier 10.

90 *Ontwerp Manier van Procedeeren in Civiele Zaaken*, UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11, art. 49, katern 5 (achterzijde, na ingeschoven katernen).

91 De reden hiervoor vinden we in het handboek van J. Greeven, *a.w.*, p. 12-13: 'Voor het overige moet hier nog bijgevoegd worden, dat in de manier van procederen, voor welke rechtbank het zij, nergens gesproken wordt van eenige boetens op ongefundeerde processen, interdictiën, appellen, reformatiën of revisiën, noch ook van eenig recht voor het zegel van justitie aan den lande verschuldigd. – Omdat de voorschreven boetens niet in alle de voormalige gewesten ingevoerd of bekend geweest zijn, en de ordonnantiën van die gewesten, waarin dezelve hebben plaatsgehad, van zulke verschillende aart en inhoud zijn, en zoo geheel en al naar de bijzondere wijze van procederen, welke in ieder gewest was aangenomen, ingerigt ware[n], dat dezelve op de algemeene manier van procederen volstrekt niet toepasselijk zijn; dezelve in stand willende houden, zoude de grootste ongelijkheid, vooral in die departementen, welke uit gedeeltens van twee of meer voormalige gewesten [sic], ten gevolge zoude hebben, en de richtige introductie en naarkoming der nieuwe procesordonnantie bijna ondoenlijk maaken, of immers merkelijk stremmen.'

92 Art. 8 MPC.

93 Art. 250 MPC.

94 Zie hiervoor de art. 49-55 MPC.

procedure,⁹⁵ wordt voorgeschreven.⁹⁶ Overigens wordt de terminologie ‘default’ in verband met de vereenvoudiging van het taalgebruik niet gehanteerd in het Wetboek van 1799.

Op de eerste dag in rechte dient door de eiser ‘bij notul ter rolle’ eis te worden gedaan. De ‘notul’ ofwel de aantekening van de eis die in het rolregister wordt opgenomen, verwijst wat betreft de inhoud van de eis naar het door eiser ingediende verzoekschrift.⁹⁷ Daarna, en wel terstond nadat eis is gedaan, dient de gedaagde te reageren.⁹⁸ Dit vereiste van een onmiddellijke reactie is mogelijk, aangezien gedaagde zich op basis van de door hem ontvangen copie van het verzoekschrift zorgvuldig op de eis heeft kunnen voorbereiden. In het oorspronkelijke ontwerp was overigens voor de gedaagde in principe een ‘dag van beraad’ voorzien, die later, als zijnde overbodig, werd geschrapt.⁹⁹

De reactie van gedaagde op de eis dient te bestaan uit hetzij een antwoord ten principale, hetzij een exceptief verweer.¹⁰⁰ Wat betreft een eventueel exceptief verweer wordt in artikel 61 MPC een exhaustieve¹⁰¹ opsomming gegeven van weren die als excepties kunnen worden ingekleed.¹⁰² Slechts deze weren mogen afgezonderd van het verweer ten principale worden voorgesteld.¹⁰³ Het na elkaar voorstellen van afzonderlijke excepties is verboden.¹⁰⁴ Hiermee wordt onnodige vertraging van de procedure voorkomen. Indien de gedaagde exceptief verweer voert, dient hij in zijn exceptieve conclusie ‘alle de daadzaaken onderscheidenlijk ter neder [te] stellen’ en onder die conclusie een lijst op te nemen van stukken waarop hij zijn excepties stoelt. Staande rolle (dus op dezelfde rolzitting als waar de excepties worden voorgesteld) dient hij dan van zowel zijn exceptieve conclusie als van de erin genoemde bescheiden aan zijn wederpartij een copie te verschaffen.¹⁰⁵ De eiser moet vervolgens op de eerst daaraan volgende rechtsdag op de excepties antwoorden, ook onder vermelding van de stukken waarop hij zich ter staving van zijn antwoord beroept. Tevens dient hij gedaagde een copie van zijn antwoord alsmede van de op dit antwoord vermelde bescheiden over te geven.¹⁰⁶ Om deze copieën behoeft in het geval dat er geprocedeerd wordt over exceptieve weren dus niet door de wederpartij te worden verzocht.

Het verdere verloop van de procedure is afhankelijk van de vraag of er door de eiser bij

95 E.g. Van der Linden, *Judiciele Practijcq* (a.w., deel 1), 149 e.v.

96 Art. 54 MPC.

97 Art. 59 MPC en formulier 20.

98 Art. 60 MPC.

99 Commentaar op een ontwerptekst van de *Manier van Procedeeen in Civiele Zaaken*, UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11: ‘dag genomen: dit is immers volstrekt onnodig daar hij den eysch reeds uit het request genoegzaam weet’ (commentaar volgend op de aanduiding ‘pag. 213’ in de marge). Deze opmerking werd waarschijnlijk gemaakt met betrekking tot de appelprocedure, maar ze is zonder meer ook op de procedure in eerste aanleg van toepassing.

100 Art. 60 MPC. Een exceptief verweer onderscheidt zich van een principaal verweer in die zin, dat het de rechtsvraag die partijen verdeeld houdt buiten beschouwing laat en een debat daarover wil voorkomen. Een exceptief verweer wordt bijvoorbeeld gevoerd waar de bevoegdheid van de rechter wordt betwist.

101 Art. 66 MPC.

102 Zie ook mijn ‘Exceptiones Dilatoriae’ and ‘Peremptoriae’: From Roman Law to Modern Civil Procedure in the Netherlands’, in: L. de Ligt e.a. (red.), *Viva Vox Iuris Romani. Essays in Honour of Johannes Emil Spruit* (Amsterdam 2002), p. 297-313, in het bijzonder p. 307-308.

103 Art. 62 MPC.

104 Art. 62 MPC.

105 Art. 63 en 69 MPC.

106 Art. 64 MPC.

het antwoord op de exceptie al dan niet ‘middelen’ (i.e. juridische argumenten) zijn ‘ter nedergesteld’ dan wel stukken zijn gevoegd.¹⁰⁷ Zo dit niet het geval is, dient de zaak betreffende de exceptie staande rolle te worden voldongen (i.e. te worden ‘afgeconcludeerd’). In het omgekeerde geval moet de gedaagde c.q. de excipiënt op de eerstvolgende rechtsdag repliceren (i.e. reageren op de conclusie van antwoord) en de eiser c.q. geëxcipeerde dient vervolgens dadelijk te dupliceren (i.e. reageren op de conclusie van repliek). Dit is echter anders indien bij repliek middelen zijn gesteld dan wel stukken zijn gevoegd. In dat geval kan de geëxcipeerde ervoor kiezen pas op de rechtsdag volgende op die waarop is gerepliceerd te dupliceren.¹⁰⁸ Het pleidooi op de excepties kan dadelijk na dupliek dan wel na verloop van een kort uitstel worden gehouden.¹⁰⁹

Voor zover de gedaagde geen excepties voorstelt, dient hij, zoals hierboven reeds werd vermeld, staande rolle te antwoorden. In het geval dat er wel excepties worden voorgesteld, wordt het moment van antwoord ten principale bepaald op de eerste rechtsdag nadat het tussenvonnissen waarbij de excepties werden verworpen in kracht van gewijsde is gegaan (met andere woorden zodra tegen het tussenvonnissen geen rechtsmiddel, bijvoorbeeld hoger beroep, meer kan worden ingesteld).¹¹⁰ In zijn conclusie van antwoord dient de gedaagde in te gaan op een eventueel door eiser tegen hem verzochte provisie (i.e. een rechterlijke voorziening ofwel tijdelijke maatregel die gedurende het proces van kracht zal zijn en die zijn werking verliest nadat het definitieve vonnis in de zaak is gewezen); de zaak betreffende de provisie wordt vervolgens staande rolle voldongen ‘en vervolgens voorgedragen, het zij tenzelfden dage, of op zoodanigen anderen tijd, als de rechter daartoe zal bepalen.’¹¹¹

In zijn conclusie dient de gedaagde ‘alle de daadzaaken onderscheidenlijk ter neder [te] stellen.’¹¹² Ook vermag de gedaagde een eis in reconventie (i.e. een tegeneis) op te nemen.¹¹³ Bovendien behoort zijn conclusie een lijst te bevatten van stukken waarop hij zich beroept.¹¹⁴ Een copie van deze conclusie wordt aan de wederpartij of haar raadsman en aan de secretaris die tijdens de rolzitting aanwezig is, geleverd ‘om ter secretarije te blijven berusten.’¹¹⁵ Binnen drie dagen nadat de gedaagde van antwoord heeft gediend, kan de eiser, zo hij dit wenst, copie vragen van de stukken die onder de conclusie van antwoord staan vermeld.¹¹⁶

Wat betreft zijn repliek ten principale, mag de eiser een uitstel van vier weken vragen (‘tijd van beraad’).¹¹⁷ Deze termijn loopt vanaf het moment dat gedaagde zijn conclusie van antwoord heeft genomen. Aan de rechter wordt de discretionaire bevoegdheid toegekend

107 Art. 65 MPC.

108 Art. 65 MPC.

109 Art. 260 MPC.

110 Art. 67 MPC.

111 Art. 67 MPC.

112 Art. 69 MPC.

113 Art. 73 MPC. Art. 74 MPC noemt de gevallen waarin reconventie niet mogelijk is.

114 Art. 69 MPC.

115 Art. 71 MPC.

116 Art. 72 MPC.

117 Art. 67 en 68 MPC.

de termijn korter te stellen.¹¹⁸ Na verloop van de 'tijd van beraad' behoort de eiser zijn repliek ter rolle (i.e. op de rolzitting) over te leveren (inclusief zijn antwoord op een eventuele eis in reconventie). Onder deze conclusie van repliek dient ook hij een lijst op te nemen van de stukken waarop hij zich beroept ter wederlegging van de stellingen van de gedaagde.¹¹⁹ Zowel voor deze stukken als voor eventuele documenten waarop de gedaagde zich beroept bij dupliek, geldt het vereiste dat slechts 'nieuwe stukken' mogen worden overgelegd (een vereiste dat in latere ontwerpen niet terugkeert). Onder 'nieuwe stukken' wordt verstaan stukken 'welke bij het indienen van den eisch of het antwoord niet noodig waren, maar door hetgeene bij antwoord of repliek is bijgebracht eerst noodig geworden zijn.'¹²⁰ Indien des eisers conclusie van repliek geen 'middelen' bevat noch een lijst van nieuwe stukken, dient de gedaagde staande rolle te persisteren (i.e. te volharden bij het eerder gestelde) voor dupliek (alsmede voor repliek in reconventie). Hij mag dan zelf evenmin nieuwe stukken overleggen. De verweerder in reconventie (i.e. de eiser in conventie) dient in een dergelijk geval eveneens bij dupliek in reconventie te persisteren.¹²¹ Overigens worden er noch in conventie noch in reconventie verdere conclusies dan die van dupliek toegestaan.¹²²

De procedure is iets anders indien bij repliek nieuwe middelen worden voorgesteld dan wel nieuwe stukken worden overgelegd. Dan verkrijgt de gedaagde een uitstel van vier weken voor dupliek. Gedurende deze vier weken kan hij aan zijn wederpartij om een copie van de nieuwe stukken vragen.¹²³ De conclusie van dupliek mag zelf ook vergezeld gaan van nieuwe stukken ter wederlegging van hetgeen de eiser in zijn repliek ten principale dan wel in zijn antwoord in reconventie heeft gesteld. Aan de verweerder in reconventie wordt vervolgens een uitstel van vier weken toegekend voor dupliek in reconventie alsmede voor het verkrijgen van copieën van de stukken die bij repliek in reconventie zijn opgevoerd.¹²⁴

Terzijde merk ik hier op dat partijen op eigen initiatief de aan hen toegekende termijnen voor repliek en dupliek kunnen bekorten onder kennisgeving hiervan aan de wederpartij.¹²⁵ Zij mogen elkaar echter geen verlenging van termijnen toestaan;¹²⁶ dit mag alleen de rechter als dit nodig is voor het inwinnen van bewijs.¹²⁷ Partijen kunnen echter wel een verzoek indienen om de zaak een poosje te mogen laten stilstaan.¹²⁸

118 Art. 68 MPC.

119 Art. 76 MPC.

120 Art. 80 MPC. In het commentaar op een ontwerp tekst van de *Manier van Procederen in Civiele Zaaken* in de nagelaten papieren van Bondt, lezen we het volgende met betrekking tot deze materie: 'Ik had hier geerne nog een expres articul om den rechter te doen letten dat de bij re- en duplyc overgelegde stukken waarlijk nieuwe zijn, dat is, welke ten tijde van den eysch of 't antwoord nog niet in wezen waren of konde geweest zijn of daarbij niet nodig waaren, maar door de opgevolgde defensie van partij eerst nodig zijn geworden' (UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, commentaar volgend op de aanduiding '95' in de marge).

121 Art. 77 MPC.

122 Art. 82 MPC.

123 Art. 77 MPC.

124 Art. 78 MPC.

125 Art. 79 MPC.

126 Art. 83 MPC.

127 Art. 84 MPC.

128 Art. 83 MPC.

Nadat de zaak ten principale bij dupliek is voldongen, dienen de getuigen (van wie de verklaringen reeds door partijen in geschrifte zijn overgelegd bij conclusie) formeel 'belegd' te worden.¹²⁹ Dit houdt in dat de getuigen worden gedagvaard om hun schriftelijke verklaring met een eed te bevestigen.¹³⁰ Hier dient te worden gewezen op het feit dat het wetboek op dit punt niet geheel duidelijk is, aangezien het bepaalt dat slechts die getuigen worden gedagvaard, die de wederpartij op tegenvragen wenst te horen. Dit zou dan inhouden, dat getuigen aan wie de wederpartij geen tegenvragen wenst te stellen, niet gedagvaard worden om hun verklaring met een eed te bevestigen. In het licht van het Wetboek van 1809 (zie hieronder) lijkt het echter waarschijnlijk, dat ook een dagvaarding tot het louter bevestigen van een verklaring met een eed tot de mogelijkheden behoort. Overigens dient de partij die de getuigen op tegenvragen wil doen horen, van dit voornemen aan de partij door wie de getuigen zijn geproduceerd schriftelijk aanzegging te doen en wel binnen een termijn van tien dagen nadat de zaak is voldongen. Binnen een termijn van acht dagen na deze aanzegging dient deze laatste partij 'haar' getuigen vervolgens voor de rechter te doen verschijnen.¹³¹ Na hun verschijning en nadat zij hun verklaringen met een eed hebben bevestigd,¹³² worden de getuigen dan door de commissarissen ter rolle op tegenvragen gehoord.¹³³

Na het voldongen der zaak en het verhoren van getuigen, brengt de secretaris de zaak op de lijst der pleidooien.¹³⁴ Het pleidooi verloopt in de volgorde van eis, antwoord, repliek en dupliek. Slechts indien bij dupliek nieuwe bewijsmiddelen worden bijgebracht, kan de rechter pleidooi bij wege van tripliek toestaan. Een pleidooi in de vorm van quadrupliek is echter niet toegelaten.¹³⁵

In bijzondere gevallen kan de rechter beschikken dat geen mondeling pleidooi zal worden toegestaan, maar dat de zaak 'beschreven' dient te worden.¹³⁶ Nadat van deze beschikking in het rolregister aantekening is gemaakt, wordt partijen geboden binnen een termijn van vier weken hun stukken en 'memoriën van rechten' over te leggen.¹³⁷ Hier zien wij, net als op veel andere plaatsen, een duidelijke invloed van de oudvaderlandse procedure (en van het *ius commune*), waar 'beschrijven' in plaats van mondeling pleiten veelvuldig voorkwam.¹³⁸ Partijen behoeven hun memories niet aan elkaar te tonen.¹³⁹ Een reactie van de wederpartij op de memorie is dus niet mogelijk.

Wanneer de rechter bij het onderzoek tot het oordeel komt, dat een punt waarvan de be-

129 Art. 85 MPC.

130 Art. 89 MPC.

131 Art. 86 MPC. In het oorspronkelijke ontwerp in de papieren van Bondt werd voor het doen verschijnen van getuigen geen termijn bepaald, maar werd deze termijn ter discretie van de rechter gelaten (UB Amsterdam, Legaat Den Tex, XII A 11, art. 82, katern 7).

132 Art. 89 MPC.

133 Voor de verdere procedure, zie art. 92 MPC.

134 Art. 260 MPC.

135 Art. 263 MPC.

136 Art. 265 MPC.

137 Art. 266 MPC.

138 Van der Linden, *Judicieele Practijc* (a.w., deel 2), p. 36 e.v.

139 Art. 266 MPC.

slissing van de zaak afhangt niet dan wel onvoldoende is bewezen, kan hij bij interlocutoir vonnis (i.e. bij tussenvonnis) nader bewijs aan partijen opdragen.¹⁴⁰ De partij die ingevolge dit interlocutoire vonnis bewijs aan de rechter overlegt, dient haar wederpartij hiervan een copie te leveren. De wederpartij heeft vervolgens de mogelijkheid schriftelijk te reageren en kan haar tegenbewijs binnen de tijd van tien dagen hieraan volgende, overleggen. Echter, indien er getuigenverklaringen zijn overgelegd en de wederpartij de getuigen op tegevragen wil doen horen, wordt een termijn van drie weken in plaats van tien dagen toegestaan.¹⁴¹

Volgens het stelsel van de *Algemeene Manier van Procedereen* wijst de rechter uiteindelijk een (niet gemotiveerd)¹⁴² vonnis.¹⁴³ Dit vonnis wordt door de secretaris in het openbaar voorgelezen.¹⁴⁴

Naast de hierboven beschreven procedure kent het Wetboek van 1799 ook een versnelde procedure. Indien de zaak naar het oordeel van de eiser voor deze procedure in aanmerking komt, dient hij dit uit te drukken in het inleidend verzoekschrift. Zo op dit verzoekschrift gunstig wordt beschikt, kan aan eiser worden toegestaan om op termijnen van acht of veertien dagen in plaats van de standaardtermijnen van vier weken te procederen. Wanneer hiertoe wordt overgegaan, dient de aanlegger onmiddellijk bij de dagvaarding copie van zijn stukken aan de verweerder te verschaffen.¹⁴⁵ Voor de gedaagde geldt eveneens dat hij onmiddellijk bij het dienen van antwoord aan zijn wederpartij copie van stukken moet geven.¹⁴⁶ Het is in dit soort gevallen zelfs mogelijk dat tijdens de gerechtelijke vacantieperiode wordt geprocedeerd.¹⁴⁷ Overigens bestaat ook in hoger beroep, tot behandeling waarvan ik nu zal overgaan, een procedure op korte termijnen.¹⁴⁸

1.4 Hoger beroep

In het stelsel van de *Algemeene Manier van Procedereen* is appel tegen een vonnis van de vrederechter mogelijk bij de burgerlijke rechtbank, althans in zaken waarin de eis een waarde heeft van meer dan 30 gulden.¹⁴⁹ Tegen een vonnis van de burgerlijke rechtbank kan appel worden ingesteld bij het gerechtshof, waarbij de beperking geldt dat de zaak een waarde van meer dan 300 gulden moet hebben.¹⁵⁰ In elke zaak zijn overigens slechts twee instanties mogelijk, zodat een zaak in appel van een vonnis van de vrederechter in laatste instan-

140 Art. 267 MPC.

141 Art. 268 MPC.

142 Zie ook Van Boven, a.w., p. 125.

143 Art. 269 MPC en formulier 82.

144 Art. 273 MPC.

145 Art. 30 MPC.

146 Art. 71 MPC.

147 Art. 97 MPC.

148 Art. 174 MPC.

149 Art. 16 InVr. Zie ook art. 17 en 18 InVr. De uitzonderingen op de regel dat appel is toegelaten, zijn te vinden in art. 7 MPC.

150 Art. 4 en 7 MPC. De uitzonderingen op de regel dat appel is toegelaten, zijn te vinden in art. 7 MPC.

tie door de burgerlijke rechtbank, en een appel van een vonnis van de burgerlijke rechtbank in laatste instantie door het gerechtshof wordt beslist.¹⁵¹

De partij die in appel wil komen, dient dit voornemen te laten aantekenen bij de rechter die het bestreden vonnis heeft gewezen (in de oudvaderlandse procedure wordt, zoals wij hierboven zagen, gesproken van ‘interjectie van appel’). Hiertoe beschikt hij over een termijn van drie dagen wanneer het gaat om een vonnis van de vrederechter,¹⁵² en over tien dagen bij rechtbankvonnissen.¹⁵³ Deze termijn begint te lopen na de uitspraak van het bestreden vonnis.¹⁵⁴ Vervolgens moet het appel worden vervolgd bij de hogere rechter (in de oudvaderlandse rechtspleging staat dit vervolgen, zoals wij zagen, bekend als het ‘verheffen’ van het appel). Voor dit ‘verheffen’ beschikt de appellant over veertien dagen voor vonnissen van de vrederechter, en over vier weken bij rechtbankvonnissen.¹⁵⁵ Aan deze termijnen dient strikt de hand te worden gehouden; slechts onder bijzondere omstandigheden mag de appelrechter een partij van de gevolgen van het overschrijden van een termijn ontslaan.¹⁵⁶ Verder geldt dat de termijn voor het verheffen van het appel slechts onder bijzondere omstandigheden kan worden verkort.¹⁵⁷

Bij appel van de vrederechter aan de rechtbank dient de appellant borg te stellen voor de som tot betaling waarvan hij is veroordeeld.¹⁵⁸ J. Greeven lijkt in zijn handboek te suggereren dat deze borgstelling in de plaats trad van de zogenoemde ‘boete van fol appel’ die bekend was in de oudvaderlandse procespraktijk.¹⁵⁹ Dit is echter onwaarschijnlijk, aangezien op een andere plaats, namelijk bij appel van vonnissen van de burgerlijke rechtbank, het verheffen van borgstelling ontbreekt ondanks het feit dat het op die plaats, althans volgens het oudvaderlandse recht, voor de hand had gelegen te dreigen met een boete van ‘fol appel’.

De appelprocedure start, net als de procedure in eerste aanleg, met een verzoekschrift waarin wordt gevraagd om rechtsingang.¹⁶⁰ Anders dan in eerste aanleg, kan in het appelrequest worden volstaan met een verslag van de procedure en de vermelding van het vonnis in eerste aanleg.¹⁶¹ Bij dit verzoekschrift dienen de stukken betreffende de eerste instantie te worden gevoegd, alsmede het gewraakte vonnis en de aantekening dat binnen de voorgeschreven tien dagen aan de lagere rechter mededeling is gedaan van het beoogde appel en tevens, voor zover het een appel van een vonnis van de vrederechter betreft, een acte van borgtocht.¹⁶²

151 Dit blijkt indirect uit de *Algemeene Manier van Procdeeren*, bijvoorbeeld uit de artikelen 4 en 5 sub a InVr jo. 7 sub c MPC.

152 Art. 64 InVr.

153 Art. 170 MPC.

154 Art. 170 en 175 MPC.

155 Art. 171 en 175 MPC. Zie ook art. 64 InVr. In het oorspronkelijke ontwerp was voor appel tegen rechtbankvonnissen een termijn van zes weken voorzien. Hierover wordt in commentaar op een ontwerptekst opgemerkt: ‘Waarom zes weken in plaats van de oude 20 dagen[?] Zal dit de appellen niet teveel aanmoedigen om zooveel mogelijk uitstel van betaling te hebben [?]’ (UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11).

156 Art. 172 en 175 MPC.

157 Art. 173 en 175 MPC.

158 Art. 175 MPC.

159 Greeven, *a.w.*, p. 141.

160 Art. 177 MPC. In artikel 177 MPC wordt niet slechts gesproken van appel van vonnissen, maar ook van hoger beroep tegen appointementen op request. Dit onderwerp behandelde ik reeds bij bespreking van de procesgang in eerste aanleg (zie hierboven).

161 Art. 27 MPC.

162 Art. 29 en 180 MPC.

Naar aanleiding van het verzoekschrift wordt een comparitie van partijen bevolen, tenzij de zaak hiertoe naar het oordeel van de rechter ongeschikt is. Tijdens de comparitie moet de rechter pogen partijen te verzoenen.¹⁶³ Bovendien dient hij de comparitie te gebruiken om zich zowel nader over de zaak als over de toereikendheid van de gestelde borgtocht te doen informeren, dit laatste natuurlijk alleen bij appel van vonnissen van de vrederechter.¹⁶⁴ Pas na een mislukte verzoeningspoging wordt rechtsingang in hoger beroep verleend, tenzij er redenen zijn om het verzoek af te wijzen.¹⁶⁵ Bij een gunstige beschikking dient de wederpartij te worden gedagvaard en wel op een minimale termijn van veertien dagen.¹⁶⁶ Bij dagvaarding worden aan de wederpartij afschriften gegeven van het bestreden vonnis en van eventuele nieuwe stukken (zie hieronder), alsmede van een eventuele acte van borgtocht.¹⁶⁷ Een verzoek om afschriften is dus, anders dan in eerste aanleg, niet nodig.

Bij hoger beroep worden twee gevallen onderscheiden. In de eerste plaats kan de appellant van oordeel zijn dat het bestreden vonnis een gebrek in de vorm bevat dat tot nietigheid leidt. In dat geval kan hij zijn verzoekschrift zodanig inrichten, dat de geappelleerde wordt gedagvaard om te antwoorden op een eis tot nietigverklaring (eigenlijk is hier dus sprake van een vorm van cassatie, hoewel dit etiket er door het wetboek niet op wordt geplakt).¹⁶⁸ De conclusie van antwoord dient dan onmiddellijk na de eis te worden genomen en vervolgens dient de zaak staande rolle te worden voldongen. Meteen daarna dan wel na een kort uitstel moet de zaak worden bepleit en vonnis worden gewezen.¹⁶⁹ Indien de eis wordt toegewezen, vervalt de verdere appelinstantie.¹⁷⁰ Bij ontzegging van de eis tot nietigverklaring daarentegen, moet de geappelleerde op de eerstvolgende rechtsdag na ontzegging van de eis tot vernietiging wegens vormgebreken dienen van antwoord in appel.¹⁷¹

In het geval dat het request geen eis tot nietigverklaring bevat, wordt op de dienende dag (i.e. de dag die voor het behandelen van de zaak is vastgesteld) door de appellant eis gedaan, waarop de geappelleerde dadelijk moet excipiëren of antwoorden.¹⁷² Wat betreft het verloop van de verdere appelprocedure geldt dan dat geen nieuwe stukken mogen worden geproduceerd, tenzij het gaat om stukken die partijen buiten hun schuld in eerste aanleg niet hebben kunnen overleggen.¹⁷³ Een copie van in appel door de verweerder geproduceerde stukken dient deze op eigen initiatief aan de eiser te verschaffen¹⁷⁴ (hetzelfde geldt overigens, zoals wij hierboven zagen, voor de appellant, zij het dat deze reeds een copie van stukken verschaft bij het uitbrengen van de dagvaarding). Er wordt geprocedeerd vol-

163 Zie ook art. 32 en 181 MPC. In sommige gevallen is een comparitie niet nodig; zie art. 33 MPC.

164 Art. 181 MPC.

165 Art. 182 MPC.

166 Art. 183 MPC.

167 Art. 183 MPC.

168 Art. 178 MPC. De destijds gebruikelijke benaming voor dit rechtsmiddel was *annullatio illico*. Zie het oorspronkelijk ontwerp in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11, art. 8, katern 15. Zie ook Van Boven, *a.w.*, p. 123.

169 Art. 179 MPC.

170 Art. 179 MPC.

171 Art. 179 MPC.

172 Art. 184 MPC.

173 Art. 180 MPC.

174 Art. 184 MPC.

gens de regels in eerste aanleg, waarbij kan worden aangetekend dat standaardtermijnen van veertien dagen en niet van vier weken in acht worden genomen.¹⁷⁵ Incidenteel appel,¹⁷⁶ i.e. appel door de wederpartij van degene die oorspronkelijk appel aantekende (in een ontwerptekst wordt incidenteel appelleren nog op oudvaderlandse wijze omschreven als het indienen van ‘grieven à minima’)¹⁷⁷ en het houden van een getuigenverhoor¹⁷⁸ behoren tot de mogelijkheden. Ook is een regeling voor verstek in appel opgenomen in de artikelen 187 en 188 MPC. De boete van ‘[fol] appel’, die in het oorspronkelijke ontwerp voorkwam, is er later uit verdwenen.¹⁷⁹

Ook het rechtsmiddel cassatie wordt in het Wetboek van 1799 genoemd. Ik heb het dan niet over de hierboven behandelde vorm van ‘hoger beroep’ tegen vonnissen met een gebrek in de vorm dat tot nietigheid leidt (hetgeen ik kwalificeerde als cassatie), maar over een rechtsmiddel dat in het wetboek zelf als cassatie wordt bestempeld. Dit laatste rechtsmiddel kan slechts worden aangewend tegen vonnissen van vrederechter en bijzitters, dan wel tegen vonnissen van de burgerlijke rechtbank die aan geen hoger beroep onderworpen zijn en die ‘nietig en van onwaarde’ zijn. In dat geval kan de bezwaarde zich tot het departementaal gerechtshof wenden en verzoeken dat de uitspraak wordt gecasseerd ‘zonder dat daarbij eenig onderzoek van de zaak zelve in aanschouw mag komen.’¹⁸⁰

2 Het Ontwerp Van der Linden (1807-1808)

2.1 Totstandkoming

Het ontwerp van Joannes van der Linden voor een Burgerlijk Wetboek, en zeker het vierde boek van dit ontwerp betreffende de burgerlijke rechtspleging, heeft zich in weinig belangstelling mogen verheugen. Wel is van het ontwerp, waarvan slechts weinig gedrukte exemplaren bestaan, in 1967 een fotografische herdruk verschenen in de serie *Fontes Iuris Batavi Rariores* van de Vereniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht. Uit het voorwoord van J.Th. de Smidt bij deze uitgave blijkt dat het onbekend is wanneer Van der Linden zijn opdracht verkreeg tot het vervaardigen van het wetboek. De Smidt acht het waarschijnlijk dat dit gebeurde in december 1806/begin januari 1807.¹⁸¹ Wel

175 Art. 184 MPC.

176 Art. 185 MPC.

177 UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11. Over de terminologie ‘grieven à minima’ wordt opgemerkt: ‘Grieven à minima: Zou voor deeze barbaarsche kunstwoorden geen deugdelijker zijn uit te deelen, al was het ‘contra-appel’ of ‘reconventie op ‘t appel?’ (commentaar volgend op de aanduiding ‘214 en 215’ in de marge).

178 Art. 186 MPC.

179 UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11, ongenummerd artikel na artikel 10, katern 15. Zie over ‘fol appel’ ook hierboven.

180 Art. 168 MPC. Volgens Van Boven, a.w., p. 123, hebben wij bij deze vorm van cassatie van doen met een figuur die verband houdt met de zogenoemde *recursus ad principem* uit het oudvaderlandse recht. Zie over *recursus ad principem* in de sfeer van het kerkelijk recht, mijn ‘De obligatione principis protegendis subditos... Some remarks on *recursus ad principem*’, in: *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium* (ter perse).

181 Van der Linden, a.w. (1967), p. 11.

Joannes van der Linden (1756-1835), de vermoedelijke opsteller van de *Manier van Procedeeren in Civiele Zaaken* (1799), alsmede opsteller van het *Ontwerp Van der Linden* (1807/1808). Foto Prentenkabinet Universiteit Leiden

weten we met zekerheid dat Van der Linden speciaal voor zijn werkzaamheden een huis huurde buiten Amsterdam¹⁸² en dat hij kon beschikken over onder andere stukken van de subcommissie die de *Algemeene Manier van Procedeeren* van 1799 samenstelde.¹⁸³ Ook had hij een exemplaar van die *Algemeene Manier van Procedeeren* en van de Franse *Code de procédure civile* op zijn schrijftafel liggen.¹⁸⁴

Het vierde boek van zijn ontwerp over het procesrecht diende hij op 8 januari 1808 in¹⁸⁵ bij minister van binnenlandse zaken W.F. Roëll (1767-1835).¹⁸⁶ Het bevat een procesrecht dat geen al te grote nieuwigheden brengt, hetgeen volgens Van der Linden ook geenszins zijn bedoeling was. Hij stelt:

‘Ik heb mij dus bepaald tot de *Manier van procederen* alleen, en die zoodanig ingerigt, dat aan de ééne zijde de ingezeten reden heeft te verwachten, dat hem met minder langwijligheid, en met minder kosten, regt wedervare, en aan den andere kant, dat door het invoeren van nieuwigheden, welker nuttigheid hoogst bedenkelijk is, geene te groote omkeering in hetgeen tot

duzverre plaats had, veroorzaakt worde, als welker altijd in nieuwe wetgeving door des wetgevers bedaarde omzigtigheid moet worden voorgekomen.’¹⁸⁷

Op het moment dat Van der Linden met de werkzaamheden aan het vierde boek van zijn *Burgerlijk Wetboek* bezig is, zijn ook drie bij decreet van 18 november 1807 ingestelde co-

¹⁸² Cerutti, a.w. (1965), p. 50; J.Th. de Smidt, *Codificatie-perikelen* (Deventer 1966), p. 13.

¹⁸³ Van der Linden, a.w. (1967), p. 10-11; De Smidt, a.w., p. 13-14. Dit blijkt ook uit het feit dat Van der Linden, zoals ik op basis van de stukken van Bondt in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek (Legaat-Den Tex, XII A 11) heb kunnen vaststellen, redacties van artikelen overneemt uit ontwerpen die aan de uiteindelijke *Manier van Procedeeren* vooraf zijn gegaan. Vergelijk oorspronkelijk art. 40 MPC met art. 4.5.14 *Ontwerp Van der Linden*, alsmede oorspronkelijk art. 89 MPC met art. 4.9.24 *Ontwerp Van der Linden*.

¹⁸⁴ Van der Linden, a.w. (1967), p. 299.

¹⁸⁵ Van der Linden, a.w. (1967), p. 13.

¹⁸⁶ Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 9, Leiden 1933), kolom 871-874. Roëll werd op 8 januari 1808 benoemd tot minister van binnenlandse zaken, i.e. op de dag dat hem het vierde boek van het *Ontwerp Van der Linden* werd aangeboden.

¹⁸⁷ Van der Linden, a.w. (1967), p. 301.

dificatiecommissies werkzaam geworden. Hierbij is een commissie die zich bezighoudt met het ontwerpen van een procesrechtelijk wetboek voor het 'Koninkrijk Holland'.¹⁸⁸ De instelling van deze commissie hield verband met het feit dat Napoleon aan zijn broer Lodewijk Napoleon had medegedeeld dat op 1 januari 1808 het Napoleontisch wetboek 'sera la loi de vos peuples.' In dat kader paste het waarschijnlijk niet het Ontwerp Van der Linden tot uitgangspunt te nemen.¹⁸⁹ Desalniettemin bleef Van der Linden aan zijn ontwerp voortwerken,¹⁹⁰ mogelijkwijze ook in verband met het hem in het vooruitzicht gestelde resterende deel van zijn beloning.¹⁹¹

Het vierde boek van Van der Linden draagt als titel 'Van de regts-oefening'. Anders dan latere ontwerpen voor een Burgerlijk Wetboek, en ik denk dan in de eerste plaats aan de Ontwerpen Kemper, bevat Van der Lindens vierde deel van zijn Burgerlijk Wetboek niet slechts het zogenoemde 'materieelrechtelijk gedeelte van het procesrecht', maar is het bedoeld als een omvattende regeling van de burgerlijke procedure.¹⁹² Verder kan worden geconstateerd dat Van der Linden ten opzichte van het Wetboek van 1799 terugkeert naar de gebruikelijke procesrechtelijke terminologie. Zoals gesteld, werd die terminologie in het Wetboek van 1799 vereenvoudigd. Bij Van der Linden zijn termen als 'absolutie van instantie' en 'defaut' echter weer toegelaten.¹⁹³

2.2 Inhoud

Het vierde boek van het Ontwerp Van der Linden bestaat uit 451 artikelen, die zijn verdeeld over titels en afdelingen. Van der Linden blijft voor een belangrijk deel trouw aan de indeling van de *Manier van Procederen in Civiele Zaaken* (1799). De inhoudsopgave van zijn vierde boek luidt als volgt:

- Titel 1: Algemeene bepalingen omtrent de regters, en derzelve regtsgebied;
- Titel 2: Algemeene bepalingen omtrent partijen, zoo eisschende als verwerende, en derzelve practizijns;
- Titel 3: Van arbiteren of scheidsmannen;
- Titel 4: Van verzoeken om eenige regterlijke voorziening buiten eigentlijk regtsgeding;
- Titel 5: Van dagvaardingen en het exploiteren van dezelve;
- Titel 6: Van het voldingen der zaken op de rolle;

¹⁸⁸ Koninklijk Decreet, 18 november 1807, no. 3. Zie hierover ook Van der Linden, *a.w.* (1967), p. 13.

¹⁸⁹ Cerutti, *a.w.* (1965), p. 59.

¹⁹⁰ De Smidt, *a.w.*, p. 14.

¹⁹¹ Van der Linden, *a.w.* (1967), p. 381.

¹⁹² Van der Linden merkt hierover zelf op: 'Evenwel is dan nog overig een vierde stuk, namelijk de regtsoefening. Deze kan men beschouwen uit twee oogpunten, theoretisch en practisch. Dus doet zich dadelijk deze gewigtige vraag op: Hoe verkiest men dat dit stuk in 't wetboek behandeld worde[?] Ik voor mij meene, dat het best ware die beide oogpunten tezamen te voegen, en dat het zelfs zonder twee misvormde geheelen te maken, niet mogelijk is, die oogpunten van elkander te scheiden. [...] Mij zoude het best voorkomen om tot de regtsoefening, zoo in hare theoretische gronden, als in hare practiceale uitoefening beschouwd, het vierde boek van dit wetboek te bestemmen' (Van der Linden, *a.w.* (1967), p. 19-20).

¹⁹³ Bijvoorbeeld art. 4.6.6 en 4.6.8.

- Titel 7: Van de zaken in welken eene meer bijzondere procesorde plaats heeft;
- Afdeling 1: Van zaken rakende wisselbrieven;
 - Afdeling 2: Van zaken rakende boedels in welken eene regterlijke voorziening noodig is;
 - Afdeling 3: Van zaken van arrest;
 - Afdeling 4: Van autorisatiën de facto, interdictiën en appointementen van cassatie;
 - Afdeling 5: Van dagvaardingen om actie te institueren, en van willig decreet;
 - Afdeling 6: Van dagvaardingen tot guarand of vrijwaring;
 - Afdeling 7: Van dagvaardingen om getuigenis der waarheid te geven;
 - Afdeling 8: Van regtsmiddelen rakende bezitregt;
 - Afdeling 9: Van beneficie van inventaris;
 - Afdeling 10: Van cessie of boedelafstand;
 - Afdeling 11: Van atterminatie en surceance van betaling;
 - Afdeling 12: Van relief of herstelling;
 - Afdeling 13: Van het doen van rekening, mitsgaders van vergoeding van kosten, schaden en interessen;
 - Afdeling 14: Van tauxatie van proceskosten;
- Titel 8: Van het vervolgen der zaken na het voldingen;
- Titel 9: Van de onderscheidene soorten van bewijs in burgerlijke regtzaken;
- Afdeling 1: Van bewijs in 't algemeen;
 - Afdeling 2: Van bewijs door geschriften;
 - Afdeling 3: Van bewijs door getuigen;
 - Afdeling 4: Van bewijzen door den eed;
 - Afdeling 5: Van presumptiën of vermoedens;
- Titel 10: Van vonnissen;
- Titel 11: Van executiën;
- Titel 12: Van appèl of hooger beroep;
- Titel 13: Van revisie.

Behalve de schatplichtigheid van deze inhoudstafel aan het Wetboek van 1799, valt bij beschouwing ervan een aantal andere zaken op. In de eerste plaats zijn er de twee titels met algemene bepalingen, één omtrent de rechters en één omtrent partijen. Hiermee volgt Van der Linden de traditionele indeling van procesordonnanties en procesrechtelijke tractaten uit het *ancien régime*, die gewoonlijk beginnen met secties over de personen die in een rechtsgeding figureren (het is dan ook niet meer dan logisch, dat de derde titel in het Ontwerp Van der Linden over scheidslieden handelt).

Het gebrek in de indeling van het Wetboek van 1799 dat ik hierboven signaleerde, namelijk de opname van regels met betrekking tot hoger beroep in de titel over zaken waarin een bijzondere procesorde in acht wordt genomen, is in het Ontwerp Van der Linden ver-

holpen door opname van titel 12 over appel of hoger beroep. Nieuw zijn titel 3 over arbitrage en titel 9 over bewijs. De regeling rond het bewijs bevat voor een belangrijk deel typisch regels die in een Burgerlijk Wetboek worden gevonden (i.e. ‘materieel procesrecht’), bijvoorbeeld omtrent de waarde en het relatieve gewicht van een bepaald bewijsmiddel. Zij was waarschijnlijk om die reden niet opgenomen in de *Algemeene Manier van Procedeeren*, die immers een op zichzelf staand werkstuk betreffende het procesrecht en de rechterlijke organisatie vormt en niet is geïntegreerd in een Burgerlijk Wetboek. In het Ontwerp Van der Linden hoort de titel betreffende het materiële bewijsrecht daarentegen wel thuis. Afgezien van dit verschil, is in het ontwerp een aparte titel over vonnissen opgenomen, terwijl wij de erin vervatte regels in 1799 als onderdeel van titel 6 terugvinden.

Ten opzichte van 1799 ontbreekt ook een aantal zaken. In de eerste plaats gaat het om afdeling 2 van titel 5 (1799) over de procesgang in verzekeringszaken (‘Van zaaken van assurantiën, averijen en zeezaaken’). In zijn toelichtende memorie op boek 4 schrijft Van der Linden hierover het volgende: ‘In zaken van assurantie, averijen en zeezaken, is geene bijzondere procesorde noodig. De gewone form is hier allezins voldoende, voor zooveel het voeren van regtsgedingen betreft.’¹⁹⁴ Ook afdeling 15 van titel 5 (1799), getiteld ‘Van geschillen tusschen ouders en kinderen over het toestaan van een huwelijk’, ontbreekt in het ontwerp. Hierover merkt Van der Linden in zijn toelichtende memorie op: ‘[...] na hetgeen in het Wetboek 1ste boek, 2de titel, 3de afdeeling, art. 24 en volgende behandeld is, schijnt die afdeeling onnoodig te zijn, en te vervallen.’¹⁹⁵

Opvallend is dat procesformulieren, die een bestanddeel vormen van de *Algemeene Manier van Procedeeren*, ontbreken. Mogelijkerwijze dient dit te worden geplaatst in de context van de volgende opmerking van Van der Linden: ‘Na dit alles zijn, om eene *Algemeene Manier van Procederen* in werking te brengen, zekerlijk nog noodig reglementen of instructiën [...]. Dan, daar dezelve grootendeels *wetten van orde* dienen te zijn, was het mij ondoenlijk die te ontwerpen, zoolang het plan van organisatie [...] niet bekend is. [...] En wanneer eenmaal die organisatie zal zijn vastgesteld, is het zeer gemakkelijk, om de instructiën, reeds in 1799 met goed beleid ontworpen, ten grondslag te leggen, en overeenkomstig die organisatie te wijzigen.’¹⁹⁶ Deze laatste opmerking kan mijns inziens ook gelden voor de formulieren in het Wetboek van 1799.

Voor het overige stemt het ontwerp qua indeling in grote mate overeen met het Wetboek van 1799. Dit is niet vreemd wanneer men bedenkt, dat Van der Linden volgens Farjon ook dient te worden beschouwd als de ontwerper van dit laatste wetboek (zie hierboven). Desalniettemin zijn inhoudelijk toch enige verschillen te signaleren, hetgeen hieronder zal blijken.

¹⁹⁴ Van der Linden, a.w. (1967), p. 300.

¹⁹⁵ Van der Linden, a.w. (1967), p. 301.

¹⁹⁶ Van der Linden, a.w. (1967), p. 301.

2.3 De procesgang bij Van der Linden vergeleken met die van de Algemeene Manier van Procedeeren (1799)

Het belangrijkste verschil met het Wetboek van 1799 dat bij lezing van het Ontwerp Van der Linden opvalt, is het ontbreken van de vrederechter. Van der Linden rechtvaardigt de afwezigheid van de vrederechter in zijn toelichtende memorie, waar hij stelt: 'Dewijl het de pligt van alle regters is, om partijen tusschen welken eenig geschil ontstaat, door een minnelijk vergelijk te vereenigen, moeten alle regters, zoo lagere als hoogere, in de eerste plaats vrederegters zijn.'¹⁹⁷ Hij acht het niet nodig aparte rechtbanken van vrederechters te creëren, aangezien de vrederechters hetzij slechts de macht hebben partijen te verenigen, en men in dat geval, volgens Van der Linden, 'dagelijks zien zal, dat vele onwillige partijen, zich niet aan hun bekreunen zullen, maar geheel wegblijven, wanneer de weg tot de justitie geopend moet worden,' hetzij ook een rechterlijke taak hebben tot een bepaalde geldsom (conform het Wetboek van 1799), in welk geval men volgens Van der Linden heeft 'eene regtbank te meer, die volstrekt noodeloos is, daar in de meeste plaatsen van ons land de zaken zoo meeningvuldig niet zijn, of ze kunnen gemakkelijk door ééne regtbank worden behandeld en afgedaan.'¹⁹⁸ Ook wijst hij erop dat in grote steden het ontbreken van een vrederechter kan worden ondervangen door een kamer van kleine zaken.¹⁹⁹ Daarbij gaat hij er waarschijnlijk van uit dat de procesregeling voor dergelijke kamers een plaatselijke aangelegenheid is, want in zijn ontwerp ontbreken regels ter zake. Het *Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging* van 1809 bevat wel een dergelijke regeling (zie hieronder).

Het ontbreken van vrederechters maakt de procesgang in het Ontwerp Van der Linden eenvoudiger dan in 1799. In eerste aanleg dient in principe voor de burgerlijke rechtbank van de woonplaats van verweerder te worden gedagvaard.²⁰⁰ In bepaalde gevallen is het gerechtshof echter in eerste aanleg competent. Deze gevallen worden in artikel 4.1.14 genoemd, naar welk artikel ik hier korthedshalve verwijs. De dagvaardingstermijn is minimaal acht dagen als de gedaagde woont binnen het departement waar het rechterlijk college zitting heeft, en twee, drie of vier weken als de gedaagde in een ander departement woont.²⁰¹

Een belangrijk verschil met het Wetboek van 1799 is dat Van der Linden het geding voor een burgerlijke rechtbank op andere wijze laat beginnen dan een procedure voor een gerechtshof. Bij de burgerlijke rechtbank wordt de procedure namelijk gestart doordat de eiser een acte van dagvaarding in handen van de president van de rechtbank stelt.²⁰² Bij het

¹⁹⁷ Van der Linden, *a.w.* (1967), p. 299 en art. 4.1.4. Zie ook C.M.G. ten Raa, *De oorsprong van de kantonrechter* (Deventer 1970), p. xxiii e.v.

¹⁹⁸ Van der Linden, *a.w.* (1967), p. 300.

¹⁹⁹ Van der Linden, *a.w.* (1967), p. 300.

²⁰⁰ Art. 4.1.11. Voor de uitzonderingen op deze regel, zie de artikelen 4.1.11, 12, 17 en 18.

²⁰¹ Art. 4.5.14.

²⁰² Art. 4.5.2. Van der Linden, *a.w.* (1967), p. 300, merkt hierover op: 'De eerste aanleg der processen kan niet te eenvoudig zijn. [...] Op dezen grond ben ik 'er tegen, om bij de burgerlijke regtbanken (zooals de *Manier van Procederen* van 1799 op dien leest geschoeid is) de zaken te beginnen met requesten om appointementen van dagvaarding, en met overlegging van alle stukken bij de dingtalen. – Dit is veel te omslagtig en veel te kostbaar.'

gerechtshof wordt daarentegen het systeem dat het Wetboek van 1799 ook voor de rechtbank kent, gehandhaafd. Volgens dit systeem begint de procedure met het indienen van een verzoekschrift.²⁰³ Het belangrijkste verschil tussen deze twee manieren van aanvangen is, dat in een verzoekschrift de inhoud van de eis omstandig uiteen moet worden gezet, terwijl dit in de acte van dagvaarding niet nodig is. In deze acte kan namelijk worden volstaan met ‘eene opgave van de zaak, waarover en waartoe men zijne partij dagvaart.’²⁰⁴ In het request daarentegen dient te worden uitgedrukt ‘het verhaal van de zaak, zoodanig ingerigt, dat alle daadzaken, waarop zich den verzoeker beroepen wil, daarbij worden uitgedrukt.’²⁰⁵ Het gevolg van deze afwijkende vorm van inleiden bij de rechtbank is, dat in het ontwerp, anders dan in het Wetboek van 1799, bij de rechtbank en zelfs bij het hof (waar dit eigenlijk niet nodig is) de gedaagde niet onmiddellijk op de eerste rolzitting moet excipiëren of antwoorden. Hem wordt hiertoe nu een uitstel van twee weken toegestaan ‘zoo hij binnen het departement woont’, of drie weken ‘zoo hij woont in een ander departement’, of vier weken ‘zoo hij een vreemdeling is, buiten het rijk woonachtig.’²⁰⁶ Gedurende het uitstel kan hij in rechtbankzaken de conclusie van eis bestuderen, en bij zaken die dienen voor het hof kan hij zich opnieuw verdiepen in de eis zoals die in het verzoekschrift is uitgedrukt. Een consequentie van dit systeem is, dat de gedaagde bij het hof een veel langere periode heeft om zijn verweer voor te bereiden dan bij de rechtbank. Immers, in rechtbankzaken dient pas in de conclusie van eis omstandig op de eis te worden ingegaan. Net als het inleidende verzoekschrift bij het gerechtshof en anders dan de acte van dagvaarding bij de rechtbank, dient namelijk de conclusie van eis bij de rechtbank de volgende inhoud te hebben: ‘een verhaal van de zaak, van de hoofdgronden, waarop des eischers vermeten berust, en in het slot eene bepaalde en juiste opgave van hetgeen men verlangt, dat door den regter bij zijn vonnis verklaard zal worden, uit den aard der aangelegde actie ontleend, en naar de verschillende omstandigheden der zake gewijzigd.’²⁰⁷ Geen melding wordt gemaakt van het feit dat partijen een lijst met documenten onder hun inleidende stukken dan wel hun conclusies dienen te stellen; met dit stelsel wordt gebroken en in plaats daarvan volgt Van der Linden het in Holland gebruikelijke stelsel van het wisselen van inventaris na het voldingen der zaak (zie hieronder).

Zowel bij de rechtbank als bij het gerechtshof behoren allereerst pogingen te worden ondernomen om partijen minnelijk te verenigen (alle rechters zijn immers in het stelsel van Van der Linden vrederechters).²⁰⁸ In 1799 was dit in de meeste gevallen nog de taak van de vrederechter. Ook de regeling wat betreft het aantal rolzittingen is in het Ontwerp Van der Linden anders dan in 1799: voor de rechterlijke colleges in de steden is één rolzitting per week voorzien (indien dit nodig mocht blijken, kunnen echter, aldus het ontwerp, ook

203 Art. 4.5.3 en 5.

204 Art. 4.5.1.

205 Art. 4.5.4.

206 Art. 4.6.13.

207 Art. 4.6.14.

208 Art. 4.5.2 en 5.

twee rolzittingen plaatsvinden), terwijl op het platteland éénmaal per veertien dagen een rolzitting zal dienen plaats te vinden.²⁰⁹

Op het gebied van de termijnen wijkt het Ontwerp Van der Linden eveneens af van het Wetboek van 1799. Wat betreft de dagvaardingstermijn valt op dat voor een gedifferentieerde aanpak is gekozen en wel naargelang van de afstand van de woonplaats van de gedaagde tot het gerecht. Daarbij grijpt Van der Linden terug op een gesneuvelde ontwerptekst voor de *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken*.²¹⁰ Voor gedaagden die in het departement waar de rechtbank zitting heeft woonachtig zijn, geldt een termijn van acht dagen, terwijl voor gedaagden van buiten het departement termijnen van twee, drie of vier weken worden gehanteerd.²¹¹ Ook in de verdere procedure wordt wat betreft het toestaan van uitstel gedifferentieerd naargelang van de afstand van des gedaagdens woonplaats tot het gerecht, bijvoorbeeld wat betreft de termijn voor het voorstellen van excepties of het nemen van conclusie van antwoord.²¹²

Anders dan in 1799 wordt de dagvaardingstermijn niet meer gebruikt voor het verkrijgen van copieën van relevante stukken; voor zover naar deze stukken expliciet in de conclusies wordt verwezen, worden zij door eiser aan gedaagde geleverd tijdens de rolzitting.²¹³ Daarbij valt op dat in het stelsel van Van der Linden partijen niet meer behoeven te verzoeken om copie van elkaars stukken, maar dat copie spontaan moet worden overgegeven.²¹⁴ Overigens komen we de regel dat bij repliek en dupliek slechts ‘nieuwe stukken’ kunnen worden overgelegd (art. 80 MPC) uit de aard der zaak evenmin tegen bij Van der Linden.

In het Wetboek van 1799 worden de getuigen ‘belegd’ nadat de zaak is ‘voldongen’, dat wil zeggen nadat gerepliceerd en geduplicateerd is. In het Ontwerp Van der Linden wordt daarentegen het moment voor het beleggen van getuigen vastgesteld op het punt in de procedure waarop ‘van inventaris en stukken is gewisseld.’²¹⁵ Dit wisselen van inventaris en stukken, dat bij Van der Linden zowel in eerste instantie als in appel voorkomt,²¹⁶ ontbreekt in het Wetboek van 1799 omdat het werken met inventarissen in de voormalige gewesten waaruit de Bataafse Republiek bestond niet algemeen gebruikelijk was; inventarissen waren vooral in de Hollandse praktijk in zwang.²¹⁷ Dit Hollandse karakter was blijkbaar geen bezwaar voor Van der Linden.

De inventaris bevat in de voorstelling van Van der Linden een opgave der stukken die zich in het partijdossier bevinden: de procuratie, de conclusies die door de respectieve par-

209 Art. 4.6.1.

210 UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11, art. 40.

211 Art. 4.5.14.

212 Art. 4.6.13.

213 Art. 4.6.13.

214 Art. 4.6.13 en 36.

215 Art. 4.9.3.17.

216 Art. 4.8.4 wat betreft de procedure in eerste aanleg en art. 4.12.23 wat betreft het wisselen van inventaris in appel.

217 Dit kan worden geconcludeerd uit de volgende opmerking in een commentaar op een ontwerptekst van de *Manier van Procedereen in Civiele Zaaken* (1799), UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11: ‘En dat de geheele Hollandsche practijc in wezen te laten en aan de andere gewesten opdringen alleen met eenige verandering van woorden [...] zonder bijna iets achter te laten dan alleen de calendriers [i.e. een document waarop staat vermeld tot bewijs van welk feit een bepaald bewijsmiddel dient] en inventarissen [...]’

tijen zijn genomen (dingtalen), en de overige stukken waarvan men in het geding gebruik maakt. Bij elk stuk is op de inventaris aangetekend tot bewijs van welk feit het moet dienen.²¹⁸ In het Ontwerp Van der Linden komen we overigens naast de uitdrukking ‘wisselen van inventaris en stukken’²¹⁹ de uitdrukking ‘dienen van inventaris en stukken’ tegen.²²⁰ Het ‘wisselen’ van inventaris en stukken heeft betrekking op partijen, die elkaar tijdens de rolzitting een copie van hun inventaris dienen te geven, na raadpleging waarvan de wederpartij dan op eigen kosten een copie kan krijgen van de documenten die erop vermeld staan.²²¹ Bij het ‘dienen’ van inventaris en stukken gaat het daarentegen om het overleggen van het partijdossier aan de rechter. Over het moment in de procedure waarop van inventaris en stukken wordt gewisseld bevat het Ontwerp Van der Linden geen bepaling. In eerste instantie is daarom ook het tijdstip waarop de getuigen belegd dienen te worden moeilijk te bepalen. Immers, dit beleggen dient, zoals wij zagen, plaats te vinden nadat van inventaris en stukken is gewisseld. Echter, nu in het ontwerp wel wordt vastgelegd dat van inventaris en stukken *gediend* moet worden binnen vier weken nadat de zaak is voldongen,²²² en het voor de hand ligt dat rond deze tijd ook van inventaris en stukken *gewisseld* moet worden, biedt het ontwerp toch enig houvast wat betreft het moment waarop de getuigen belegd dienen te worden.

Binnen vier weken na het wisselen van de inventarissen of na het beleggen van de getuigen, kan een ‘ampliatie-inventaris’ worden overgelegd, waarbij verdere documenten in het proces worden gebracht. Staande rolle dient zowel van de ampliatie-inventaris als van de erop genoemde stukken aan de wederpartij een copie te worden gegeven.²²³ In principe kunnen daarna geen bescheiden meer worden overgelegd, uitgezonderd documenten met eventuele tegenvragen voor de door de wederpartij geproduceerde getuigen, alsmede de antwoorden van deze getuigen op die tegenvragen.²²⁴

Overigens bevat het Ontwerp Van der Linden met betrekking tot de tegenvragen een gedetailleerde regeling. In 1799 was opname van een dergelijke regeling ook voorgesteld, maar zij werd bij nader inzien geschrapt.²²⁵ De redenen hiervoor zijn mij niet bekend.

De hoofdvereisten waaraan de tegenvragen volgens het Ontwerp Van der Linden moeten voldoen zijn:

‘a. Dat daarbij de nadere omstandigheden worden afgevraagd, welken hij [i.e. de getuige], in zijn vorig getuigenis, of geheel verzwegen of nimmer bepaald heeft opgegeven, dat het duistere en schijnbaar strijdige van zijne eerste opgave door hem worden

218 Art. 4.8.3.

219 Art. 4.9.3-17.

220 Art. 4.8.2.

221 Art. 4.8.4.

222 Art. 4.8.2.

223 Art. 4.8.6.

224 Art. 4.8.7.

225 UB Amsterdam, Legaat-Den Tex, XII A 11.

[lege: worde] uitgelegd en opgehelderd, en dat hij over de gepaste redenen van wetenschap worde onderhouden;

b. Dat men zich bepale tot die zaken, waarvan het eerste getuigenis spreekt, zonder den getuigen te mogen hooren over zaken tot dat getuigenis geene betrekking hebbende;

c. Dat men zorgvuldig vermijde alle nuttelooze, ongeoorloofde en vooral alle strikvragen. De regter is bevoegd, en zelfs verplicht, om zulke vragen, wanneer ze hem in 't oog loopen, achterwege te laten.²²⁶

Wat betreft de rechtsmiddelen zijn slechts geringe wijzigingen te signaleren ten opzichte van het Wetboek van 1799. Afgezien van het wisselen van inventaris en stukken, dat ook in hoger beroep verplicht is gesteld,²²⁷ is de belangrijkste 'nieuwigheid' vervat in artikel 4.12.24. Dit artikel bepaalt uitdrukkelijk dat '[d]oor partijen in appèl [...] de staat des geschils, zooals die ter eerster instantie voor den regter gebragt is, niet veranderd [mag] worden', en partijen 'ook geene nieuwe of andere daadzaken in het proces [mogen] brengen, dan die ter eerster instantie zijn bedingd geweest, ten ware zij om bijzondere redenen bij regterlijk appointement, na verhoor van partijen, zijn toegelaten om zulks te mogen doen.' Overigens mogen partijen wel 'nieuwe bewijzen en nieuwe regtsgronden tot nader aandrang van hun vermeten bijbrengen.' In de overige ontwerpen ontbreekt een dergelijke uitdrukkelijke bepaling.

(wordt vervolgd)

²²⁶ Art. 4.9.3.22-24.

²²⁷ Art. 4.12.23.

HET NEDERLANDS ALS WETSTAAL IN BELGIË IN DE NEGENTIENDE EN DE TWINTIGSTE EEUW

Inleiding. De taal van de wetgeving tijdens het Ancien Régime

Om de rol van het Nederlands in België in de negentiende en de twintigste eeuw goed te begrijpen, is het aangewezen de toestand in de vorige eeuwen even te onderzoeken.

Tot het einde van de twaalfde eeuw werden ambtelijke stukken in de Nederlanden in het Latijn gesteld. Uit de dertiende eeuw zijn verscheidene keuren en andere oorkonden in de Dietse volkstaal bewaard gebleven die bestemd waren voor Vlaanderen of Brabant.¹ Het zijn zovele getuigen van het bestaan van een Middelnederlandse rechtstaal in de Zuidelijke Nederlanden. In 1356 werd de Blijde Inkomste door Johanna en Wenceslaus aan de Brabantse steden in het Nederlands verleend.²

De veralgemening van het gebruik van het Nederlands in de vorstelijke verordeningen werd in Vlaanderen en Brabant afgeremd door de Bourgondische Hertogen, in het bijzonder onder de regering van Karel de Stoute. De aanwezigheid in de Nederlanden van talrijke hovelingen en raadsheren uit Bourgondië en Franche-Comté heeft een snelle verfransing van de hofhouding en van de raden in de hand gewerkt. In de verordeningen werd veelal de voorkeur gegeven aan de taal van de vorst en van zijn raadslieden boven die van het volk en van het land. Een reactie lijkt daarop te zijn gekomen na de dood van Karel de Stoute in 1477; het Groot Privilege van Maria van Bourgondië werd in het Nederlands gesteld.³

In het Land van Loon verliep de evolutie eerst zoals in de andere vorstendommen van de Nederlanden. Na de inlijving bij het prinsbisdom Luik in 1364 werd het land geconfronteerd met de werking van centrale Luikse instellingen die zich bij voorkeur van het Latijn en het Frans bedienden. Het gewoonterecht werd evenwel opgetekend in het Nederlands. De plaatselijke verordeningen en reglementen voor Hasselt, Borgloon en Sint-Truiden werden eveneens in de volkstaal opgemaakt.⁴

1 A. van Loey, *Middelnederlands Leerboek* (Antwerpen 1947), p. 228-237.

2 R. van Bragt, *De Blijde Inkomst van de Hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas. Een inleidende studie en tekstuitgave* (Leuven 1956), p. 95-107 (tekstuitgave).

3 De voorkeur voor het Frans onder de regering van Filips de Stoute blijkt duidelijk uit de uitgave van de bewaarde verordeningen (P. Bonenfant, J. Bartier en A. Van Nieuwenhuysen, *Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur 1381-1419*, I en II, Brussel 1965-1974). Terwijl de verordeningen van Karel de Stoute, gegeven te Thionville op 8 december 1473, in het Frans zijn opgemaakt, is het Groot Privilege van Maria van Bourgondië van 11 februari 1477 in het Nederlands gesteld (J. van Rompaey, *De Grote Raad van de Hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen*, Brussel 1973, p. 493-509; W.P. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk-Heule 1985, p. 85-95).

4 De tekst van de verordeningen van de prins-bisschoppen is verschenen in *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège* (6 delen, Brussel 1855-1878). Enkele verordeningen in het Nederlands voor de steden en de rechterlijke instellingen van het Land van Loon zijn te vinden in L. Crahay (ed.), *Coutumes du comté de Looz, de la seigneurie de Saint-Trond et du comté impérial de Reckheim*, (3 delen, Brus-

Onder de Bourgondisch-Habsburgse monarchie in de zestiende eeuw is blijkbaar nog geen vaste regel bereikt bij de keuze van de taal voor de wetgeving. Karel V maakte blijkbaar zowel gebruik van het Nederlands als van het Frans.⁵ Bij de voortschrijdende centralisatie onder Karel V is men geleidelijk een onderscheid gaan maken tussen de vorstendommen. Eenzelfde verordening werd aldus in het Nederlands afgekondigd in Vlaanderen en Brabant en in het Frans in Henegouwen en Namen. De bekendmaking door bemiddeling van de justitieraden heeft daarbij vermoedelijk een rol gespeeld. Voor de rechtshorigen had de taal van het oorspronkelijke stuk dan niet meer hetzelfde belang. Het kon voorkomen dat er zoveel 'originelen' werden vervaardigd als er vorstendommen waren, waarvoor de verordening bestemd was. Het zou verkeerd zijn te menen dat in dat verband een vaste regel werd gevolgd. Zo zijn onder de regering van Karel V verscheidene verordeningen, bestemd voor het graafschap Vlaanderen en voor Vlaamse steden, nog in het Frans gesteld.⁶ De verordening van 10 december 1547 op de strandvonderij was gericht aan de Raad van Vlaanderen en werd alleen in het Nederlands afgekondigd. Deze verordening wordt traditioneel beschouwd als de oudste wet die thans in België nog van toepassing is.⁷ In een arrest van 9 april 1908 heeft het Hof van Cassatie beslist dat deze verordening nog steeds kracht van wet heeft. De afkondiging is geschied in overeenstemming met de toen geldende regels in het enige vorstendom van de Zuidelijke Nederlanden waar het probleem rees. Zo heeft het Hof een zestiende-eeuwse verordening die alleen in het graafschap Vlaanderen en in het Nederlands is afgekondigd, gelijkgesteld met een moderne Belgische wet, wat de gelding ervan betreft.⁸

Onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella, evenals onder de Spaanse Habsburgers van de zeventiende eeuw en de Oostenrijkse Habsburgers van de achttiende eeuw werd dezelfde wetgevingstechniek gevolgd, ook wat de keuze van de taal betreft. De verordeningen werden in principe gesteld in de taal van het vorstendom, het gewest of de stad, waarvoor die bestemd waren. De justitieraden zorgden voor de registratie en de bekendmaking ervan.⁹

Een uitzondering daarop vormen de Franse koninklijke ordonnances uit de tijd van de oorlogen van Lodewijk XIV. In de bezette Vlaamse gebieden werden de talrijke ordonnances

5 Recueil 1871-1897; o.a.: I, Brussel 1871, p. 6-32; II, Brussel 1872, p. 196-212; III, Brussel 1897, p. 176-202, 204-250, 252-322 en 622-642).

6 Bij de uitgave van de verordeningen is niet altijd voldoende aandacht geschonken aan het verschil tussen het origineel (of de originelen) en de bekendgemaakte afschriften. Zulks geldt zowel voor de Placcaerten van Brabant en de Placcaert-boecken van Vlaanderen als voor sommige delen van de *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*.

7 *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série 1506-1700 (I-VIII, Brussel 1893-1978)*. Een verordening van Karel V voor Vlaanderen van 2 april 1543 (1544 n. st.) is in het Frans gesteld (o.c., V, Brussel 1910, p. 23); een amptelijke van de 'Concessio Carolina' voor Kortrijk van april 1545 eveneens (o.c., V, p. 141-144).

8 *Recueil de la législation générale en vigueur en Belgique*, I (Brussel 1932), p. 7-8. De verordening is nog toegepast door de rechtbank van eerste aanleg te Brugge op 26 november 1952 (*Rechtskundig Weekblad* 16 (1952-1953), kol. 1030).

9 Hof van Cassatie 9 april 1908, *Pasicrisie*, 1908, I, p. 151 (conclusie van Procureur-Generaal Janssens). Zie ook het vernietigde arrest van het Hof van Beroep te Gent van 27 februari 1907 (*Pasicrisie*, 1907, II, p. 230).

10 *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et d'Isabelle (1597-1621)*, ed. V. Brants (2 delen, Brussel 1909-1912); *Placcaerten ende ordonnancien van de hertogen van Brabant* (10 delen, Antwerpen-Brussel 1648-1774), passim; *Placcaert-boecken van Vlaanderen* (13 delen, Gent-Antwerpen 1639-1786), passim; *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième série 1700-1794* (15 delen, Brussel 1860-1942).

Portret van de Vlaamse jurist Georges de Ghewiet (1651-1745). Koperets van Gamot naar een schilderij van Van Oost. Stadsbibliotheek van St. Winoksbergen, hs. 72. Foto: collectie G. van Dievoet, Leuven.

al waertsake, ist saeke dat, vanderghelycken, enz.¹¹

In zijn *Institutions du droit belge* schreef De Ghewiet dat de vertaling niet veel nut opleverde ('n'a point eu de suite'), omdat kort daarop een edict werd afgekondigd waarbij verboden werd in het rechtsgebied van de Raad van Doornik in een andere taal dan de Franse te pleiten of te concluderen (*Déclaration*, december 1684). De vertaling van de *Ordonnance criminelle* is een voorloper van de vertaling door particulieren van wetboeken, wetten en besluiten in de negentiende eeuw.¹²

Gedurende de korte periode dat Filips V, kleinzoon van Lodewijk XIV, als koning van

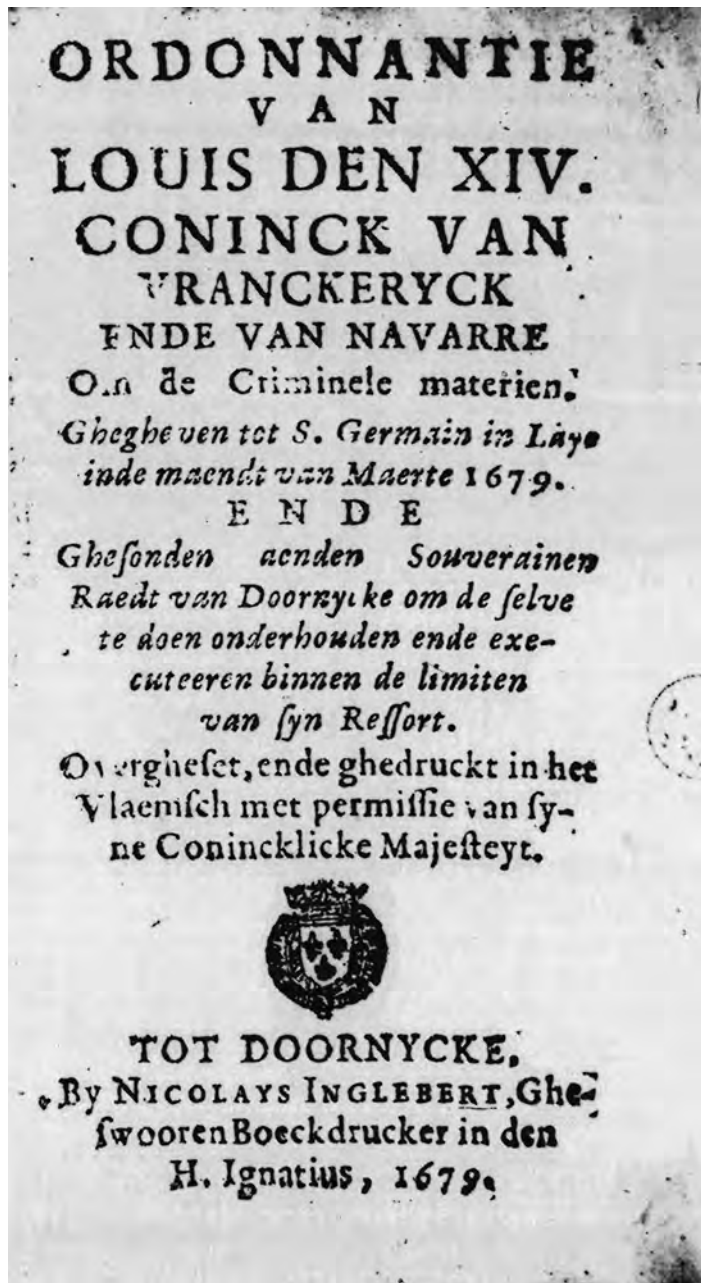
ties alleen in het Frans afgekondigd.¹⁰ Een Nederlandse vertaling van de *Ordonnance criminelle* van augustus 1670 door de Vlaamse jurist G. de Ghewiet verscheen te Doornik in 1679. De vertaler heeft een vrij groot aantal rechtstermen van Franse of Latijnse herkomst gebruikt. De meeste komen ook voor in werken van bekende Vlaamse of Brabantse juristen uit de zestiende en de zeventiende eeuw, zoals Willem van der Tanerijen, Filips Wielant of Joost de Damhouder. Een zeker aantal bastaardwoorden komen nog voor in de *Woordenlijst van de Nederlandsche Juristen Vereniging* uit het jaar 1916. De vertaling is niet in een lokaal dialect geschreven, maar 'in het Vlaemsch', een soort algemeen Vlaams of Zuid-Nederlands. Zulks sluit natuurlijk niet uit dat De Ghewiet een aantal woorden en vormen gebruikt die eerder tot de West-Vlaamse streektaal behoren. Zo komen vrij dikwijls de hiernavolgende woorden en uitdrukkingen voor: *danof, daerof, waerof, heurlieden, de ghone, t'gonne,*

¹⁰ Zulks blijkt o.a. uit een register waarin het bestuur van de stad en kasselrij Veurne de Franse koninklijke verordeningen liet overschrijven (Stadsarchief Veurne, nr. 361), alsook uit een 'Liste des ordonnances emanées du Conseil Souverain de Tournay et enregistres au greffe d'icelluy' (nr. 385).

¹¹ G. van Dievoet, 'Een Nederlandse vertaling van de *Ordonnance criminelle* van Lodewijk XIV (1679)', in *Liber amicorum John Gillissen* (Antwerpen 1983), p. 441-457 (Lijst van bastaardwoorden en rechtstermen van Franse of Latijnse herkomst, p. 452-457).

¹² G. De Ghewiet, *Institutions du droit belge* (Rijsel 1736), p. 577. Bij de 'Déclaration' van december 1684 verbood Lodewijk XIV aan alle advocaten en procureurs het Nederlands nog te gebruiken voor pleidooien, conclusies en andere procesakten en aan de rechters voor de vonnissen in zaken van niet meer dan 100 florijnen. (M. Pinault des Jaunaux, *Histoire du Parlement de Tournay* (Vallenciennes 1701), p. 102-103).

Titelpagina van de Nederlandse vertaling van de Ordonnance Criminelle van augustus 1670 door G. de Ghewiet (Koninklijke Bibliotheek, Brussel, II 35695)

Spanje, het effectieve gezag in de Zuid-Nederlandse vorstendommen kon uitoefenen, liet de verfransende invloed zich ook sterk gelden.¹³

In de Oostenrijkse Nederlanden en meer bepaald tijdens de regering van keizer Jozef II

(1780-1790) werden de meeste verordeningen voor alle provincies afgekondigd. De inhoud van de verordeningen van enig belang werd te Wenen vastgesteld en nadien werd de tekst naar Brussel gezonden. De oorspronkelijke versie was de Franse die zonder meer voor de Waalse gewesten kon dienen (Waals-Brabant, Henegouwen, Doornik en het Doornikse, Namen, het Franse kwartier van Luxemburg en het hertogdom Limburg). Een Nederlandse versie werd opgemaakt voor Vlaanderen, Brabant (met inbegrip van Brussel, Mechelen, Oostenrijks Gelre en de landen van Overmaas. Ten slotte werd een Duitse versie bekendgemaakt in het Duitse kwartier van Luxemburg.

Het taalgebruik in verordeningszaken leek in de jaren 1780-1789 meer verfijnd te zijn geworden dan in de vorige periode. De taal waarin de teksten werden bekendgemaakt was die van het volk. De territoriale eenheden die daarbij in acht werden genomen waren niet meer de vorstendommen, maar de kasselrijen, steden en dorpen. Anderzijds was de gehele hogere administratie te Brussel verfranst en was de Nederlandse versie van de verordeningen en ambtelijke berichten ('waerschouwingen') niet altijd bijzonder verzorgd. Hier dient aan toegevoegd te worden dat het Frans van het Oostenrijkse bestuur ook niet altijd op een hoog peil stond.¹⁴

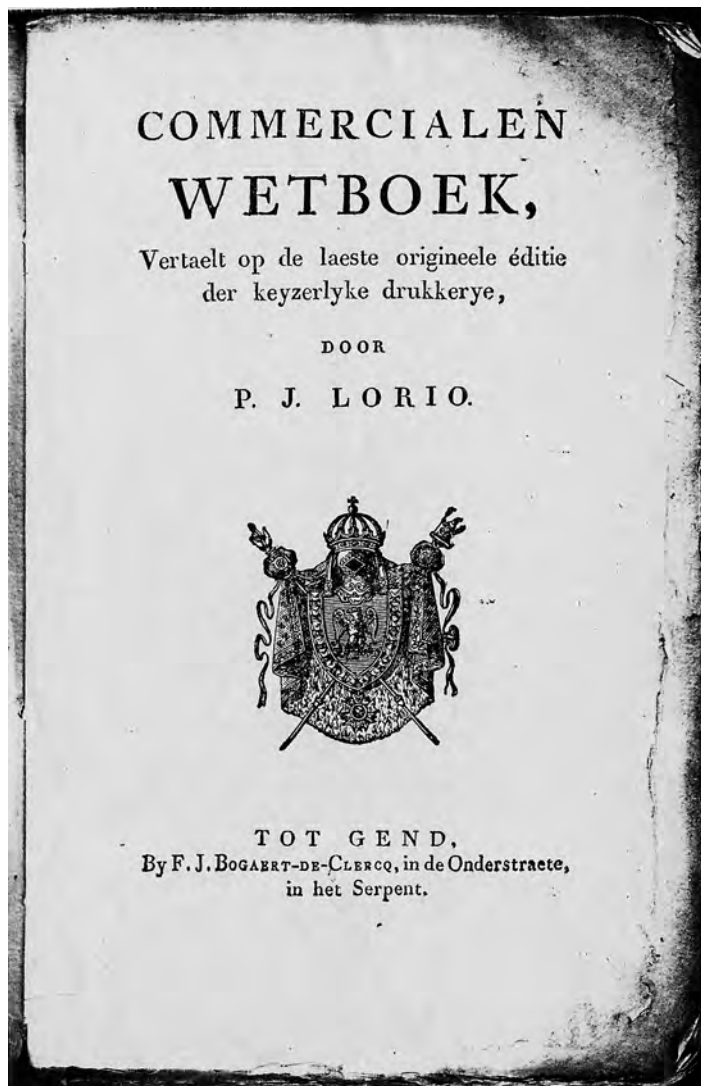
De Franse overheersing (1792-1814)

Aan de vrij zakelijke en realistische taalregeling van het Oostenrijkse bewind werd een brutale einde gesteld door de Franse invallen van de jaren 1792 en 1794. De verdedigers van de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap gaven spoedig blijk van onverdraagzaamheid en een zeker taalimperialisme. In de aangehechte gewesten van de Zuidelijke Nederlanden werden de wetten en besluiten alleen in het Frans afgekondigd. Een besluit van 21 vendémiaire jaar IV (13 oktober 1795) bepaalde zulks, maar voegde eraan toe dat in de 'arrondissements' waar een andere taal dan de Franse gebruikelijk was, vertalingen door het bestuur mochten worden vervaardigd en verspreid.¹⁵ Ongeveer twee jaar tevoren had de Franse regering besloten naast het officiële eentalige *Bulletin des lois*, tweetalige Frans-Duitse en Frans-Italiaanse uitgaven ervan te verzorgen. Daartoe werd een vertaalbureau opgericht in het kader van het 'Bureau de l'envoi des lois' te Parijs. Op initiatief van de minister van Justitie van het Directoire, Karel Lambrechts uit Sint-Truiden, gewezen hoogleraar aan de Leuvense Rechtsfaculteit, besloot de Franse regering op 6 november 1797 een Frans-Vlaams bulletin te laten verschijnen. De drukker noemde het kortweg het *Bulletin fla-*

¹⁴ *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième série 1700-1794* (ed. P. Verhaegen), XII en XIII (Brussel 1910-1914). Jozef II had van zijn professor in het natuurrecht, Chr.A. von Beck, geleerd dat de wetten in de taal van het gewest moesten worden bekendgemaakt (H. Conrad, G. Kleinheyer, Th. Buyken en M. Herold (ed.), *Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria-Theressias*. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Josephs im Natur- und Völkerrecht sowie im Deutschen Staats- und Lehnrecht, Keulen-Opladen 1964, p. 244-245).

¹⁵ *Pasinomie*, le reeks, VII, 'Annotations et complément pour la Belgique', p. XXVI-XXVII. J.W. Bosch, 'Nederlandse vertalingen van Franse wetten en werken van Franse juristen in de jaren 1810-1813', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 25 (1957), p. 363-364 en n. 53 en 54) vermeldt een paar vertalingen bezorgd door het bestuur van het departement.

Titelpagina van de Nederlandse
vertaling van de Code de Commerce
(1807) door P.J. Lorio

mand. De vertalingen hadden natuurlijk geen kracht van wet. Ze waren bestemd voor de gemeenten waar de kennis van het Frans minder verspreid was.¹⁶

Deze tweetalige uitgave bleef bestaan onder het Consulaat en het Keizerrijk. Zo verscheen een vertaling erin van de Napoleontische wetboeken. De vertaling munt in de regel niet uit door grote nauwkeurigheid of vlotheid. Op verscheidene plaatsen geven de mede-

¹⁶ In art. 3 van het Decreet van 14-16 frimaire jaar II (4-6 december 1793) was bepaald dat vertalers konden worden aangeworven (Pasinomie, 1e reeks, V, p. 589). Een van de eerste Vlaamse vertalers was N. Cornelissen, die korte tijd te Leuven had gestudeerd (E.I. Strubbe, 'De eerste vertalingen van het Burgerlijk Wetboek en de Nederlandse rechtstaal', in *Rechtskundig Weekblad* 25 (1961-1962), kol. 2063-2072). Het archief van het 'Bureau de l'envoi des lois' is tot op heden weinig bestudeerd (Parijs, Archives nationales, Série AF III, kartons 29 en 39).

werkers blijkt van een zekere onmacht om een passende weergave in het Nederlands te vinden voor een aantal Franse termen. In de vertaling van het Burgerlijk Wetboek van 1804 leest men: *accouchement, absent, conjoints, partagie, zal als nul aanzien worden, mentie maken van,* enz.¹⁷

Er verschenen ook vrije vertalingen van de wetboeken. In dat verband kunnen de vertalingen van het Burgerlijk Wetboek door P.J. Lorio en door N. Cornelissen worden vermeld en die van het Wetboek van Koophandel door P.J. Lorio.¹⁸ De taal van Lorio en Cornelissen lijkt zelfs voor hun tijd verouderd; ze is dialectisch gekleurd; de stijl is vrij onbeholpen. De auteurs hadden geen taalkundige opleiding genoten. Hun werk steekt schril af tegen dat van de Noord-Nederlanders, die op last van de regering een dergelijk werk voor Holland hebben tot stand gebracht. Johannes van der Linden die de Nederlandse vertaling verzorgde van het Burgerlijk Wetboek en van het Wetboek van Koophandel, was een onderlegd jurist. Hij had reeds juridische werken van R.J. Pothier en van J. Berriat-Saint Prix in het Nederlands vertaald. Hij was volkomen vertrouwd met het oud-vaderlandse recht en met het nieuwe Franse recht. Willem Bilderdijk die jurist en tevens taalkundige was, vertaalde het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Strafvordering. Deze vertalingen liggen voor een groot deel aan de grondslag van de Nederlandse rechtstaal en rechtsterminologie van de negentiende eeuw en in zekere mate ook van de twintigste eeuw.¹⁹

Het Verenigd Koninkrijk (1815-1830)

Aan de overheersing van het Frans in de wetgeving voor de Nederlanden kwam spoedig een einde na de val van het Keizerrijk. De besluiten van de opperbevelhebbers van de geallieerden en van de gouverneurs-generaal waren nog in het Frans gesteld. Door de Soevereine Vorst Willem werd het Nederlands in de Zuidelijke provincies geleidelijk in ere hersteld. Het eentalige *Journal officiel* werd vervangen door een tweetalig *Journal officiel*-Staatsblad voor de Belgische gewesten en te Brussel uitgegeven. Voor de Noordelijke provincies bleef het *Staatsblad* eentalig Nederlands. Van 1815 tot 1830 werden de wetten en besluiten in het Nederlands opgemaakt, in het Frans vertaald en in beide talen te Brussel be-

¹⁷ Het *Bulletin flamand* verscheen van eind 1797 tot eind 1813. De vertaling van het Burgerlijk Wetboek verscheen tegenover de Franse tekst van de 36 wetten die het wetboek zouden uitmaken (*Bulletin des lois de la République française. Bulletin der wetten van de Franse Republiek*, 3e reeks, VII, nr. 254 (2375), nr. 255 (2398) enz.).

¹⁸ *Code civil des Français, traduit en flamand ... par P.J. Lorio, élève en législation de la ci-devant Ecole centrale du département de l'Escaut, et sous-chef au bureau de police à la Mairie de Gand* (Gent s. d.); N. Cornelissen, *Code civil des Français, nouvelle édition... Civiel Wetboek der Franse bij nieuwe vertaling in het Vlaemsch...* (Gent s.d.); P.J. Lorio, *Commercialen Wetboek, vertaelt...* (Gent (1808)). Zie E.I. Strubbe, 'De eerste vertalingen', kol. 2067-2069. J.H.P. Bellefroid ('De code-vertalingen in den Franschen tijd', in: *Verslagen en Mededelingen van de Kon. VI. Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1932, p. 89) vermeldt een vertaling van de *Code de procédure civile* door Lecat, rechter te Gent, gedrukt bij Steven te Gent in 1806.

¹⁹ J.H.P. Bellefroid, 'De code-vertalingen', p. 88-100; 'Verslag van de Commissie belast met de voorbereiding van de Nederlandse tekst van de Grondwet, de wetboeken en de voornaamste wetten en besluiten', in *Wetsontwerp tot invoering van de Nederlandse tekst van het Burgerlijk Wetboek* (Gedr. Stukken, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 507 (1959-1960), nr. 1, p. 6-8).

kendgemaakt. Beide teksten blijken voor de Zuidelijke provincies dezelfde rechtskracht te hebben gehad. De taalpolitiek van Willem I op het stuk van de wetgeving was zeer redelijk en gematigd.²⁰

Onafhankelijk België (1830-1898)

Na de Belgische Omwenteling kreeg het Frans weer de bovenhand. De anti-Nederlandse reactie blijkt zeer duidelijk uit het besluit van het Voorlopig Bewind van 16 november 1830. In de overwegingen wordt gezegd dat het onmogelijk zou zijn een officiële tekst van de wetten en besluiten ‘en langues flamande et allemande’ af te kondigen, omdat deze talen verschillen van provincie tot provincie en zelfs van district tot district.²¹ Er werd dan ook besloten een eentalig Frans *Bulletin officiel des lois et actes du Gouvernement* uit te geven (art. 1). De gouverneurs zouden evenwel Vlaamse of Duitse vertalingen in het provinciaal memoriaal laten verschijnen in de provincies waar bedoelde talen door het volk werden gesproken (art. 2). Het Nationaal Congres besloot enkele dagen later, bij decreet van 27 november 1830, dat zijn decreten, al naar het geval met een Vlaamse of Duitse vertaling, door de uitvoerende macht aan de rechterlijke en bestuurlijke overheid zouden worden gezonden ten behoeve van de gemeenten waar bedoelde talen gesproken werden.²² Zo kwamen de tweetalige edities van het *Bulletin* onder de naam *Bulletin officiel-Staatsblad* en *Bulletin officiel-Amtsblatt* tot stand.

Door de wet van 19 september 1831 betreffende de bekrachtiging en de afkondiging van de wetten werd de bestaande regeling overgenomen. De wetten zouden onmiddellijk na hun afkondiging in het *Bulletin officiel* worden geplaatst. Een Vlaamse of Duitse vertaling zou er worden aan toegevoegd. Alleen de Franse tekst zou rechtskracht hebben.²³ Naast het eentalig Franse *Bulletin officiel des lois et arrêtés royaux de la Belgique* verschenen verder de tweetalige uitgaven onder de titel *Staatsblad* en *Amtsblatt*. De verspreiding van de tweetalige uitgaven bleef evenwel beperkt tot de respectieve taalgebieden. In de nummers van het *Staatsblad* van 1831 tot 1845 vindt men de Nederlandse vertaling van de wetten uit die periode. Terwijl de vertaling van de Grondwet en van verscheidene decreten van het Nationaal Congres enigszins stuntelig lijkt, komt in de latere jaren verdienstelijk vertaalwerk voor, o.a. in verband met de Gemeentewet en de Provinciewet in 1836.

Op 21 januari 1837 verklaarde de minister van Justitie, A.N.J. Ernst, bij de bespreking van zijn begroting voor 1837 dat door verscheidene volksvertegenwoordigers kritiek was uitgeoefend op de ‘Vlaamse’ vertaling van wetten en besluiten in het *Bulletin officiel*. De minister had enkele van die parlementsleden in verbinding gesteld met de vertaler, maar blijkbaar had zulks niet het nodige resultaat opgeleverd. De minister heeft daaruit besloten dat

²⁰ Het tweetalige *Journal officiel-Staatsblad* werd te Brussel gedrukt bij Weissenbruch van 1815 tot 1830.

²¹ Besluit van het Voorlopig Bewind van 16 november 1830, *Pasinomie*, 3e reeks, I, p. 82.

²² Decreet van het Nationaal Congres van 27 november 1830, artt. 1 en 2, *Pasinomie*, 3e reeks, I, p. 94.

²³ Wet van 19 september 1831, art.2, *Pasinomie*, 3e reeks, II, p. 150.

een vertaler alleen behoorlijk werk kan verrichten als hij de inhoud van de wet of het besluit goed begrijpt en beide talen beheerst. Een tweetalig jurist leek hem de geschikte kandidaat. De ambtenaar die parttime het vertaalwerk verrichtte had slechts een jaarwedde van 1600 of 1800 fr. De minister was van oordeel dat een wedde van 3000 fr. niet overdreven zou zijn voor een vertaler die beide landstalen zou beheersen en vertrouwd zou zijn met de stijl en de inhoud van de wetten.

Volksvertegenwoordiger D.J. Lejeune uit Eeklo bracht kritiek uit op de vertalingen in het *Bulletin officiel*, zowel bij de minister van Justitie als in het parlement. Blijkbaar met enige overdrijving stelde hij dat die teksten een samenraapsel waren van ‘phrases inintelligibles ou ridicules, termes impropres, contresens, gallicismes et barbarismes’. Hij wees op vertalingen in de vertaling van de Gemeentewet en op ongebruikelijke woorden en uitdrukkingen. Zo vermeldde hij o.a. ‘den afval ondergaen’ voor ‘encourir la déchéance’, ‘den heyligen zetel’ voor ‘le Saint-Siège’.²⁴

Ongeveer een jaar later, bij de bespreking van de begroting van het ministerie van Justitie voor het jaar 1838, bracht D.J. Lejeune opnieuw kritiek uit op de Vlaamse vertalingen in het *Bulletin officiel*. De minister liet opmerken dat hij in de loop van het jaar een nieuwe vertaler had aangeworven, een Vlaming van geboorte die een juridische opleiding had genoten en dus verondersteld werd de beide landstalen te beheersen. Volksvertegenwoordiger Lejeune citeerde een aantal opmerkingen in verband met recente nummers van het *Bulletin*. Hij verklaarde die te hebben verkregen van Vlaamse literatoren, o.a. van J. Fr. Willems, K.L. Ledeganck, Ph. Blommaert en Fr. Rens. Zo vermeldde hij vertalingen van Franse termen door onbestaande of niet overeenstemmende Nederlandse uitdrukkingen: ‘vaste bezending’ voor ‘députation permanente’, ‘blijkschrift’ voor ‘procès-verbal’, ‘ontwerp van willekeur’ voor ‘projet de règlement’, enz. De minister beloofde erop toe te zien dat met alle opmerkingen door de vertaler rekening zou worden gehouden.²⁵

In 1844 werd de minister van Justitie, d’Anethan, in de Kamer door journalist De Foere in heftige bewoordingen geïnterpelleerd over de aanpassing van de spelling van de Vlaamse vertaling in het *Bulletin officiel*. De Foere beweerde dat de minister de traditionele Vlaamse spelling van Desroches had laten vervangen door de Hollandse van Siegenbeek en dat hij zo de wet had geschonden die een Vlaamse vertaling en geen Hollandse voorschreef. De minister antwoordde dat de spelling niet de taal was en dat hij alleen besloten had ter zake de aanbevelingen te volgen van een commissie door de minister van Binnenlandse Zaken benoemd in 1837, evenals het verslag van een taalcongres, te Gent gehouden in 1841. In de bespreking komt een vermeende tegenstelling tussen een Vlaamse gewesttaal (dialecte flamand) en een Hollandse (dialecte hollandais) duidelijk tot uiting.²⁶

Door de zogenaamde Grievencommissie (1856-1858) werd gevraagd het officiële ge-

²⁴ *Moniteur belge. Journal officiel*, 21 januari 1837, p. 3; Fr. Rens, in *Bydragen der Gazette van Gend*, II (1837), p. 11.

²⁵ *Moniteur belge. Journal officiel*, 2 december 1837, p. 1 en 2; Ph. Blommaert, in *Bydragen der Gazette van Gend voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen*, III (1838).

²⁶ *Moniteur belge. Journal officiel*, 20 januari 1844, p. 6-7; 26 januari 1844, p. 7; 2 februari 1844, p. 2-5.

deelte van de *Moniteur* te voorzien van een ‘vlaemsche’ vertaling en in de *Annales parlementaires* naast de Franse tekst een uitvoerige ontleding in de andere taal te plaatsen. In 1859 antwoordde minister Ch. Rogier hierop dat een vertaling van de wetten en besluiten in het *Bulletin des lois* verscheen en dat de uitgave van de *Annales parlementaires* tot de bevoegdheid van het parlement behoorde. Met het *Bulletin des lois* bedoelde hij vermoedelijk het tweetaalige *Recueil des lois et arrêtés royaux*.²⁷ De wet van 28 februari 1845 had immers het *Bulletin* officieel vervangen door de eentalig Franse *Moniteur*. De Nederlandse vertalingen verschenen vóór dien tijd alleen nog in het *Recueil*. Zowel de *Moniteur* als het *Recueil* werden kosteloos gezonden aan de gerechten en aan een aantal ambtenaren. De gemeentebesturen waren verplicht een abonnement op het *Recueil* te nemen. Vermoedelijk was de verspreiding van het *Recueil* bij particulieren zoals advocaten, notarissen en hoogleraren, eerder beperkt. Het lijkt twijfelachtig of de publicatie van de Franse tekst van wetten en besluiten in het *Recueil* even authentiek was als in de *Moniteur*.²⁸

Alleen de Franse tekst van wetten en besluiten werd afgedrukt in commerciële uitgaven, zoals de *Pasinomie*. Die uitgaven waren voorzeker veel meer verspreid bij de juristen van de praktijk, dan de officiële. Vertalingen van de Napoleontische wetboeken waren te Brussel niet meer verschenen sinds 1823. Een vertaling van het Burgerlijk Wetboek door de jurist-dichter Karel-Lodewijk Ledeganck verscheen te Gent in 1841. De vertaler heeft vrij veel ontleend aan de Noord-Nederlandse vertaling van J. van der Linden en C. d’Engelbronner. Hij heeft een aantal ‘bastaardwoorden’ vervangen door Vlaamse gewestelijke termen, purismen en woorden van eigen maaksel. Hij tracht de Franse tekst slaafser na te volgen. Zijn werk is ten slotte een vervlaamsing van zijn Noord-Nederlands model, dat hij niet eens vermeldt. Zo heeft hij *hoofdelijkheid* vervangen door *elkheelheid*, *vruchtgebruik* door *lijftocht*, *meerderjarigverklaring* door *zelfmaking*, *dagvaarding* door *dagvaart*, enz. De vertaling van het Burgerlijk Wetboek door Ledeganck beleefde een vrij groot succes in Vlaams België. Drie uitgaven volgden elkaar op tijdens zijn leven, in 1841, 1844 en 1846. Na zijn overlijden werd een vierde uitgave in 1859 bezorgd door L. de Hondt, die er een woordenlijst aan toevoegde. Na enkele herdrukken verscheen een zesde uitgave door L. de Hondt en H. de Hoon. Traditioneel wordt aanvaard dat deze vertaling in de tweede helft van de negentiende eeuw en bij het begin van de twintigste eeuw gebruikt werd door een aantal Vlaamse notarissen, vrederechters en advocaten.²⁹

²⁷ Bij K.B. van 27 juni 1856 werd een commissie opgericht ‘chargée de rechercher les mesures à prendre pour régler l’usage de la langue flamande, dans ses rapports avec les diverses parties de l’administration publique’ (*Moniteur*, 10 juli 1856; *Pasinomie*, 3e reeks, 26 (1856), nr. 380, p. 247-248). Het verslag van de Commissie, met de bijlagen, verscheen in het Nederlands in de *Documents parlementaires* (Kamer, zitting 1858-59, I, nr. 42, p. 1-165). De opmerkingen van de regering, ondertekend door Ch. Rogier, zijn eveneens verschenen in de *Documents parlementaires* (Kamer, zitting 1858-59, III, nr. 123, p. 1-35). De voorstellen van de Commissie werden verworpen.

²⁸ Wet van 28 februari 1845, *Pasinomie*, 3e reeks, 15 (1845), p. 25-34; K.B. van 28 februari 1845 waarbij besloten wordt de *Moniteur* en het *Recueil* te zenden aan overheden en ambtenaren (*Pasinomie*, *ibid.*, p. 39). Uitvoerige uittreksels uit de parlementaire debatten zijn te vinden in de *Pasinomie*, *ibid.*, voetnoten onder p. 25-34.

²⁹ K.L. Ledeganck, *Burgerlijk Wetboek, Gent 1841, 1844, 1846, 1859* (4e druk, herzien door L. de Hondt), 1868, 1877 (herdruk), 1899 (6e druk, herzien door L. de Hondt en H. de Hoon). J.H.P. Bellefroid heeft in 1914 het werk van Ledeganck kritisch onderzocht in ‘Ledegancks wetsvertalingen’, *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1914, p. 81-90. *Id.*, *Wetboeken en Rechtstaal*, ed. R. Victor (Brugge 1962), p. 79-90. L. Dosfel had in 1905 al gewezen op de gebreken van de vertaling (*Kern van ons*

In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw heeft de Vlaamse Beweging geijverd voor wetgeving in eigen taal. De regering trachtte de Vlaamse volksvertegenwoordigers tevreden te stellen met de publicatie van vertalingen in het Staatsblad (*Moniteur*). Deze hadden geen kracht van wet. Zo besloot de wetgever in 1873 een vertaling van het Wetboek van Strafvordering in het Staatsblad te plaatsen. In de laatste twee decennia van de eeuw verschenen verscheidene vertalingen van nieuwe wetten in de bijlagen van de *Moniteur*.³⁰

De wet van 18 april 1898

Ten slotte werd bij de wet van 18 april 1898 besloten de wetten voortaan in het Frans en in het Nederlands goed te keuren en af te kondigen (art. 1). De koninklijke besluiten zouden ook in beide landstalen worden genomen (art. 5). De Franse en de Nederlandse tekst van de wetten en besluiten zouden dezelfde kracht verkrijgen. Twistvragen gegrond op verschil tussen de Franse en de Nederlandse tekst zouden worden beslist naar de wil van de wetgever, die zou worden bepaald volgens de gewone interpretatieregelen, zonder voorrang van de ene tekst boven de andere (art. 7).³¹

De wet van 1898 ging uit van de onderstelling dat de wetgever en de regering beide landstalen beheersten. Zulks was natuurlijk niet het geval. Een oplossing werd gevonden in de oprichting of de uitbreiding van vertaaldiensten in Kamer en Senaat en in de departementen. In feite stelde men veel vertrouwen in die diensten. Een systematisch toezicht op het vertaalwerk werd niet ingesteld. Vermoedelijk rekende de wetgever op de voortdurende zorg van de Vlaamse parlementsleden en van de tweetalige ambtenaren.

Gedurende geruime tijd na de wet van 1898 werden de wetsontwerpen, de wetsvoorstellen en de ontwerpen van koninklijke besluiten nog steeds geredigeerd in het Frans en verliepen de debatten in het parlement zoals voorheen in die taal. De nieuwe teksten in het Nederlands waren in feite nog vertalingen, maar ze hadden kracht van wet.

De Nederlandse tekst van de wetten en besluiten van na 1898 heeft wel rechtskracht, maar is niet altijd feilloos in juridisch en taalkundig opzicht. Er komen een aantal vergissingen en onjuiste vertalingen in voor. Zo werd de Belgische burger bedreigd met de doodstraf door de Nederlandse tekst van een besluit-wet (*arrêté-loi*) van 11 oktober 1916 voor het overleveren aan de vijand van de Staat van ‘schepen of gebouwen’, terwijl er in de

Burgerlijk Wetboek, Gent 1905, p. 8 en passim). Ledeganck heeft vermoedelijk gebruik gemaakt van de verbeterde uitgave van de vertaling van de Napoleontische wetboeken door J. van der Linden en W. Bilderdijk, te Brussel verschenen bij Brest van Kempen in 1823.

³⁰ A. Prayon-van Zuylen, *De Belgische taalwetten*, I (Gent 1892); J. Obrie, *De Nederlandse rechtstaal en andere opstellen*, ed. R. Victor (Brugge 1966), p. 77-133, 152-157, 180-182, 224-249; L. Dosfel, *De Belgische wetten op het gebruik der Nederlandsche taal voor het volk toegelicht* (Brussel 1910), p. 117-147. Een Nederlandse vertaling van het Wetboek van Strafvordering door L. de Hondt verscheen in het Belgisch Staatsblad (Bijlage van 4 september 1874, nr. 247, p. 1-60). Een beperkt aantal vertalingen van wetten en koninklijke besluiten verscheen in het Staatsblad na 1880. Het titelblad van de *Moniteur* was tweetalig vanaf 1888.

³¹ Belgisch Staatsblad 15 mei 1898; *Pasinomie*, 4e reeks, 33 (1898), nr. 127, p. 81-88; L. Dosfel, *De Belgische wetten*, p. 117-147. Zie ook: R. Dekkers, F. van Cauwelaert, E. van Dievoet en R. Victor, ‘De gelijkheidswet van 18 april 1898 en de vernederlandsing van onze wetgeving’ (Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Brussel 1959).

Frans tekst sprake is van 'vaisseaux ou bâtiments'. In feite zijn 'schepen of vaartuigen' bedoeld. In de gecoördineerde wetten van 30 november 1935 betreffende de handelsvennootschappen is een afdeling van de Franse tekst gewijd aan 'Des actions et des prescriptions'. In het Nederlands luidde het in de officiële tekst: 'Van de aandelen en van de verjaringen', terwijl het gaat om de rechtsvorderingen en de verjaringen. Gelukkig zijn zulke vergissingen eerder uitzonderlijk.

In geen van beide gevallen heeft het parlement aan de voorbereiding van de wet kunnen meewerken.³²

Zelfs na de inwerkingtreding van de wet van 18 april 1898 moesten de Vlaamse juristen zich tevreden stellen met ambtelijke vertalingen voor de wetten en besluiten van voor die wet. J. Obrie had reeds in 1880 de aandacht gevestigd op de gebreken van verscheidene vertalingen in een voordracht voor de Vlaamse Conferentie van de Balie te Gent.³³

Een Duits initiatief (1917-1918)

Bij 'Entschliessung' van 9 maart 1917 besloot generaal von Bissing, gouverneur-generaal in het bezette België, de Faculteit van Rechtsgeleerdheid van de vernederlandste Rijksuniversiteit te Gent te belasten met de vertaling in de 'flämische Sprache' van de Belgische wetten van voor de wet van 1898, die nog van kracht waren. Het besluit bepaalde uitdrukkelijk dat zulks geschiedde ingevolge de Belgische wet van 18 april 1898. Als voorzitter werd J. Obrie (decaan 1916-1917) aangewezen, als secretaris J. Eggen (secretaris van de Faculteit). Een commissie voor de vertaling van wetboeken en wetten moest over de nodige documentatie kunnen beschikken. Bij gebreke van voldoende Noord-Nederlandse juridische werken en tijdschriften in de juridische faculteit, was de Commissie aangewezen op de verwerving van een eigen boekenverzameling, binnen de perken van haar begroting. De secretaris bestelde een vrij groot aantal boeken. Naar zijn zeggen stelde hij 'een goede handbibliotheek van Hollandsch recht' samen. De boeken werden te Gent in de Faculteitskamer geplaatst en stonden ter beschikking van de professoren. Een gedeelte van de verzameling bevindt zich nu in het ministerie van Justitie te Brussel. Het omvat vooral Noord-Nederlandse juridische werken en tijdschriften van 1870 tot 1917. De Commissie had zich ook een exemplaar van de reeds verschenen delen van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* aangeschaft. Voor het begin van de twintigste eeuw had de Commissie een voortreffelijke handbibliotheek van Nederlands recht opgebouwd. Voorzeker was toen nergens in België een gelijkwaardig werkinstrument aanwezig.

De werkzaamheden van de Commissie zijn blijkbaar niet onmiddellijk na de bekendmaking van het oprichtingsbesluit begonnen. Behalve J. Eggen, als secretaris, en L. Dosfel als

³² Besluit-wet van 11 oktober 1916, Belg. Staatsblad 15-21 oktober 1916; K.B. 30 november 1935 (coördinatie wetten betreffende de handelsvennootschappen), Belg. Staatsblad 5 december 1935.

³³ J. Obrie, *De Nederlandse rechtstaal en andere opstellen*, p. 77-133.

toegewijd en bekwaam lid, lijken de andere leden geen grote activiteit aan de dag te hebben gelegd. De bewaarde agenda's vermelden, behoudens enkele administratieve aangelegenheden in verband met secretariaat of bibliotheek, alleen hoofdstukken van het Wetboek van burgerlijke rechtsvordering in eerste, tweede of derde lezing. De basistekst was voorbereid door J. Eggen. Hij had de vertaling van het *Wetboek van burgerlijke rechtspleging* door P. Bellefroid (Hasselt 1901) bijna woordelijk overgenomen. Hier en daar had hij een uitdrukking vervangen. Zo wordt 'tenware' vervangen door 'tenzij', 'aangehuwden' door 'aanverwanten', 'dezes' door 'van deze', 'op straf van' door 'op straffe van', 'het oorspronkelijke' door 'het origineel', enz. De wijzigingen zijn niet altijd even gelukkig. Zo wordt de 'inschrijving op de deurwaardersrol' (immatricule) vervangen door de 'aanstelling van den deurwaarder', 'gemengde rechtsvorderingen' door 'rechtsvorderingen van een gemengden aard', enz.

De aftocht van het Duitse leger in november 1918 maakte een einde aan de werkzaamheid van de Commissie, zoals aan die van de vernederlandste Rijksuniversiteit te Gent en van de ambtenaren van de Vlaamse ministeries.³⁴

De Staatscommissie van 1923

In augustus 1922 werd op het 'Vlaams Rechtskundig Congres' te Brugge een motie goedgekeurd waarbij de oprichting werd gevraagd van een Staatscommissie die een vertaling van de wetboeken zou voorbereiden.³⁵ De minister van Justitie, F. Masson, liet op 18 september 1923 een besluit door de Koning ondertekenen dat een commissie instelde 'belast met het vertalen in de Vlaamsche taal van de bepalingen der Grondwet, der Wetboeken, der wetten en gebruikelijke besluiten, waarvan geen Vlaamsche tekst werd bekendgemaakt'. Tot voorzitter werd H. de Hoon benoemd, ere-eerste advocaat-generaal en ere-hoogleraar van de Vrije Universiteit te Brussel. Van de Commissie maakten verder deel uit enkele juristen (een paar hoogleraren, twee advocaten, een magistraat en een ambtenaar), vier professoren-neerlandici en twee ambtenaren (als secretaris en adjunct-secretaris). De leden hadden hun opleiding hoofdzakelijk in het Frans genoten. Ze waren, in die tijd, weinig vertrouwd met de Noord-Nederlandse juridische literatuur. Bij de samenstelling van de Commissie werd blijkbaar gestreefd naar een evenwichtige verhouding tussen het aan-

³⁴ Ch.H. Huberich en A. Nicol-Speyer, *Législation allemande pour le territoire belge occupé*, 10e reeks (3 januari 1917-29 maart 1917; Den Haag 1917), 9 maart 1917, p. 190 (Entschliessung); 12e reeks (1 juli 1917- 28 september 1917; Den Haag 1917), 25 juli 1917, p. 194 (Verordnung über das Belgische Budget für 1917); 16e reeks (Vlaanderen 3 juli-28 sept. 1918; Den Haag 1918), p. 139 (Verordnung über das flämische Budget für 1918); Pasinomie, 5e reeks, 8 (1917), 2e deel (Lois et arrêtés du Gouvernement général allemand en Belgique), p. 22 (9 maart 1917), 94 (12 juli 1917- Belgische begroting), 101 (25 juli 1918- Vlaamse begroting); J.M. Eggen van Terlan, 'Bijdrage tot de Geschiedenis van de Vlaamsche Beweging gedurende den oorlog', in *De Wilde Roos* 9 (1931), p. 51-154 (inz. p. 96-100); G. van Dievoet, 'De Commissie tot vertaling van de wetboeken (1917-1918)', in *Taalbeheersing in de praktijk* 33 (1994), p. 67-73; id., 'De Commissie tot vertaling van de wetboeken (1917-1918) en haar bibliotheek', in *Wetenschappelijke Tijdingen* 52 (1993), p. 238-247.

³⁵ 'Vlaamsche wetteksten', in *Rechtskundig tijdschrift* 17 (1923), p. 33-34; H. van Goethem, *Honderd jaar Vlaams rechtsleven 1885-1985* (Gent [1985]), p. 88-90.

tal leden van liberale en dat van katholieke gezindheid en naar een vertegenwoordiging van de vier universiteiten. De Commissie kon zelf tijdelijke leden aanwijzen. Van die mogelijkheid werd verscheidene malen gebruik gemaakt.

De Commissie vergaderde om de week op het departement van Justitie te Brussel. Een lid werd belast met het maken van een ontwerp van vertaling van een of meer hoofdstukken van een wetboek. Zo maakte N. Gunzburg een ontwerp van vertaling van de titel van het Burgerlijk Wetboek over het huwelijksgoederenrecht en P. de Beus van andere titels van hetzelfde wetboek (artt. 1-1100). De Commissie onderzocht de opmerkingen van de voorzitter en de leden betreffende de ontwerpvertaling in twee lezingen. In een derde lezing werd de tekst definitief aangenomen. Het kwam ook voor dat het voorbereidend werk aan een subcommissie werd toevertrouwd, om tijd te winnen.

Het lag niet in de bedoeling van de Commissie een vertaling te maken in het 'Vlaamsch', maar wel in het Nederlands. De regering had een beroep gedaan op professoren-neerlandici, van wie niet kon worden verwacht dat zij zouden meewerken aan het maken van officiële vertalingen in een soort gewesttaal, doorspekt met gallicismen en blijk gevend van een uitgesproken voorkeur voor purismen. De Commissie wenste algemeen Nederlands te schrijven zonder de Noord-Nederlandse terminologie slaafs na te volgen. Op een aantal plaatsen werd het ontwerp van vertaling aanzienlijk verbeterd. De Commissie nam de meeste eigenaardigheden van de vertaling van Ledeganck niet over en sloot zich veelal aan bij de tekst van het Nederlands Burgerlijk Wetboek (van 1838).

Het werk van de Commissie werd door de Belgische regering naar waarde geschat. Van 1925 tot 1939 verschenen 19 koninklijke besluiten in het Belgisch Staatsblad, waarbij de vertaling van een aantal wetten en besluiten door de regering werd aangenomen en waarvan het gebruik werd opgelegd voor het onderwijs in de rijksinstellingen en voor het opmaken van openbare akten. De vertaling van de Grondwet werd goedgekeurd bij K.B. van 25 november 1925, ongeveer twee jaar na de oprichting van de Commissie. Een jaar later volgde de goedkeuring van het Strafwetboek (K.B. van 14 november 1926), twee jaar later die van de Gemeentewet (K.B. van 21 november 1927), vier jaar later die van het Wetboek van Strafvordering (K.B. van 17 oktober 1929). De goedkeuring van de vertaling van het Burgerlijk Wetboek geschiedde bij acht koninklijke besluiten van 22 september 1932 tot 26 augustus 1939.

Op 18 oktober 1934 richtte de minister van Justitie, Fr. Bovesse, een rondschrjven aan de procureurs-generaal bij de hoven van beroep, waarin hij aandrang op het uitsluitend gebruik van de vertalingen van de Commissie door het personeel van de parketten en de griffies in alle openbare akten en in de gedrukte formulieren. Het lag in de bedoeling van de minister hierdoor bij te dragen tot de eenheid van de Nederlandse rechtstaal in België.

De verspreiding van de vertalingen geschiedde niet alleen door de publicatie in het Belgisch Staatsblad en de verkoop van overdrukjes, maar ook door commerciële uitgaven. Zulks was vooral het geval met de wetboeken en de daarbij behorende wetten. Een bijzondere vermelding verdienen de edities van P. de Beus en J. Simon van het Burgerlijk Wetboek (Brus-

sel, vijf drukken van 1936-39 tot 1960) en van de Belgische strafwetten (Brussel, zeven drukken, van 1932 tot 1959). Deze edities waren voorzien van lijsten van rechtstermen, van alfabetische en chronologische registers, evenals van verwijzingen naar rechtspraak en rechtsleer.

Een van de actiefste leden van de Commissie, professor R. Verdeyen, heeft een Frans-Nederlands juridisch woordenboek samengesteld op basis van het werk van de Commissie. Daarin heeft hij de terminologie verwerkt van de vertalingen die in het Belgisch Staatsblad zijn verschenen van 1925 tot 1939. Aan het Frans-Nederlands woordenboek is een Nederlands-Franse woordenlijst toegevoegd door J. Moors, die het handschrift na het overlijden van de auteur heeft klaargemaakt voor druk en laten verschijnen in 1953.

De vertalingen van de Commissie hadden niet alle dezelfde waarde. Ze konden niet zonder meer voor bekrachtiging door de wetgever in aanmerking komen. Er was veelal terecht kritiek op uitgeoefend. Voorzitter E. van Dievoet, schreef in het voorwoord bij het woordenboek van R. Verdeyen: 'Nu weet ik zeer goed dat de Commissie, ondanks haar bevoegdheid en haar zorg, weleens een vertaling heeft geleverd, die beter had kunnen zijn en zelfs wil ik toegeven, dat zij zich enkele malen heeft vergist'. P. Bellefroid wees in zijn 'Beschouwingen over de Nederlandsche rechtstaal in Vlaanderen' op enkele 'oneffenheden' in de vertaling van de artikelen 1-195 van het Burgerlijk Wetboek. H. Heymans heeft in 1953 aangetoond dat de Commissie soms blijk heeft gegeven van een gebrek aan eenvoudigheid in de terminologie. Zulks was vermoedelijk te wijten aan het ontbreken van een goed ingericht secretariaat.³⁶

Een Nederlands-Belgische commissie (1938-1941)

In de loop van het jaar 1936 bespraken prof. mr. E.M. Meijers (Leiden) en de voorzitter van de Belgische Commissie, prof. E. van Dievoet, de mogelijkheid tot samenwerking tussen Nederland en België op het gebied van de rechtsterminologie. Van Belgische zijde werd voorgesteld de vertaling van het Belgische Burgerlijk Wetboek door een Nederlands-Belgische commissie te laten onderzoeken.

Op 11 oktober 1936 schreef mr. P.J. Idenburg, secretaris van het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit te Leiden, dat de professoren E.M. Meijers (Leiden) en P. Scholten (Amsterdam) bereid waren deel uit te maken van de voorgestelde commissie. Er werd verder een beroep gedaan op mr. J. Donner, lid van de Hoge Raad, en op prof. E.J.J. van der

³⁶ K.B. van 18 september 1923, Belg. Staatsblad 28 sept. 1923; G. van Dievoet, 'De Staatscommissie tot vertaling van de Belgische wetten, wetten en besluiten (1923-1954)', in *Taalbeheersing in de praktijk* 34 (1995), p. 75-82; R. Verdeyen, *Frans-Nederlands juridisch woordenboek-Dictionnaire juridique français-néerlandais*, ed. J. Moors (Brussel 1953); E. van Dievoet, 'Voorrede', in: R. Verdeyen, o.c., p. VIII; J.H.P. Bellefroid, 'Beschouwingen over de Nederlandsche rechtstaal in Vlaanderen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1933, p. 223-245 (inz. p. 239-243); H. Heymans, 'Losse beschouwingen omtrent de Commissie, bij het koninklijk besluit van 18 september 1923 opgericht', in *Rechtskundig Weekblad* 16 (1952-1953), kol. 865-876 (inz. kol. 872-873).

Heyden (Nijmegen), die de opdracht eveneens zouden aanvaarden. Wat de Belgische leden betreft, werd gedacht aan prof. E. van Dievoet, voorzitter van de Commissie tot vertaling van de wetboeken, prof. R. Verdeyen (Luik), raadsheer P. de Beus en F. Toussaint, leden en secretaris van de Commissie tot vertaling. Aan de Belgische afvaardiging zou prof. P. Bel-froid (Nijmegen, vroeger Luik) worden toegevoegd.

Reeds op 3 november 1936 werd door het Nederlandse ministerie van Onderwijs, Kun-sten en Wetenschappen een bedrag van 500 gulden toegezegd ter bestrijding van de reis- en verblijfkosten van de Nederlandse leden. Van Belgische zijde werd minder haast be-toond voor de subsidiëring van het project. Begin 1939 werd een bescheiden bedrag uitge-trokken ten laste van de begroting van het Ministerie van Justitie voor de reis- en verblijfs-kosten van de Belgische leden. Een tweede bedrag werd toegezegd einde 1939.

Een voorbereidende vergadering vond plaats te Leiden op 29 november 1938, waarop de samenstelling van de commissie definitief werd vastgelegd. Er werd overeengekomen in het voorjaar 1939 in Brussel te vergaderen. Aan elk van de Nederlandse leden werd een exemplaar van de vertaling van het Belgisch Burgerlijk Wetboek gestuurd (editie van P. de Beus en J. Simon). Prof. Meijers deelde op 8 mei 1939 mee dat de Nederlandse leden, bij wijze van proef, de artikelen 1-100 en 1101 tot 1314 hadden nagegaan. Op de vergadering te Brussel (26-27 mei) werd de vertaling van ongeveer 300 artikelen besproken. Het lag in de bedoeling daarbij te streven naar eenheid in de rechtstaal en de rechtsterminologie van Noord en Zuid, waar zulks mogelijk was ondanks het verschil in recht en instellingen.

Een tweede vergadering vond plaats in Den Haag op 16 en 17 februari 1940. De Neder-landse leden waren aanwezig, terwijl van Belgische zijde alleen E. van Dievoet en R. Ver-deyen de reis naar Den Haag hadden ondernomen. De aantekeningen van E.M. Meijers be-treffende de artikelen 100 tot 515 werden besproken. R. Verdeyen stipte op zijn exemplaar aan met welke suggesties de Belgische commissieleden akkoord gingen en welke werden 'voorbehouden'. Over de weergave in het Nederlands van de Franse termen 'adoption', 'émancipation' en 'interdiction' hadden de Belgische leden E. van Dievoet en R. Verdeyen schriftelijke nota's opgemaakt.

Op 8 februari 1941 zond Meijers zijn aantekeningen betreffende de artikelen 516 tot 800 aan E. van Dievoet. Meijers was toen reeds door de Duitse overheid geschorst aan de Uni-versiteit, maar verbleef nog in zijn huis aan de Rijnsburgerweg te Leiden. Een derde bij-eenkomst van de Commissie werd belegd in Nederland en niet in België, omdat Meijers geen visum voor een buitenlandse reis kon verkrijgen. De vergaderingen vonden plaats te Leiden van 6 tot 8 juni 1941. Van Nederlandse zijde waren onder meer E.M. Meijers en P.J. Idenburg aanwezig, van Belgische zijde E. van Dievoet en R. Verdeyen. De aantekeningen betreffende de artikelen 500 tot 715 werden besproken. De Belgische Commissie tot verta-ling van de wetboeken was einde juni 1941 klaar met het onderzoek van de aantekeningen van Meijers en de opmerkingen van de andere Nederlandse leden. In augustus 1941 zijn de laatste reeks aantekeningen van Meijers (B.W. artt. 800-1100) bij E. van Dievoet te Leuven aangekomen. De Belgische commissie begon dadelijk met het onderzoek ervan. Een

o = voorbehouden

x = akkoord

AANTEKENINGEN BETREFFENDE DE ARTT. 100-300 Belg. B.W.

Artt.		
100	aangevoerd worden tegen die er niet mochten bij opgeroepen zijn	- ingeroepen worden tegen X - die niet te die gelegenheid mochten zijn opgeroepen (art. 72 Ned. B.W.) of : die er niet bij opgeroepen mochten zijn X
101	rand	- kant X
104	Het bewijs van het voornemen blijkt uit	- Het voornemen wordt bewezen door X
105	blijkt het bewijs uit de omstandigheden	- wordt het bewijs afgeleid uit de omstandigheden X
106	niet heeft laten blijken	- niet heeft doen blijken X
108	ontvoegde o van vader vader en moeder	- meerderjarigverklaarde - ouders of <u>zijn</u> vader X
112	die ontzet is van vader van al of een deel uitspraak gedaan	- die onder curatele gesteld is - van alle of van een deel der X - daaromtrent beschikt X
114	er bijzonder mede belast o	- in het bijzonder belast met X
116	alle verzoek o	- ieder verzoek X alle verzoeken ^{verzoeken}
117	Als verzoek	- Wanneer X alle ^{alle} verzoeken ^{verzoeken}
118	groot-rechter o	- hoofdrechter
Hoofdstuk Uitwecselen III en af- deeling I		- Gevolgen X
Afdeeling I vermissing		- verdwijning X (2)
120, 121, vermissing 127 en 142		- verdwijning X (2) (vermissing is de vaststelling van het verdwijnen door een derde)
125	bekomen afankelijk overlijden	- verkregen X - die overlijden afhankelijk zijn X

120

2000

afdeling van de leden

vierde vergadering van de Nederlands-Belgische commissie kon eerst van 6 tot 9 november 1941 in Den Haag en Leiden plaatsvinden. Uit de bewaarde bescheiden blijkt niet wie van de Nederlandse leden buiten Meijers en Idenburg aanwezig was. Van Belgische zijde maakten E. van Dievoet en R. Verdeyen, zoals op de vorige vergaderingen in Nederland, de vaste afvaardiging uit. De aantekeningen van Meijers op de vertaling van de artikelen 715 tot 1100 werden besproken. Niemand gaf er zich rekenschap van dat dit de laatste bijeenkomst van de commissie zou zijn. Prof. Meijers was door de Duitse overheid uit zijn huis gezet. Hij had een tijdelijk onderkomen gevonden in een huis aan de Boerhaavelaan te Leiden. In augustus 1942 werd hij door de Duitsers aangehouden en naar Westerbork in Drenthe overgebracht. Na de terugkeer van Meijers in juni 1945 uit het concentratiekamp van Theresienstadt, was hij niet meer in de gelegenheid om de vertaling van het Belgisch Burgerlijk Wetboek verder te onderzoeken.

De Nederlandse leden hadden ongeveer 1300 artikelen van de vertaling bewerkt. Daarbij namen de aantekeningen van Meijers een belangrijke plaats in. Het Belgische lid R. Verdeyen tekende de voorstellen en besluiten op. Als taalkundige onderzocht hij het gebruik van een aantal termen en uitdrukkingen. De Belgische Commissie tot vertaling van de wetboeken besprak de voorstellen van de Nederlandse juristen en in het bijzonder de talrijke aantekeningen van Meijers op een aantal vergaderingen in de loop van 1940 en 1941. Ten gevolge van de oorlogsomstandigheden vielen ook deze werkzaamheden praktisch stil na 1941.

Met de aantekeningen en suggesties van Meijers werd later terdege rekening gehouden bij de voorbereiding van de Nederlandse tekst van het Belgisch Burgerlijk Wetboek door de Commissie, ingesteld door de Belgische regering in 1954. Het ontwerp van vertaling werd voorbereid door de Voorzitter, E. van Dievoet, die daarin de aantekeningen van Meijers verwerkte. Een groot aantal suggesties werd overgenomen en kan thans worden teruggevonden in de Belgische wet van 30 december 1961, waarbij de Nederlandse tekst van het Burgerlijk Wetboek is vastgesteld. Circa 2000 aantekeningen en suggesties van Meijers zijn bewaard gebleven in de papieren van R. Verdeyen en E. van Dievoet. Er komen vanzelfsprekend veel herhalingen in voor, in het bijzonder in verband met de gewone taal. Zo schrijft de Belgische wetgever in 1961 in overeenstemming met de suggesties van Meijers en andere Nederlandse leden: *alle* (in plaats van *al de*), *verkrijgen* (in plaats van *bekomen*), *op de kant* (in plaats van *op de rand*), *gevolgen* (in plaats van *uitwerkselen*), *beperkingen* (in plaats van *wijzigingen*), *schriftelijke conclusie* (in plaats van *geschreven conclusie*), *levensvatbaar* (in plaats van *leefbaar*), *echtscheiding op grond van bepaalde feiten* (in plaats van *echtscheiding wegens een bepaalde oorzaak*), *subsidiair* (in plaats van *in bijkomende orde*), *uitvoerder van uiterste wilsbeschikkingen* (in plaats van *testamentuitvoerder*), enz. Enkele voorstellen van Meijers, gegrond, zoals vele andere, op het Nederlands Burgerlijk Wetboek van 1838, werden niet overgenomen door de Belgische Commissie van 1954 en evenmin door de Belgische wetgever van 1961: *meerderjarigverklaring*, als weergave van de Franse term 'émancipation' (Belg. B.W. 476- titel e.a.: *ontvoogding*), *stuiting van het huwelijk*, als weergave van 'opposition au mariage' (Belg. B.W.

172- titel: verzet tegen het huwelijk), boedelscheiding, als weergave van ‘partage’ (Belg. B.W. 815 : verdeling), huwelijkse voorwaarden, als weergave van ‘contrat de mariage’ (Belg. B.W. 791: huwelijkscontract). Toen bleek dat de Belgische leden niets voelden voor curatele als weergave van ‘interdiction’, stelde Meijers onbekwaamverklaring voor, wat thans, sedert ongeveer veertig jaar, tot de Nederlandse rechtstaal in België behoort. Het voorstel van Meijers om erfbezit te gebruiken, als weergave van ‘saisine’, werd niet aanvaard, vermoedelijk omdat erfbezit in het algemeen Nederlands niet die betekenis heeft.³⁷

De commissie tot voorbereiding van Nederlandse wetteksten (1954)

Na de tweede wereldoorlog was de Belgische Staatscommissie tot vertaling van de wetboeken van oordeel dat de tijd voorbij was dat het Vlaamse volk en de Vlaamse juristen zich tevreden konden stellen met vertalingen uit de negentiende eeuw zonder kracht van wet. Het leek meer aangewezen Nederlandse teksten voor te bereiden, die door de wetgevers zouden worden goedgekeurd en dezelfde wetskracht zouden hebben als de Franse originelen.

De Commissie werd officieel opgeheven bij koninklijk besluit van 5 april 1954 en vervangen door de ‘Commissie belast met de voorbereiding van de Nederlandse tekst van de Grondwet, de wetboeken en de voornaamste wetten en besluiten’. Uit de considerans van het besluit van 5 april 1954 blijkt dat de wensen van de vroegere Commissie in vervulling gaan: geen vertaling meer, maar voorbereiding van een Nederlandse tekst, mogelijke herziening van de wetten van na 1898 om ze in overeenstemming te brengen met de nieuwe Nederlandse tekst van de oudere wetten, een behoorlijk toegerust secretariaat en de nodige documentatie.³⁸

De Commissie is samengesteld uit juristen, taalkundigen en ambtenaren. Verscheidene leden behoren tot het academisch personeel van de universiteiten. Onder de juristen zijn er traditioneel een of meer magistraten. De Commissie kan een beroep doen op deskundigen, die als tijdelijke leden aan haar werkzaamheden deelnemen. Aan de Commissie zijn drie secretarissen toegevoegd, die hebben doen blijken van hun kennis op het gebied van het recht en van de taalkunde.³⁹ Sedert de oprichting van de Commissie is steeds volgens dezelfde methode gewerkt. Door een lid of een secretaris wordt een ontwerp voorbereid dat aan alle leden wordt gezonden. Op de vergadering wordt het ontwerp artikelsgewijs besproken. Bij

³⁷ G. van Dievoet, ‘De herziening van de vertaling van het Belgisch Burgerlijk Wetboek door een Nederlands-Belgische commissie (1938-1941)’, in *Taalbeheersing in de praktijk* 34 (1995), p. 139-144; id., ‘E.M. Meijers en de herziening van de vertaling van het Belgisch Burgerlijk Wetboek door een Nederlands-Belgische commissie (1938-1941)’, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 65 (1997), p. 497-504.

³⁸ G. van Dievoet, ‘De Staatscommissie tot vertaling van de Belgische wetboeken’, in *Taalbeheersing in de praktijk* 34 (1995), p. 81-82.

³⁹ K.B. van 5 april 1954, Belg. Staatsblad 10 april 1954; G. van Dievoet, ‘De Commissie belast met de voorbereiding van de Nederlandse tekst van de Grondwet, de wetboeken en de voornaamste wetten en besluiten (1954-1981)’, in *Rechtskundig Weekblad* 44 (1980-1981), kol. 2361-2368.

de voorbereiding wordt rekening gehouden met de vroegere vertalingen en zoveel mogelijk met de traditionele interpretatie van de Franse tekst, alsmede met de terminologie van de Noord-Nederlandse wetten en besluiten. Wanneer de Commissie op een bijzondere moeilijkheid stuit, wordt een lid of een secretaris belast met het onderzoek ervan op taalkundig, juridisch of historisch gebied. In de memorie van toelichting bij het wetsontwerp tot vaststelling van de Nederlandse tekst worden de voornaamste nota's opgenomen. Door de bevoegde minister wordt het wetsontwerp bij het parlement ingediend.⁴⁰

De juiste betekenis van de Franse tekst leverde een aantal malen moeilijkheden op. Zulks was in het bijzonder het geval voor oudere wetsbepalingen of termen die waren overgenomen uit verordeningen van Lodewijk XIV, zoals de *Ordonnance criminelle* van 1670, de *Ordonnance du commerce* van 1673 of de *Ordonnance de la marine* van 1681. Rechtshistorisch onderzoek gaf hierbij dikwijls uitsluitsel.

In verscheidene gevallen hebben Franse termen meer dan één betekenis. Zo wordt in het Strafwetboek het bijwoord 'volontairement' nu eens gebruikt in de zin van 'intentionnellement', dan weer als synoniem van 'sciemment' en tenslotte in de betekenis van de Franse uitdrukkingen 'sans contrainte', 'de sa propre volonté'. In het Nederlands maakt men een duidelijk onderscheid tussen 'vrijwillig' en 'opzettelijk'.⁴¹ Bij het onderzoek van het Burgerlijk Wetboek bleek dat het Franse woord 'modification' enkele malen niet gebruikt is in de gewone moderne betekenis van 'wijziging' (changement), maar in de sterk verouderde betekenis van 'beperking' (restriction).⁴² Zo heeft het werk van de Commissie ook bijgedragen tot een beter begrip

Foto (ca. 1954) van E. van Dievoet (1886-1967), gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven, voorzitter van de Commissie belast met de voorbereiding van de Nederlandse tekst van de Belgische wetboeken en wetten (1954-1967). Collectie G. van Dievoet, Leuven.

⁴⁰ Verslag van de Commissie (in de memorie van toelichting) bij het Wetsontwerp tot invoering van de Nederlandse tekst van het Burgerlijk Wetboek (Gedrukte stukken, Kamer van Volksvertegenwoordigers, zitting 1959-1960, 507, nr. 1, p. 10-13); Verslag van de Commissie bij het Wetsontwerp tot invoering van de Nederlandse tekst van het Strafwetboek (Gedr. St., Kamer van Volksvertegenwoordigers, zitting 1962-1963, 636, nr. 1, p. 7-8).

⁴¹ Verslag van de Commissie bij het Wetsontwerp tot invoering van de Nederlandse tekst van het Strafwetboek, nota van J.L. Pauwels, J. Moors en G. van Dievoet (Gedr. St., Kamer, zitting 1962-1963, 636, nr. 1, p. 25-30).

⁴² Verslag van de Commissie bij het Wetsontwerp tot invoering van de Nederlandse tekst van het Burgerlijk Wetboek, nota van J. Moors (Gedr. St., Kamer, zitting 1959-1960, 507, nr. 1, p. 51-55).

van de oorspronkelijke Franse tekst van de *Code civil*. Ter gelegenheid van de invoering van de Nederlandse tekst van de wetboeken zijn enkele malen verbeteringen in de Franse tekst aangebracht op grond van het onderzoek van de Commissie.⁴³

Meer problemen rezen in verband met de weergave in het Nederlands van Franse termen dan met het onderzoek van de juiste betekenis van de Franse woorden. Voor de termen ‘prêteur’ en ‘emprunteur’ uit het Burgerlijk Wetboek schreef de Commissie van 1923 *lener* en *ontlener*. Het Nederlands Burgerlijk Wetboek gebruikt *uitlener* (‘prêteur’) en *lener* (‘emprunteur’). Uit een enquête bij een aantal Belgische banken, kredietinstellingen, verzekeringsmaatschappijen en notarissen bleek dat het gebruik van de benamingen voor de partijen bij een lening onvast was. De Commissie meende dat de eenheid van de Nederlandse rechtstaal belangrijker is dan een min of meer gevestigd gebruik in Vlaanderen en gaf de voorkeur aan de Noord-Nederlandse terminologie. De Belgische wetgever heeft de Commissie hierin gevolgd.⁴⁴ Bij de voorbereiding van de Nederlandse tekst van de titel van het Wetboek van Koophandel betreffende de handelsvennootschappen rees de vraag naar de weergave in het Nederlands van de Franse termen ‘administrateur’, ‘administration’ en ‘conseil d’administration’. In de andere Belgische wetten en in de praktijk werden deze termen meestal weergegeven door *beheerders* (‘administrateurs’), ‘beheer’ (‘administration’) en *raad van beheer* (‘conseil d’administration’). De ‘administrateurs’ beheren niet alleen de goederen van de vennootschap, zij besturen ook de vennootschap. In overeenstemming met de terminologie van het Nederlandse Wetboek van Koophandel en van het Nieuw Nederlands Burgerlijk Wetboek (*bestuurder*, *bestuur*) en van de richtlijnen van de E.E.G., hebben de Commissie en de Belgische wetgever gekozen voor *bestuurder*, *bestuur* en *raad van bestuur* in verband met de handelsvennootschappen (wet van 26 mei 1983).⁴⁵

Een aantal belangrijke ontwerpen van de Commissie is wet geworden: de Nederlandse tekst van de Grondwet (1967), van het Burgerlijk Wetboek (1961), van het Strafwetboek (1964), van het Wetboek van Strafvordering (1967) en van het Wetboek van Koophandel (1997). Bij de memorie van toelichting van de Regering is telkens het verslag van de Commissie gevoegd en in het parlementair stuk afgedrukt. Zo kan elke belangstellende kennis nemen van allerlei gegevens over vroegere vertalingen van de Grondwet en van de wetboeken en van meer dan vijftig nota’s over belangrijke vraagpunten, opgesteld door leden of secretarissen van de Commissie.

Minder opvallend was de goedkeuring door de wetgever van de Nederlandse tekst van de Jachtwet (1967), van het Boswetboek (1969), van het Veldwetboek (1969), van de Wet op de

⁴³ Zie o.a. Wet van 10 juli 1967: ‘1° tot verbetering van de verouderde termen in de Franse tekst van het Wetboek van Strafvordering en tot opheffing van een aantal daarin nodeloos geworden bepalingen en tot wijziging van de wet van 20 april 1874 op de voorlopige hechtenis; 2° tot invoering van de Nederlandse tekst van hetzelfde Wetboek en van de wet van 20 april 1874 op de voorlopige hechtenis’, *Belgisch Staatsblad* 6 september 1967; Wet van 8 april 1969 ‘houdende aanpassing van de Franse tekst en vaststelling van de Nederlandse tekst van het Boswetboek’, *Belgisch Staatsblad* 6 augustus 1970.

⁴⁴ Verslag van de Commissie bij het Wetsontwerp ... Burgerlijk Wetboek, nota van E. van Dievoet (Gedr. St., Kamer, zitting 1959-1960, 507, nr. 1, p. 64-66).

⁴⁵ Verslag van de Commissie bij het Wetsontwerp tot vaststelling van de Nederlandse tekst van het Wetboek van Koophandel, boek I, titel IX, nota van G. van Dievoet (Gedr. St., Kamer, zitting 1981-1982, 314, nr. 1, p. 5).

wisselbrief en het orderbriefje (1964) en van de Wet op het notarisambt (1980). Andere teksten, voorbereid in samenwerking met de toen nog actieve ‘Centrale Commissie voor de Nederlandse rechtstaal en bestuurstaal in België’ zijn eveneens wet geworden, onder andere de Nederlandse tekst van het Kieswetboek en de kieswetten (1970), van de Gemeentewet en de Provinciewet (1975) en van de Wet op het Rekenhof (1978). De Commissie heeft ook haar medewerking verleend aan de voorbereiding van de Nederlandse versie van verscheidene wetsontwerpen, onder andere in verband met de verlengde minderjarigheid, met de jaarrekening en met de verzekeringen.⁴⁶ In het besluit tot oprichting van de Commissie is bepaald dat de secretarissen lijsten zouden bijhouden van de aanvaarde rechtstermen. Prof. J. Moors heeft, als secretaris, deze taak op zich genomen sedert de oprichting van de Commissie. Het resultaat ervan heeft hij verwerkt in een tweetalig juridisch woordenboek, waarvan reeds vijf uitgaven zijn verschenen. Zo wordt de terminologie van de Commissie verspreid bij juristen, ambtenaren en vertalers.⁴⁷

In het kort samenvattend kan men zeggen dat van de voornaamste wetboeken en wetten van voor 1898 thans een rechtsgeldige Nederlandse tekst in het Staatsblad verschenen is, in het parlement of in de Raad van State in behandeling is of binnen afzienbare tijd door de bevoegde minister bij het parlement kan worden ingediend.

De Nederlandse tekst van nieuwe wetten en besluiten

De Centrale Commissie voor de Nederlandse rechtstaal en bestuurstaal (bij het departement van Binnenlandse zaken) heeft niet alleen de Nederlandse tekst van bovengenoemde wetboeken en wetten voorbereid of medevorbereid, maar heeft ook een tweetalige *Lijst van benamingen van ambtenaren en personen bij de openbare besturen in dienst of bekend laten verschijnen*, die ruim verspreid is. Die Commissie heeft tevens een herziening voorbereid van de Nederlandse versie van een handleiding voor de wetgevingstechniek.⁴⁸

Er dient ook op gewezen dat het *Sociaalrechtelijk Woordenboek*, uitgegeven door het secretariaat-generaal van de Benelux Economische Unie, in niet geringe mate heeft bijgedragen tot de eenmaking van de sociaalrechtelijke terminologie in het Nederlandse taalgebied. In België zijn alle diensten en instellingen die onder de overheid ressorteren, verplicht de terminologie die in dat woordenboek is vastgelegd, te gebruiken voor alle teksten welke in die diensten en instellingen worden voorbereid. Deze verplichting is opgelegd door de Cultuurraad voor de Nederlandse cultuurgemeenschap bij decreet van 25 september

⁴⁶ Wet van 29 juni 1973 (verlengde minderjarigheid), Belg. Staatsblad 3 juli 1973; wet van 17 juli 1975 (boekhouding en jaarrekening van de ondernemingen), Belg. Staatsblad 4 september 1975; wet van 25 juni 1992 (landverzekeringsovereenkomst), Belg. Staatsblad 20 augustus 1992.

⁴⁷ J. Moors, *Dictionnaire juridique français-néerlandais* (5e uitgave, Brugge-Brussel 1999); id., *Nederlands-Frans juridisch woordenboek* (5e uitgave, Brugge-Brussel 1999).

⁴⁸ *Lijst van benamingen van ambtenaren en personen bij de openbare besturen in dienst of bekend* (Brussel 1961).

1975.⁴⁹ De eenheid van terminologie in het Nederlandse taalgebied wordt ook bevorderd door samenwerking tussen Nederlandse en Belgische (of Vlaamse) departementen bij de voorbereiding van de Nederlandse tekst of vertaling van internationale verdragen en bij de toepassing van richtlijnen van de Europese Economische Gemeenschap.

Sedert enkele jaren worden Belgische ontwerpen van wetten en besluiten meer dan vroeger opgesteld in het Nederlands en daarna vertaald in het Frans. Voor het grootste aantal geschiedt het nog steeds andersom. Of de Franse en de Nederlandse teksten behoorlijk worden geredigeerd en of ze onderling overeenstemmen, hangt in de eerste plaats af van de dienst wetgeving en de vertaaldienst van de onderscheiden departementen. Nadien kunnen ze nog worden bijgeschaafd door de Raad van State en door het parlement. De Raad van State, de Kamer van Volksvertegenwoordigers en de Senaat kunnen daartoe een beroep doen op hun medewerkers, voor zover hun de nodige tijd wordt gelaten om de teksten te onderzoeken op het stuk van taal en terminologie.

Tenslotte moet nog worden vermeld dat de rechtsgeldige tekst van decreten en ordonnances van het Vlaamse gewest, evenals van verordeningen en besluiten van Vlaamse provincies en gemeenten alleen in het Nederlands worden bekendgemaakt. Het oordeel over taal en terminologie wordt in een aantal gevallen overgelaten aan de redacteurs en aan de regionale of lokale overheid. De Franse vertaling van decreten, in het *Staatsblad* afgedrukt, heeft geen wetskracht.

⁴⁹ Sociaalrechtelijk woordenboek. Verklaring en eenmaking van termen voorkomende in het sociaal recht van het Nederlandse taalgebied (3e uitgave, Brussel 1977).

RECHTSBESCHERMING TEGEN DE OVERHEID EN HET EIGEN KARAKTER VAN HET FISCAAL PROCESRECHT¹

Inleiding

De Franse overheersing van Nederland is in 1813 beëindigd. Vanaf dat moment dient de Nederlandse regering zich bezig te gaan houden met een eigen belastingstelsel. Veel animo is daarvoor in eerste instantie niet. Pas op 13 december 1819 deelt de regering aan de Tweede Kamer mee dat zij voornemens is het belastingstelsel te wijzigen. Een tweetal redenen kan daarvoor worden genoemd. Enerzijds de gevoelde onvrede met het bestaande belastingstelsel en anderzijds de noodzaak de opbrengst van de belastingen te verhogen. Het resultaat is de Stelselwet waarin een indeling in directe en indirecte belastingen wordt gemaakt.²

De gedachtevorming ten aanzien van de materiële belastingen is daarmee in gang gezet. Geheel los hiervan is met name in de literatuur de discussie op gang gekomen over de vraag of een burger rechtsbescherming tegen overheidshandelen moet krijgen. Gezien de wijze waarop de gedachtevorming met betrekking tot die rechtsbescherming aan het einde van de 19de eeuw zich heeft ontwikkeld, is het dan ook gerechtvaardigd om de vraag te stellen of het daardoor niet logisch is geweest dat door de beoefenaren van het fiscale procesrecht daaraan een geheel eigen karakter is toegekend. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, ga ik eerst na wat de redenen zijn geweest om in algemene zin rechtsbescherming tegen het handelen van de administratie mogelijk te maken. Vervolgens ga ik na welke argumenten er waren voor het aan Gedeputeerde Staten toekennen van rechtsmacht in fiscale geschillen. Uit de discussie welke met name in de literatuur voorafgaand aan de instelling van de raad van beroep voor de vermogensbelasting is gevoerd, worden verdere argumenten gedestilleerd voor het beantwoorden van de eerder gestelde vraag. Ten slotte ga ik in op de bij de instelling van de verschillende raden van beroep behorende parlementaire geschiedenis. Het geheel wordt met een slotbeschouwing afgesloten.

Rechtsbescherming tegen overheidshandelen

Een verklaring voor de regeling van de rechtsbescherming tegen de administratie is in de parlementaire geschiedenis niet of nauwelijks te vinden. Dit is de reden waarom ik mij in

¹ Schriftelijke weergave van de voordracht welke is gehouden tijdens het symposium 'Geschiedenis van het fiscaal procesrecht' op 28 november 2000 in het Belastingmuseum te Rotterdam.

² Wet van 12 juli 1821, Stb. No. 9; in werking getreden op 1 januari 1823.

het navolgende hoofdzakelijk baseer op de toenmalige literatuur, waarin een verklaring wordt gegeven voor het openstellen van rechtsbescherming tegen de administratie.

Die verklaring is gebaseerd op de erkenning dat de administratie jegens haar burgers de bevoegdheid tot handelen heeft. Die bevoegdheid wordt geacht niet onbeperkt te zijn.³ Met name door de constitutie zijn grenzen aan de handelingsvrijheid van de administratie gesteld. Die grenzen moeten dan ook controleerbaar zijn.⁴ Algemeen aanvaard is verder dat die controle tevens een schorsing of vernietiging van het bestreden besluit of de handeling moet kunnen inhouden. Vanwege de mogelijkheid dat de controle uitmondt in een schorsing of vernietiging van het bestreden besluit of handeling dient deze dan ook plaats te vinden door een instantie welke nauw met de administratie is verbonden.

Verder worden nog twee gronden voor een beroepsmogelijkheid bij een nauw met de administratie verbonden instantie genoemd. De Bosch Kemper is van mening dat de grond daarvoor moet worden gezocht in het geheel eigen karakter van de administratieve wetten.⁵ Hij is mijns inziens degene die als eerste opmerkt dat de Nederlandse wetten in karakter van elkaar verschillen. Een verschil dat tevens de grondslag vormt voor een verschil in uitvoering. De Bosch Kempers gedachtevorming is nog niet zover dat hij een verklaring voor die verschillen geeft. Als zulk een verklaring geeft Zillesen vijftien jaren later dat in de administratieve wetten een publiek recht door en ten behoeve van de gemeenschap wordt toegekend.⁶ Aangezien de gemeenschap het middelpunt is, mogen de administratieve wetten niet ten nadele daarvan strekken.

De inzet van het geschil wordt eveneens als grond genoemd. Bij de administratieve beslissingen is sprake van een geschil over de vraag of de administratieve macht terecht van haar bevoegdheid gebruik heeft gemaakt. Hierbij dienen de volgende vragen te worden beantwoord:

- Is de bestreden handeling noodzakelijk?
- Is de bestreden handeling in de geest van de wet?
- Is door de bestreden administratieve beslissing niet iemand in strijd met de wet bezwaard?

De omschrijving van een administratief geschil verschilt daardoor dan ook van dat in het burgerlijk recht. Daar is sprake van een geschil tussen twee personen, die zich voor hun gelijk in gelijke mate op de wet beroepen. Bij een administratief geschil ontbreekt met name die gelijkheid.

³ J.T. Buijs, *De Grondwet*, deel II (Arnhem 1884), p. 332.

⁴ P.T. Teding van Berkhout jr., *De rechtsmacht van Gedeputeerde Staten*, diss.(Leiden/Amsterdam 1871), p. 2. J. de Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt en staatsbestuur* (Amsterdam 1865), p. 27. H. Zillesen, *Over administratieve rechtspraak*, diss. (Leiden 1880), p. 1.

⁵ De Bosch Kemper, *Handleiding Nederlandsche staatsregt*, p. 28.

⁶ Zillesen, *Over administratieve rechtspraak*, p. 5.

De rechtsmacht van Gedeputeerde Staten

Aangezien de vaststelling van het te betalen belastingbedrag⁷ behoort tot het handelen van de administratie, is het duidelijk dat bij de aanvaarding van het uitgangspunt dat aan de burgers daartegen rechtsbescherming moet worden geboden, dit tevens eventuele geschillen ten aanzien van de vaststelling van een te betalen belastingbedrag behoort te omvatten.

Voor het antwoord op de vraag waarom de rechtsmacht in fiscale geschillen aan Gedeputeerde Staten is toegekend, is een aantal verklaringen genoemd. De eerste verklaring is te vinden in de wijze waarop in die tijd wordt gedacht over de vaststelling van het te betalen belastingbedrag. Aangenomen is namelijk dat het vaststellen van het te betalen belastingbedrag in een samenwerking tussen de administratie en de burger plaatsvindt. Deze samenwerking is gebaseerd op de leer – welke in het belastingrecht lang is gehandhaafd – dat de administratie en het volk niet als twee aparte elementen zijn te beschouwen.⁸ Er is sprake van de algemene samenleving onder één algemeen bestuur welke als een soort vereniging met leden wordt gezien.⁹ Behalve de administratie als lid kent die vereniging de burgers als leden. Vanwege dat lidmaatschap bestaat er voor de burgers de verplichting om een bijdrage tot het algemeen welzijn van die vereniging te leveren. De omvang van de bijdrage wordt uitgedrukt in het te betalen belastingbedrag, waarbij voor de bepaling van de omvang de eerder genoemde samenwerking van belang is.

De beslechting van fiscale geschillen dient dan, met een verwijzing naar die vereniging, niet te worden opgedragen aan een onafhankelijke derde. De oordelende instantie dient als het ware eveneens lid te zijn. Door te kiezen voor de Gedeputeerde Staten is verzekerd dat de oordelende instantie nauw met de administratie is verbonden. Zij wordt zelfs vaak als een verlengstuk daarvan beschouwd.

Als tweede argument wordt genoemd dat door het uitschrijven van de te betalen belastingbedragen niet een civielrechtelijke betrekking tussen de administratie en de belasting-schuldige ontstaat. Aangezien het door de administratie op dat moment uitgeoefende recht er een is dat buiten de civiele rechtssfeer ligt, kunnen de vaststelling en oplegging van de belastingaanslag ook niet bij de civiele rechter worden gevorderd. Dit laat onverlet dat geschillen die eventueel ontstaan ten aanzien van de invordering van het belastingbedrag, wel bij de civiele rechter worden gevoerd.¹⁰

Eveneens buiten de civiele rechtssfeer vallen geschillen welke ontstaan over het verkrijgen van rechten, de omvang en eventueel het verlies van rechten, die een onderdaan toe-

7 Het vaststellen en opleggen van een belastingaanslag.

8 P.J.A. Adriani, J. van Hoorn, *Het belastingrecht, zijn grondslagen en ontwikkeling*, II, tweede geheel herziene druk (Amsterdam 1954), p. 339.

9 J.T. Buijs, *De Grondwet*, p. 326.

10 W.A.C. de Jonge, *Administratie of justitie. Staatsrechtelijke proeve* ('s Gravenhage 1865), p. 28.

komen vanwege zijn betrekkingen tot de Staat. Dit geldt eveneens voor de verplichtingen die op de onderdaan, als staatsburger, rusten.¹¹

Op de oordelende bevoegdheid van Gedeputeerde Staten inzake fiscale geschillen wordt reeds vroeg het etiket administratieve rechtspraak geplakt. Bij de behandeling van de wijzigingsvoorstellen van de Grondwet in 1848 is namelijk al sprake van administratieve rechtspraak. Zillesen merkt op dat het begrip weliswaar is gebruikt, maar dat moet worden betwijfeld of de toenmalige leden van de Tweede Kamer zich er rekenschap van hebben gegeven wat met deze term wordt bedoeld.¹² Ook door Van Loon¹³ en door de redactie van het tijdschrift *De Fiscus*¹⁴ wordt de oordelende bevoegdheid van Gedeputeerde Staten inzake de directe belastinggeschillen als administratieve rechtspraak aangeduid.

Pas op het moment¹⁵ dat in de literatuur discussies worden gevoerd ten aanzien van de rechtsmacht van Gedeputeerde Staten, is het waarschijnlijk dat het gebruik van de term administratieve rechtspraak beter tot zijn recht komt. Het laat echter onverlet dat ook op dat moment een helder beeld nog ontbreekt en dat, hetgeen uit de gebruikte formuleringen blijkt, een ieder nog zoekende is naar duidelijkheid.

De rechtsmacht van de raden van beroep

Meer duidelijkheid in het begrip administratieve rechtspraak ontstaat als gevolg van de instelling van de raden van beroep voor de vermogensbelasting in 1892. Voordat die raden van beroep bij de wet van 27 september 1892¹⁶ op de Vermogensbelasting worden ingesteld, is namelijk jarenlang gediscussieerd over de vraag of geschillen met betrekking tot de directe belastingen tot de competentie van de gewone rechter dan wel tot die van een orgaan van de administratie behoren. Langzaam krijgt de idee de overhand dat aan de belastingplichtige een beroepsmogelijkheid bij een van de administratie onafhankelijke instantie moet worden geboden.¹⁷ Volgens Schreuder-Vlasblom wordt daarbij de nadruk gelegd op de onafhankelijkheid en niet op de deskundigheid.¹⁸

De volgende vraag die dan moet worden beantwoord is welke instantie dit moet zijn, de civiele rechter of een aparte rechter. Voor de beantwoording van deze vraag maak ik een

¹¹ De Jonge, *Administratie of justitie*, p. 22-23.

¹² Zillesen, *Over administratieve rechtspraak*, p. 48.

¹³ E. van Loon, *De procesvorm der administratieve rechtspraak van Gedeputeerde Staten* ('s Gravenhage 1875), p. 96.

¹⁴ Daar waar zij bij de start van het tijdschrift aangeeft wat zij onder het kopje 'Administratieve rechtspraak' gaat publiceren, Eerste jaargang, 5 januari 1889, no. 1, p. 4.

¹⁵ Vanaf ongeveer 1875.

¹⁶ Stb. no. 223.

¹⁷ Van der Poel, 'De vrijheid der belasting-administratie tegenover wet en rechter', in: *Themis*, 1927, p. 329.

¹⁸ M. Schreuder-Vlasblom, *De macht der kritiek. De gedachtenvorming over aard en zin van rechterlijke beoordeling van bestuursoptreden sedert omstreeks 1815*, diss. (Zwolle 1987), p. 81.

tweedeling. Enerzijds ga ik na welke argumenten in de literatuur naar voren zijn gebracht en anderzijds het door de wetgever op dit gebied ingenomen standpunt.

De in de literatuur gegeven argumenten

Rochussen is van mening dat de claim voor een afzonderlijke rechtspraak zijn oorsprong vindt in 'een zeer bijzonder, eigenaardig en zelfstandig karakter van de belastinggeschillen'.¹⁹ Daarmee wordt eigenlijk voortgebouwd op de reeds in 1865 door De Bosch Kemper geformuleerde aanwezigheid van karaktersverschillen tussen de in Nederland aanwezige wetten, waardoor tevens een verschil in de uitvoering bestaat.²⁰

Het eigen karakter van de belastinggeschillen baseert Rochussen op de volgende vier gronden:

1. De verhouding tussen de administratie en de burger;
2. Het onderwerp van het geschil;
3. De wijze waarop het te betalen belastingbedrag wordt vastgesteld;
4. De handhaving van de vordering.

In het navolgende wordt aan elk van deze gronden aandacht besteed.

De verhouding tussen de administratie en de burger

Ten aanzien van administratieve geschillen is eerder opgemerkt dat voorafgaand aan het eindoordeel de oordelende instantie een drietal vragen beantwoordt, te weten die naar de noodzakelijkheid van de handeling, die of de handeling in de geest van de wet is en die of door de administratieve beslissing niet een derde in strijd met de wet is bezwaard. Deze vragen spelen bij een belastinggeschil echter geen rol. De in een belastinggeschil tegenover elkaar staande partijen beschikken over vastomlijnde rechten. De administratie beschikt over een uit het publiekrecht voortvloeiend vorderingsrecht. De belastingplichtige heeft daartegenover eveneens een uit het publieke recht voortvloeiend recht, te weten dat op een nauwkeurige wetstoepassing. Daarnaast beschikt hij tevens over het uit een civielrechtelijk principe voortvloeiende recht dat elke plicht tot betalen tevens het recht insluit om de juistheid van het gevorderde bedrag te controleren. Ook al wordt dit recht van de belastingplichtige erkend, dit houdt niet in dat de administratie als belastingheffer met een hebzuchtige crediteur kan worden gelijkgesteld.²¹ Daarmee wordt mijns inziens dan beoogd de civiele rechter als oordelende instantie in fiscale geschillen buiten te sluiten.

¹⁹ J.J. Rochussen, *Rechtspraak in geschillen tusschen Belastingsschuldigen en Administratie bij de heffing van 's Rijks directe belastingen*, diss. (Leiden/Den Haag 1895), p. 112.

²⁰ De Bosch Kemper, *Handleiding Nederlandsche staatsrecht*, p. 27.

²¹ J.H.R. Sinninghe Damsté, 'De rechtspraak in zaken van belastingen', in: *Nederlandsch administratief recht* (Feestuitgave prof. Openheim; Haarlem 1919), p. 398.

De verhouding tussen de partijen geeft nog een eigenaardigheid te zien. De administratieve vordering van de betaling van het verschuldigde belastingbedrag gebeurt krachtens de aan de administratie opgedragen taak. Vanwege die taak moet de administratie aan de belastingheffing steeds zijn ruimere taak – het geven van algemeen geldende richtlijnen – verbinden. De consequentie daarvan is dat de fiscale administratie en de belastingplichtige niet op voet van gelijkheid handelen.²²

Bovendien is er eigenlijk niet sprake van de uitoefening van de taak, maar van het gebruik maken van een middel dat strekt tot vervulling van die taak. Waarbij om dit middel inderdaad te kunnen effectueren de administratie is uitgerust met speciale bevoegdheden om tot invordering van het verschuldigde belastingbedrag te komen.

Met andere woorden de belastingplichtige levert niet alleen een bijdrage aan de administratie om deze in staat te stellen haar taak uit te oefenen, maar vanwege het betalen van die belasting behartigt de burger zijn eigen belang. De belastingopbrengst wordt besteed voor de staatsgemeenschap waarvan de burger lid is. De belastingbetalende burger heeft vervolgens de mogelijkheid direct dan wel indirect enige invloed en controle uit te oefenen op de wijze van besteding.

Het onderwerp van geschil

Rochussen gaat ervan uit dat het onderwerp van geschil in drie delen moet worden opgesplitst.²³ Er is altijd sprake van een geschil over een bepaald bedrag aan geld.²⁴ Zijns inziens is er niet gemakkelijk een ander publiekrechtelijk geschil te vinden dat eveneens kan worden teruggebracht tot een strijd over een bepaalde geldsom.

Verder is de betaling van het belastingbedrag met veel waarborgen omringd. De noodzaak hiervoor is gelegen in het feit dat de gehele gemeenschap is gebaat bij de belastingbetaling.²⁵ Wordt nu getracht onder de betaling uit te komen, dan is een snelle en goede rechtspraak vereist. De andere kant van dit aspect is dat de belastingplichtige een recht heeft op een goede en onafhankelijke rechtspraak. Dit recht hoeft de belastingplichtige niet door de wet te worden verzekerd. Hiermee komt een verschil naar voren met het recht dat een belanghebbende heeft om zich tegen onrechtmatig handelen van de administratie te verzetten of de naleving door de administratie van haar verplichtingen af te dwingen. Daarvoor is wel een wettelijke verzekering nodig.²⁶

Het derde deel van het aspect 'het onderwerp van het geschil' spruit voort uit het feit dat telkens na de vaststelling van de kohieren geschillen over het te betalen bedrag kunnen

²² B.J. de Leeuw, 'Berechting van geschillen in fiscaal recht', in: *Themis* 1926, p. 268.

²³ Rochussen, *Rechtspraak directe belastingen*, p. 115.

²⁴ Eveneens: De Leeuw in *Themis* 1926, p. 273.

²⁵ Dit was althans eind 19de eeuw nog de geldende opvatting.

²⁶ De Leeuw in *Themis* 1926, p. 273.

ontstaan. Het wordt nu niet doelmatig geacht de beslissing in belastinggeschillen op te dragen aan een oordelende instantie welke eveneens een oordeel moet geven in andere publiekrechtelijke geschillen. Zulk een oordelende instantie zou dan telkens op gezette tijden worden overstroomd met zaken die vanwege hun aard en geldelijk belang als spoedzaken moeten worden behandeld.

De wijze waarop het te betalen belastingbedrag wordt vastgesteld

De vaststelling van het te betalen belastingbedrag geschiedt op basis van enerzijds een juiste kennis van een aantal feiten waarvan de beoordeling een zekere technische kennis vereist. Anderzijds is deze vaststelling in veel gevallen afhankelijk van civielrechtelijke vragen. Echter vanwege het publiekrechtelijke karakter van de belastingen kan de berechting van de geschillen inzake de directe belastingen niet aan de civiele rechter worden opgedragen.²⁷

Het publiekrechtelijke karakter van de belastingen wordt na verloop van enige decennia nader ingevuld.²⁸ De belastingwetten hebben een dwingend karakter, inhoudende dat op het moment dat aan de wettelijke voorwaarden wordt voldaan, de daarvoor verschuldigde belasting moet worden geheven. De belastingschuld wordt geboren uit de wet. Sinninghe Damsté acht daarmee zelfs onverenigbaar dat bij het opleggen van een verplichting tot betalen van belastingen deze verplichting wordt aangegaan door middel van een rechtsverhouding, waarbij zich iemand tot zulk een betaling bij overeenkomst heeft verbonden.²⁹

De betekenis van de belastingaanslag is slechts dat de fiscus door middel van die aanslag het bestaan en het bedrag van de belastingschuld vaststelt. Met andere woorden de belastingaanslag doet de belastingschuld niet ontstaan, deze is reeds aanwezig en wordt geformaliseerd in de belastingaanslag. De aanslag formaliseert of consolideert de belastingschuld. Sinninghe Damsté spreekt van een consoliderende werking van de belastingaanslag.³⁰ Door middel van de belastingaanslag wordt vastgesteld hoeveel belasting volgens de wet is verschuldigd. Staat de aanslag vast, dan wordt vooralsnog ervan uit gegaan dat deze een zuiwere uitdrukking van de bedoeling van de wet is. 'Vooralsnog' omdat eventueel sprake kan zijn van het instellen van beroep of een ambtshalve vermindering.

De handhaving van de vordering

Aan het aspect van de handhaving van de vordering zijn twee onderdelen te onderscheiden. Aan de belastingadministratie is ten tijde van de beoordelingsbevoegdheid van Gede-

27 Rochussen, *Rechtspraak directe belastingen*, p. 117.

28 F.C. van Geer, 'De rechtsvordering in belastingzaken', *De Bedrijfs-econoom*, 30 september 1927, no. 2, p. 36, rechter kolom.

29 J.H.R. Sinninghe Damsté, *Inleiding tot het Nederlandsch Belastingrecht*, tweede druk (Zwolle 1940), p. 100.

30 Sinninghe Damsté, *Inleiding Nederlandsch Belastingrecht*, p. 104.

puteerde Staten de mogelijkheid gelaten om steeds opnieuw hetzelfde geschil te laten ontstaan door telkenjare een op een bepaalde manier opgelegde aanslag te herhalen. Indien een belastinggeschil wordt beslecht door een rechter, is de gedachte dat de belastingadministratie niet zo gemakkelijk meer, na een rechterlijke uitspraak, steeds opnieuw hetzelfde geschil zal laten ontstaan, tenzij de belastingadministratie meent over nieuwe gezichtspunten te beschikken dan wel gewijzigde omstandigheden zich hebben voorgedaan welke mogelijkwijs een verandering in de jurisprudentie ten gevolge zullen hebben.³¹

Het tweede onderdeel heeft betrekking op de voor de vaststelling van het te betalen belastingbedrag benodigde samenwerking tussen de burger en de administratie. Als de burger nu op oneerlijke wijze onder deze samenwerking tracht uit te komen, ontstaat voor de administratie het recht tot strafvervolgning. Dit recht tot strafvervolgning strekt meer tot herstel van het benadeelde belang van de fiscus dan tot handhaving van de rechtsorde.³² Volgens Rochussen wordt met de strafvervolgning behalve een straf een vergoeding van kosten, schade en interessen beoogd.³³ Met andere woorden: zowel een straf- als een civielrechtelijk karakter is aanwezig, waarbij de nadruk ligt op het civiele karakter. Rochussen pleit er dan ook voor dat de zuiver commune delicten in fiscale zaken worden opgedragen aan de strafrechter. De gemengde delicten dienen vanwege hun basis in het publiekrecht, ondanks het civiele karakter toch te worden opgedragen aan één aparte rechter, niet zijnde de civiele rechter.

Op grond van de hier genoemde overwegingen zijn omstreeks de eeuwwisseling in de literatuur twee conclusies getrokken. Allereerst wordt aan de belastingplichtige het recht gegeven in een belastinggeschil een beroep op een van de administratie onafhankelijke instantie te doen. De tweede conclusie is dat deze instantie een ander rechtsprekend college dan de civiele of strafrechter dient te zijn.

De door de wetgever gegeven argumenten

De regering geeft voor de instelling van de raden van beroep voor de vermogensbelasting een summiere toelichting. De Memorie van Toelichting verklaart dat de instelling verband houdt met de kwaliteit van de rechtspraak van Gedeputeerde Staten op dit terrein.³⁴ Tot op dat moment, 1890, is de kwaliteit van deze door Gedeputeerde Staten verrichte rechtspraak goed geweest. Echter vanwege de andere taken welke aan Gedeputeerde Staten zijn en worden opgedragen, moet worden gevreesd dat de kwaliteit achteruit zal gaan. Verder verklaart minister Pierson dat het 'overigens geen betoog [behoeft], dat de voorgedragen

³¹ Van der Poel, 'De vrijheid der belasting-administratie', p. 337.

³² De Leeuw in Themis 1926, p. 259.

³³ Rochussen, *Rechtspraak directe belastingen*, p. 119.

³⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 1891-1892, 125 (3), p. 12 rechter kolom.

regeling niets prejudicieert omtrent de voorstellen van de Staatscommissie tot regeling van de administratieve rechtspraak'. Hiermee wordt gerefereerd aan de discussie over de vraag of al dan niet één administratieve rechter moet worden ingesteld.

Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel komen twee onderwerpen nogal uitgebreid aan de orde. Allereerst in de algemene behandeling de vraag of de wet wel eerst dient te worden behandeld en ingevoerd en of niet de Kieswet voorrang verdient. Bij de artikelsgewijze behandeling wordt vervolgens ingegaan op het tweede belangrijke onderwerp, te weten de rechtsmacht van de raden van beroep voor de vermogensbelasting.

Rechtsmacht

Uit de artikelsgewijze behandeling van het wetsvoorstel inzake een vermogensbelasting blijkt dat de in te stellen raden van beroep voor de vermogensbelasting niet als een rechterlijke instantie worden beschouwd.³⁵ Het zijn administratieve organen tot regeling van de belastingaanslag en zij geven beslissingen op administratieve geschilpunten. De raden van beroep voor de vermogensbelasting worden dan ook bevoegd geacht ten aanzien van kwesties van objectieve belastingplicht.³⁶ De belastingplichtige kan in beroep komen op de grond dat de aanslag verkeerd is vastgesteld. Met andere woorden uitsluitend kwesties van feitelijke aard, bij voorbeeld de grootte van het vermogen, het bedrijfsinkomen, de uitdelingen etc. kunnen in het beroep aan de orde worden gesteld.

Vragen met betrekking tot de subjectieve belastingplicht worden geacht juridisch van aard te zijn.³⁷ Vanwege dit juridische karakter is in deze de arrondissementsrechtbank bevoegd. Deze bevoegdheid van de arrondissementsrechtbank is aanwezig vanaf het moment dat de raad van beroep voor de vermogensbelasting is ingesteld. De consequentie van deze splitsing van de beoordelingsbevoegdheid is dat een belastingplichtige ten aanzien van een aanslag twee beroepszaken heeft of kan hebben lopen.

Opmerking verdient nog dat de toegang tot beide oordelende instanties verschillend is. Tot de rechtbank kan een ieder zich altijd wenden, maar voor toegang tot de raad van beroep voor de vermogensbelasting moet de belastingplichtige zich met zijn bezwaren eerst tot de administratie hebben gewend.³⁸

³⁵ Handelingen der Staten Generaal II, 1891-1892, p. 1289 e.v. Anders: Sinninghe Damsté in *Themis* 1911, p. 200: Vanwege het feit dat van de raden van beroep een beslissing wordt verlangd, welke in overeenstemming is met het recht, is zijns inziens sprake van een rechterlijke instantie.

³⁶ B. Schendstok, *Raden van beroep voor de directe belastingen* (Zwolle 1932), p. 40. Adriani, Van Hoorn, *Het belastingrecht*, p. 340. Sinninghe Damsté in *Themis* 1911, p. 202.

³⁷ Sinninghe Damsté in *Nederlandsch Administratief Recht*, p. 413-414.

³⁸ J. van der Poel, 'Aspecten van onze fiscale rechtspraak', in: *Jubileumbundel van de Vereniging van Belastingconsulenten, 1936 - 14 maart - 1961* (Deventer 1961), p. 47 noemt de raad van beroep voor de vermogensbelasting de eerste administratieve rechter van Nederland.

Raad van beroep voor de bedrijfsbelasting

In 1893 wordt aan de reeds bestaande raden van beroep voor de vermogensbelasting tevens toegekend de beoordelingsbevoegdheid inzake de bedrijfsbelasting.³⁹ In de Memorie van Antwoord wordt als motief gegeven dat van de reeds bestaande kennis bij de raden van beroep voor de vermogensbelasting kan worden geprofiteerd in zaken betreffende de bedrijfsbelasting.⁴⁰ Daarnaast is het voor de belastingplichtige duidelijker indien slechts één instantie aanwezig is.

Doordat qua rechtsmacht wordt aangesloten bij de bestaande raden van beroep voor de vermogensbelasting, is er in de parlementaire stukken geen discussie gevoerd over de inhoud van het begrip administratieve rechtspraak.

Raad van beroep voor de personele belasting

De Memorie van Toelichting op het wetsontwerp tot regeling van de personele belasting geeft als reden voor het instellen van een nieuwe raad van beroep de vrees voor overbelasting van de reeds bestaande raden van beroep voor de vermogens- en bedrijfsbelasting.⁴¹ In het Voorlopige Verslag worden hierover opmerkingen gemaakt.⁴² Er zijn voorstanders van de optie de beoordelingsbevoegdheid inzake de personele belasting te geven aan Gedeputeerde Staten, welke reeds lang ervaring hebben opgedaan bij de beoordeling van belastinggeschillen. Daarnaast wordt voorgesteld ook deze belastinggeschillen onder te brengen bij de raden van beroep voor de vermogens- en bedrijfsbelasting. De minister van Financiën houdt voet bij stuk en voert nogmaals de werkverzwaren als argument aan.⁴³ Nu wordt echter meer uitleg gegeven, namelijk dat in de Wet op de Personele belasting van 1870 geen beroepsmogelijkheid aanwezig is voor de eerste vier grondslagen van de belasting. In het wetsontwerp wordt namelijk geen beperkingen voor het instellen van beroep gemaakt, zodat ook reclames mogelijk worden tegen de eerste vier grondslagen. Dit heeft als gevolg dat de mogelijkheid reclames te maken wordt vergroot, waardoor de eerder vermelde werkverzwaren optreedt.

Bij de bepaling van de rechtsmacht van de raden van beroep voor de personele belasting wordt zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij de bedrijfsbelasting 1893.⁴⁴ In de bedrijfsbelasting 1893 is nauw aansluiting gezocht bij de vermogensbelasting 1892, zodat de rechtsmacht van de verschillende raden van beroep gelijk is.

39 Wet van 2 oktober 1893, Stb. No. 149, tot heffing eener belasting op bedrijfs- en andere inkomsten.

40 1892-1893, 71 (6), p. 87, linker kolom.

41 1894-1895, 180 (3), p. 52, rechter kolom.

42 1894-1895, 180 (9), p. 141, linker kolom.

43 Zoals blijkt uit de MvA 1895-1896, 51 (1), p. 26.

44 MvT 1894-1895, 180 (3), p. 52, rechter kolom.

Raad van beroep voor de directe belastingen

Voordat in 1914 de Wet, houdende instelling van de raden van beroep voor de directe belastingen en vaststelling van algemene bepalingen betreffende het beroep op die colleges, in het *Staatsblad* wordt gepubliceerd, is een drietal wetsontwerpen ingediend.⁴⁵ Daarin komt de interpretatie van het begrip administratieve rechtspraak nadrukkelijk aan de orde.

Wetsontwerp van minister De Meester

Minister De Meester dient in 1906 het eerste wetsontwerp in dat betrekking heeft op de raden van beroep voor de directe belastingen. Met dit wetsontwerp wordt een eerste poging ondernomen de reeds bestaande raden van beroep te laten samensmelten. Het samensmelten formaliseert de in de praktijk voorkomende situatie dat de leden van de raden van beroep voor de vermogens- en bedrijfsbelasting tevens lid zijn van de raden van beroep voor de personele belasting.⁴⁶ Het wetsontwerp gaat echter niet in op de vanuit de praktijk kenbaar gemaakte wens één centrale instantie boven de raden van beroep te plaatsen. De centrale instantie dient te waken voor een gelijkvormige wetstoepassing. In de praktijk is namelijk gebleken dat de raden van beroep onderling over dezelfde kwesties van mening kunnen verschillen.⁴⁷

Minister De Meester doet geen voorstel voor één centrale instantie die het optreden van dergelijke meningsverschillen verhindert. Hij wil in deze kwestie geen voorstel doen voordat een beslissing is genomen over de ontwerpen tot regeling van de administratieve rechtspraak in het algemeen.

Wetsontwerp van minister Kolkman

Minister Kolkman, de opvolger van De Meester, trekt het wetsontwerp van de laatste in. Hij komt zelf in 1911 met een nieuw wetsontwerp. Dit wetsontwerp bestaat, evenals het ontwerp De Meester, uit twee onderdelen. Het eerste deel ziet op de regeling van een inkomstenbelasting en het tweede deel op de instelling van de raden van beroep voor de directe belastingen.

De motivering voor de instelling van de raden van beroep voor de directe belastingen in de Memorie van Toelichting is summier.⁴⁸ Minister Kolkman geeft allereerst een motivering voor de instelling van colleges ad hoc, die een oordeel geven in belastinggeschillen.

45 Nr. 564.

46 Sinninghe Damsté in *Nederlandsch Administratief Recht*, p. 401 spreekt van een consolidatie van de bestaande toestand.

47 Sinninghe Damsté in *Themis* 1911, p. 202.

48 *Handelingen der Staten-Generaal*, 1911-1912, Bijlagen 144 (3), p. 21.

Colleges ad hoc acht hij beter dan de oordelende bevoegdheid van Gedeputeerde Staten. Voor dit standpunt wordt als argument aangevoerd het toegenomen aantal belastinggeschillen. Deze toename heeft verschillende oorzaken. De eerste is gelegen in de natuurlijke aanwas van de bevolking. Vervolgens hierin dat in de Wet op de instelling van de raden van beroep voor de personele belasting de mogelijkheid tot het indienen van reclames wordt uitgebreid tot alle in de personele belasting aanwezige grondslagen. De derde oorzaak moet worden gezocht in de aanwezigheid van verschillende belastingobjecten. In de patentbelasting bestaat het belastingobject namelijk uit waarneembare feiten, bij voorbeeld het aantal werklieden, het aantal werktuigen van een bepaalde soort of de classificatie van de bedrijven op grond van een onderlinge vergelijking. De belastingplichtige kan alleen een oordeel geven over de toegepaste classificatie als hij de aanslag van beroepsgenoten kent. Dit is echter meestal niet het geval. Bij een vermogensbelasting of een inkomstenbelasting is het belastingobject voor de fiscus onzichtbaar. Toch moet dit onzichtbare object kwantitatief worden vastgesteld voordat een aanslag kan worden opgelegd. Vanwege het verschil in object zijn de geschillen over de feiten talrijker geworden. Ten slotte is het aantal reclames sterk toegenomen doordat de belastingplichtigen veel meer dan vroeger belangstelling hebben voor de uitlegging van de wet en zich niet meer neerleggen bij de door de minister in resoluties gegeven opvatting.

Nadat Minister Kolkman aldus heeft verklaard waarom hij voorstander is van de instelling van colleges ad hoc, gaat hij in op de vraag waarom hij een raad van beroep voor alle directe belastingen wil instellen. Hij vreest dat, indien voor elke specifieke belastingwet een aparte raad van beroep wordt ingesteld, het moeilijk is steeds opnieuw personen te vinden die geschikt en bereid zijn plaats te nemen in een dergelijk college. Het bij de raden van beroep voor de vermogens- en bedrijfsbelasting en bij de raden van beroep voor de personele belasting gemaakte onderscheid in rechtsmacht wordt door Minister Kolkman oneigenlijk genoemd.⁴⁹ Zoals eerder opgemerkt oordelen de raden van beroep voor de vermogens- en bedrijfsbelasting uitsluitend over de objectieve belastingplicht. Bij de raden van beroep voor de personele belasting is het onderscheid tussen objectieve en subjectieve belastingplicht minder scherp.⁵⁰ Daardoor is de splitsing in de rechtsmacht moeilijk te maken.

Als voorbeeld kan de volgende situatie worden geschetst. Het bezwaar van de belastingplichtige is gebaseerd op de grond dat de administratie, de gestelde feiten aanvaardend, ontkent dat daardoor een aftrek tot berekening van het belastbaar bedrag wordt gerechtvaardigd. Hierbij kan worden gedacht aan de passiefposten van een vermogen, aan de lasten, renten, bedrijfskosten die volgens de Wet op de Bedrijfsbelasting 1893 in mindering komen. Een antwoord op dergelijke bezwaren kan de raad van beroep voor de vermogens- en bedrijfsbelasting alleen geven door tevens de rechtsvraag te beantwoorden. Die laatste behoort echter tot de rechtsmacht van de arrondissementsrechtbanken.

⁴⁹ MvT Handelingen der Staten Generaal 1911-1912, Bijlagen 144 (3), p. 21 rechter kolom.

⁵⁰ Schendstok, *Raden van beroep*, p. 41.

Naast dit argument voert Minister Kolkman nog aan dat indien het onderscheid rechts-geldig is en de vragen met betrekking tot de subjectieve belastingplicht door de burgerlijke rechter moeten worden beoordeeld de belastingplichtige daardoor wordt benadeeld. De belastingplichtige is gebaat bij een goedkope, eenvoudige en snelle rechtsbedeling.⁵¹ Hieraan wordt tegemoet gekomen door een niet lijdelijke rechter, die actief leiding geeft aan het onderzoek en niet aan strikte regels met betrekking tot de bewijsvoering is gebonden.⁵² De burgerlijke rechter voldoet daaraan in het geheel niet.

Volstrekt duidelijk is de Memorie van Toelichting ten aanzien van de taak die aan de raden van beroep voor de directe belastingen wordt opgedragen⁵³ De raden van beroep voor de directe belastingen beslissen in alle geschillen betreffende de aanslag in de belastingen. Het begrip geschil wordt door het wetsontwerp dan ook niet op enige wijze beperkt. Wel dient naar voren te komen dat de aanslag onjuist is.

Om zich een oordeel te kunnen vormen over de gegrondheid van de aanslag moet de raad van beroep voor de directe belastingen trachten de materiële waarheid te vinden. Naar de mening van Minister Kolkman behoort de raad van beroep, in het algemeen, bij het vinden van de materiële waarheid niet door wettelijke regelen te zijn gebonden. Het staat de raad van beroep vrij om naar aanleiding van de aan hem voorgelegde stukken die vragen te stellen welke relevant worden geacht. Hij kan aan één van de partijen het verzoek richten een bepaald punt door middel van bewijsmiddelen te verduidelijken. De waardering van de aangebrachte bewijsmiddelen, op verzoek van de raad van beroep of op eigen initiatief van de partijen, staat ter vrije beoordeling van de raad van beroep.

De vrijheid van waardering van de bewijsmiddelen kent twee beperkingen. Indien de belastingplichtige de verklaring tot bevestiging van zijn aangifte heeft afgelegd, kan de raad van beroep niet anders dan deze accepteren. De raad van beroep is wel vrij om te beslissen of hij de belastingplichtige de mogelijkheid geeft de verklaring tot bevestiging af te leggen. De tweede beperking bestaat uit, voor bepaalde gevallen, een wettelijk vermoeden. Het wettelijk vermoeden wordt gezien als een noodzakelijk dwangmiddel dat is bestemd om preventief te werken. Van een wettelijk vermoeden is bij voorbeeld sprake ingeval de belastingplichtige de gevorderde aangifte niet heeft gedaan of in gebreke is gebleven met het ter inzage verstrekken van de gevraagde gegevens. In dit geval wordt de opgelegde aanslag voor waar gehouden tenzij het tegendeel blijkt. De belastingplichtige moet dan aantonen of en in hoeverre de aanslag onjuist is terwijl de belastinginspecteur kan stilzitten.

Ten slotte wordt in de Memorie van Toelichting het standpunt ingenomen dat een belastingplichtige, voordat hij toegang heeft tot de raad van beroep voor de directe belastingen, zijn bezwaren kenbaar moet maken bij de belastinginspecteur.⁵⁴

51 Dit wordt in de MvT Handelingen der Staten Generaal, 1911-1912, 144 (3), p. 21, rechter kolom, de enige gewichtige reden genoemd die pleit voor de instelling van colleges ad hoc.

52 Schreuder-Vlasblom, *Macht der kritiek*, p. 214.

53 Handelingen der Staten Generaal 1911-1912, Bijlagen 144 (3), p. 22.

54 Handelingen der Staten Generaal 1911-1912, Bijlagen 144 (3), p. 22, linker kolom.

In dit wetsontwerp wordt wel een antwoord gegeven op de vraag of het wenselijk is dat één centrale instantie wordt ingesteld boven de raden van beroep voor de directe belastingen. Als centrale instantie wordt de Hoge Raad genoemd.

Wetsontwerp van de ministers Bertling en Ort

Als het ministerie Cort van der Linden optreedt (1913), treden nieuwe ministers van Justitie en Financiën aan. De ministers Bertling en Ort handhaven grotendeels het ontwerp Kolkman. Zij brengen een wijziging aan in de organisatie van de raden van beroep, waardoor deze overeenstemt met die van de bestaande wetgeving. Een andere wijziging die in de regeling van het beroep wordt aangebracht, bestaat uit de loskoppeling van de raden van beroep van de arrondissementsrechtbanken. De ministers Bertling en Ort stellen zich op het standpunt dat de oude regeling goed voldoet, zodat een koppeling aan de rechterlijke macht niet nodig is.

Na een weinig belangwekkende discussie in de Tweede Kamer wordt het wetsontwerp aangenomen en naar de Eerste Kamer gestuurd. In de Eerste Kamer wordt het wetsontwerp zonder beraadslaging aangenomen.

Slotbeschouwing

Dat een burger rechtsbescherming tegen overheidshandelen moet genieten, is een gedachte die aarzelend is ontstaan. De aarzeling is gebaseerd op de idee dat hoewel controle op het handelen van de administratie mogelijk moet zijn, de administratie daardoor niet te zeer in haar handelingsvrijheid moet worden belemmerd. Hiermee is de aanvankelijke keuze voor een oordelende instantie welke nauw met de administratie is verbonden verklaard. Aangezien de vaststelling van het te betalen belastingbedrag als een typische administratieve handeling wordt gezien, is daarmee ook duidelijk dat die nauw met de administratie verbonden instantie voor geschillen ten aanzien daarvan bevoegd is. Nu Gedeputeerde Staten in die tijd als een verlengstuk van de (centrale) administratie wordt gezien, wekt de gemaakte keuze geen verbazing.

Reeds bij de Grondwetsherziening van 1848 wordt op de oordelende bevoegdheid van Gedeputeerde Staten het etiket administratieve rechtspraak geplakt. In 1880 merkt Zillesen daarover op dat moet worden betwijfeld of de toenmalige leden van de Tweede Kamer zich er rekenschap van hebben gegeven wat met deze term wordt bedoeld. Bekeken vanuit het gezichtspunt van Zillesen is de gemaakte opmerking verklaarbaar. Hij schrijft zijn dissertatie over de administratieve rechtspraak (1880) in een tijd waarin de discussie over de interpretatie van dit begrip in volle gang is. Daarmee is echter niet gezegd dat sprake is van een terechte opmerking. Dat wat de leden van de Tweede Kamer in 1848 hebben willen

aangeven met het begrip, is dat Gedeputeerde Staten een oordelende bevoegdheid (rechtspraak) hadden ten aanzien van geschillen welke zijn ontstaan door handelen van de administratie. In latere jaren is vervolgens geoordeeld dat voor rechtspraak een van de administratie onafhankelijk oordelende instantie is vereist.

Als aan het einde van de 19de eeuw deze invulling van het begrip rechtspraak algemeen wordt aanvaard, doet zich de vraag voor welke instantie daarvoor geschikt is. Op dat moment komt naar voren dat de administratie voor de uitvoering van haar taak sterk afhankelijk is van de belastingopbrengsten. Voor de regering is dan ook duidelijk dat de op dit terrein eventueel te voeren procedures snel moeten worden afgehandeld. Aangezien Gedeputeerde Staten niet alleen een taak als oordelende instantie hebben, wordt gevreesd dat de kwaliteit en de snelheid achteruit zullen gaan. Dit is de grond voor de instelling van de raden van beroep voor de vermogensbelasting. Om langdurige discussies in de Tweede Kamer te voorkomen, verklaart minister Pierson bovendien dat de instelling van de raden van beroep niets prejudicieert ten aanzien van de voorstellen van de Staatscommissie tot regeling van de administratieve rechtspraak. Daarmee maakt hij duidelijk dat die discussie door de leden van de Tweede Kamer nog ten volle kan worden gevoerd. Om dit standpunt kracht bij te zetten wordt mijns inziens overgegaan tot de splitsing van de rechtsmacht in één voor de objectieve en één voor de subjectieve belastingplicht.

Door deze gang van zaken, hoewel gebaseerd op de praktische overweging dat de administratie niet te lang kan wachten op de jaarlijkse belastingopbrengsten, ontstaat de eerste vorm van administratieve rechtspraak. In de latere discussies welke met betrekking tot de regeling van de administratieve rechtspraak is gevoerd, is de belastingrechtspraak lange tijd buiten beeld gebleven. De oorzaak daarvoor moet mijns inziens worden gezocht in die gesplitste rechtsmacht. Die oneigenlijke splitsing heeft de leden van de Tweede Kamer en met hen de rechtsgeleerden op het verkeerde been gezet dat de beoordeling van fiscale geschillen niet kwalificeert als administratieve rechtspraak. Het bij de instelling van de raad van beroep voor de directe belastingen afschaffen van dit onderscheid, doet geen stof opwaaien. Het is dan ook logisch dat de beoefenaren van het fiscale procesrecht hieraan een geheel eigen karakter hebben toegekend.

TWEE EEUWEN KANTONRECHTSPRAAK (1811-2002), IN HET BIJZONDER IN FRIESLAND¹

1 Inleiding

De hier te beschrijven twee eeuwen kantonrechtspraak beginnen met de invoering van de Franse rechterlijke organisatie op 1 maart 1811 en lopen tot 1 januari 2002. Toen werden de kantongerechten bestuurlijk geïntegreerd in de rechtbanken. De kantonrechter, als rechterlijk functionaris, blijft evenwel bestaan. Dit artikel laat zien hoe de kantonrechtspraak in Nederland in de loop van twee eeuwen is geëvolueerd.² Daarbij ligt de nadruk op de ontwikkeling van het ambt en de persoon van kantonrechter: van vertrouwde vriend en onpartijdige raadgever tot een gespecialiseerd rechter. Aandacht wordt ook besteed aan de ontwikkeling van het openbaar ministerie bij de kantongerechten. Een ander aspect is de centralisatie van de rechtspraak: van 220 vredegerichten in 1811 tot 59 kantongerechten in 2001.

Landelijke ontwikkelingen staan centraal. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de effecten die deze ontwikkelingen in Friesland hebben gehad. Daar waar bij een wet een jaartal is aangegeven is dat niet het jaar van de totstandkoming van de wet, maar het jaar waarin die wet werd ingevoerd.

2 De rechterlijke organisatie voor 1811³

De rechterlijke organisatie ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1581-1795), de Bataafse Republiek (1795-1806) en het Koninkrijk Holland (1806-1810) kenmerkte zich door een grote verscheidenheid. Alleen het gewest Friesland kende een centralisatie van de rechtspraak in civiele en criminele zaken. De plaatselijke nederrechters waren bevoegd in zaken van gering belang. Ernstige misdrijven en civielrechtelijke zaken

1 De nadruk op Friesland is een gevolg van het feit dat dit artikel een sterk uitgebreide versie is van een artikel dat werd gepubliceerd in het themanummer 'Kantongerechten in Fryslân' van het tijdschrift *Fryslân, nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur*, jaargang 8, nr. 1, april 2002, p. 3-8.

2 Zie over deze periode ook J.H.A. Lokin en C.J.H. Jansen, 'Burgerlijk procesrecht en Rechterlijke organisatie: De kantonrechter en de alleenrechtspraak in eerste instantie', in *Tussen droom en daad. De Nederlandse Juristenvereniging 1870-1995* (Zwolle 1995), p. 113-131 en O. Moorman van Kappen, *Bijdrage tot de discussie over een vertrouwd vriend. Actuele vragen rond de kantonrechter in historisch perspectief* (= *Trema*" exclusief 1, Den Haag 1978).

3 J.Ph. de Monte ver Loren, J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, 7e druk (Deventer 2000).

M.W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811* (diss. Nijmegen, Nijmegen 1990).

van enige importantie werden berecht door het Hof van Friesland (1498-1811).⁴ Van de uitspraken van de nederrechters was hoger beroep op het Hof van Friesland mogelijk. In strafzaken deden de nederrechters voorbereidend onderzoek ten behoeve van het Hof. Tussen het Hof en de nederrechters bestond een zekere gezagsrelatie.⁵ Het Hof van Friesland legde veel nadruk op de juridische kwaliteit van de rechtspraak.⁶ Dat had een positieve invloed op het aantal juristen onder de nederrechters en hun griffiers.

Na de oprichting van de Bataafse Republiek in 1795 werd, toen in 1796 de keuze was gemaakt voor de gecentraliseerde eenheidsstaat, aandacht besteed aan de organisatie van de rechtspraak in het nieuwe staatsverband. De rechterlijke functionarissen en instellingen werden 'voorlopig' gehandhaafd. Recht werd voortaan gesproken 'in naam van het Bataafsche Volk'.⁷ De oprichting van het Nationaal Gerechtshof⁸ in 1801 heeft zeker het beoogde nationale karakter van de rechtspraak willen bevorderen. De daartoe aan het Hof ter beschikking gestelde middelen waren daartoe evenwel ontoereikend.⁹ In het door Frankrijk beïnvloede denken over die nieuwe rechterlijke organisatie werd ook aandacht gegeven aan de instelling van een rechter die dicht bij het volk stond en gemakkelijk toegankelijk was. Daarbij diende het verzoenen van partijen voorop te staan. Zo schreef de Staatsregeling van 1798 de instelling van een vrederechter voor en regelde zij uitvoerig de procedure.¹⁰ Maar van een in de praktijk werkende nieuwe rechterlijke organisatie is het niet gekomen.

Die situatie duurde tot de invoering van de Franse rechterlijke organisatie in 1811 doordat, zoals gezegd, pogingen tijdens de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland ondernomen om de organisatie van de rechtspraak drastisch te hervormen in de praktijk geen succes hadden. Het bleven 'papieren tijgers'.¹¹ De inlijving van het Koninkrijk Holland in het Franse keizerrijk in 1810 schiep nieuwe mogelijkheden.

4 A.P. van Nienes, B. de Vries, S. van der Woude, *Fryslân 500, 1498-1998, vijf eeuwen provinciaal bestuur* (Leeuwarden 1998), p. 62. A.H. Huussen jr, *Veroordeeld in Friesland, criminaliteitsbestrijding in de eeuw der verlichting* (Leeuwarden 1994). O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland, P. Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland 1499-1811* (Hilversum-Leeuwarden 1999).

5 S. Faber, 'Het Hof en de nedergerechten. De achttiende-eeuwse criminele rechtspleging in Friesland van een andere kant bekeken', in *500 jaar Hof van Friesland* (Hilversum-Leeuwarden 2000), p. 60-73.

6 J. de Bosch Kemper, *Wetboek van Strafvordering naar deszelfs beginselen ontwikkeld ...*, dl. I (Amsterdam 1838), p. CXII. Opvallend is het compliment van de schrijver aan het Hof van Friesland. Het had in vergelijking tot andere hoven 'buiten twijfel den besten stijl van procederen' en gebruikte de pijnbank 'met veel omzichtigheid'.

7 Proclamatie van de Constituerende Vergadering representerende het Bataafsche Volk van 22 januari 1796; O. Moorman van Kappen, 'De positie van de rechterlijke macht vóór en na de staatsgreep van 22 januari 1798', in *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798* (Nijmegen 2001), p. 153-167 en speciaal p. 164-165.

8 E.C.G. Bauwens, *Het Nationaal Gerechtshof* (diss. Leiden, Amsterdam 1997).

9 Bauwens, a.w., p. 61-62.

10 Art. 264 Acte van Staatsregeling van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798: 'In elke Gemeente is of zijn één of meer Vrederegters. Derzelver getal is evenredig aan de bevolking.' Vgl. Van Boven, a.w., p. 127-130; P.J. Verschoof, 'Lotgevallen van de kantonrechter', in *Trema, tijdschrift voor de rechterlijke macht* 16 (1993), p. 407-415.

11 Van Boven, a.w.

3 De Franse organisatie van de rechtspraak (1811-1813)¹²

Bestuur en rechtspraak van het in 1810 bij Frankrijk ingelijfde Koninkrijk Holland werden geheel op Franse leest geschoeid.¹³ In de door Frankrijk in 1795 geannexeerde gebieden¹⁴ van de Republiek waren de Franse wetgeving en de Franse rechterlijke organisatie, met inbegrip van de vrederechter, al eerder ingevoerd.¹⁵

Het keizerrijk was verdeeld in departementen. Eén daarvan was Friesland. Een departement was verdeeld in arrondissementen. Die waren op hun beurt verdeeld in kantons. Een kanton bestond uit één of meer gemeenten.

De organisatie van de rechtspraak sloot aan bij die van het bestuur. In Parijs was het Cour de cassation gevestigd. In Den Haag bevond zich een Cour impériale (Keizerlijk gerechtshof) voor de voormalige Hollandse departementen.¹⁶ In de hoofdplaats van ieder departement kwam tenminste eenmaal per kwartaal een Cour d'assises bijeen.¹⁷ Dat hof berechtte met een jury de crimes. Crimes waren de misdaden waarop lijf- en onterende straffen waren gesteld. In die hoofdplaats zetelde ook de rechtbank van koophandel¹⁸, waar ook branchegenoten in zitting hadden. In Leeuwarden was zo'n rechtbank van 1812-1819¹⁹. Toen werden de werkzaamheden overgenomen door de rechtbank van eerste aanleg aldaar.²⁰ In 1838 werden de rechtbanken van koophandel opgeheven. Hun taken werden verdeeld tussen de kantongerechten en de rechtbanken. In de hoofdplaatsen van de arrondissementen en in een aantal andere plaatsen²¹ was een Tribunal de première instance dat rechtsprak in civiele zaken, en in strafzaken als Tribunal correctionnel oordeelde over délits. Dat waren misdrijven (wanbedrijven) waarop gevangenisstraf van ten hoogste vijfjaar en geldboete stond. In het rechtsgebied van het Keizerlijk gerechtshof te Den Haag waren 28 rechtbanken van eerste aanleg.

12 Van Boven, a.w., p. 227-266.

13 Keizerlijk decreet nr. 6444 van 6 jan. 1811 tot het in werking stellen van de Franse wetgeving in de departementen van Holland (*Bulletin des lois / Bulletin der wetten* nr. 342). In art. 1 wordt de Franse wetgeving op 1 maart 1811 ingevoerd. In art. 2 wordt bepaald dat het wetboek van strafvordering en de wetten betreffende de administratie der justitie eerst in werking zullen treden op de dag van de installatie van het keizerlijk gerechtshof in Den Haag. Die datum – 1 maart 1811 – werd bepaald bij het Keizerlijk decreet van 3 februari 1811. Een afschrift bevindt zich in het Nationaal Archief, Archief Hooggerechtshof 1811-1813, stuk 1.

14 Staats-Vlaanderen, Maastricht en Venlo.

15 P.J.H. Ubachs, 'De vrederechter in het Departement van de Nedermaas, 1796-1801', in A.M.J.A. Berkvens en A.Fl. Gehlen (red.), *Van verminkingsstraf tot vrederechter. Opstellen ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2000)* (Maastricht 2000), p. 221-247.

16 Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en het grootste deel van Staats-Limburg vielen in het ressort van het Keizerlijk gerechtshof te Brussel.

17 Dat hof moet worden gezien als een uitloper van het cour impériale. In het departement waar het cour impériale gevestigd was werd het bemand door leden van dat hof. Elders zat een lid van het keizerlijk gerechtshof het cour d'assises voor en kwamen de overige leden uit de rechtbank ter plaatse.

18 M.W. van Boven, 'De rechtbanken van koophandel (1811-1838). Iets over de geschiedenis, organisatie en archieven', in *Nederlands Archiefblad* 97 (1997), p. 5-28.

19 R.S. Wegener Sleswijk en L. Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999. Naamlijst leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers* (Hilversum-Leeuwarden 1999), p. 16-18.

20 Die opheffing was te danken aan het gebrek aan belangstelling bij de zakenlieden voor de functie van onbezoldigd lekenrechter in het college.

21 Bijvoorbeeld Leiden en Alkmaar.

In ieder kanton zetelde de juge de paix (vrederechter). Hij is de directe voorloper van de latere kantonrechter. Iedere gemeente kende haar Tribunal de simple police, dat de contraventions (overtredingen), vaak van bestuurlijke aard, berechtte. Het strafmaximum was hier vijf dagen hechtenis of 15 Franse francs geldboete. In de hoofdplaats van het kanton sprak de juge de paix recht. In de andere gemeenten konden zowel de juge de paix als de maire (burgemeester) rechtspreken. Wel was het de bevoegdheid van de burgemeester beperkt; de juge de paix deed de moeilijkste zaken. In ieder kanton waren plaatsvervangers van de juge de paix.

4 De vrederechter (1811-1838). Van vertrouwensman tot rechter²²

Het departement Friesland kende in 1811 drie arrondissementen, verdeeld in 19 kantons. Er waren derhalve negentien juges de paix in Friesland.²³ Tegenwoordig zijn er zes kantonrechters.

Het Franse instituut van de juge de paix is van Nederlandse oorsprong. In 1737 had de Franse filosoof Voltaire (1694-1778) kennis gemaakt met het Leidse college van vredemakers. Hij had daarover gepubliceerd.²⁴ Die publicatie beïnvloedde de ontwerpers van de nieuwe Franse rechterlijke organisatie, die na de Franse revolutie werd ingevoerd.²⁵ Het idee van de juge de paix, die allereerst het conflict wil oplossen, spoort geheel met de Franse verlichtingsfilosofie. De juge de paix is burger onder de burgers. Hij is van die burgers de vertrouwde vriend en onpartijdige raadgever. De juge de paix is het morele geweten van het kanton, aan wie de burgers hun problemen voorleggen. Hij was bedoeld als bemiddelaar en verzoener, niet als een op afstand oordelende rechter.

Een belangrijke taak van de juge de paix was het tot elkaar brengen van partijen: de conciliatie. De burger mocht pas zijn eis bij de rechtbank indienen, nadat hij de tegenpartij had opgeroepen voor de juge de paix om een schikking te beproeven. De juge de paix kon ook onverplicht proberen partijen die voor hem wilden procederen tot rede te brengen. De verplichting om een schikking te beproeven bestond niet voor de partijen die voor de vrederechter wilden procederen.

In de praktijk ontwikkelde niet de verzoening maar de rechtspraak zich tot zijn hoofdtaak. De grondbeginselen van de rechtsprekende bevoegdheid van de juge de paix liggen ook nu nog ten grondslag aan die van de kantonrechter. De Franse wetgever wilde de rechtzoekende in eenvoudige zaken van beperkt financieel belang de lange en omslachtige

²² C.M.G ten Raa, *De oorsprong van de kantonrechter* (diss. Rotterdam, Deventer 1970). H.J.M. van Dapperen, *De vrederechter in Nederland, 1811-1838* (diss. Rotterdam, 1991). Voor de gang van zaken in strafzaken is een belangrijke bron van informatie C.S. Bourguignon, *Manuel d'instruction criminelle*, 2 dln. (Paris 1810; Nederlandse vertaling: Amsterdam 1811-1812).

²³ In Friesland waren er in de Franse tijd naast 19 juges de paix 93 maires. In 1815 werd dat aantal weer, zoals voor 1795, teruggebracht tot 11 steden en 30 grietenijen. De Soeverein Vorst had bij soeverein besluit van 9 maart 1815 de grietenijen opnieuw voorlopig ingesteld. Het reglement voor de bestuurlijke organisatie van het platteland van 17 december 1815 maakte die instelling definitief.

²⁴ *Fragment d'une lettre sur un usage très utile établi en Hollande*, 1739, gepubliceerd in Ten Raa, a.w., p. 251-252.

²⁵ Ten Raa, a.w., p. 249-257.

reis naar de hoofdplaats van het arrondissement, waar de rechtbank gevestigd was, besparen. Hij wilde dat de rechtzoekende zelf zijn zaak kon aanbrengen en bepleiten. Bijstand van een 'pleitverzorger'²⁶ was niet verplicht.

De juge de paix, die meestal alléén rechtsprak, was in civiele zaken bevoegd ten aanzien van persoonlijke vorderingen roerend goed betreffende tot een maximum van 100 Franse francs (Eur. 21,52). Een persoonlijke vordering heeft tot onderwerp de vervulling van een persoonlijke verbintenis uit overeenkomst of uit de wet.

Daarnaast was hij bevoegd ten aanzien van bepaalde soorten zaken zonder dat de vordering aan een bepaald maximum was gebonden. Het ging hier veelal om geschillen waar de kennis van plaatselijke rechtsgewoonten en gebruiken belangrijk kon zijn. Dat waren persoonlijke vorderingen, ongeacht de hoogte van het bedrag inzake eisen tot vergoeding van schade aan het land en de gewassen door mens en dier, geschillen over perceelsgrenzen en andere bezitsacties, vorderingen jegens de huurder tot herstel van gehuurde huizen of boerderijen, pachtconflicten, arbeidsovereenkomsten en vorderingen tot genoegdoening voor mondelinge beledigingen. De juge de paix sprak in zaken van burgerlijk recht, recht naar redelijkheid en billijkheid en was daarbij niet aan de wet gebonden.²⁷ Hoger beroep was alleen mogelijk bij een veroordeling boven 50 Franse francs.

Dat systeem waarbij de eerste instantie verdeeld is over juge de paix / kantonrechter en rechtbank en waarbij met betrekking tot de persoonlijke vorderingen de hoogte van het belang de bevoegdheid bepaalt is, ondanks de kritiek daarop, tot op de huidige dag blijven bestaan. Wel is dat bedrag in de loop der jaren regelmatig opgetrokken. Was aanvankelijk dat plafond 100 Franse francs, thans bedraagt dat 5000 Euro.

Op strafrechtelijk gebied ging het vooral om een snelle rechterlijke reactie op kleine plaatselijke verstoringen van de rechtsorde. Hier was een laag strafmaximum.

Daarnaast had de juge de paix een groot aantal taken die het karakter van vertrouwenspersoon en vertegenwoordiger van de overheid onderstreepten, de zogenaamde volontaire jurisdictie.²⁸ Hij was aanwezig bij verzegeling van boedels van overledenen, beëdigde openbare ambtenaren en was aanwezig bij het in zijn huis vatten van een schuldenaar. Een belangrijke functie was het voorzitten van de familieraad. Een familieraad²⁹ had het toe-

²⁶ Pleitverzorger of pleitbezorger staat voor procureur (Art. I, art. 16 van de wet van 28 april 1835, Stb. 10). De procureur was staatsambtenaar, zoals de notaris en de deurwaarder. Hij werd bezoldigd door zijn opdrachtgever. Het verrichtte alle formele handelingen en tekende alle stukken die bij de rechter werden ingediend. De advocaat was de jurist die de stukken juridisch vorm gaf en voor de rechter pleitte. Aanvankelijk waren deze functies gescheiden. De hoge kosten van deze dubbele rechtsbijstand waren reden tot verandering. In 1879 werd het verbod aan advocaten om ook procureur te zijn opgeheven. Advocaten zijn nu eigenlijk altijd tevens procureur. De advocaat is bevoegd in het hele Rijk op te treden, de procureur is alleen bevoegd in het arrondissement waar hij kantoor houdt.

²⁷ Dat gold niet voor de strafrechtspraak en ten aanzien van de extra-judiciële bevoegdheden. Juist bij die laatste, waar het niet zozeer om de beslissing als wel om de juiste toepassing van de wettelijke voorschriften gaat, was de vrederechter sterk aan de wet gebonden (Van Dapperen, a.w., p. 108).

²⁸ Volontaire jurisdictie of volontaire rechtspraak: in het algemeen die taakuitoefening van de rechter waarbij geen geding tussen partijen plaatsvindt, bijvoorbeeld benoeming van een voogd of verlenen van handlichting. Bij contentieuze jurisdictie of eigenlijke rechtspraak is er sprake van een geschil tussen partijen dat de rechter moet oplossen.

²⁹ Art. 160, 450 e.v. Code civil 1804. De Raad bestond uit de zes naaste bloed- of aanverwanten van de betrokkene met de juge de paix als voorzitter. E.K.E. von Bóné, *De familieraad in Nederland 1811-1838* (diss. Rotterdam 1992). E.K.E. von Bóné, 'Een beschouwing over de vrederechter en de familieraad', in: *Au jour d'amour. Opstellen aangeboden aan Prof.dr. C.M.G. ten Raa* (Rotterdam 1991), p. 11-19.

zicht op de zorg voor minderjarigen en onder curatele gestelden. De raad nam in voogdijzaken besluiten en gaf in curatelezaken adviezen aan de rechtbank. De rechtbank nam vervolgens de nodige besluiten. De familieraad bestond uit de zes naaste familieleden van de betrokkene. Tenslotte verleende de juge de paix, bij voorbeeld door het afnemen van verhoren, bijstand aan de rechters en het openbaar ministerie van het gerecht van eerste aanleg.

De vrederechter werd benoemd uit de notabelen van het kanton. Als vertrouwensman en rechter moest hij onafhankelijk zijn. Daarom diende hij financieel bemiddeld te zijn.³⁰ Een typisch voorbeeld van een benoeming in die stijl was die van de niet-jurist A.C. Camper tot vrederechter te Franeker (1811-1814). Hij was een dier-, plant- en aardkundige met internationale vermaardheid, ontvanger-generaal van de floreen-renten³¹ (1793-1795), curator van de universiteit te Franeker (1803-1805) en ontwikkelde zich tenslotte tot expert op het gebied van de organisatie van het wetenschappelijk onderwijs. Een benoeming tot rector van de Groninger universiteit liet hij in 1812 schieten omdat hij de voorkeur gaf aan het ambt van juge de paix te Franeker, waarin hij in 1811 was benoemd³².

Was het aanzien van de juge de paix hoog, het salaris was laag, ook in vergelijking met andere ambtelijke salarissen: 457 gulden per jaar, maar daar kwamen opbrengsten uit ambtshandelingen bij. De griffier verdiende een derde van het salaris van de rechter.

De regering had een voorkeur voor juges de paix met kennis van de rechtspraak en met bestuurlijke ervaring. Dat blijkt ook uit de benoemingen in 1811 in Friesland³³ gedaan: mr Th. Kluerda Wierdsma, vrederechter te Leeuwarden (1811-1818), was advocaat bij het Hof van Friesland³⁴ en de advocaat bij het Hof van Friesland en secretaris van Ferwerderadeel mr W. Albarda³⁵ was van 1811 tot 1820 vrederechter te Hallum. J. van Sminia, vrederechter te Bergum (1811-1814) en mr J.L. Huber, vrederechter te Dronrijp (1811-1816) waren ten tijde van het Koninkrijk Holland baljuw van een district in Friesland geweest.³⁶ In die functie waren zij voorzitter van elk der gemeentebesturen in hun district en tevens voorzitter van de districtsrechtbank. Mr Huber werd als vrederechter te Dronrijp opgevolgd door zijn zoon mr L.J. Huber (1817-1824). Van de Friese vrederechters was in 1811 een derde jurist. Ook de griffiers kwamen vaak uit overheidsdienst. Anders lag dat bij de plaatsvervangend vrederechters. Onder hen bevonden zich kooplieden, neringdoenden, fabrikanten (als een

30 In 1812 verdienden de juges de paix in het departement Friesland per jaar 960 Franse francs en de griffiers FF 320,-. De eerste president van de rechtbank van eerste aanleg te Leeuwarden verdiende FF 4000 en die te Heerenveen en Sneek FF 3000; een rechter kwam op resp. FF 2000 en FF 1800. Ryksargyf in Fryslân, toegang 8, Bestuursinstellingen 1795-1813, nr. 3868 Staat van de traktementen.

31 Floorennente: grondbelasting van 1498 tot 1806 in Friesland geheven. Van de pachtsommen moesten per floreen – een goudgulden van 28 stuivers – jaarlijks drie stuivers belasting worden betaald. Deze belasting vormde ook de grondslag voor de stemgerechtigdheid.

32 Zie over A.C. Camper (1759-1820) A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. III (Haarlem 1858), p. 74-78.

33 Zie Wegener Sleswijk en Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999*.

34 Ryksargyf in Fryslân, toegang 14 Hof van Friesland,

nr. 16848 *Matricula advocatorum* fol. 22vo. Th. Wierdsma had de achternaam van zijn moeder – Kluerda – aan zijn naam toevoegd.

35 *Nederland's Patriciaat* 60 (1974), p. 27.

36 Ryksargyf in Fryslân, toegang 8, Bestuursinstellingen 1795-1813, blz. 350.

jeneverbrander en een olieslager) en een veenbaas.³⁷ Juristen onder hen waren zeldzaam. Wel hadden zij vaak in het verleden openbare ambten bekleed.

In de periode van 1 maart 1811 tot 1 juli 1812 werden door de negentien vrederechters in Friesland 1950 civiele zaken afgedaan.³⁸ In 1167 zaken werden partijen tot elkaar gebracht. In 783 zaken maakte de kantonrechter zelf het vonnis.³⁹ In dat laatste excelleerde de ene vrederechter meer dan de andere. Sommige vrederechters beperkten het maken van vonnissen tot het uiterste. De vrederechters te Akkrum en Buitenpost schreven ieder één vonnis, die te Lemmer twee. De vrederechter te Hindeloopen had er kennelijk plezier in. Op 170⁴⁰ ingekomen zaken produceerde hij 88 vonnissen. De hierboven genoemde vrederechter te Franeker A.C. Camper verzoende in die periode 90 keer de partijen en wees 53 vonnissen.⁴¹

Eind 1813 werd Nederland van de Fransen bevrijd. De soeverein vorst, de latere koning Willem I, nam in afwachting van een nationale wetgeving de Franse wetten en rechterlijke organisatie over. Dat gold ook voor de rechters zelf. Men bleef zitten waar men zat; wel werd de Franse titulatuur afgeschaft: de *juge de paix* heette voortaan alleen vrederechter.⁴² Dat gold ook voor het bestuur: de *maire* werd burgemeester of in Friesland, waar dat van oudsher op het platteland gebruik was, weer grietman. Die situatie zou voor de rechterlijke macht tot 1838 duren.

Naast waardering voor was er ook kritiek op de vrederechter. Het bleek moeilijk de vertrouwde vriend en raadsman van de burger te zijn en er ook voldoende de wind onder te hebben. De kennis van het recht liet – lang niet alle vrederechters waren immers jurist – wel te wensen over. De voorgeschreven verzoeningsprocedure, aanvankelijk een succes, had op de lange duur niet het verwachte effect. Het bleek voor de vrederechter moeilijk een verzoening te bereiken in zaken, die door een hogere instantie, de rechtbank, zouden worden berecht. Partijen waren snel geneigd om dààr, bij echte juristen, hun verondersteld gelijk te halen. Een groot aantal functies, buiten de eigenlijke rechtspraak, kon best door een minder betaalde overheidsdienaar worden uitgevoerd. Alom werd geklaagd over de lage salarissen, die in geen verhouding stonden tot het werk. Dat leidde tot misbruiken. Er waren zelfs klachten over knevelarij door vrederechters en hun griffiers.⁴³

De Franse overheid had de rechtspraak dicht bij de burger gebracht. Het resultaat was een groot aantal vrederechters – één vrederechter op 10.000 tot 20.000 inwoners – waarvoor het moeilijk was geschikte kandidaten te vinden en die, zeker in de kleinste kantons, onvoldoende werk hadden. De minister van justitie Van Maanen stelde al in 1817 aan de ko-

37 Ryksargyf in Fryslân, toegang 8, Bestuursinstellingen 1795-1813, nr. 3683.

38 Bovendien werden 500 zaken verwezen naar de rechtbank.

39 *Eenige hoofdstukken uit het Aperçu de la Hollande*, opgesteld door de intendant voor Binnenlandse Zaken in Holland F.J.B. Alphonse en bestemd voor de minister van binnenlandse zaken te Parijs, uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag, 1900), p. 105.

40 170 ingekomen zaken, waarvan 19 door partijen zelf geregeld, in 45 zaken partijen door de vrederechter verzoend, in 88 zaken vonnis gewezen en 18 zaken verwezen.

41 Ryksargyf in Fryslân, toegang 8, nr. 3867, ingekomen missiven van vrederechters ten geleide van staten van de aantallen rechtszaken over 1 maart 1811 tot 30 juni 1812, naar aanleiding van de circulaire van de prefect van 26 juni 1812, nr. 472, 1 bundel.

42 Soeverein besluit van 1 december 1813, Stb. 3.

43 Van Dapperen, a.w. p. 103, 148-149.

ning voor om in plaats van de vrederechters 'Rigters (Juges de Canton)' aan te stellen.⁴⁴ De voorgeschreven verzoeningsprocedure, voorafgaande aan de rechtbankprocedure, zou gezien het geringe succes uit hun takenpakket verdwijnen.

5 De kantonrechter (1838-1877). De rechter⁴⁵

De regering wilde de vrederechter vervangen door een echte, alleen rechtsprekende, rechter wiens taak rechtspraak zou zijn. 'Kortheid, eenvoudigheid, goedkoopheid, spoed: dit zijn de kenmerken van het proces bij den kantonregter'.⁴⁶ Die vervanging nam enige tijd. De wetgeving was in 1827 klaar⁴⁷ en na de afscheiding van België in 1835⁴⁸ herzien. De invoering evenwel liet tot 1 oktober 1838 op zich wachten.⁴⁹ Toen werd de vrederechter door de kantonrechter vervangen. Van de kleinere vredegerechten werden er zeventig ontbonden. In Friesland waren dat er vijf. De gemeentelijke politie-rechtbanken werden opgeheven. Die rechtspraak werd geconcentreerd bij de kantonrechter. De hele verplichte verzoeningsprocedure, die tenslotte geen succes bleek, werd afgeschaft, al bleef de mogelijkheid op vrijwillige basis bestaan. De familieraad verdween en daardoor voor de kantonrechter ook het voorzitterschap daarvan. De bevoegdheden werden tussen kantonrechter en rechtbank betrekkelijk willekeurig verdeeld.⁵⁰ De kantonrechter bleef belast met de benoeming van voogden en het toezicht op het bewind van die voogden. In 1874 werd de positie van de kantonrechter op het gebied van de volontaire jurisdictie versterkt ten koste van de rechtbank.⁵¹ Dat hield ook in een versterking van zijn positie op het eertijds door de familieraad bestreken terrein, hetgeen een einde maakte aan een aantal competentieproblemen tussen rechtbank en kantonrechter, duidelijkheid verschafte aan de rechtzoekende en een snellere afdoening van de zaken mogelijk maakte. Dat loste overigens niet alle problemen op: rechtbank en kantongerecht behielden hier aanvullende taken.⁵²

Voorts werd de rechtsprekende taak van de kantonrechter uitgebreid. Het bedrag waarbinnen de vordering moest blijven werd van 100 Franse francs (ƒ47,50) op ƒ200,-

⁴⁴ Ten Raa, *a.w.*, p. XXIX.

⁴⁵ Een goede gids voor deze periode is C.M. van der Kemp, *Ontwikkeling van het recht betrekkelijk de kantongerechten* (Schiedam, 1e druk 1847, 2e druk 1855) of J.G. de Witt Hamer, *Handboek voor de kantongerechten* (Schoonhoven 1848).

⁴⁶ A. de Pinto, *Handleiding tot het wetboek van burgerlijke rechtsvordering* (2e druk, Utrecht 1857), dl. II, eerste stuk, p. 196.

⁴⁷ 479 vredegerechten werden teruggebracht tot 314 kantongerechten. De scheiding tussen Nederland en België had toen nog niet plaatsgevonden. Nadat de scheiding tussen beide landen in 1841 ook ten aanzien van Limburg geregeld was bestond het aantal kantongerechten uit 150 in een gebied waarin voorheen 220 vredegerechten waren gevestigd (Van Dapperen, *a.w.*, p. 149).

⁴⁸ Wet van 28 april 1835, Stb. 10.

⁴⁹ Wet van 18 april 1827, Stb. 20 en Wet van 28 april 1835, Stb. 10. ingevoerd op 1 oktober 1838. In het, na de scheiding met België, aan Nederland toebedeelde gedeelte van Limburg werd de Nederlandse rechterlijke organisatie eerst op 1 januari 1842 van kracht (Wet van 26 mei 1841, Stb. 17, Wet van 18 september 1841, Stb. 33, KB van 1 december 1841, Stb. 60 en KB van 10 oktober 1841, Stb. 43).

⁵⁰ Zie hierover: P. Vlaardingebroek, *De toekomst van de personen-, familie- en jeugdrechtspraak* (diss. Tilburg, Deventer 1991), p. 21-24.

⁵¹ Wet van 18 april 1874, Stb. 68 tot overbrenging van enkele bevoegdheden van de arrondissementsrechtbanken bij de kantonderechters.

(€90,61) gebracht. Handelszaken, waarbij de vordering binnen dat bedrag bleef werden aan zijn bevoegdheid toegevoegd. Die handelszaken waren afkomstig van de in 1838 opgeheven rechtbanken van koophandel. Ook werd de bevoegdheid van de kantonrechter uitgebreid tot vorderingen betreffende de ontbinding van huur en tot ontruiming van woningen e.d. Dit ter bescherming van de eigenaars van kleine percelen, die opzagen tegen de kosten en de rompslomp die een rechtbankprocedure met zich meebracht. De vorderingen op grond van inbreuk op het bezitrecht werden, wegens hun moeilijkheid, aan de kantonrechter onttrokken en opgedragen aan de rechtbank.

Met name de bevoegdheid van de kantonrechter met betrekking tot arbeidsovereenkomsten en pachtovereenkomsten heeft zich in de loop van twee eeuwen sterk ontwikkeld. De Wet op de rechterlijke organisatie, die in 1838, werd ingevoerd hield de zaken eenvoudig en richtte zich op de situatie ter plaatse: betaling van arbeidslonen aan werklieden en huur van dienstboden en het volbrengen van wederzijdse overeenkomsten van meesters en hunne dienstboden of arbeidslieden.⁵³ In 1907 werd de 'huur van diensten, werken en nijverheid' afgesplitst van de zevende titel van boek III van het Burgerlijk Wetboek, van huur en verkoop, en overgebracht naar de in 1909 ingevoerde titel 7A genaamd 'overeenkomsten tot het verrichten van arbeid'.⁵⁴ Het onderwerp werd grondig herzien en aangepast aan de eisen van de tijd. De bevoegdheid van de kantonrechter werd in de loop der tijd uitgebreid met agentuurovereenkomsten en met collectieve arbeidsovereenkomsten. Dertig jaar later werd de pachtovereenkomst losgekoppeld van de overeenkomst van huur en verhuur en in een aparte wet, de Pachtwet 1937⁵⁵ geregeld. In beide gevallen bleef de kantonrechter de bevoegde rechter voor een terrein dat zich in omvang en zwaarte snel uitbreidde. Zowel de Wet op de arbeidsovereenkomst van 1907 als de Pachtwet van 1937 had ten doel de economisch zwakste partij, de werknemer of de pachter, te beschermen.

Afgezien van de verzoeningsprocedure en het voorzitterschap van de familieraad en een flinke uitbreiding van de bevoegdheid op het gebied van de rechtspraak, bleef de bevoegdheid van de kantonrechter in grote lijnen dezelfde als die van de vrederechter. De kantonrechter behoefde evenmin als de vrederechter jurist te zijn. Wel was hij nu, ook in zaken van burgerlijk recht, aan de wet gebonden. Ook bepaalde de wet dat aan meesters of licentiaten in de rechtswetenschap de voorkeur moest worden gegeven.⁵⁶ In Friesland gaf dat geen problemen. In 1838 was al meer dan de helft van de veertien kantonrechters jurist. Het aantal juristen groeide gestaag verder. Evenals in 1811 en 1813 bleven de rechters in 1838 zitten. Datzelfde gold voor de griffiers. Alleen haakten van de vrederechters-plaatsvervanger velen af.⁵⁷

Een teer punt bleef het salaris.⁵⁸ De kantonrechter te Leeuwarden, een kantongerecht der

52 Vlaardingerbroek, a.w., p. 27-29.

53 Art. 39 lid 1 onder 3e RO.

54 Wet van 13 juli 1907, Stb. 193 en art. 39 lid 1 onder 3e RO. zoals bij die wet vastgesteld.

55 Wet van 31 mei 1937, Stb. 201. ingevoerd op 1 sept. en 1 nov. 1938 (Stb. 1938 nrs. 284 en 285).

56 Art. 35 lid 2 RO.

57 Wegener Sleswijk en Oldersma, Rechterlijk Friesland.

tweede klasse, verdiende bij de invoering van de nieuwe rechterlijke organisatie in 1838 jaarlijks f 900,-; zijn griffier f 450,-. De kantonrechter te Heerenveen, derde klasse, verdiende in een jaar f 800,-; zijn griffier kreeg f 400,-. In de kleinste kantongerechten, die der vijfde klasse, verdienden de kantonrechter f 600,- en zijn griffier f 300,-. Die bedragen zeggen op zichzelf weinig. Wel doen zij dat als wij ze afzetten tegen het salaris van een rechter bij een rechtbank van eerste aanleg.⁵⁹ In Leeuwarden verdiende die rechter f 1600,-; de griffier f 1200,-. In Heerenveen en Sneek lagen die bedragen op f 1300,- en f 1000,-. De kantonrechter en zijn griffier verdienden aanzienlijk minder dan de rechter in en de griffier van de rechtbank. Vooral de positie van de kantonrechters en griffiers in de kantongerechten van de vierde en de vijfde klasse was nijpend.⁶⁰ Zij hadden een laag inkomen. Er was een te gering aanbod van zaken. Daardoor hadden zij ook minder neveninkomsten uit gerechtelijke verrichtingen. Dat noopte landelijk tot nevenverdiensten. Een kantonrechter gaf tekenles voor twintig cent per uur en een ander prees zich op de zitting aan als verzekeringsagent en ontzag zich niet om bij de verzekerden in zijn kanton zelf de jaarpremies op te halen.

Ook de huisvesting gaf problemen. Het gemeentebestuur van de plaats van vestiging van het kantongerecht diende voor deugdelijke huisvesting te zorgen. Die regel gold ook al voor het vrederecht. De gemeentebesturen brachten vrede- en kantonrechters onder in herbergen – plaatsen waar oudtijds recht werd gesproken –, een reeds bestaand ‘regthuis’ of in het gemeentehuis. In het arrondissement Leeuwarden was die huisvesting goed tot redelijk.⁶¹ Toch gaf die huisvesting, op den duur, ook in Friesland, onvrede en strubbelingen. Zo kon het gebeuren dat de vrederechter te Lemmer, die zitting moest houden in de herberg ‘De Wildeman’, in 1830 zijn zetel verplaatste naar Sloten, waar hem een fraaie ruimte in het raadhuis werd aangeboden. In 1832 werd het kantongerecht weer gevestigd te Lemmer, maar nu in het grietenijhuis.⁶² De vrederechter te Heerenveen hield in 1818/1819 noodgedwongen zitting ten huize van de griffier.⁶³

Men moet zich realiseren dat die critiek uitwassen van het systeem betrof, algemeen was men overtuigd van het grote nut van goede laagdrempelige rechtspraak dicht bij de bevolking. De kantonrechtspraak zelf stond niet ter discussie.

58 Staat der jaarwedden welke ingevolge art. 30 RO 1827 door de ambtenaren der kantongerechten genoten zullen worden (Stb. 1827 20 blz. 49) en de Wet van 1 juli 1830, Stb. 12 tot vaststelling van de klassificatie van de kantongerechten en de arrondissementsrechtbanken.

59 Staat der jaarwedden ex art. 49 RO (1827) die door de leden van de rechtbanken genoten worden (Stb. 20 blz. 42) en de Wet van 28 april 1835, Stb. 10 blz. 26-27 sub B.

60 Vierde klasse fl. 700,- en fl. 350,-. Vijfde klasse fl. 600,- en fl. 300,-.

61 Meergemelde A.C. Camper, vrederechter te Franeker, kon daar kennelijk een potje breken. Hij kreeg in het raadhuis een kamer als gehoorzaal, een kamer tot spreekvertrek en een kamer ter bewaring van gevangenen. De overige vrederechters moesten het veelal met één ruimte doen. Ryksargyf in Fryslân, toegang 8, nr. 3864, ingekomen stukken van besturen in gemeenten in het arrondissement Leeuwarden betreffende het aanwijzen van lokalen voor de vrederechters, naar aanleiding van de circulaire van de prefect van 2 maart 1811, nr. 8, 1 bundel. In het arrondissement Leeuwarden viel de huisvesting best mee.

A.L. Heerma van Voss, ‘Huiselijke’ beslommingen eens vrederechters’, in *De Vrije Fries* 30 (1930), p. 107-113.

62 R. Wegener Sleeswijk, ‘Twee opmerkelijke vrederechters in het kanton Lemmer (1825-1858)’, in *Fryslân*, 8e jaargang (2002), nr. 1, p. 25-28. Het grietenijhuis is niet alleen afgebeeld door Wegener Sleeswijk (p. 26) maar ook door Gretha Donker in een opstel over Jacques Bloem als griffier van het Lemster kantongerecht: ‘Mr. J.C. Bloem in Lemmer (1928-1931)’, in: *Pro Memorie* 4.2 (2002), p. 408-436; zie aldaar p. 413.

63 Heerma van Voss, ‘Huiselijke’ beslommingen eens vrederechters’, p. 107-113.

6 Stabilisatie en verdere groei (1877-1940)⁶⁴

De rechterlijke organisatie was in het derde kwart van de 19e eeuw aan veel kritiek onderhevig. Na een groot aantal gestrande wetsontwerpen kwam de regering uiteindelijk tot een goed resultaat. In 1876 werd het beginsel dat iedere provincie een gerechtshof diende te hebben verlaten. Het aantal gerechtshoven werd beperkt tot vijf. Ook voor de lagere gerechten was niet langer uitsluitend bepalend de omvang van de bevolking van het kanton, maar met name het aantal zaken dat het rechtsgebied opleverde. De operatie was ingrijpend. In 1877 verdwenen veertien rechtbanken. Het aantal kantongerechten werd teruggebracht van 150 tot 106.⁶⁵ Deze ingreep kostte Friesland het arrondissement Sneek en vier kantongerechten.

Ook op een ander punt veranderde het beleid. Niet langer werd bij benoemingen de bezetting van de rechterlijke macht in een provincie gezien als een gewestelijke aangelegenheid. Recent onderzoek van R.S. Wegener Sleeswijk en L. Oldersma heeft uitgewezen dat in 1870 nog 91% van de leden van de rechterlijke macht in Friesland met rechtspraak belast in die provincie was geboren. Daarna veranderde dat beeld. In 1880 bedroeg het percentage geboren Friezen 57% en in 1890 38%.⁶⁶ Daarna daalde het met enige pieken en dalen tot 15% in 1999. Ook de Friese adel trok zich, blijkens gegevens van Y. Kuiper en J. Frieswijk, langzamerhand uit de rechterlijke macht in Friesland terug.⁶⁷

Aan de kantonrechters en aan de griffiers werd thans de eis gesteld dat zij de graad van 'doctor in de regtswetenschap' bezaten.⁶⁸ Friesland voldeed aan deze eis. Daarmee was het probleem van de kwaliteit van de rechtspraak bij de wortel aangepakt. Voor de kantonrechters-plaatsvervanger gold dat vereiste niet.

Voorts werd een aantal maatregelen genomen die de status van de kantonrechter ten goede kwamen. De benoeming geschiedde voortaan voor het leven. Voor de plaatsvervanger bleef de benoemingstermijn vijf jaar. De salarissen werden aanzienlijk verhoogd.⁶⁹ De kantonrechter te Leeuwarden, nu een kanton der eerste klasse verdiende f 3000,- per jaar; zijn griffier kreeg f 900,-. De kantonrechter te Leeuwarden verdiende nu evenveel als een rechter in de Leeuwarder rechtbank. De kantonrechter te Lemmer, een kantongerecht der derde klasse, kwam op een jaarsalaris van f 2200,-. De griffier verdiende f 800,-. Ook de huisvesting werd aangepakt. Waar nodig kregen de kantongerechten een zelfstandige huisvesting. Dat leidde tot een flink bouwprogramma. In Friesland kregen bijvoorbeeld Bolsward, Harlingen en Leeuwarden nieuwe kantongerechten.⁷⁰

64 Zie voor deze periode Mr. C.M. van der Kemp's *Ontwikkeling van het recht betrekkelijk de kantongerechten*, bewerkt en herzien door L.G. Greeve, 3e druk (Schiedam 1880).

65 Wetten van 9 april 1877, Stb. 74-78, ingevoerd op 15 mei 1877.

66 Wegener Sleeswijk en Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999*, p. 19 e.v.

67 Y. Kuiper en J. Frieswijk, 'Van landadel naar historisch instituut', in *Twee eeuwen Friese adel (1814-2000)* (Heerenveen 2000), p. 22-23.

68 Art. 35 lid 2 RO.

69 Wet van 9 april 1877, Stb. 79 tot vaststelling van de ... klassen der kantongerechten en van de jaarwedden van de kantonrechters en de ambtenaren bij het openbaar ministerie, ingevoerd op 15 mei 1877.

70 C.J. van der Peet, G.H.P. Steenmeijer en A. Eden, *De rijksgebouwendienst: twee eeuwen architectuur van de rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam 1995), p. 287, 323, 332-333.

Het in 1884 gebouwde Kantongerechtsgebouw te Harlingen, het zgn. 'Havenmantsje'. Foto Dick Manshande, Harlingen.

Het openbaar ministerie bij de kantonrechter werd aanmerkelijk versterkt. Het openbaar ministerie bij de kantongerechten was tot nu toe waargenomen door de burgemeester of een door hem aangewezen vervanger. In de grotere kantons trad vaak een commissaris van politie als ambtenaar van het openbaar ministerie op. Voortaan zou een jurist als 'ambtenaar van het openbaar ministerie' optreden. Hij kon met meer afstandelijkheid en een betere kennis van de toenemende wetgeving op rijks- en provinciaal niveau het openbaar ministerie vertegenwoordigen. Ik kom later op hem terug.

In het tijdvak tussen de beide wereldoorlogen (1918-1940) werd het regeringsbeleid bepaald door de noodzaak om te bezuinigen. De door de minister van justitie in 1922 ingestelde Commissie Bezuiniging Rechterlijke Macht kwam in januari 1923 met een ingrijpend rapport.⁷¹ De commissie stelde voor om door een betere bedrijfsvoering de nodige bezuinigingen te realiseren. Kleine eenheden dienden te worden geliquideerd. Dat kwam

⁷¹ Het rapport van de Commissie bezuiniging rechterlijke macht is gepubliceerd als bijlage I bij het Rapport van de Staatscommissie voor de verlaging van de rijksuitgaven (Den Haag 1932), p. 165-170.

neer op de opheffing van zo'n vijftig kantongerechten. Daardoor zou veel personeel, een belangrijke kostenpost, vrijkomen. Aan het afgeslankte korps van de rechterlijke macht zouden hogere eisen op het gebied van kwaliteit en kwantiteit van de productie worden gesteld. De commissie achtte voor kantonrechters een maximale belasting van 7000 strafzaken en 700 tot 800 civiele zaken per jaar toelaatbaar. Blijkens de justitiële statistiek van 1925 haalde in Friesland geen van de kantonrechters deze aantallen. Alleen de kantonrechter te Leeuwarden bij wie 2399 strafzaken werden aangebracht ging met 927 civiele zaken iets over de norm heen. In het kantongerecht te Lemmer, dat de minste zaken had, ging het om 445 strafzaken en 36 burgerlijke zaken. In heel Friesland bedroeg dat jaar het aantal aangebrachte strafzaken 10.042 en dat van de civiele zaken 1902. In plaats van negen zou volgens de commissie met drie kantongerechten en even zoveel kantonrechters hebben kunnen worden volstaan. Het zijn er in 1934 vier geworden.

Nu kan men van dit soort cijfers zeggen wat men wil, en dat is in ruime mate ook gedaan; de commissie valt te prijzen omdat zij de rechterlijke macht als één geheel heeft gezien en de nadruk heeft gelegd op een goede bedrijfsvoering, waarbij op het aantal te behandelen zaken sterk de nadruk werd gelegd. Andere criteria waren de territoriale omvang, die niet te groot mocht zijn, de administratieve indelingen, iedere gemeente moest in haar geheel bij een kanton zijn ingedeeld, de keuze van de standplaats, die mede bepaald kon worden door politieke of bestuurlijke argumenten, de middelen van vervoer die de bereikbaarheid bepalen, waarbij de commissie wijst op de introductie van de fiets, en tenslotte de opeenhoping van zaken in sommige centra.

Het rapport van de commissie riep veel weerstanden op. Opvallend is hoe groot bij iedere verandering het verzet, ook in de Tweede en Eerste Kamer, tegen de opheffing van kleine gerechten is geweest. Gefulmineerd werd tegen 'de ontluistering der kleine steden'. Voorlopig werd volstaan met het in 1923 opheffen van de rechtbanken te Zierikzee en Heerenveen.⁷² Een voorstel⁷³ in 1924 door de minister van justitie, Th. Heemskerk,⁷⁴ tot opheffing van – slechts – 34 kleinere kantongerechten gedaan vond in 1927 in de Tweede Kamer een roemloos einde.⁷⁵ Maar toen de wereldcrisis toesloeg en ingrijpende bezuinigingen nodig waren nam de Staatscommissie voor de verlaging van rijksuitgaven⁷⁶ in 1932 voor de rechterlijke macht het rapport van de commissie als leidraad. De Staatscommissie bepleitte ook een zo groot mogelijke toepassing van schikkingen door het openbaar ministerie met verdachten om de druk op de rechter te verlichten. De regering nam de voorstellen van de Staatscommissie grotendeels over en dat leidde, na een kabinetscrisis over

72 Wet van 22 juni 1923, Stb. 277, tot ontbinding van de rechtbank te Zierikzee en die te Heerenveen, ingevoerd op 1 sept. 1923 (K.B. van 6 juli 1923, Stb. 345), *Handelingen Tweede Kamer Staten-Generaal*, zittingsjaar 1922/1923, bijlagen nr. 384.

73 *Bijlagen der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1923/1924, nr. 282.

74 Th. Heemskerk (1852-1932), anti-revolutionair staatsman, minister van binnenlandse zaken (1908-1913) en minister van justitie (1918-1925).

75 *Weekblad van het Recht*, jrg. 89 (1927), nr. 11627, p. 4.

76 *Rapport van de staatscommissie voor de verlaging van de rijksuitgaven* (Den Haag 1932).

dit onderwerp, tot de ontbinding van opnieuw twee rechtbanken en eveneens 34 kanton-gerechten. Die wetgeving trad op 1 januari 1934 in werking.⁷⁷

De taak van de kantonrechter werd geleidelijk aan zwaarder. De gerechtelijke statistiek van 1878 laat zien dat 41% van de aangebrachte zaken plaatselijke verordeningen betrof, in 27% ging het om overtredingen van de toen hier te lande nog geldende Code pénal en in 15% om overtredingen op het gebied van de jacht en de visserij. De nadruk lag op het plat-teland. De kantonrechter was in vele gevallen de schrik van de stropers. Aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw werden zijn taken op strafrechtelijk gebied aanzienlijk uitgebreid. Hij kreeg de overtredingen van de sociale- (Arbeidswet, Rijtijdenwet, Woning-wet, Leerplichtwet), en van de veiligheidswetgeving (Veiligheidswet) te berechten. Ook milieuwetten, zoals de uit 1875 daterende Hinderwet, vielen onder zijn bereik. Veel van die bijzondere wetten zijn in de jaren tachtig van de 20e eeuw onder de rechtsmacht van de rechtbank, de economische politierechter gebracht. Eén strafrechtelijk specialisme bleef: de handhaving van de wegenverkeerswetgeving. Ook op civielrechtelijk terrein namen zijn taken in omvang en in zwaarte toe. De Wet op de arbeidsovereenkomst van 1907 breidde in 1909 zijn taken op dit gebied aanzienlijk uit. Steeds meer werd hij de gespecialiseerde rechter in arbeidszaken. Pogingen om hem als arbeidsrechter te wippen in 1905 en in de jaren vijftig ondernomen hadden geen succes. De in 1938 ingevoerde Pachtwet maakte hem met twee niet tot rechterlijke macht behorende deskundigen in pachtzaken, bij voor-beeld een pachter en een verpachter, tot voorzitter van een meervoudig college. In de cri-sis-pachtwet 1932, die een veel beperktere strekking had dan de Pachtwet en waar de kan-tonrechter ook een college met twee onpartijdige bijzitters vormde, komen wij de poging tot verzoening van partijen door de rechter voorafgaande aan het proces weer tegen. De wettelijke bepalingen omtrent de huurkoop zorgden in 1936 voor een belangrijke toename van werkzaamheden.

7 In de branding (1940-2001)⁷⁸

Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw bleef het rustig. Voor Friesland was een heuglijk feit dat daar in 1966 de eerste vrouwelijke kantonrechter in Nederland, mevr. mr A.L.G. Rosier, te Sneek werd benoemd.⁷⁹ De kantonrechter, die alleen rechtsprak, was de rechter waar het publiek zelf zijn recht kon halen. Procesvertegenwoordiging door een advocaat was niet verplicht. De kantonrechter was gemakkelijk toegankelijk en kende 'zijn' kanton

77 Wet van 17 november 1933, Stb. 606, houdende wettelijke bepalingen in verband met de nieuwe vaststelling van het rechtsge-bied en de zetels der rechtbanken en kantongerechten, in werking getreden op 1 januari 1934 (K.B. van 23 november 1933, Stb. 623).

78 Voor deze periode zijn aangewezen G.J. van Brakel, *De bevoegdheid van de kantonrechter in burgerlijke en in strafzaken* (Zwolle 1934), G.J. van Brakel en A. Jonker, *Handboek voor het kantongerecht* (Zwolle, 1e druk 1948, 2e druk 1954) en A.J.B. Verheijen, *De kantonrechter, I, Burgerlijke Zaken* (Deventer 1971).

79 Kantonrechter te Sneek van 21 november 1966 tot 25 november 1970.

als zijn broekzak. Dat alles maakte hem ook bij uitstek geschikt voor het benoemen van voogden over minderjarigen en het toezicht houden op hun bewind. Aan het eind van de 20e eeuw kwam daarbij het instellen van een bewind en het aanstellen van een bewindvoerder over de financiën van personen, die zelf tot een goed beheer niet of niet meer in staat zijn. Ook kan de kantonrechter een mentor aanstellen als de betrokkene niet in staat is om zijn eigen niet-vermogensrechtelijke belangen behoorlijk waar te nemen.

De rechterlijke bevoegdheid van de kantonrechter in civiele zaken had zijn vaste vorm gevonden. Allerlei soorten (geld)vorderingen tot een vast bedrag kwamen bij de kantonrechter. Zonder die beperking berechtte hij alle arbeidszaken (zoals ontslagkwesties en loonvorderingen) en alle huurzaken, waaronder huurachterstanden, overlast of onderhoudsgebreken. Als voorzitter van de meervoudige pachtkamer sprak hij recht over geschillen tussen verpachters en pachters van agrarische grond. Als strafrechter berechtte hij overtredingen en het misdrijf van stroperij (diefstal van veldvruchten).

Zorgen baarde de wassende stroom van zaken. Die groei betrof met name de strafsector. Daar ging het vooral om de onstuimige groei van de aantallen verkeersovertredingen. Voorlopig kon die worden opgevangen door een royaal schikkingsbeleid van het openbaar ministerie, daarbij sinds 1959 bijgestaan door dat van de politie. Voor de ondanks dat steeds verder groeiende stroom van parkeer- en andere bagatelovertradingen was tenslotte de enige remedie om die uit het strafrecht te halen en in het bestuursrecht onder te brengen. Dankzij de wet administratiefrechtelijke handhaving verkeersvoorschriften⁸⁰ blijft die nog steeds groeiende stroom voor de kantonrechter beheersbaar.

Voor de civiele sector moet gewezen worden op de groei van met name huur- en arbeidszaken. De uitbouw van de huurwetgeving, geconsolideerd in de in 1951 ingevoerde *Huurwet*,⁸¹ bezorgde de kantonrechter veel werk. Het aantal verzoekschriften tot ontbinding van een arbeidsovereenkomst verzesvoudigde van 1986 tot 1995. In 1999 werden in Nederland 377.000 civiele zaken door de 184 kantonrechters afgedaan.

De steeds in omvang en ingewikkeldheid groeiende wetgeving gepaard aan de in omvang toenemende vraag naar recht, maakte de functie van de kantonrechter zwaarder. In de loop van deze periode werd de functie ook opgewaardeerd tot een promotiefunctie. De kantonrechter staat, ook wat het salaris betreft, gelijk met een vice-president van een rechtbank. In 1953 werd de Kring van kantonrechters opgericht, die zich ontwikkelde tot meer dan een gezelligheidsvereniging. De Kring ging in toenemende mate de belangen van de kantonrechters behandelen en ontwikkelde zich tot een succesvolle pressuregroup. Dat was ook wel nodig want de kritiek op de kantonrechters nam toe. Twee argumenten komen wij daarbij steeds tegen: de kantonrechter heeft een zo breed takenpakket dat hij in

⁸⁰ Wet administratiefrechtelijke handhaving verkeersvoorschriften, *Staatsblad* 1989, 300, met wijzigingen nogmaals gepubliceerd in *Stb.* 1990, 435. De wet trad geleidelijk in werking. Het eerst op 1 september 1990 in het arrondissement Utrecht (*Stb.* 1990, 436). Op 1 september 1992 gold zij in het gehele land.

⁸¹ Wet van 13 oktober 1950, *Stb.* K 452, houdende regelen nopens de huurprijzen op onroerend goed en de bescherming van de huurders (*Huurwet*), ingevoerd op 1 januari 1951.

moeilijke zaken onvoldoende deskundig kan zijn. Er is onvoldoende afstemming van beleid door de kantonrechters. Daardoor lopen de beslissingen te zeer uiteen. Dat werd in de hand gewerkt doordat de kantonrechters verdeeld waren over de 62 kantongerechten, vaak eenmansposten. Gesteld werd dat zij in hun isolement te individualistisch bezig waren. De klap op de vuurpijl was het advies van de Staatscommissie herziening rechterlijke organisatie om de kantonrechters en de kantongerechten te doen opgaan in het grotere geheel van het arrondissementsgerecht in eerste aanleg. De Staatscommissie was blijkens haar in 1984 verschenen eindrapport van oordeel dat het naast elkaar bestaan van twee afzonderlijke rechtsgangen in eerste aanleg wel historisch verklaarbaar maar niet langer wenselijk was. De verschillen in procesgang tussen rechtbank en kantongerecht waren veel kleiner geworden. De kantonrechter oordeelde niet langer alleen over eenvoudige maar ook over ingewikkelde zaken en over zaken van onbeperkt financieel belang. De mobiliteit van de burger was toegenomen. Daarmee was de afstand naar de arrondissementshoofdplaats niet langer een bezwaar. Die mobiliteit had tevens zijn horizon verbreed. Daarmee verminderde het belang van de lokale rechter en van plaatselijke gebruiken. Voorts wees de Staatscommissie op een aantal nadelen van de bestaande situatie. Als voornaamste nadeel noemde zij dat twee verschillende rechterlijke instellingen in eerste aanleg op eenzelfde rechtsterrein beslissingen gaven. Dat kon tot allerlei verwarring bij de rechtzoekende aanleiding geven.⁸²

Het was niet de eerste keer dat de integratie van kantongerecht en rechtbank ter sprake kwam. Mevr. mr E.M. Wesseling-van Gent heeft aangetoond dat die discussie al dateert uit de tweede helft van de negentiende eeuw en zo nu en dan de kop op stak. Verschillende modellen van integratie passeerden in de discussie de revue. Concrete resultaten had die gedachtenwisseling nooit opgeleverd. Nu nam in 1989 de regering het standpunt van de Staatscommissie over. Toch is het ook dit keer zover niet gekomen. De voornaamste reden daarvoor is dat de kantonrechters zelf aan de kritiek tegemoet zijn gekomen. De strijd tegen de steeds wassende stroom van zaken, die tot grote vertragingen leidde, is mede door een betere ondersteuning door het secretariaat en modernisering van de kantoororganisatie gewonnen. Zij zijn tot meer en beter onderling overleg gekomen. Daarbij heeft de Kring een belangrijke stimulerende rol gespeeld.

Ook de wetgever heeft de kantonrechter de mogelijkheden gegeven tot een snel en slagvaardig optreden. Eind 1991 werd zoveel als mogelijk eenheid gebracht in de manier van procederen voor de kantonrechter.⁸³ Een aantal bijzondere procedures werd afgeschaft. In spoedeisende zaken werd voor ieder der partijen de mogelijkheid opengesteld om, ook als de hoofdzaak nog niet aanhangig was, bij de kantonrechter een voorlopige voorziening te vorderen. Daarmee was in feite een kort geding voor de kantonrechter gecreëerd, al werd

⁸² Eindrapport van de Staatscommissie Herziening Rechterlijke Organisatie, deel I (Den Haag 1984), p. 9 e.v. Zie ook E.M. Wesseling-van Gent, 'Gedachten over integratie van kantongerecht en rechtbank in civiele zaken in het verleden', in *Nederlands Juristenblad* 58 (1983), p. 1253-1257.

⁸³ Wet van 31 januari 1991 tot wijziging van de civiele kantongerechtsprocedure, Stb. 50, ingevoerd op 30 december 1991 (KB van 8 mei 1991, Stb. 234). Kamerstukken II 19976.

dat nog niet zo genoemd. Begin 1992 werd die lijn voortgezet. De burgerlijke rechter kreeg een actievere rol in het vereenvoudigde burgerlijk proces toegemeten. De kantonrechter werd, evenals de president van de rechtbank, officieel als rechter in kort geding erkend in alle spoedeisende zaken die tot zijn competentie behoren en waarin, gelet op de belangen van partijen een onmiddellijke voorziening bij voorraad wordt vereist. De verwachting is dat zo de procedures nog meer worden bekort. Het effect was opzienbarend: een productieverhoging van 1992 tot 1995 van ruim 50%.⁸⁴

Een grote stap vooruit was in 1997 de totstandkoming van de kantonrechtersformule in arbeidszaken waardoor in deze belangrijke sector een grote mate van eenheid in beslissingen en tempo van afdoening tot stand kwam.⁸⁵ Een recent product is het op 1 oktober 2001 ingevoerde Landelijk reglement voor de civiele rol van de kantongerechten.⁸⁶ Dat reglement bleef ook na 1 januari 2002 van kracht.

Die positieve beroepshouding en het krachtig optreden van de Kring van kantonrechters hebben er tenslotte toe geleid dat per 1 januari 2002 wel de 59 kantongerechten bestuurlijk zijn geïntegreerd in de rechtbanken, maar dat de functie van kantonrechter is gebleven.⁸⁷ De kantonrechters vormen nu een aparte sector binnen het geheel van de rechtbank. Die eigenstandigheid krijgt nadruk, doordat van de uitspraken van de kantonrechter hoger beroep wordt ingesteld bij het gerechtshof, niet, zoals voorheen, bij de rechtbank.

De vooruitzichten voor de kantonrechters zijn gunstig. De dreiging van een volslagen versmelting van kantongerecht en rechtbank heeft hen een nieuw élan gegeven. De nu gekozen organisatorische inbedding laat de professionele identiteit van de kantonrechter intact. Het als alleen rechtsprekende rechter werken in groter collegiaal verband opent ook nieuwe veelbelovende perspectieven. Het overleg met de rechtbank is waar nodig veel eenvoudiger geworden. Hoewel hij is opgenomen in een groter bestuurlijk verband heeft de kantonrechter de eigen identiteit behouden. Zo blijft de kantonrechter de rechter, die het dichtst bij de burger staat.

8 Het openbaar ministerie bij de kantongerechten

Het voornaamste verschil tussen het openbaar ministerie ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden en de moderne eenheidsstaat is het volgende. In de Republiek ressorteert het openbaar ministerie onder het gerecht waarbij het werkzaam is. Dat geeft het openbaar ministerie opdrachten. In de gecentraliseerde eenheidsstaat valt het openbaar ministerie onder de minister van justitie, die daarvoor verantwoording schuldig is aan de

⁸⁴ 'Eenentwintig kantongerechten doorgelicht', in *Nederlands Juristenblad* 71 (1996), p. 1879-1880.

⁸⁵ Aanbevelingen voor procedures tot ontbinding van arbeidsovereenkomsten zoals vastgesteld in de plenaire vergadering van kantonrechters op 8 november 1996 en ingevoerd op 1 januari 1997, in *Sociaal maandblad arbeid* 1997, p. 20-26.

⁸⁶ Zie www.rechtspraak.nl onder: reglementen.

⁸⁷ Wet van 6 december 2001, Stb. 582, inzake het bestuur en de organisatie van de gerechten, ingevoerd op 1 januari 2002.

volksvertegenwoordiging. In de praktijk stuurt de minister op afstand en geniet het openbaar ministerie een grote zelfstandigheid.⁸⁸

Het openbaar ministerie bij de vrederechten en de gemeentelijke politie-rechtbanken werd waargenomen door de commissaris van politie in de plaats waar het college zetelde. Bij ontstentenis van zo'n functionaris trad de maire (burgemeester), en bij zijn verhindering de adjunct-burgemeester of een van de leden van de gemeenteraad op, voor een jaar aangewezen door de procureur-impérial. Dat pakte niet altijd goed uit. Op 5 maart 1813 klaagde de maire van Gorredijk dat in afwijking van zijn voordracht tot ambtenaar van het openbaar ministerie de beurtschipper op Amsterdam was benoemd. Men kan zich indenken dat die beurtschipper, gezien zijn vrijwel permanente afwezigheid, voor een slagvaardige handhaving van de wet niet de meest geschikte persoon was.

Het Franse systeem bleef, zoals wij zagen, ook na de bevrijding van de Fransen in 1813 bestaan. De invoering van de 'nationale' rechterlijke organisatie in 1838 bracht hierin geen verandering. Wel werden de gemeentelijke politie-rechtbanken opgeheven. De kantonrechter werd strafrechter voor het hele kanton. De burgemeester van de gemeente waar het kantongerecht zijn zittingen hield nam het openbaar ministerie waar. In Friesland zal dat op het platteland de grietman zijn geweest. Hij kon die taak opdragen aan een commissaris van politie of als die er niet was aan een lid van het bestuur van de gemeente. Ook kon die taak aan een ander worden opgedragen, maar dan moest de procureur-generaal bij het provinciaal gerechtshof dat goedkeuren. Opvallend is de versterking van de positie van de burgemeester. Dat model bleef tot 1877 in zwang.

Dat optreden van het bestuur als openbaar aanklager, en van de burgemeester bij de gemeentelijke politierechten ook vaak als rechter, zal de onpartijdigheid niet ten goede zijn gekomen waar het ging om overtredingen van plaatselijke verordeningen. Een ander bezwaar was dat deze ambtenaar van het openbaar ministerie wel op de hoogte was van de plaatselijke wetgeving maar van die van de centrale overheid geen kaas had gegeten. Dat bezwaar werd met het toenemen en ingewikkelder worden van de rijkswetgeving alleen maar groter. Bovendien moest hij dit werk verrichten naast zijn eigenlijke werkzaamheden. Het vervolgen en doen opsporen van strafbare feiten waarvoor de kantonrechter bevoegd was vroeg om een juridisch geschoolde functionaris die zich daaraan geheel kon wijden. Dat werd in 1877 de 'ambtenaar van het openbaar ministerie'.⁸⁹ Deze functieaanduiding die al enige tijd was gebruikt werd nu de titel van een functionaris binnen het openbaar ministerie. De ambtenaar van het openbaar ministerie, die jaarlijks f1200 verdiende, had de hoofdplaats van het arrondissement als standplaats. Daar was het kantongerechtsparket. Daarnaast was er een viertal andere plaatsen als standplaats van een kantongerechtsparket aangewezen, waaronder Sneek dat sedert 1877 geen hoofdplaats van een gerechtelijk arrondissement was. Dat was, zoals wij zagen, opgeheven. Na een aantal

⁸⁸ Van Boven, *a.w.*, p. 246.

⁸⁹ Wet van 9 april 1877, Stb. 73.

jaren verplaatste de ambtenaar van het openbaar ministerie te Sneek zijn zetel naar Bolsward. Waarschijnlijk deed hij dat omdat Bolsward meer strafzaken had dan Sneek. Wat daar ook van zij, in 1933 werden de standplaatsen buiten de hoofdplaats van het arrondissement opgeheven. Het nieuwe ambt bleek aantrekkelijk ook voor burgemeesters. Zo was mr. R.A. Cleveringa, burgemeester te Zuidbroek, van 1877 af uitsluitend werkzaam als ambtenaar van het openbaar ministerie voor de kantons Winschoten en Zuidbroek.⁹⁰

Begonnen met 33 ambtenaren OM in 1877 bedroeg dat aantal in 1900 40 en 69 in 1956. Daar waar op een standplaats meer ambtenaren O.M. fungeerden, waren zij aanvankelijk voor een of meer bepaalde kantongerechten benoemd, later voor alle kantongerechten in het arrondissement. Wanneer in een standplaats meer ambtenaren van het openbaar ministerie werkten was één van hen hoofd van het parket. Ambtenaar van het openbaar ministerie was een boeiende beginfunctie bij de staande magistratuur, die een grote zelfstandigheid en vrijheid gaf. Het werk was misschien niet van de grootste importantie maar het was gevarieerd en vaak juridisch ingewikkeld. De promotiekansen waren slecht. Een benoeming tot substituut-officier van justitie volgde meestal eerst na acht tot twaalf jaar. Wel assisteerden de ambtenaren OM als waarnemend substituut officier van justitie op het parket van de officier van justitie. Na tachtig jaar werd de functie op 1 januari 1957 opgeheven.⁹¹ De medewerkers kwamen op de arrondissementsparketten terecht. De kantongerechten werden nu door het arrondissementsparket bediend. Dat maakte een strakkere aansturing van het openbaar ministerie bij de kantongerechten mogelijk.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam het openbaar ministerie met lijsten waarop de bedragen stonden vermeld door het betalen waarvan de verdachte dagvaarding op de zitting kon voorkomen. Die lijsten hadden aanvankelijk alleen betrekking op het eigen arrondissement. Later werden er lijsten opgesteld die in het ressort golden en tenslotte kwam er een landelijke lijst. Die lijsten hebben ook invloed gehad op de straftoemeting door de kantonrechters en hun beleid geuniformeerd. De kantonrechter was in strafzaken inmiddels de verkeersrechter bij uitstek geworden. Ook de politie had het wegverkeer in het hart gesloten. De meeste leden van het openbaar ministerie hadden hun hart bij de grote criminaliteit liggen. De snelle doorstroming van de rechterlijke ambtenaren in opleiding, die in de meeste gevallen het openbaar ministerie bij het kantongerecht waarnamen, was oorzaak van een gebrek aan continuïteit. Dat maakte dat het binnen het openbaar ministerie, een goede uitzondering daargelaten, op de parketten aan voldoende kennis van het verkeersrecht en van het wegverkeer in het algemeen ontbrak. Om daarin te voorzien werd in 1975 begonnen met de opleiding van verkeersschouten.⁹² Zij waren geen jurist. Zij kregen

⁹⁰ Vgl. Talstra en M. Vos, *De tied het 't mitnommen. Schetsen uit de geschiedenis van het kantongerecht te Zuidbroek en haar omgeving* (Groningen 2001), p. 57.

⁹¹ H.R. de Zaaijer, 'In memoriam: De ambtenaar van het openbaar ministerie bij de kantongerechten 1877-1957', in *Nederlands Juristenblad* 32 (1957), p. 421-425.

⁹² Wet van 7 september 1972, Stb. 461 en KB van 13 september 1972, Stb. 462. J. Koers, 'De verkeersschout in de praktijk', in *Verkeersrecht, juridisch maandblad betreffende het wegverkeer*, 28 (1980), p. 185-189. W.H. Vellinga, 'De verkeersschout op weg', in *Verkeers-*

aan de rijksuniversiteit te Groningen een grondige opleiding: strafrecht, strafprocesrecht en verkeersstrafrecht op doctoraal niveau. Aan de Verkeersacademie te Tilburg kregen zij een solide basis: verkeerskunde, verkeerstechniek, verkeersveiligheid, verkeerspsychologie en verkeerssociologie. In februari 1977 traden de eerste verkeersschouten in functie. Nog twee opleidingen volgden. In het totaal werden 44 verkeersschouten afgeleverd. Op het arrondissementsparket te Leeuwarden, dat een uitstekende reputatie op het gebied van het verkeersrecht had, was één verkeersschout in opleiding en is één verkeersschout van 1981 tot 1988 werkzaam geweest. De verkeersschouten waren alleen bevoegd voor overtredingen van de Wegenverkeerswet en de Wet aansprakelijkheidsverzekering motorrijtuigen. De minister van justitie had een ruimere bevoegdheid voor ogen gestaan, maar de volksvertegenwoordiging had daar een stokje voor gestoken. Een poging in 1987 gedaan de bevoegdheden van de verkeersschout uit te breiden faalde. Een daartoe strekkend wetsvoorstel in 1987 gedaan werd in 1994 ingetrokken⁹³. De verkeersschouten voldeden uitstekend en deden het openbaar ministerie eer aan. Er was één probleem: de meesten zagen kans hun rechtenstudie binnen een paar jaar te voltooien en stroomden dan door naar het reguliere openbaar ministerie. De minister van justitie vond deze vorm van werving, die per persoon fl. 500.000,- kostte wel erg kostbaar. Bovendien was het inmiddels beter mogelijk geworden jonge juristen voor beginfuncties binnen het openbaar ministerie te werven. De opleidingen werden in 1983 stopgezet en de functie werd, bij gebrek aan verkeersschouten op 1 augustus 1996 opgeheven.⁹⁴ De verkeersschouten die nog in functie waren werden benoemd tot substituut officier van justitie met beperkte bevoegdheden.⁹⁵

Nieuw is de functie van officier van justitie voor enkelvoudige zittingen.⁹⁶ Voor de kantonrechter is het van belang dat hij een vaste vertegenwoordiger van het openbaar ministerie als sparring partner heeft.

9 De concentratie van de kantonrechtspraak in Friesland

Bij het schrijven over twee eeuwen kantongerechtspraak is het meest opvallende aspect de concentratie van die rechtspraak. Hierboven is die in zijn algemeenheid aan de orde gekomen, met hier en daar verwijzingen naar Friesland. Ik wil hier dieper op de ontwikkeling van die concentratie in Friesland ingaan. In de hier volgende opsomming is bij ieder gerecht de datum van opheffing tussen haakjes vermeld.

recht 31 (1983), p. 189-193.

⁹³ D.H. Hoogstraten, 'De verkeersschout nieuwe stijl', in *Trema*, tijdschrift voor de rechterlijke macht 8 (1985), p. 194-199. Het wetsvoorstel tot uitbreiding van de bevoegdheden van de verkeersschout (kamerstukken 20.300) werd op 29 oktober 1987 bij de Tweede Kamer ingediend en bij brief van 20 juli 1994 ingetrokken.

⁹⁴ Wet van 26 februari 1996, Stb. 155 en KB. van 3 juli 1996, Stb. 371.

⁹⁵ Art. VI van de Wet van 26 februari 1996, Stb. 155. De zaken waarin de nieuwe substituut officier van justitie bevoegd is zijn opgesomd in het Besluit van 16 april 1996, Stb. 231.

⁹⁶ Wet van 18 oktober 2001, Stb. 494, ingevoerd op 31 oktober 2001.

De in 1811 in het departement Friesland ingevoerde rechterlijke indeling volgde aanvankelijk geheel die van het bestuur. Het departement, waarvan de hoofdplaats Leeuwarden was, was, zoals wij zagen, onderverdeeld in drie arrondissementen ieder met een eigen rechtbank van eerste aanleg voor civiele zaken en een correctionele rechtbank voor strafzaken, namelijk Leeuwarden, Heerenveen (1923) en Sneek (1877).⁹⁷ Die arrondissementen waren verdeeld in negentien kantons ieder met een eigen vrederechter. Het arrondissement Leeuwarden omvatte de kantons Leeuwarden I (stad), Leeuwarden II (de omliggende gemeenten) (1838), Bergum (1934), Buitenpost (1838), Dokkum (1934), Dronrijp, in 1838 naar de nieuwe hoofdplaats kanton Berlikum genaamd, (1911), Franeker (1838), Hallum (1838), Harlingen (1934), en Holwerd (1877). Het arrondissement Heerenveen besloeg de kantons Heerenveen, Akkrum (1838), Beetsterzwaag en Oldeberkoop (1877). Het arrondissement Sneek strekte zich uit over de kantons Sneek, Bolsward (1934), Hindeloopen (1877), Lemmer (1934) en Rauwerd (1877).

Zowel in Nederland als in Friesland bleek de rechterlijke indeling erg ruim bemeten. Na de bevrijding van de Fransen in 1813 werd in 1838 een 'nationale' rechterlijke indeling ingevoerd. Daarbij werden de gemeentelijke politiegerechten opgeheven. De vredegerechten werden vervangen door kantongerechten. Het aantal gerechtelijke kantons werd in Friesland teruggebracht van 19 tot 14. Leeuwarden I en II fuseerden en voorts werden opgeheven de kantongerechten te Akkrum, Buitenpost, Franeker en Hallum. Het arrondissement Sneek en het kanton Harlingen ontkwamen op het nippertje aan opheffing. In geheel Nederland werden tussen 1838 en 1842 220 kantons gereduceerd tot 150.

In de jaren 1875 tot 1877 volgde een nieuwe concentratiegolf. Het principe van de provinciale hoven werd, zoals wij zagen, verlaten. Hun aantal werd gereduceerd elf tot vijf. Elf van de 34 arrondissementen werden ontbonden, waaronder het arrondissement Sneek. Dat arrondissement werd in 1877 opgeheven in verband met de aanleg van de 'Noord-Hollandsch-Friesche Spoorweg', die Sneek en omgeving een goede verbinding met Leeuwarden zou geven. Regeren was ook hier vooruitzien. De eerste trein tussen Leeuwarden en Sneek reed eerst op 16 juli 1883. Het traject tussen Sneek en Stavoren werd op 8 november 1885 geopend.⁹⁸ Het aantal kantongerechten werd in 1877 teruggebracht van 150 tot 106. In Friesland betrof dat de kantongerechten te Hindeloopen, Holwerd, Oldeberkoop en Rauwerd. Er bleven nog tien Friese kantons over. Het Friese kanton Lemmer werd met het Overijsselse kanton Steenwijk tot 1923 onder het arrondissement Heerenveen gebracht omdat dit, naar het oordeel van de regering, 'een zeer wenschelijke vermeerdering van de arbeid belooft voor de arrondissementsrechtbank te Heerenveen'. Ook dat mocht op de lange duur niet baten. In 1911 werd het kanton Berlikum tussen de kantons Dokkum en Leeuwarden verdeeld. Toen waren er nog maar negen kantons over.

⁹⁷ De in deze zin en de verder in deze alinea tussen haakjes vermelde jaartallen geven aan wanneer het betreffende college opgeheven werd.

⁹⁸ J. Hartkamp, *De langste spoorlijn van Friesland: Hoe lang nog? Geschiedenis en toekomst van de spoorlijn Leeuwarden-Stavoren*, (Leeuwarden 1987; scriptie aanwezig in Tresoar, lokatie: Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden).

In 1923 werd het arrondissement Heerenveen bij gebrek aan werk opgeheven. Het kanton Steenwijk keerde terug in de schoot van het arrondissement Zwolle.⁹⁹

De productie van deze kantons vertoonde grote verschillen. Het jaarlijks gemiddelde bij de contradictoire eindvonnissen in Friesland bedroeg in de periode 1928 tot 1931 756. Het kanton Leeuwarden kwam op 344, gevolgd door Beetsterzwaag met 151 en Heerenveen met 63 vonnissen. Sneek en Lemmer kwamen niet verder dan 30 en 17. Datzelfde gold voor de strafzaken. Het jaargemiddelde bedroeg voor Friesland 7421 strafvonnissen, waarvan slechts 130 schriftelijk en de rest mondeling. Leeuwarden lag weer op kop met 1884 vonnissen, gevolgd door Heerenveen en Bergum met 964 en 906. Sneek en Lemmer sloten de rij met 475 en 265.

Hierboven hebben wij reeds gewezen op de bezuinigingen uit de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw. De eerste bezuinigingsgolf bracht in 1923 de opheffing van het arrondissement Heerenveen. Hierboven vermeldden wij reeds dat het plan van de minister van justitie Th. Heemskerk uit 1924 mislukte. Voor Friesland zou dat hebben betekend de opheffing van de kantongerechten Bergum, Bolsward en Lemmer. De economische wereldcrisis van 1929 maakte een zwaardere ingreep nodig. Twee rechtbanken en 34 kantongerechten werden in 1934 opgeheven. In Friesland waren dat de kantongerechten te Bergum, Bolsward, Dokkum, Harlingen en Lemmer.¹⁰⁰ Voor Bergum, Dokkum en Harlingen was de sterke oriëntatie op Leeuwarden de voornaamste reden tot opheffing. Als argument voor de opheffing van Bolsward werd gewezen op de uitstekende verbindingen met Sneek. In augustus 1951 werd Dokkum als nevenzittingsplaats voor strafzittingen aangewezen. Dit mede ten grieve van de bewoners van de eilanden Ameland en Schiermonnikoog, maar tot ontzetting van toeristen uit de Randstad die tijdens hun vakantie op die eilanden een bekeuring hadden opgelopen en voor wie de te Dokkum gehouden zitting minder goed bereikbaar was. De laatste strafzitting werd op 14 november 1996 in het raad-

Windvaan (met daarop zwaard en weegschaal, de attributen van Vrouwe Justitia) op het voormalige kantongerechtsgebouw te Leeuwarden. Foto (midden jaren 1990): Alfred Meester.

⁹⁹ Wet van 22 juni 1923, Stb. 277.

¹⁰⁰ In 1924 was reeds voorspeld dat na de opheffing van de rechtbank te Heerenveen ook de kantongerechten te Bolsward, Bergum en Heerenveen zouden verdwijnen (Sljucht en Rjucht, 1924, p. 83).

Het gebouw van het (voormalige) kantongerecht te Beetsterzwaag. Foto (midden jaren 1990): Alfred Meester.

huis gehouden. Officieel werd Dokkum als nevenzittingsplaats eerst op 1 januari 2002 opgeheven.

Vier kantongerechten bleven in 1934 over: Leeuwarden, Beetsterzwaag, Heerenveen en Sneek; Leeuwarden was het grootste, Sneek het kleinste. Er was plaats voor vier kantonrechters, zij het dat geruime tijd Sneek werd waargenomen door de kantonrechter te Heerenveen zodat er in feite maar drie kantonrechters waren. De toenemende werkdruk in de laatste jaren bracht het aantal kantonrechters op zes.

Opvallend is naast die concentratie van rechtspraak ook de stijging van de aantallen. Een enkel voorbeeld. Tijdens de Franse bezetting behandelden 19 Friese vrederechters zo'n 1500 civiele zaken per jaar. In het jaar 2000 was het aantal civiele zaken 13082. Ook overigens moest er flink worden aangepakt. De kantonrechter deed 2675 strafzaken en 49057 zaken op grond van de wet administratiefrechtelijke handhaving verkeersvoorschriften af.¹⁰¹ Het openbaar ministerie trof in 6133 strafzaken met de verdachte een schikking.

In Friesland zijn in 1999 de griffies van de kantongerechten van Beetsterzwaag, Heeren-

¹⁰¹ 2001: civiele zaken 18.483, strafzaken: 1887, verzoekschriften Wet Mulder: 54.236. Zie Terugblik van het bestuur op 2001, jaarverslag rechtbank Leeuwarden, p. 16.

veen en Sneek in Heerenveen geconcentreerd, in afwachting van hun samenvoeging met Leeuwarden. Op 1 januari 2002 werden ook de vier Friese kantons en de rechtbank bestuurlijk geïntegreerd.¹⁰² De zes kantonrechters vormen een sector in de nieuwe rechtbank. De plaatsen waar vroeger de kantonrechters zitting hadden blijven in gebruik. Dat zijn Leeuwarden, Heerenveen, Opsterland (voorheen Beetsterzwaag, de hoofdplaats van Opsterland) en Sneek. Hoger beroep van uitspraken van de kantonrechter wordt nu ingesteld bij het gerechtshof en niet meer bij de rechtbank. Naar buiten toe zal er niet veel veranderen. De Leeuwarder kantonrechters zijn vast besloten het contact met de regio te blijven behouden. Zij gaan, blijkens het jaarverslag 2000, voor 'betrokkenheid, publieksgericht en snel'.

10 Conclusie

Twee eeuwen kantonrechtspraak laten zien dat hoe heftig de kritiek op de kantonrechters ook geweest moge zijn, niemand ooit het belang van rechtspraak van goede kwaliteit dicht bij de bevolking in twijfel heeft getrokken. Integendeel: de taken van de kantonrechter groeiden in omvang en zwaarte. Terwijl zijn taak als rechter steeds zwaarder werd, hield de maatschappelijke positie van de kantonrechter daarmee gelijke tred. Zo groeide de aanvankelijk onderbetaalde functie uit tot een promotiefunctie. Om voor die opwaardering voldoende draagvlak te krijgen was concentratie van rechtspraak een voorwaarde. De huidige reorganisatie dient als een logisch gevolg van dat proces te worden gezien. Zonder een uitstekende ondersteuning door secretariaat en administratie, die alleen grote eenheden kunnen leveren, is het uitoefenen van het ambt van kantonrechter niet meer mogelijk.

De voortzetting van het ambt van kantonrechter lijkt nu gewaarborgd. De kantonrechter blijft de rechter voor, zoals F.M. Visser dat zo aardig heeft uitgedrukt, 'wonen, werken en winkelen'¹⁰³.

¹⁰² Wet van 6 december 2001, Stb. 580 inzake de modernisering van de organisatie en de instelling van een bestuur bij de gerechten, in werking getreden op 1 januari 2002. Op die datum werd ook ingevoerd de Wet van 6 december 2001, Stb. 580 waarbij het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering werd herzien mede met het oog op een meer efficiënte afdoening van de zaken.

¹⁰³ F.M. Visser, 'Wonen, werken en winkelen. Takenpakket van de kantonrechter nieuwe stijl', in *Nederlands Juristenblad*, 75 (2000), p. 1962-1963.

DE KWESTIE MIJER, DE MOTIE KEUCHENIUS, DE ONTBINDING VAN DE TWEDE KAMER EN HET MINISTERSCHAP ALS SPRINGPLANK. ENKELE AANTEKENINGEN OVER EN NAAR AANLEIDING VAN EEN PARLEMENTAIRE CAUSE CÉLÈBRE¹

1 Het onverwachte aftreden van minister Mijer en wat er op volgde

Het geval van de minister van Koloniën Mr. P. Mijer (1812-1881) die op 15 september 1866, 3½ maand na het optreden van het kabinet waarvan hij de spil was, werd ontslagen als minister om drie dagen later tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië te worden benoemd² is zo bekend dat ik het hier niet hoeft te vertellen. Juridische studenten en studenten geschiedenis van vandaag de dag zal men er misschien tevergeefs naar vragen, maar oudere generaties juristen en historici kenden het van het geschiedenisonderwijs op het gymnasium en/of van de universitaire studie van het staatsrecht. En de student van tegenwoordig kan zich er altijd nog van op de hoogte stellen door de onvolprezen, en regelmatig herdrukte *Honderd jaren* van P.J. Oud ter hand te nemen.³ Oud geeft een uitstekende sa-

1 Voor de eerste drie paragrafen van dit artikel heb ik met dank gebruik gemaakt van door mr. drs. E.Y.R. Bach ten behoeve van haar onuitgegeven doctoraalscriptie (De kwestie Mijer. Een paar weken staatsrechtelijke discussie rond de kwestie Mijer (september-oktober 1866) met bijzondere aandacht voor het debat in de pers (UvA, 2001)) verzameld materiaal (vooral fotokopieën uit de NRC, het *Utrechtsch Dagblad* en het *Volksblad*).

2 Een krachtig en succesvol Gouverneur-Generaal is Mijer in de jaren 1866-1871 niet geweest. Zie bijvoorbeeld R. Aerts e.a. (red.), *Het persoonlijke is politiek. Ego-documenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002), p. 99, 113, 115. – Mijer werd (nadat hij die dag eerst de Indische begroting voor 1867 met succes door de Eerste Kamer had gelooft) bij KB van 15 september 1866, no. 77 met ingang van 17 september ontslagen als minister. Volgens de voordracht tot ontbinding van de Tweede Kamer die het kabinet op 27 september aan de koning zond (op 2 oktober 1866 gepubliceerd in de *Staatscourant* en in de NRC en op 4 oktober 1866 in het *Weekblad van het Regt*, nr. 2831) was Mijer bij Besluit van 17 september 1866, no. 77, benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlands Indië; het benoemingsbesluit is echter het KB van 18 september 1866, no. 41. Zie ook S.L. van der Wal, *De motie-Keuchenius. Een koloniaal-historische studie over de jaren 1854-1866*, diss. Utrecht (Groningen 1934), p. 146-148. – Bij KB van 18 september 1866, no. 40 was op zijn verzoek (rekest van 13 november 1865) eervol ontslag verleend aan de zittende gouverneur-generaal Mr. L.A.J.W. Baron Sloet van de Beele. (Terzijde: uit het KB van 18 september 1866, nr. 42, waarbij de financiële consequenties van Mijers benoeming werden geregeld, blijkt dat Mijer als fungerend gouverneur-generaal een jaarwedge van 160.000 gulden zou toucheren en bij pensionering na 5 jaar een pensioen van 6000 gulden per jaar (dat was ook het pensioen dat aan Sloet werd toegekend). Ter vergelijking: Tweede-Kamerleden genoten een 'schadeloosstelling' van 2000 gulden per jaar (art. 85 Grondwet 1848; art. 89 Grondwet 1887), als minister toucheerde Mijer blijkens de begroting in 1866 een salaris van 12000 gulden per jaar. In het *Ontwerp van Wet op het Hooger Onderwijs, met bijgevoegd Rapport en Memorie van Toelichting, aan den Koning ingediend door de Staatscommissie benoemd bij Koninklijk Besluit van 17 Januarij 1849* (*Staatsblad* No. 3.) ('s-Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij, 1849), wordt het minimumsalaris van een hoogleraar bepaald op 1600 en het maximum op 2800 gulden per jaar (daar kwamen dan nog de emolumenten uit college- en examengelden bij: die konden vele honderden guldens bedragen).

3 P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940* (Assen 1946), vanaf de tweede druk: *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (Assen 1955), vanaf de tiende druk: *Staatkundige vormgeving in Nederland, I* (Assen 1990; elfde druk 1997), hoofdstuk V, § 2. Zie ook J.T. Minderaa, 'De macht des konings en de parlementaire democratie. De discussie van 1866', in: E. Jonker en M. van Rossum (red.), *Geschiedenis en cultuur. Achtien opstellen* ('s-Gravenhage 1990), p. 97-106 (een staatsrechtelijk niet geheel onberispelijke studie: op vele plaatsen waar 'regering' staat wordt bedoeld: kabinet. Maar ach: ook Buijs liet in dit opzicht wel eens een steekje vallen). Zeer veel nuttig feitenmateriaal is te vinden in H.H. Tels, *De*

menvatting van de gebeurtenissen en van hun staatsrechtelijke portée, maar doordat zijn betoog sterk op de staatsrechtelijke uitkomst gericht is gaat het in zijn beknoptheid wel eens wat ten koste van de historische nuance. Oud had nu eenmaal niet de ruimte om uit te weiden over zaken die achteraf gezien niet zo relevant zijn gebleken voor het geldende staatsrecht.

Het aftreden van minister Mijer en zijn benoeming tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië heeft destijds tot grote commotie geleid, zowel in de pers als in het parlement. En die commotie eindigde bepaald niet toen de Tweede Kamer op 27 september met 39 tegen 23 stemmen de motie-Keuchenius aannam waarin 'de gedragslijn van het Kabinet ten opzichte van de uittreding van den Minister van Koloniën, Mr. P. Mijer' werd afgekeurd. Integendeel. De dag daarna werd de Tweede Kamer per 1 oktober ontbonden omdat zij volgens het kabinet door de benoeming van Mijer af te keuren 'met overschrijding van hare grondwettige bevoegdheid ... inbreuk [had] gemaakt op het praerogatief der Kroon'.⁴ Op 30 oktober 1866 vonden de verkiezingen plaats (met, waar dat nodig was, herstemmingen op 13 november), maar toen de Tweede Kamer op 19 november in haar nieuwe samenstelling bijeenkwam, bleek dat die politiek gezien geen grote veranderingen had ondergaan. Dat was geen wonder, want de vorige verkiezingen hadden in juni 1866 plaats gehad.⁵ Het kabinet, geconfronteerd met een Kamer die van het standpunt van de ministers gezien hoogstens iets minder ongunstig was samengesteld, bleef zitten. L.W.C. Keuchenius (1822-1893), de nu door de anti-revolutionaire kiesvereniging van Arnhem verstoten indier van de motie, was (al was deze volgeling van Groen van Prinsterer dan ook een religieuze dweper van orthodox-protestantse signatuur) door de katholieke en de liberale kiesverenigingen van de Gelderse hoofdstad kandidaat gesteld en teruggekeerd in de Kamer.

Dat het aftreden van de minister van Koloniën en diens benoeming tot gouverneur-generaal in de Tweede Kamer en in de publieke opinie zo algemeen (bij vriend en vijand) tot verontwaardiging en afkeuring zouden leiden (er werd van 'onwaardig gedrag' en zelfs 'desertie' gesproken) en dat het kabinet in de liberale pers zo fel zou worden gekapitteld en van politieke immoraliteit beschuldigd, was vermoedelijk iets wat Mr. Mijer en zijn collega's niet hadden voorzien. In dit verband mag wel eens uitdrukkelijk worden opgemerkt dat Mijer na 1848 de eerste noch de laatste minister van Koloniën was die uit het kabinet trad om gouverneur-generaal van Nederlands-Indië te worden. De beide andere gevallen hebben niet tot grote commotie geleid, en bij één van die gevallen was Mijer tien jaar eerder zelf betrokken geweest: op 1 januari 1856 was hij namelijk de een dag eerder wegens zijn benoeming tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië afgetreden minister C.F.

hoofd-artikelen der Nieuwe Rotterdamse Courant. Vijfde tijdvak. Van Juni 1866 tot November 1870.

⁴ Citaat ontleend aan de hierboven in noot 2 genoemde voordracht aan de koning d.d. 27-9-1866. Er is van verschillende kanten op gewezen dat de Kamer zich in de motie niet had uitgesproken over de benoeming tot gouverneur-generaal (dat dit wel zo was maakte het kabinet ervan) doch alleen over het ontslag als minister.

⁵ Van der Wal, *De motie-Keuchenius*, p. 111, 114. Keuchenius, eind 1865 uit Indië in Europa gearriveerd (met een tweejarig verlof, en niet met de bedoeling om in de politiek te gaan), werd op 9 augustus 1866 als kamerlid beëdigd. Hij was dus toen hij de beroemd geworden motie indiende niet een kamerlid met een rijke parlementaire ervaring.

B

18 Septbr 1866

nr. 41

Wij Willem III, bij de gracie
 Gods, Koning der Nederlanden, Prins
 van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van
 Luxemburg, enz., enz., enz.

~~De minister bij~~ Op de voordragt van Onzen Minister
~~nr. 40 van~~ van Koloniën, van den 17 September 1866,
~~hoewel~~ c. L¹⁰ Kabinet.

Hebben besloten en besluiten:

~~De~~ ~~Prins van~~ ~~Oranien~~ Art. 1.

~~Gouverneur~~
~~Gouverneur~~ Tot Gouverneur-Generaal van Neder-
 landsch Indië wordt benoemd de Heer
 Mr. P. Mijer, laatstelijk Minister van
 Koloniën; van welke benoeming, in den
 gewonen vorm, zullen worden opgemaakt
 Onze opene brieven.

Art. 2

Onze benoemde Gouverneur-Generaal
 treedt als zoodanig, ter vervanging van den
 tegenwoordigen, bij Ons besluit van heden

n^o: 40 eervol ontflagen Gouverneur Generaal
M^r. L. A. J. W. Baron Sloet van de Beek,
op, den dag na dien zijner aankomst te
Batavia.

Onze Minister van Kolonien is belast
met de uitvoering dezes, waarvan, tot kennis-
neming, afschrift zal worden gezonden aan
den Raad van Ministers, en aan den
benoemden Gouverneur Generaal van
Nederlandsch Indië.

s. Gravenhage den 18 September 1866

De Minister van Kolonien

18 September 1866.

nr. 42

Wij Willem III, bij de gratie
 Gods, Koning der Nederlanden, Prins
 van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van
 Luxemburg, enz., enz., enz.

Inde wijzen bij
no. 42. van
Mededeeling

Onzen ons besluit van he-
 den, no. 41, houdende benoe-
 ming van den Heer Mr J. P.
Mijer, laatstelijk Minister van
 Koloniën, tot Gouverneur-
 Generaal van Nederlandsch-Indië.

Onzen ons besluit van 29 Ju-
 lius van 1863, no. 45.

Gevonne

En wikkende regelen de gelde-
 lijke voorwaarden aan voornel.
 de benoeming verbanden.

Op de voordragt van Onzen
 Minister van Koloniën van
 den 17 September 1866, § 2° 2° Ma-
 tikel.

Hebben besloten en besluiten:

Art. 1

Naar Onzen bevoenden Gou-
 verneur-Generaal van Neder-
 landsch-Indië Mr J. P. Mijer,
 wordt als zodanig toegekend
 a. eene som van ƒ 60.000 (zes-
 tig duizend gulden) voor de
 kosten

- kosten zijner intrenting;
b. van den dag van zijn vertrek
 uit Nederland tot op dien, waar
 op het bestuur in Indië door
 hem wordt aanvaard, een inko-
 men naar reden van $\text{f } 100,000$.
 (honderd duizend gulden) jaars,
 waarop hem een voorschot van
 vier maanden kan worden verstrekt.
c. een jaarswedde van $\text{f } 160,000$.
 (honderd zestig duizend gulden)
 zoolang hij de waardigheid van
 Gouverneur Generaal bekleedt;
d. een gelijk inkomen als sub b & c
 vermeld, van het nederleggen
 des bekeurs tot zijne terugkomst
 in het moederland;
e. Vrije overtocht naar Indië en
 terug voor hem en zijne gezin.
Art. 2.

Aan Onzen Gouverneur Gene-
 raal voornoemd wordt, wanneer
 hij gedurende een tijdvak van min-
 stens vijf jaren, zijne functien
 ten Onzen gerwege heeft uitgeoefend,
 en hij zijn ervol ontlag heeft
 verreegen, een pensioen toegekend
 van $\text{f } 6000$. (zes duizend gulden)
 jaars.

Bij pensioering binnen den
 tijd

tyd van twee jaren wordt Onze
Gouverneur Generaal voornoemd
hersteld in het genot van het vroe-
ger aan hem toegekende pensioen
ten laste der koloniale geldmiddelen,
delen ten bedrage van 10,000 jaars.

By de opzetting der dienst-
jaren als Gouverneur Generaal,
worden zes maanden of meer, voor
een voljaar gerekend. Menster kan
zes maanden blijven buiten bere-
kening.

Art. 3

Wanneer Onze Gouverneur
Generaal voornoemd in de uit-
oefening zijner functien overlijdt,
wordt aan zijne weduwe of
aan zijne kinderen tot dat het
jongste der onderdon van 23
(drie en twintig) jaren heeft be-
reikt, een pensioen verleend van
4000. (vier duizend gulden)
jaars.

Art. 4

Alle uitgaven, uit Ons teges-
woordig besluit voortvloeyende,
komen ten laste der koloniale
geldmiddelen.

Onze Minister van Kolonien
is belast met de uitvoering
deses

D

dezes, waarvan een afschrift
ter kennisgeving zal worden
gezonden aan Enken benaem.
den Gouverneur Generaal van
Nederlandsch Indië.

S. G. van der Grinten, den 18 September 1866

Minister van Kolonien, M. J. M. van

Rechtman

Pahud (1803-1873) opgevolgd als bewindsman op Koloniën. Het andere geval deed zich begin 20ste eeuw voor: op 16 augustus 1909 trad minister A.W.F. Idenburg (1861-1935) af in verband met zijn benoeming tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië.⁶ Maar anders dan in 1866 ging het in 1855 en in 1909 niet om het aftreden van de bewindsman die als de spil van het kabinet werd gezien. Het lijkt mij ook daarom nuttig om hier nog eens op te wijzen omdat F.H. van der Burg kortgeleden – en mijns inziens ten onrechte – de motie-Keuchenius heeft gebruikt om een regel te formuleren die hij kennelijk staatsrechtelijk wenselijk acht: ‘De les van de motie-Keuchenius: een zittende minister mag zijn ambt niet opgeven om een andere functie te aanvaarden!’, luidt de titel van zijn bijdrage in NJB 76, afl. 1 (5 januari 2001), p. 18-19. In het *Nederlands Juristenblad* van 2 maart 2001 heeft J.L.W. Zuidwijk (‘Motie-Keuchenius bevat geen les’, NJB 76 (2001), afl. 9, p. 395-396) daarmee korte metten gemaakt.

2 Een zonderlinge stelling en een rechtsgeleerd advies

Was het parlementaire debat dat uitmondde in de motie-Keuchenius vooral om politieke motieven geëntameerd, de erop volgende verkiezingsstrijd kreeg door de opstelling van het kabinet (in het debat in de Tweede Kamer en vooral ook door de motivering van de kamerontbinding daarna) een sterk staatsrechtelijke lading. Het kabinet betichtte de voorstemmers van de motie immers van inconstitutioneel handelen. Dat verhinderde niet dat het zelf meewerkte aan iets wat ook geen schoolvoorbeeld van constitutioneel gedrag mocht heten: de publicatie van een niet gecontrasigneerde proclamatie d.d. 10 oktober 1866 door de koning gericht tot zijn ‘Geliefde Landgenooten en Onderdanen!’ (maar meer in het bijzonder natuurlijk: tot de kiezers).⁷ Daar kwam nog bij dat de regering deze proclamatie, gevat in een omlijsting die sterk deed denken aan de nationale kleuren, tegelijk met de stembriefjes toezond aan de kiezers. De term ‘nationale kleuren’, die ik hier met een slag om de arm gebruikte, ontleen ik aan de kranten van destijds (ook Oud gebruikt die term), en ik zeg er uitdrukkelijk bij dat ‘nationale kleuren’ hier niet hetzelfde is als ‘de nationale driekleur’. Het kabinet, dat (of misschien moet men zeggen: Minister Heemskerk, die) natuurlijk heel goed in de gaten had dat zijn handelwijze niet door de beugel kon, had het kennelijk niet aangedurfd om de proclamatie te omranden met de Nederlandse vlag: het rood en het blauw van de lijst waarin het koninklijke woord was gevat bijvoorbeeld wa-

6 Gegevens ontleend aan het losbladige (tegenwoordig ook op CD-Rom en via het internet beschikbare) *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, I, A0500, p. 64 en p. 77.

7 Oud suggereert ten onrechte dat de tekst van de proclamatie afkomstig is van de koning. De gepubliceerde tekst was opgesteld door de minister van Justitie E.J.H. Borret (1816-1867). Vgl. Van der Wal, *De motie-Keuchenius*, p. 166-168, 252-256; J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn (1818-1897). Conservatief zonder partij*, diss. Leiden (Harlingen 1973), p. 76-79. Dat de proclamatie niet werd gecontrasignéerd, geschiedde wel op instigatie van de koning: Van der Wal, p. 166-168, 251, 252. Wie het initiatief tot het uitvaardigen van een proclamatie had genomen, staat ook niet vast.

ren wat anders getint dan het rood en blauw van de vlag, en de witte tussenbaan zag er anders uit dan de rode en de blauwe baan.⁸

De inhoud van de koninklijke proclamatie (die op de ontvangers wel de indruk moest maken een persoonlijk woord van de koning aan de kiezers te zijn) ziet er een kleine anderhalve eeuw later tamelijk ‘neutraal’ uit: als een dringend beroep op de kiezers om toch vooral te gaan stemmen. Maar in de context van de politieke strijd van die dagen werd zij in brede kring gezien als een oproep aan de kiezers om af te rekenen met de tegenstanders van het kabinet. Zo kwam de verkiezingsstrijd nog meer dan toch al het geval was terecht in de sfeer van een keuze ‘voor’ of ‘tegen’ de Koning, een sfeer die volgens de Leidse staatsrechtsgeleerde J.Th. Buijs (1828-1893) in zijn (Leiden, 8 oktober 1866 gedateerde) brochure *Het regt van de Tweede Kamer. Een woord aan de kiezers* (Haarlem 1866)⁹ al was opgeroepen door het ministeriële ontbindingsvoorstel van 27 september 1866. Buijs hield de regering voor dat dit voorstel een politieke blunder was. De regering (lees: het kabinet) had ‘kunnen en moeten voorzien ...

dat de regtsvraag, die zij stelde, door hare vrienden zoude worden aangegrepen om den koninklijken naam op den voorgrond te schuiven, ten einde met behulp van dezen het natuurlijk regtsbewustzijn der natie te verstikken en haar gezond verstand te benevelen. Zij had vóór alles moeten weten dat het niet aangaat den naam des Konings te verbinden aan eene theorie, welke de regtsgeleerden schier eenparig als een sophisme en als een vroeger ongehoorde ketterij zullen uitkrijten’ (p. 55).

De bedoelde ketterij was de stelling van het kabinet dat de Tweede Kamer zich niet met het ‘prerogatief van de Kroon’ mocht bemoeien, een bewering die volgens Buijs berustte op een theorie die ‘door 99 op elke 100 juristen wordt gewraakt’ (p. 53).

Het door het kabinet gepubliceerde voorstel aan de koning om de Tweede Kamer te ontbinden heeft een tiental hoogleraren in de rechtswetenschap er toe gebracht een door Buijs opgesteld en op donderdag 11 oktober 1866 in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* gepubliceerd ‘Advies’ aan de kiezers te doen uitgaan.¹⁰ Daarin werd de stelling van het kabinet dat de Twee-

⁸ Het Volksblad van 25 oktober 1866 (De Bosch Kemper dus) achtte ‘het rondzenden van ’s Konings proclamatie op last van den minister van binnenlandsche zaken, op een papier met de nationale kleuren, noch waardig, – noch politiek, – noch wettig.’ Van der Wal, p. 169, noemde de omlijsting ‘orange-blanche-bleu’ (dat ‘orange’ zie ik er niet in). Zie voor een kleurenafbeelding: E. van Raalte, *Staatshoofd en ministers* (Zwolle 1971), p. 116. De tekst van de proclamatie en van het (wel gecontrasigneerde) besluit tot plaatsing van de proclamatie in het Staatsblad is ook te vinden in de NRC van 12 oktober 1866.

⁹ Voor Buijs was de onjuistheid van het verwijt van inconstitutioneel handelen dat het kabinet de Tweede Kamer maakte zo evident dat hij er bijna moeite mee had zijn standpunt te adstrueren (hij deed dat overigens bekwaam): het duidelijke laat zich nu eenmaal niet verduidelijken. Buijs besloot zijn beschouwingen over ‘de bevoegdheid van de Tweede Kamer’ (p. 28-51) met de volgende woorden tot de kiezers (p. 51): ‘mogt gij goedvinden met de Ministers te verklaren dat de nu ontbonden Tweede Kamer zich heeft schuldig gemaakt aan grondwetschennis, dan zal ik niet verder opkomen tegen uwe beslissing, maar reeds bij voorbaat dit antwoorden: “Heeren Kiezers, tweemaal twee blijft vier, ook nog na 30 October 1866.” Mogt gij in uwe ondoorgronde wijsheid kunnen goedvinden met verpletterende meerderheid te verklaren, dat de aarde stil staat; aan u de eer en de vrijheid, maar aan mij het regt om zachtkens te mompelen: E pur si muove’.

¹⁰ Het advies van de tien hoogleraren en de brochure van Buijs zijn herdrukt in Buijs’ *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, I (Arnhem 1894), p. 109-114, respectievelijk p. 115-142.

koloniën eene bijzondere magt zou uitoefenen, niet onderworpen aan de contrôle der vertegenwoordigers, want, om te gelden, zou zulk eens uitzondering toch ergens moeten geschreven staan. De grondwet geeft — dus zegt men — den koning het opperbestuur in de koloniën. Zeer zeker; maar is dan niet elk koninklijk bestuur uit zijn aard opperbestuur, en spreekt de grondwet niet afzeker van 's konings opperbestuur over de buitenlandsche betrekkingen en van zijn opperbestuur over de geldmiddelen?

Hoe men ook zoeker, 'tis niet mogelijk eene reden aan te wijzen, waarom juist dit groote regeringsregt, de benoeming van een landvoogd in Indië, eene uitzondering zoude maken op den algemeenen regel, dat de uitoefening van alle regeringsregten ter verantwoording komt van het ministerie, en dat in de eerste plaats de kamer die verantwoording vorderen mag.

Op al de bovenstaande gronden zijn wij ondergeteekenden van oordeel:

1°. Dat, ook al mogt de tweede kamer de benoeming van mr. Mijer tot gouverneur-generaal hebben afgekeurd, wat wij ten stelligste ontkennen, zij daartoe dan nog volkomen bevoegd zoude zijn geweest.

2°. Dat de vraag — de eenige vraag, door de regering zelf gesteld — of de tweede kamer van de staten-generaal de grondwet geschonden heeft, naar onze innige overtuiging, niet met ja kan worden beantwoord, zonder regt te noemen wat onregt is; eindelijk

3°. Dat men op die zelfde vraag niet met ja kan antwoorden — en hierop worde uitdrukkelijk gelet — zonder de Nederlandsche grondwet omver te halen. Immers, eenmaal het antecedent gesteld, dat men nu stellen wil, zal de regering met volkomen regt en naar de regelen eener onberispelijke logica kunnen betoogen de onbevoegdheid van de kamer tot ongeveer elke kritiek; want, nog eens, schier elke kritiek van de vertegenwoordiging lost zich ten slotte op in eene kritiek van de wijze, waarop koninklijke regeringsregten onder medewerking van verantwoordelijke ministers worden uitgeoefend.

Leiden, 6 October 1866.

Groningen, 8 October 1866.

Amsterdam, 8 October 1866.

Deventer, 8 October 1866.

Delft, 8 October 1866.

S. VISSERING.

VAN BONEVAL FAURE.

J. E. GOUDSMIT.

J. T. BUIJS.

B. J. GRATAMA.

B. D. H. TELLEGEN.

T. M. C. ASSEB.

A. E. J. MODDERMAN.

J. DUYMAER VAN TWIST.

J. L. DE BRUIJN KOPS.

Slot van het advies van de tien hoogleraren in de rechtswetenschap. Nieuwe Rotterdamsche Courant, donderdag 11 oktober 1866.

de Kamer haar boekje te buiten was gegaan en de grondwet geschonden had op haar merites getoetst. De tien verklaarden dat de door het kabinet opgeworpen rechtsvraag 'niet tot de ingewikkelde en moeilijke, maar tot de zeer elementaire hunner wetenschap behoort'.

Adhesiebetuiging aan het advies van de tien hoogleraren. NRC, 12 oktober 1866.

De ondergeteekenden, kennis genomen hebbende van het advies, door eenigen hunner ambtgenooten over het onlangs gerezen geschil tusschen het ministerie en de Tweede Kamer uitgebragt en openbaar gemaakt, achten het hun pligt de meening te voorkomen, dat zij niet zouden instemmen met de beginselen van constitutionneel staatsregt, die daarin ontwikkeld zijn. Zij meenen dien ten gevolge openlijk de verklaring te moeten afleggen, dat, ook naar hunne overtuiging, de Tweede Kamer volkomen bevoegd is, over *alle* regeeringsdaden, wanneer zij die met 'slands belang in strijd acht, een afkeurend oordeel uit te spreken. Zulk een oordeel treft nimmer den Koning, maar alleen zijne verantwoordelijke raadslieden.

B. J. L. DE GERR.

J. A. FRUIN.

O. VAN REES.

Utrecht,
11 October 1866.

En van het standpunt van het kabinet lieten zij vervolgens geen spaan heel. De redactie van de NRC wees er in haar intro bij het advies op dat het 'des te grooter waarde [heeft], omdat niet alle ondertekenaars dezelfde politieke rigting zijn toegedaan, en er onder gevonden worden, welke volstrekt niet behooren tot hen, die men gewoon is liberalen te noemen.'

Nu kan men tegenwoordig voor de meest zonderlinge stellingen wel tien professoren bereid vinden om er hun naam onder te zetten. Daarom nog dit: wie op grond van de aangehaalde redactionele opmerking in de NRC nog niet overtuigd mocht zijn van het gewicht van het advies van de tien moet bedenken dat het destijds wat moeilijker was tien protesterende professoren te vinden. Het corps van Nederlandse professoren in de rechten was namelijk niet groter dan 19: de rijksuniversiteiten van Leiden, Groningen en Utrecht hadden respectievelijk 5, 4 en 4 hoogleraren in de rechten, het gemeentelijke athenaeum van Amsterdam had er 4 (waaronder één buitengewoon en één honorair hoogleraar), het Deventer athenaeum en de polytechnische school in Delft hadden ieder één. Van de negen hooggeleerde juristen wier namen niet onder het advies prijken zouden drie in de NRC van 12 oktober 1866 hun steun betuigen terwijl in de dagen daarna nog eens drie via de pers verklaarden het eens te zijn met het daarin ontwikkelde antwoord op de door het kabinet opgeworpen rechtsvraag.¹¹

En de drie overigen? De Groninger professor J.H. Philipse (1797-1878) liet niets van zich horen. Hij was er kennelijk de man niet naar om in welke kwestie dan ook positie te kiezen; we-

¹¹ Van der Wal, *De motie-Keuchenius*, p. 171 noot 4.

tenschappelijk werk heeft hij nooit gepubliceerd.¹² De Utrechtse professor G.W. Vreede (1809-1880) wilde – blijkens zijn artikel ‘Waarom ik geweigerd heb de verklaring van mijne Ambtgenooten te onderteekenen’ in het bijvoegsel van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 15 oktober 1866 – het kabinet niet afvallen en liet zich over de rechtsvraag niet uitdrukkelijk uit. ‘Het was’, zei hij, ‘voor mij niet twijfelachtig dat het dusgenaamd, door niemand gevegd juridisch Advies, welligt zeer bepaald tegen de meening van enkele onderteekenaars, tot een politieke demonstratie zou worden misbruikt’. Vreede had de zittende Tweede Kamer zo dikwijls bestreden dat men naar zijn zeggen van hem nu niet mocht verwachten dat hij ook maar iets deed dat kon leiden tot het herverkiezen van de opponenten van het kabinet. Hieruit valt te concluderen dat Vreede het staatsrechtelijk eens was met het advies van de tien maar dat hij het niet opportuun vond om dat nu ook *expressis verbis* te zeggen.¹³

3 De singuliere overtuiging van een besliste Einzelgänger: over J. de Bosch Kemper en ‘het ongrondwettig misbruik der motiën van afkeuring van staatkundige handelingen’¹⁴

De conservatieve J. de Bosch Kemper (1808-1876), honorair professor te Amsterdam, vriend van Mijer¹⁵ en ferm tegenstander van ‘parlementaire oppermagt’, was de enige die zich krachtig opstelde achter het kabinet (dat overigens bepaald niet zijn onverdeelde sympathie had). Hij kwam met een argument dat men bij Oud niet vermeld vindt: het werd destijds vaak niet echt serieus genomen en het is door de loop van de geschiedenis ook totaal achterhaald.¹⁶ Maar het is interessant genoeg om het hier te releveren. In het advies van de tien hoogleraren wordt het geen bespreking waardig geacht maar wel – zij het kort – in de brochure van Buijs. Hem laat ik nu aan het woord over de mening van De Bosch Kemper

12 Over hem: W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, II,2 (Leeuwarden 1889), p. 760-764.

13 In de kolom naast het artikel van Vreede meldt het *Utrechtsch Dagblad* onder meer: ‘Men berigt, dat de hoogleraren in de regten de Wal te Leiden, Philipse en Diephuis te Groningen en des Amorie v.d. Hoeven te Amsterdam evenals de hoogleraar Vreede hier ter stede, geweigerd hebben het manifest der hoogleraren te teekenen. De hoogl. de Wal heeft echter verklaard het in het staatsrechtelijk dogma met zijne kollega’s eens te zijn’. Wat De Wal betreft treft men een soortgelijke mededeling aan in de NRC van 14 oktober 1866. De Groningse civilist Diephuis had blijkens een verklaring in de *Provinciale Groninger Courant* van 20 oktober 1866 niet getekend omdat het staatsrecht zijn vak niet was, maar hij was het wel met het advies eens. Van de Amsterdamse hoogleraar Des Amorie van der Hoeven zegt Van der Wal, *De motie-Keuchenius*, p. 171 noot 4, dat deze in het *Handelsblad* van 14 december 1866 blij gaf van zijn instemming. Die datum kan niet kloppen; het bericht heb ik niet gezien. Zie over Philipse de tekst hieronder.

14 Citaat uit *Volksblad*, 25 oktober 1866.

15 *Volksblad*, 25 oktober 1866 (eerste bladzijde, middelste kolom).

16 De Bosch Kemper achtte het onjuist om bij motie van orde politieke uitspraken te doen. Dat deze opvatting achterhaald is, blijkt wel uit de in noot 17 genoemde aantallen moties die in 2000 en 2001 door de Tweede Kamer werden aangenomen.

17 J. de Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsrecht en staatsbestuur* (Amsterdam 1865), p. 538-539. Hij vervolgt dat de motie gemotiveerd kan zijn ‘ten einde de strekking van die motie te bepalen; maar het is geheel tegen de orde van beraadslaging, onder de vorm van eene motie van orde een voorstel te doen’. Dergelijke moties achtte De Bosch Kemper inconstitutioneel. Ofschoon ook de huidige grondwet de motie niet kent, en ofschoon reeds in 1866 in de krant werd geklaagd over de overvloed aan moties waarbij de regering op de hoogte wordt gesteld van het gevoelen van de Kamer, is het aantal dergelijke moties alleen maar toegenomen. De kamerleden van toen zouden met verbijstering hebben gekeken naar de cijfers van nu. De afdeling Voorlichting van de Tweede Kamer deelde mij mede dat de Tweede Kamer in 2000 niet minder dan 970 moties behandeld heeft en in 2001: 997!

dat de motie van orde alleen mocht worden gebruikt voor het inroepen van het Reglement van Orde ‘of wel om de beraadslagingen te verdagen of te sluiten’:¹⁷

‘Er is eene derde grief van meer gewicht: de Kamer kan geene motiën van orde aannemen, want de grondwet kent die zaken niet. Ik noem de grief daarom van gewigt, omdat zij het gezag vóór zich heeft van Mr. J. de Bosch Kemper. Ik eerbiedig het gevoelen van den geachten hoogleraar, maar zonder het te deelen, en laat ik er bijvoegen, zonder zelfs de kracht van zijn bezwaar te begrijpen. Welk besluit neemt de Kamer bij eene motie van orde? Het besluit om over te gaan tot de orde van den dag, dat wil zeggen om met hare andere werkzaamheden voort te gaan. Aan dat besluit, op zich zelf zeker zoo onschuldig als de Kamer ooit nemen kan, wordt echter eene overweging toegevoegd, waarin de meerderheid haar gevoelen uitspreekt over deze of gene kwestie. De vraag over de wettigheid of onwettigheid der motiën lost zich dus eenvoudig op in deze vraag: of de Kamer te allen tijde haar gevoelen mag uitspreken. Die vraag nu kan naar mijn bescheiden meening zelfs geen kwestie heeten’.¹⁸

In zijn artikel ‘Het Advies van Hoogleraren’ in het door hem geëxploiteerde en geredigeerde Volksblad (een weekblad, ‘aan de algemeene maatschappelijke belangen toegewijd’) van donderdag 18 oktober 1866 betoogde De Bosch Kemper opnieuw dat motie-Keuchenius inconstitutioneel was.¹⁹ Hij richtte zijn pijlen niet zozeer op de inhoud (de motie had zijns inziens trouwens wel degelijk de strekking om de benoeming van Mijer af te keuren) als wel op de vorm van het door de Kamer uitgesproken oordeel:

‘De volledige verantwoordelijkheid der ministers in verband met de grondwettige regten der volksvertegenwoordiging bestaat niet in een bevoegdheid van vormenloos en willekeurig vonnis-vellen van de Tweede Kamer over alles wat men maar denken kan: over de handelingen van een officier van justitie, over de benoeming van een Gouverneur-Generaal in de [sic] Indie enz. enz.

Van zulk een exorbitante bevoegdheid der Tweede Kamer om vonnissen te vellen zonder onderzoek staat tittel noch jota in de grondwet. Ja zulk eene onbeperkte magt strijdt lijnregt tegen onze grondwet.

...

Keuren de kiezers de motie van den heer Keuchenius goed, dan kan men gerust de geheele grondwet verscheuren en haar doen vervangen door eene enkele bepaling: *Al wat de Tweede Kamer bij motie van orde, zonder voorloopig onderzoek, zal willen uitspreken, zal als hoogste regel gelden.*’

¹⁸ Buijs, *Het regt van de Tweede Kamer*, p. 22.

¹⁹ Hij heeft (voor en na 18 oktober) in het Volksblad heel wat artikelen aan de kwestie gewijd; die werden ten dele ook als brochure herdrukt. Vgl. H.Th. Ambagtsheer, *Jhr.Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*, diss. UvA. (Amsterdam 1959), p. 58, 111-116.

Als de Kamer al wilde oordelen over zaken als de hier aan de orde zijnde benoeming, dan moest zij volgens De Bosch Kemper een (zeer omslachtige) door de grondwet voorgeschreven procedure volgen. En men moest zijn emoties beheersen: men kon niet kalm genoeg zijn! Kwamen bij zo'n onderzoek ongerechtigheden boven tafel, dan zou die procedure ten slotte tot twee dingen kunnen leiden: 1) een opdracht van de Tweede Kamer aan de Procureur-Generaal bij de Hoge Raad om tot strafvervolgning van de verantwoordelijke minister(s) over te gaan, of 2) een adres aan de Koning waarin staat dat men geen vertrouwen meer heeft in de verantwoordelijke minister(s). De Bosch Kemper was daarin zeer stellig:

‘Met eene gelijke vastheid van overtuiging, als de geachte Hoogleraren de vraag, of de Tweede Kamer tegen de letter en den geest der grondwet gehandeld heeft, met *neen* beantwoorden, beantwoorden wij haar met *ja*. ...

Vóór dat ministers mogen beschuldigd worden van 's lands welzijn verwaarloosd te hebben, vóór dat een berisping of afkeuring van hunne handelingen in een *voorstel* tot een adres mag worden uitgesproken, behooren bij hen *inlichtingen* ingewonnen te worden. De grondwet schrijft den vorm daarvan voor in art. 89. De ministers moeten vooraf uitgenoodigd worden inlichtingen te geven: opdat zij niet onverwachts worden overvallen. Zijn de ontvangen inlichtingen onvoldoende, dan staat het regt van enquête open (art. 90). Is er genoeg licht verspreid over de zaak, dan moet in overweging komen of een *voorstel* kan gedaan worden om de ministers aan te klagen bij den regter (art. 159), of wel een *voorstel* van een eerbiedig adres aan den Koning, wiens dienaars de ministers zijn, aan te bieden om bij hem de bezwaren in te brengen, dat men zoo weinig vertrouwen in de raadslieden der Kroon heeft, en waar dit geschiedt, zal de constitutionele Koning wel altijd zijne ministers ontslaan.’

Blijkens het slot van zijn beschouwing erkende De Bosch Kemper kennelijk dat de ministeriële verantwoordelijkheid zich uitstreckte tot alle daden des konings, maar hij meende ook dat de ministers niet zo maar konden worden overvallen en niet onverhoeds per eenvoudige motie konden worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid.²⁰ Hij begreep heel goed dat hij niet op veel bijval voor zijn afwijkende standpunt kon rekenen:

‘Onze slotconclusie is deze: dat de hooggeachte Hoogleraren, gelijk niet anders van hen te verwachten was, een zeer duidelijk en helder advies over den algemeenen omvang van de ministeriële verantwoordelijkheid hebben gegeven, dat zeker door *zeer* weinigen zal betwijfeld worden; maar dat zij door niet genoeg op de feiten en den vorm te letten,

²⁰ De destijds wel geuite suggestie dat de motie-Keuchenius overhaast was ingediend en aangenomen hoeft men niet te zwaar op te nemen want er waren 10 dagen publiek debat en 3 dagen van algemene beschouwingen ter voorbereiding van het adres van antwoord op de troonrede aan vooraf gegaan.

²¹ Volksblad, donderdag 18 oktober 1866.

een gevaarlijk wapen in handen hebben gegeven aan hen, die het gemakkelijk vinden voor hunne bedoelingen de grondwettige vormen op zijde te schuiven.²¹

4 Conclusie

De conclusie uit dit alles kan zijn dat alle 18 professoren die zich – door ondertekening, bestrijding of adhesiebetuiging – hadden uitgesproken over het manifest van de tien hoogleraren van mening waren dat er geen prerogatief van de kroon (in de zin van een categorie koninklijke bevoegdheden waarvoor geen minister ter verantwoording kon worden geroepen) bestond. De ministeriële verantwoordelijkheid strekte zich dus uit tot alle daden van de koning. Slechts één van de achttien bestreed het advies. De Bosch Kemper achtte de motie-Keuchenius inconstitutioneel. Het ging hem niet zozeer om de omvang van de ministeriële verantwoordelijkheid als wel om de ongrondwettigheid van de motie van orde die zich niet beperkte tot het regelen van de werkzaamheden van de Kamer. Hij meende dat het ter verantwoording roepen van ministers niet zo maar ging, en dat de Kamer regeeringsdaden niet kon afkeuren per eenvoudige motie van orde. Kemper kan voor dit standpunt onder zijn ambtgenoten medestanders hebben gehad maar die hebben dat dan goed verborgen weten te houden.

Maar hoe dit ook zij, de Amsterdamse professor leverde een achterhoedegevecht: de politieke en staatsrechtelijke ontwikkelingen gingen in een heel andere richting. Na de parlementaire geschiedenis van de periode september 1866 – april 1868 introduceerde de jonge liberaal Sam van Houten (1837-1930) in zijn brochure *De staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke* (Groningen 1872) te onzent de monistische visie op de verhouding regering – parlement: de theorie van de door De Bosch Kemper verafschuwde ‘parlementaire oppermagt’, een leer die gedurende ruim een halve eeuw de dominante doctrine zou worden en die dit jaar precies driekwart eeuw geleden de doodsteek kreeg van de Amsterdamse hoogleraar F.G. Scheltema (1891-1939).²² Onomstreden was zij trouwens nooit geweest, en toen Van der Pot in 1940 de eerste druk van zijn *Handboek* publiceerde geloofde vrijwel niemand er meer in. In protestants-christelijke (anti-revolutionaire/christelijk-historische) kringen (het milieu ook van Keuchenius) heeft men nooit iets moeten hebben van de idee dat het kabinet de zetbaas of de speelbal is van het parlement: daar werd hoog opgegeven van ‘het eigen recht der overheid’ (de regering). Maar ideeën als die van De Bosch Kemper konden ook daar niet op instemming rekenen.

²² In zijn artikel ‘Het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging’ in *De Gids* 1928. Cf. bij dit alles A.M. Donner, ‘Grondwetsstudie in Nederland 1948-1948’, in: J. Valkhoff (red.), *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948* (Den Haag 1948), p. 327-362 (aldaar p. 339 e.v.) (herdrukt in A.M. Donner, *Tussen het echte en het gemaakte* (Zwolle 1986), aldaar p. 37 e.v.).

5 Besluit; het ministerschap als springplank naar een aantrekkelijker functie

Als er iets blijkt uit de voorgaande rondgang langs de professorale reacties op het advies van Buijs en zijn negen companen, dan is het wel hoe weinig overdreven de karakterisering van Donner was toen hij in 1948 het handelen van het kabinet Van Zuylen van Nijevelt-Heemskerk rond de motie-Keuchenius en (later) de begroting van Buitenlandse Zaken als in wezen een soort 'staatsgreep' karakteriseerde ('een staatsgreep in Bismarckiaanse geest, zij het in inheemse stijl').²³ De motie-Keuchenius en haar nasleep zijn een cause célèbre geworden in het Nederlandse staatsrecht: een geval waarop men zich gaarne beroept als het te pas komt. Men zou zeggen dat die motie vandaag de dag wel is uitgewerkt: *der Mohr hat seine Schuldigkeit getan*; niemand twijfelt er meer aan dat de ministeriële verantwoordelijkheid geen uitzonderingen kent en dat de gemotiveerde motie van orde voor de Kamer een geoorloofd middel is om van haar politieke opvattingen blijk te geven. Het lijkt mij dan ook niet erg zinvol om er nu, nu de maatschappelijke omstandigheden zo totaal anders zijn dan in 1866, nog nieuwe staatsrechtelijke conclusies aan te verbinden. Dat iemand als F.H. van der Burg dat begin 2001 toch heeft gedaan, lijkt mij dan ook een zwakbetod. Toen hij in een NJB-artikeltje de motie-Keuchenius van stal haalde ter onderbouwing van zijn stelling dat ministers niet met het oog op een andere functie tussentijds het kabinet mogen verlaten was die oude Kameruitspraak kennelijk de staatsrechtelijke stok om de ministeriële hond Pronk te slaan.

Van der Burgs gezochte beroep op de geschiedenis (en met name de lering die hij eruit wilde trekken) is zoals gezegd terstond kundig onderuit gehaald door Zuijdwijk; aan zijn argumentatie hoef ik nu niets aan toe te voegen. Wel wil ik nog iets zeggen over het 'Naschrift' van Van der Burg (NJB 2001, p. 396-397) bij de reactie van Zuijdwijk. Op de door Van der Burg geformuleerde staatsrechtelijke stelling ga ik hier niet in (ze lijkt mij in haar algemeenheid te ver gaan) en evenmin op zijn verdere staatsrechtelijke uitspraken.²⁴ Het gaat me hier alleen om Van der Burgs hernieuwde beroep op de kwestie Mijer: de manier waarop die ook nu weer in het geding wordt gebracht lijkt mij niet sterk. Van der Burg zegt:

'Het was mij niet onbekend dat de kwestie Mijer een zeer bijzonder karakter droeg. Een dergelijke casus heeft zich naderhand niet meer voorgedaan en het is niet waarschijnlijk dat dat ooit zal gebeuren. Waar het echter om gaat is dat de heer Mijer zijn ministerschap gebruikte als een springplank naar een functie die hij aantrekkelijker vond en dat kan zich ook nu voordoen.'

Wat mij nu intrigeert is in de eerste plaats de casus die zich nooit meer zal voordoen, en in

²³ Donner, 'Grondwetsstudie in Nederland 1948-1948', p. 339 (p. 37).

²⁴ Een vraag: Mag een bewindspersoon er volgens Van der Burg niet uit eigen beweging de brui aan geven (gewoon omdat hij het ministerschap of staatssecretariaat zat is), en dat dan ook zeggen? Mag met andere woorden een bewindspersoon zich volgens Van der Burg niet terugtrekken zonder zich te beroepen op politieke of op gezondheidsredenen?

de tweede plaats die welke zich ook nu kan voordoen. Wat bedoelt Van der Burg met het geval dat zich vermoedelijk nooit meer zal voordoen? Niet dat nooit meer een minister van Koloniën zich zal laten benoemen tot gouverneur-generaal (een geval dat zich nu niet meer kan voordoen maar dat zich na Mijer – zoals gezegd – nog wel eens heeft voorgedaan). Maar wat dan wel? Zuijdwijk omschrijft de casus-Mijer als die van het aftreden van een minister van wie bij zijn optreden al vaststond dat hij tussentijds het ambt zou verwisselen voor een begeerlijker positie. Wellicht acht Van der Burg het waarschijnlijk dat zoiets nooit meer zal gebeuren. Ik help het hem hopen. Dat voor een minister het ministerschap de opstap (dat woord lijkt mij verkieslijker voor het geval zich niet de casus-Mijer voordoet in de zuivere vorm zoals omschreven door Zuijdwijk) wordt naar een andere functie, ‘kan zich ook nu voordoen’. Het komt ook wel eens voor. Er zijn in de 20ste eeuw immers inderdaad bewindslieden geweest die tijdens de rit het kabinet hebben verlaten voor een prestigieuze andere functie. Als we behalve van de jaren veertig – de jaren van de Londense oorlogskabinetten en van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd – even afzien van demissionaire en bijna demissionaire ministers en staatssecretarissen die het moment van het aantreden van het nieuwe kabinet niet hebben afgewacht²⁵ zijn er buiten het hierboven genoemde ontslag van minister Idenburg in 1909 nog vijf duidelijke gevallen te signaleren.²⁶

S.L. Mansholt (1908-1995), sinds 13 oktober 1956 minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening in het derde kabinet Drees (1956-1958) verwisselde na een 12½-jarig ministerschap (1945-1957) op 1 januari 1958 het kabinet voor de Europese Commissie. Een klein half jaar voor er nieuwe verkiezingen zouden plaats vinden maakte H. Vredeling (*1924) op 1 januari 1977 de overstap van het kabinet Den Uyl (1973-1977) naar de Europese Commissie. Zijn ministerschap had veel korter geduurd dan dat van Mansholt: 3½ jaar (hij was van 11-5-1973 tot 31-12-1976 minister van Defensie). In de jaren daarna verwisselden nog twee bewindslieden van Defensie het lidmaatschap van het kabinet voor een andere functie: W. Scholten (*1927) trad na een ministerschap van minder dan 2½ jaar op 25 augustus 1980 af om vice-president van de Raad van State te worden en B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (*1944), staatssecretaris van Defensie in het kabinet Lubbers III (7-11-1989 – 22-8-1994), trad op 1 juni 1993 af in verband met zijn benoeming tot Commissaris van de Koningin in Limburg. M.J. Cohen (*1947) tenslotte kreeg op 2 januari 2001, na bijna 2½ jaar staatssecretaris van Justitie te zijn geweest, ontslag in verband met zijn benoeming tot burgemeester van Amsterdam.

En J.P. Pronk (*1940)? Die liep in 2000 een internationale functie mis die hij verre verkoos boven het ministerschap van VROM: niet hij werd de nieuwe Hoge Commissaris voor

²⁵ F. Beelaerts van Blokland, minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet Ruys de Beerenbrouck III (1929-1933), liet zich in 1933 vijf dagen voor het kabinet zijn ontslag aanbieden tot vice-president van de Raad van State. – Tot deze categorie reken ik ook H.J. Simons, die op 10-3-1994, twee maanden voor het kabinet Lubbers III zijn ontslag aanboden, zijn staatssecretariaat neerlegde omdat hij tot lid van de gemeenteraad van Rotterdam gekozen was en voorbestemd was om een wethouderspost te bezetten.

²⁶ Mijn gegevens zijn afkomstig uit het *Compendium voor politiek en samenleving*, A0500, p. 69-118 (april 2001). Zie voor Idenburg hierboven, het slot van § 1.

de Vluchtelingen van de Verenigde Naties maar oud-premier R.F.M. Lubbers (*1939). Was Pronk wel Hoge Commissaris geworden, dan had zich een casus voorgedaan die te vergelijken is met die van de in 1958 naar de Europese Commissie vertrokken Mansholt. De situatie was ingeval van vertrek van Pronk althans meer te vergelijken geweest met de casus Mansholt dan met de vier andere gevallen die ik noemde: zowel Mansholt als Pronk was voorafgaande aan zijn vertrek naar het buitenland langdurig minister geweest en bij beiden lag de nieuwe werkring in het verlengde van hun ministerschap;²⁷ kijkt men uitsluitend naar de tijd die het zittende kabinet nog had te gaan, dan lijkt het potentiële geval-Pronk, dat zich tenslotte nooit heeft voorgedaan, op de gevallen van Scholten en Cohen die wel zijn opgestapt. Gebruikte Pronk in de visie van Van der Burg het ministerschap als 'springplank' naar een aantrekkelijker functie? Als zijn eventuele overstap naar de Verenigde Naties volgens Van der Burg laakbaar was geweest, hoe zat het dan met Mansholt, Vredeling, Scholten, Van Voorst tot Voorst en Cohen? Had Van der Burg niet iets kunnen zeggen over bijvoorbeeld de niet geheel onomstreden benoeming van Mr. W. Scholten tot vice-president van de Raad van State?²⁸ Of doelde hij toch op andersoortige gevallen dan dit? Maar waarop dan?

27 Daaraan doet niets af het feit dat Pronk na ruim 13 jaar minister van Ontwikkelingssamenwerking te zijn geweest (1973-1977, 1989-1998), sinds 3 augustus 1998 minister van VROM was (voor hem niet meer dan een troostprijs: hij had de voorkeur gegeven aan een hernieuwd ministerschap van Ontwikkelingssamenwerking).

28 Vgl. D. Slijkerman, *In dienst van de Kroon. Vice-presidenten van de Raad van State (1814-2001)* (Zutphen [2001]), p. 235-237.

HEEFT DE RECHTSGESCHIEDENIS NOG TOEKOMST?

Enkele opmerkingen naar aanleiding van:

D. Heirbaut en Daniel Lambrecht (eds.), *Het nut van rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in het hedendaagse recht. The use of Legal History in the Teaching of Contemporary Law*. Handelingen van het contactforum (26 november 1999) 'Rechtsgeschiedenis: nuttig voor het hedendaagse rechtsonderwijs?' gesteund door het Vlaams Kennis- en Cultuurforum van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. *Iuris Scripta Historica XIV*. Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis [van de] Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Brussel 2000. 83 p. ISBN 90-6569-692-X

Op 26 november 1999 werd in opdracht van het Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten door de Gentse rechtshistorici Daniel Lambrecht en Dirk Heirbaut een contactforum georganiseerd waarop gesproken werd over het nut van de rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in het hedendaagse recht. In de inleiding van het hier te bespreken boekje waarin zij de voordrachten gehouden op dit forum hebben gepubliceerd, formuleren zij het onderwerp van de bijeenkomst tot tweemaal toe in vragende vorm: 'welk is het nut van de rechtsgeschiedenis voor de jurist en zijn opleiding' en 'is, en in hoever, is [sic] de rechtsgeschiedenis nuttig voor de opleiding van de jurist?' (p. 5). Deze enigszins van elkaar afwijkende formuleringen van het congressthema deden mij aanvankelijk twijfelen aan de bedoelingen van de organisatoren. Hadde zij de sprekers nu uitgenodigd om hun ideeën te

ventileren over het nut van de rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in het moderne recht óf voor de vorming van de jurist? Bij het nut van de rechtsgeschiedenis voor de rechtenopleiding kon ik mij aanvankelijk weinig voorstellen – welk profijt immers trekt een opleiding van het verleden – , bij het nut van onze discipline voor de vorming van de aankomende jurist des te meer – zij het dat het woordje 'nut' in dit verband mij niet kon en kan bekoren.¹ Bij lezing van de artikelen stelde ik vast dat de congressprekers zowel het nut van de rechtsgeschiedenis voor de rechtenopleiding als voor de vorming van de jurist hebben trachten te doordenken. Beide interpretaties zijn dus op hun plaats. Ik weet nu ook waar de eerste uitleg op ziet. Afgaand op de interpretatie van de auteurs komt de vraag naar het nut van de rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in het moderne recht neer op de vraag of een universitair juridisch curriculum wint aan wetenschappelijke kwaliteit door in dat lesprogramma op een of andere manier rechtsgeschiedenis op te nemen. Het ging in 1999 in Brussel dus onder meer over de kwaliteit van de opleiding van de jurist. Ook al was dit bij lange na niet de eerste bijeenkomst waar werd gesproken over de legitimiteit van het vak rechtsgeschiedenis in een juridisch curriculum:² er zijn minder gewichtige redenen om bij elkaar te komen.

Voor de bespreking van het congressthema hadden de organisatoren vier deelthereinen van het recht geselecteerd en vier rechtshistorici gevraagd hun ideeën uit te spreken over de betekenis van de rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in de uitgekozen modernrechtelijke vakgebieden. Iedere voordracht van een rechtshistoricus werd gevolgd door een repliek van een docent in het hedendaagse recht. Zo liet Michael Stolleis (Frankfurt) zijn licht schijnen over

1 De term doet mij te veel denken aan het begrip nut in economische zin. Historische disciplines zijn echter niet vatbaar voor economische waardebeoordeling.

2 Zo werd bijvoorbeeld zowel op de 22^e als op de 23^e *Rechtshistorikertag* (aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig) gediscussieerd over de taak en de plaats van de rechtsgeschiedenis in het juridisch curriculum. Bevestigingen bijeenkomsten als deze wellicht Radbruchs gelijk dat disciplines die reden zien om over hun eigen methodologie te discussiëren kwijnende disciplines zijn? Zie voor een korte beschrijving van de existentiële crisis waarin de beoefening van het Romeinse recht respectievelijk van de rechtsgeschiedenis zich nu al meer dan een eeuw bevindt R. Zimmermann, *Roman law, contemporary law, European law. The civilian tradition today* (Oxford 2001), p. 1-52, in het bijzonder p. 44-46.

de plaats van de rechtsgeschiedenis in het onderwijs in het constitutionele recht, waarop een reactie volgde van Jan Velaers (Antwerpen en Brussel). David Ibbetson (Cambridge) en Pierre Van Ommeslaghe (Brussel) namen het verbintenissenrecht voor hun rekening, André Laingui (Parijs) en Jules D'Haenens (Gent) het strafrecht en C.H. van Rhee (Maastricht) en T.A.W. Sterk (Leiden) het burgerlijk procesrecht.

Het moet maar meteen worden gezegd: die bijeenkomst in november heeft een interessant boekje opgeleverd. De bijdragen van de vier rechtshistorici vond ik stuk voor stuk boeiend, doordacht en overtuigend; hetzelfde kan ik, spijtig genoeg, niet zeggen van alle bijdragen van de docenten in het geldende recht. Stolleis schreef een warm pleidooi voor het onderwijs in wat hij de *Grundlagen* (rechtsgeschiedenis, rechtsvergelijking en rechtstheorie) van het recht noemt. Voor het wetenschappelijk onderwijs in het constitutionele recht is de rechtsgeschiedenis zijn inziens onmisbaar. Grondwetten zijn, aldus Stolleis, alleen volledig te verklaren en te begrijpen in hun historische context. Ibbetson leverde een vanuit de Engelse juridische (onderwijs)praktijk geschreven bijdrage over de rol van de rechtsgeschiedenis bij het onderwijs in het verbintenissenrecht. In een boeiend doch hier en daar nogal abstract betoog adstrueert hij zijn overtuiging dat de zin van de rechtsgeschiedenis vooral is gelegen in het verschaffen van inzicht in de wijze waarop zich in de loop der tijd rechtsideeën hebben gevormd en zich verder hebben ontwikkeld. Welke ideeën, gebeurtenissen of maatschappelijke krachten zijn bepalend geweest voor de inhoud van hedendaagse rechtsbegrippen: op deze vraag verwacht Ibbetson van de rechtsgeschiedenis een antwoord (p. 30 en 38-39). In een korte, erudiete en lucide bijdrage laat Laingui zien hoeveel continuïteit er bestaat tussen het straf(proces)recht van vóór de Franse Revolutie en het straf(proces)recht dat zich heeft gevormd op basis van de *Code d'instruction criminelle* van 1808 en de *Code pénal* van 1810. Deze continuïteit kan alleen door rechtshistorisch onderwijs zichtbaar worden gemaakt. Laingui's rechtshistorische kijk op de ontwikkeling van het straf(proces)recht vóór en ná de Revolutie brengt hem tot de grimme conclusie dat niets zo misplaatst lijkt als de waanwijsheid van moderne wetgevers om het recht naar hun smaak te modelleren om daarmee het maatschappelijk leven te sturen (p. 59). In een evenwichtig betoog tenslotte weet Van Rhee te overtuigen in zijn pleidooi voor (handhaving van) burgerlijk pro-

cesrecht in de universitaire curricula en de zinvolle rol die de rechtsgeschiedenis in dat onderwijs kan vervullen. Vooral wanneer men het procesrecht doceert in een Europeesrechtelijke context kan een rechtshistorische benadering haar meerwaarde voor dit vak bewijzen.

Mijn oordeel over de bijdragen van de vier 'respondenten' is ambivalent. Natuurlijk onderstrepen alle vier auteurs het belang van de rechtsgeschiedenis voor de universitaire opleiding van juristen. Immers 'voor een goed begrip van de grondwet is de kennis van het verleden onontbeerlijk' (Velaers, p. 19) en 'la valeur formative de cette discipline [dat wil zeggen de rechtsgeschiedenis] ne saurait non plus être mise en cause' (Van Ommeslaghe, p. 44) en dus is 'rechtsgeschiedenis ... noodzakelijk' (D'Haenens, p. 63), niet alleen in theorie want 'in practice too, historical notion is not a superfluous luxury' (Sterk, p. 80). Afgaand op de waardering van het vak door de vier 'respondenten' neemt de rechtsgeschiedenis een vanzelfsprekende en daarom onomstreden plaats in in de curricula van de rechtenfaculteiten. Wij weten echter allemaal dat dit niet het geval is. Om die reden deden de bijdragen van de vier docenten in het geldende recht mij sterk denken aan de welhaast als standaard te kwalificeren bejegening die de rechtsgeschiedenis in de achter ons liggende jaren aan de Nederlandse juridische faculteiten ten deel valt. Een zinvol vak dat zonder twijfel thuishoort in een universitaire rechtenstudie, maar dat niettemin bij iedere curriculumherziening wederom ter discussie staat. Alleen reeds het simpele feit dat het Comité Rechtsgeschiedenis van de Academie het nodig vond een contactforum te doen organiseren over het nut van de rechtsgeschiedenis laat zien dat de positie van het vak allerm minst vanzelfsprekend is. Men roept immers geen juristen bijeen om te confereren over het nut van het onderwijs in het privaatrecht. Begrijp me goed, ik twijfel geen moment aan de oprechtheid van de opvattingen van de coreferenten. Ik vrees alleen dat de welwillendheid die zij, overigens tezamen met veel juristen in en buiten de universiteit, jegens de rechtsgeschiedenis aan de dag leggen een nogal vrijblijvende positiebepaling is die, wanneer er in tijden van schaarste onderwijspolitieke keuzes gemaakt moeten worden, weinig garanties biedt voor het voortbestaan van het vak in het verplichte curriculum van de aankomende jurist.

Is er, zo heb ik mij de laatste tijd regelmatig afgevraagd, nog wel een toekomst voor het vak als een

zelfstandige en volwaardige academische discipline? Een vraag die, zo neem ik aan, verschillende rechtshistorici zich dezer dagen wel eens stellen, al kom ik haar in de handelingen van het contactforum niet tegen. Het is natuurlijk ook nogal een vervelende, want existentiële en dus bedreigende vraag, die men liever uit de weg gaat. Eerlijk gezegd heb ik geen antwoord. Die, wat mij betreft, onzekere toekomst van het vak heeft natuurlijk alles te maken met de grote veranderingen die zich de afgelopen decennia in onze maatschappij, en voor wie het wat beperkter wil formuleren: in onze cultuur, hebben voltrokken met alle consequenties die dit heeft voor de inhoud en de vorm van het universitaire onderwijs in – vooral – de alpha- en gammavakken. Eén van die gevolgen is de sterke afname van de waardering voor een traditionele, veelal op het onderwijs in de klassieke talen gestoelde erudiete geleerdheid, die met een door jarenlange vertaalarbeid gevormde exactheid respectvol maar afstandelijk, kritisch en eigenzinnig maatschappelijke én wetenschappelijke autoriteiten benadert. Deze kwaliteiten passen niet in het hedendaagse universitaire klimaat waarin hoogleraren min of meer gedwongen worden te functioneren als bedrijfsdirecteuren die met marketinginstrumenten hun product aan de man moeten zien te brengen en waarin de studenten worden gezien als klanten. De koopman en niet de geleerde geniet tegenwoordig aanzien binnen de universiteit. Conformisme en opportunisme (de eigenschappen van de handelaar) kunnen dan ook vaak op meer waardering rekenen dan onafhankelijke kritische zin. De kennis omwille van de kennis (kennis als *core business*) wordt thans gezien als een luxe, als iets 'dat je maar in je vrije tijd moet doen'. Dit bedrijfsmatige virus heeft onze universiteiten in een nu ook voor buitenstaanders duidelijk zichtbare identiteitscrisis gestort. Bij de opening van het Academisch Jaar 2002/2003 heeft de publicist Paul Scheffer aan de Universiteit van Amsterdam een rede afgestoken waarin hij de universiteiten voorwerpt dat zij hun plicht verzaken in het overdragen van het sociale en culturele kapitaal van vorige generaties. De universiteiten, aldus Scheffer, schieten tekort op het terrein van de cultuuroverdracht. Zij dienen juist het historisch bewustzijn te koesteren en de studenten besef bij te brengen van de tradities van Nederlandse cultuurgeschiedenis. De overdracht van

historische, literaire en staatsrechtelijke kennis is een verantwoordelijkheid van de universiteiten jegens de samenleving. Deze kennis, aldus Scheffer, vergroot het vermogen om zelfstandig te denken en onafhankelijk te oordelen. Kennis van onze cultuur en een onafhankelijk oordeel acht Scheffer nodig om het onbehagen in onze democratie en de toenemende gevoelens van onzekerheid in een steeds opener wereld weg te nemen.³

Door de massificatie van ons hoger onderwijs heeft de universiteit vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw steeds sterker afstand genomen van het traditionele Europese cultuurideaal ontsproten aan het gedachtegoed van de Griekse en Romeinse schrijvers en de christelijke leer. Daarvoor in de plaats is een naar Amerikaans model ingerichte vorm van hoger onderwijs gekomen dat eerder in economisch dan in intellectueel opzicht elitair is. Deze verwijdering van de klassiek-christelijke nalatenschap heeft op termijn voor het universitaire onderwijs en onderzoek op het terrein van de historische wetenschappen – maar vanzelfsprekend niet alleen op dat terrein – fundamentele gevolgen. Zelfstandig wetenschappelijk historisch onderzoek naar onderwerpen uit de Oudheid en de Middeleeuwen zal evenmin als onderzoek naar de wetenschapsbeoefening in het verleden nog mogelijk zijn. De vereiste kennis van de klassieke talen en van de christelijke cultuur ontbreekt, evenals de tijd om deze kennis op te doen. Tijdens hun studie werken studenten noodgedwongen in loondienst en een proefschrift moet binnen drie à vier jaar klaar zijn. Hele bibliotheken op het terrein van de Oude en Middeleeuwse geschiedenis, de theologie en de wetenschaps- en intellectuele geschiedenis kunnen straks wegens het ontbreken van de kennis om er mee of in te werken van de open opstelling naar de magazijnen in de polder op 18° C. en 60% relatieve vochtigheid. Of ze daar ooit nog uitkomen? Voor grote delen van het rechtshistorisch onderzoek is de situatie zo mogelijk nog rampzaliger. Griekse en Latijnse bronnen zijn nog slechts voor een enkeling toegankelijk. En ook al vind je een afgestudeerde jurist of historicus die enigszins thuis is in de klassieke talen (of één daarvan) dan ontbreekt hem of haar de tijd om het oudere recht te leren kennen of om zich het Italiaans of het Middelnederlands eigen te maken dat nodig is voor het wetenschappelijk on-

3 P. Scheffer, *De hoogste burgerschool*. Rede uitgesproken bij de opening van het Academisch Jaar 2002/2003 2 september 2002 (Amsterdam 2002).

derzoek op de terreinen van het Romeinse of het oudere inheemse recht. Voor rechtshistorische AIO-plaatsen is bijgevolg dan ook nauwelijks meer een echt geschikte kandidaat te vinden. In dit licht heb ik de vertaling van het Corpus Iuris onder leiding van Jop Spruit altijd gezien als een onderneming met een grote symboolwaarde: het sluit een tijdperk af waarin in het Nederlands taalgebied zelfstandig romanistisch onderzoek werd gedaan. Over niet al te lange tijd is dat voorgoed verdwenen. Alleen met een vertaling is immers geen serieus wetenschappelijk onderzoek mogelijk. Wat rest is rechtshistorisch onderzoek naar het recente tot zeer recente verleden. Een mijns inziens voor het vak catastrofale verarming, hoe zinvol historische verhandelingen over ons recente rechtsverleden ook zijn.

De erosie van het wetenschappelijk rechtshistorisch onderzoek kan op de wat langere duur niet zonder gevolgen blijven voor het onderwijs van de rechtsgeschiedenis aan de universiteiten. Een universitaire discipline heeft immers slechts kans van overleven indien zij wordt gevoed door wetenschappelijk onderzoek. Valt dit weg dan degradeert het vak tot middelbare school-niveau: het komt dan nog slechts neer op het doorgeven van door anderen verwoorde kennis die niet langer door zelfstandig bronnen- of literatuuronderzoek kan worden getoetst. Aan zulk onderwijs ontvalt snel de academische status en daarmee de levensvatbaarheid in de facultaire curricula. Deze ontwikkeling lijkt mij op de langere duur een grotere – want fundamentele – bedreiging van het rechtshistorisch onderwijs aan de juridische faculteiten dan het veronderstelde ‘nutteloze’ karakter van dit onderwijs.

Indien de rechtsgeschiedenis evenwel ook als onderzoeksdiscipline weet te overleven (al zie ik op dit moment nog niet hoe dit moet) behoudt het vak vermoedelijk wel een plaats(je) in de facultaire curricula. Geschiedenis weet immers altijd te appelleren aan opvattingen over wetenschappelijkheid en cultuuroverdracht. Hierboven heb ik naar Paul Scheffer verwezen. Ter afsluiting nog twee citaten waaruit de twijfelbaar bemoediging kan putten. Sacha de Boer is een Nederlandse nieuwslezeres. Zij presenteert op

televisie het journaal en op de radio het programma ‘Met het oog op morgen’. Zij heeft communicatiewetenschap gestudeerd aan de UvA. In een serie over gerenommeerde alumni werd zij door het Amsterdamse universiteitsblad *Folia* geïnterviewd. Tijdens haar studie dreigde het vak Communicatiegeschiedenis te worden afgeschaft. De Boer kreeg het *Algemeen Dagblad* zover dat het over die dreigende opheffing een artikel plaatste. De Boer: ‘Dat artikel heb ik overal in het gebouw opgehangen. Ik vond dat communicatiegeschiedenis echt niet mocht worden afgeschaft, dan zou de bodem onder de studie wegvallen. Geschiedenis geeft inzicht en diepgang aan elke studierichting’.⁴

Vrijdag 13 december 2002 hield de schrijver en dichter Benno Barnard in Leiden de Huizinga-lezing. Zoals veel weldenkenden sombert ook Barnard over de teloorgang van onze cultuur. De alom om zich heen grijpende door plat consumptieve voortgedreven verwildering dient worden tegengaan door een beschavingsoffensief. Wat houdt dit offensief dan in? Barnard: ‘De ware Europese beschaving herstelt het geschiedenisonderwijs in al zijn glorie; en de ware Europese leraar verplicht zoveel mogelijk leerlingen zoveel mogelijk uit het hoofd te leren, liedjes, jaartallen, de rare verleden tijden, opdat er niet veel te veel geheugenlozen worden afgeleverd zonder een begin van eruditie. En als een politicus tegenwerpt dat een dergelijke vorm van onderwijs “toch wel erg elitair” is, zal ik roepen: “Volksverheffing! Volksverheffing” – of ben je in je onvergeeflijke behoefte om je electoraat te behagen soms vergeten wat dat is?’.⁵ Waar politici en universiteitsbestuurders uit onbegrip of onverschilligheid hun plicht verzaken vinden we gelukkig verstandige pleitbezorgers voor het (rechts)historisch onderwijs buiten de academie. Het zegt iets over de staat van onze cultuur en onze universiteit dat buitenstaanders als Scheffer, De Boer en Barnard ieder op hun eigen manier het moeten opnemen voor het geschiedenisonderwijs. Ik heb enige hoop dat ook de verantwoordelijken voor de inrichting van onze curricula deze geluiden opvangen. Maar of het helpt ...?

4 *Folia*. Weekblad voor de Universiteit van Amsterdam 56, nr. 10 (08-11-2002), p. 23.

5 Geciteerd door Bart Jan Spruyt, ‘Heldring was de conservatieven vooruit’, in: *NRC-Handelsblad* van 17-12-02, p. 8.

OBSERVATIONES TUMULTURIAE NOVISSIMAE

28. Amsterdamse prijsvragen

Na haar oprichting in 1877 schreef de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw één keer in de twee jaar een prijsvraag uit.¹ De studenten aan de Nederlandse universiteiten mochten zo proberen om door het anoniem inzenden² van een – ‘met een andere hand dan die des vervaardigers geschreven’³ – verhandeling over het door de faculteit opgegeven onderwerp de uitgelooft gouden medaille (‘erepenning’) te winnen of een eervolle vermelding te verwerven.

Het instituut prijsvragen was geen eigenaardigheid van de juridische faculteit noch een typisch Amsterdams verschijnsel. Het Academisch Statuut van 1815 had het uitschrijven van prijsvragen ingesteld, die prijsvragen waren in 1836 in aantal verminderd en in 1843 uit het Statuut gehaald (de gouden erepenningen werden de regering te duur) maar de universiteiten gingen tot genoegen van de regering door met het uitschrijven van prijsvragen en het uitloven van erepenningen. Zij namen voorlopig zelf de kosten voor hun rekening.⁴ Vanaf 1849 betaalde de koning de erepenningen uit zijn eigen zak.⁵ De Hooger Onderwijswet van 1876 handhaafde het instituut prijsvraag en bepaalde in art. 49: ‘Elk jaar worden, beurte-

lings aan iedere universiteit, tien prijsvragen uitgeschreven, twee in elke faculteit. Voor het meest voldoende antwoord van een der studerenden aan eene Nederlandsche instelling van universitair onderwijs, dat de faculteit, die de vraag stelde, der bekrooning waardig keurt, wordt een gouden eerepenning toegekend.’ Die bepaling gold voor de drie rijksuniversiteiten (Leiden, Groningen, Utrecht); de in 1877 opgerichte gemeentelijke universiteit van Amsterdam viel onder het bewind van de Amsterdamse gemeenteraad, die zijn eigen regeling maakte.

De prijsvraag had ten doel de studiezijn van de studenten te bevorderen. Een erg effectief middel om jong talent voor de wetenschap te werven is ze nooit geweest (maar dat was kennelijk ook niet primair de bedoeling). Het is in de 19^e en 20^e eeuw weliswaar meer dan eens voorgekomen dat een bekreond antwoord op een prijsvraag als dissertatie heeft gediend of werd om- of uitgewerkt tot een dissertatie, maar heel vaak kwam dat toch niet voor. Voor het beantwoorden van academische prijsvragen bestond kennelijk maar weinig animo, iets wat – gezien het vele er aan verbonden werk – natuurlijk geen wonder is. Het aantal antwoorden dat binnenkwam was bijzonder klein (vaak nul)⁶ en het fenomeen prijsvraag heeft de academische woelingen van het eind van de jaren 1960 niet overleefd. De Wet

1 De eerste prijsvraag werd uitgeschreven in 1879; in 1943 en 1945 werden er geen prijsvragen uitgeschreven. Nadat in 1946 het om het jaar uitschrijven van prijsvragen werd hervat, werden (blijkens de hieronder te noemen archivalia uit de jaren 1879-1967) geen prijsvragen uitgeschreven in 1960 en 1964. J.A. Ankum, hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Amsterdamse juridische faculteit, 1965-1995, herinnert zich niet dat de faculteit na 1966 ooit een prijsvraag heeft uitgeschreven.

2 Onder vermelding van een motto (‘kenspreuk’) en onder bijvoeging van de naam van de schrijver (en ook van zijn studievak en zijn adres) in een verzegeld briefje met daarop aan de buitenkant het motto. Alleen de briefjes van degenen die een erepenning of een eervolle vermelding hadden gekregen werden geopend. De student kon dus deelnemen zonder, als zijn inzending niet werd bekreond, in zijn reputatie te worden geschaad.

3 Citaat uit *Jaarboek der Universiteit van Amsterdam 1941-1942*, I, Gids voor het studiejaar 1941-1942, p. 62.

4 Vgl. *Ontwerp van Wet op het Hooger Onderwijs, met bijgevoegd Rapport en Memorie van Toelichting, aan den Koning ingediend door de Staatscommissie benoemd bij Koninklijk Besluit van 17 Januarij 1849* (Staatsblad No. 3.) (’s-Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij, 1849), Rapport, p. 14-15, Memorie van Toelichting, p. 151-153; B.J.L. de Geer van Jutphaas, *De Wet op het Hooger Onderwijs uit de gewisselde stukken en de gehouden beraadslagingen toegelicht* (Utrecht 1877), p. 200-202.

5 In dat jaar bracht een staatscommissie een rapport uit, voorzien van een wetsontwerp en een memorie van toelichting, tot regeling van het hoger onderwijs (vgl. vorige noot). Art. 74 van het wetsontwerp bepaalde: ‘Iedere Hoogeschool schrijft om de drie jaren tien prijsvragen uit, twee in elke Faculteit, en beloont het beste antwoord van een der studerenden op eene openbare school van Hooger Onderwijs, dat de bekrooning wordt waardig gekeurd, met een gouden medaille, ter waarde van vijftig gulden.’ Om een indruk van de waarde van die 50 gulden te geven: het wetsontwerp bepaalde het minimumbedrag van het salaris van een hoogleraar op 1600 en het maximum op 2800 gulden per jaar (daar kwamen dan nog de emolumenten uit college- en examengelden bij; die konden honderden gulden bedragen).

6 In dit verband is het misschien zinvol om even te citeren uit een interview met R. Feenstra: ‘Meijers en Van Oven, daar zeiden

op het Wetenschappelijk Onderwijs (WVO) van 22 december 1960, Stb. 559 bevatte in artikel 60 nog wel een bepaling over de prijsvraag, maar veel geloof in de zin van dit kwijnende instituut had de wetgever kennelijk niet meer: 'De faculteiten of afdelingen en de interfaculteiten of tussenafdelingen trachten door het uitschrijven van prijsvragen en andere middelen de studiezin van de studenten aan te wakkeren.'⁷ Toen deze bepaling in 1985 bij de herziening van WVO (wet van 25 september 1985, Stb. 562) verviel, was ze wat het uitschrijven van prijsvragen betreft feitelijk al lang een dode letter geworden.

In het kleine archief van de eerste negentig jaar van het bestaan van de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam bevinden zich een schrift en een gehectografeerde (en met pen en potlood bijgewerkte) lijst met gegevens betreffende de 42 in de jaren 1879-1966 door de faculteit uitgeschreven prijsvragen. Meestal kwam er geen antwoord binnen. Het totale aantal in die bijna 90 jaren binnengekomen antwoorden is dan ook uiterst gering: te weten 8.⁸ De helft daarvan kwam niet in aanmerking voor een bekroning of een eervolle vermelding (de antwoorden op de prijsvragen van 1913, 1925, 1931 en 1966), twee kwamen in aanmerking voor een eervolle vermelding (antwoorden op de prijsvragen van 1937 en 1939) en twee voor bekroning met de gouden medaille (antwoorden op de prijsvragen van 1939 en 1941). Toch is er in negen decennia maar één gouden medaille (prijsvraag 1941) en één eervolle vermelding (prijsvraag 1937) daadwerkelijk toegekend. De Amsterdamse student J.A.M. Leistikow⁹ kreeg een eervolle vermelding voor zijn antwoord op een prijsvraag over 'het leerstuk der terugwijzing en verdere verwijzing naar Nederlandsch Internationaal Privaatrecht.' De gouden medaille voor de prijsvraag van

1941 ging in 1943 naar een verhandeling over een Romeinsrechtelijk onderwerp; ze werd uitgereikt aan een jonge man die zou uitgroeien tot een ver buiten onze landsgrenzen befaamd geleerde. Over die bekroning aanstonds meer.

In 1940 en 1942 deden zich bij de toekenning van de prijzen bijzondere situaties voor. De prijsvraag die in 1939 was uitgeschreven luidde: 'De Faculteit verlangt: een onderzoek naar de vraag in welke gevallen een gemeentelijke verordening naar geldend Nederlandsch recht geacht moet worden het gebied van het Burgerlijk recht te betreden en in hoeverre zulk een verordening uit dien hoofde als in strijd met de wet moet worden beschouwd.' Hierop ontving de faculteit twee antwoorden. Dat van de latere Amsterdamse hoogleraar administratief recht (1946-1956) W.G. Vegting (1902-1956) kwam naar het oordeel van de faculteit in aanmerking voor de gouden medaille en dat van een zekere Tulp voor een eervolle vermelding, maar de prijs noch de eervolle vermelding kon worden toegekend: de inzenders bleken geen studerenden in de zin der wet. Vegting was al in 1930 afgestudeerd en zou in 1941 cum laude bij Paul Scholten (1875-1946) promoveren op een bewerking van zijn antwoord op de prijsvraag.¹⁰

Ook bij het toekennen van de enige gouden medaille die de faculteit heeft laten uitreiken rees een probleem, maar dat had een ander karakter en het werd gauw opgelost. Op 10 december 1942 is de erepenning toegekend aan de huidige Nestor van de Nederlandse rechtshistorici: de toenmalige kandidaat in de rechten Robert Feenstra (geb. Batavia, 1920). Ruim zes jaar later zou hij cum laude bij H.F.W.D. Fischer (1909-1964) promoveren op een uitwerking van het bekroonde antwoord.¹¹

De op 15 september 1941 uitgeschreven prijsvraag luidde:

ze Meneer tegen. Interview met Prof. mr. R. Feenstra', in M.E. Franke e.a., *Historisch vooruitzicht. Opstellen over rechtsgeschiedenis en burgerlijk recht. BW-krant jaarboek 1994* (Arnhem 1994), p. 9-18). Feenstra vertelt daar onder meer dat hij als hoogleraar in Leiden (dat was hij in de jaren 1952-1985), samen met zijn collega H.F.W.D. Fischer (1909-1964, hoogleraar te Leiden 1946-1964), een rechtshistorische prijsvraag heeft doen uitschrijven, 'maar daar heeft nooit iemand op geantwoord' (p. 10).

⁷ De woorden 'afdelingen' en 'tussenafdelingen' betroffen de technische hogescholen (de huidige technische universiteiten).

⁸ Voor de naoorlogse periode blijkt uit de notities in een (vrijwel leeg) schrift met etiket 'Prijsvragen' dat de faculteit midden jaren 1960 soms blijkbaar niet zeker meer wist of er wel of niet een antwoord binnengekomen was. Dat zegt mijns inziens genoeg. De in de tekst genoemde gehectografeerde lijst is afkomstig van en kennelijk bijgehouden door Prof. mr. J. Offerhaus (1892-1966).

⁹ Leistikow behaalde op 17 oktober 1940 aan de UvA het doctoraalexamen rechten in de privaatrechtelijke richting.

¹⁰ W.G. Vegting, *De gemeentelijke verordeningbevoegdheid en het burgerlijk recht*, diss. UvA (Alphen aan den Rijn 1941).

¹¹ R. Feenstra, *Reclame en revindicatie. Onderzoekingen omtrent de rol in de ontwikkelingsgeschiedenis van het recht van reclame gespeeld door den Romeinsrechtelijken regel omtrent eigendomsovergang en prijsbetaling bij koop* (Inst. 2.1.41), diss. UvA (Haarlem 1949). Op de avond van de dag dat Feenstra zijn proefschrift verdedigde (vrijdag 8 april 1949, en wel des middags te 2.30 uur), besloot de Utrechtse juridische faculteit om de jonge doctor bij de curatoren van hun universiteit aan te bevelen als hoogleraar inleiding en oud-Nederlands recht. Feenstra trad in die functie aan op 15 december 1949 en verwisselde zijn Utrechtse hoogleraarschap in 1952 voor het Leidse professoraat in het Romeinse recht en zijn geschiedenis.

‘De Faculteit verlangt: een kritische uiteenzetting van de moderne literatuur omtrent den oorsprong en de draagwijdte in het Romeinsche recht van den regel dat eigendom eerst door prijsbetaling op den kooper overging’.¹²

Feenstra's antwoord was blijkbaar van zulk een uitzonderlijke kwaliteit dat de rechtshistoricus L.J. van Apeldoorn (inmiddels de meest betrokken hoogleraar: de hoogleraar Romeins recht, H.R. Hoetink (1900-1963), was in april 1942 door de bezetter ontslagen), kennelijk niet kon of niet wilde geloven dat het zonder hulp van anderen door de student zelf geschreven was. De kwestie werd op 2 en 10 december 1942 besproken door de faculteit, tengevolge van de oorlogsomstandigheden toen nog slechts bestaande uit drie leden: de fiscalist P.J.A. Adriani (1879-1974), voorzitter, de econoom G.M. Verrijn Stuart (1893-1969), secretaris, en L.J. van Apeldoorn (1886-1979), de hoogleraar inleiding en oud-vaderlands recht.

Volgens de notulen van de vergadering van 2 december 1942 heeft de faculteit op die dag onder meer gesproken over

‘de beantwoording van de Romeinsch Rechtelijke prijsvraag. Gebleken is, dat de naam van den vermoedelijken schrijver in studentenkringen vrij algemeen genoemd wordt. De schrijver schijnt te zijn de student Feenstra. Prof. van Apeldoorn is van meening, dat een prijsvraag niet voor bekroning of eervolle vermelding in aanmerking kan komen, wanneer de naam van den schrijver bekend is geworden; dit toch zou er op kunnen wijzen, dat de schrijver bij zijn arbeid door anderen geholpen zou zijn. Na eenige discussie besluit de faculteit de volgende procedure te volgen:

1) De voorzitter zal een onderhoud met den vermoedelijken schrijver hebben ten einde hem te wijzen op het feit der bekendwording en hem vragen mededeelingen op zijn werkwijze betrekking hebbende te doen;

2) Vervolgens zal de Voorzitter deze kwestie principieel bij Rector en Assesoren aanbrengen. Mocht dit College zich op het standpunt stellen, dat bekroning uitgesloten is, zoo zal de Faculteit deze ge-

dragslijn volgen. Wanneer dit niet het geval mocht zijn, zoo zal de Faculteit zich opnieuw beraden.’

Het formele argument waarmee Van Apeldoorn de medaille aan de inzender wilde onthouden verdient geen schoonheidsprijs. Die vreemde manoeuvre zal wel niet los staan van de door de oorlogsomstandigheden verstoorde verstandhouding tussen de professor (die op 12 augustus 1940 lid van de NSB was geworden¹³) en de getalenteerde student. Ze had dan ook geen enkel succes. In de notulen van de faculteitsvergadering van ruim een week later (10 december 1942) treft men de gelukkige afloop aan:

‘De notulen van de vergadering van 2 December 1942 worden voorgelezen en goedgekeurd.

Vervolgens komt aan de orde de beantwoording van de Romeinsch-Rechtelijke prijsvraag. De voorzitter deelt mede, dat hij de kwestie van de geheimhouding in het College van Rector en Assesoren heeft besproken. Daar werd hem medegedeeld, dat in verscheidene andere Faculteiten bij beantwoording van prijsvragen meermalen van te voren bekend is geweest wie aan de beantwoording had deelgenomen en dat men daarin op zichzelf geenerlei bezwaar tegen een eventueele bekroning had gevonden.

Vervolgens heeft de Voorzitter een onderzoek ingesteld bij den Heer Feenstra, die erkende de schrijver te zijn. Door een samenloop van omstandigheden was het niet te vermijden geweest, dat zijn omvangrijke voorbereidingswerkzaamheden bij de beantwoording van de prijsvraag aan anderen bekend waren geworden. Uit het getoonde manuscript en bijbehorende aantekeningen is den Voorzitter volkomen duidelijk gebleken, dat de Heer Feenstra zelf het antwoord van de prijsvraag heeft samengesteld.

Op een desbetreffende vraag, of hij zich door anderen heeft laten assisteerden, heeft de Heer Feenstra ontkennend geantwoord.

Gelet op het zeer gunstige oordeel van Prof. Zevenbergen¹⁴ stelt de Voorzitter voor om thans te besluiten aan den Heer Feenstra de gouden medaille te verleen.

¹² *Jaarboek der UvA 1941-1942*, I, Gids, p. 62. ‘De antwoorden, met een andere hand dan die des vervaardigers geschreven, moeten vóór of op 15 September 1942 worden toegezonden aan den Secretaris van den Senaat der Universiteit van Amsterdam’.

¹³ Vgl. wat ik schreef in *PM* 2.1 (2000), p. 154-158.

¹⁴ De Utrechtse hoogleraar Romeins recht Chr. Zevenbergen (1897-1979) was op 16 oktober 1942 door de burgemeester van Amsterdam aangewezen om het onderwijs en de examens in het Romeinse recht aan de UvA waar te nemen.

De aan Robert Feenstra uitgereikte gouden erepenning. Collectie R. Feenstra, Leiden.

Prof. Van Apeldoorn verklaart na de uitvoerige toelichting van den voorzitter, dat zijn aanvankelijke bezwaren zijn opgeheven. Het besluit tot be-kroning wordt daarop met algemeene stemmen genomen.'

De erepenning is op de dies van 8 januari 1943 aan Robert Feenstra uitgereikt.¹⁵

Bijlage: Brief d.d. 18 maart 1943 van H.R. Hoetink aan R. Feenstra¹⁶

PROF. MR. H. R. HOETINK

18 Maart 1943¹⁷

Waarde Heer Feenstra,

Ik heb in mijn retraite, waar ik op Romanistisch gebied alleen een *Textes* van Girard heb en niet eens een *Digesta* – Uw Antwoord aandachtig gelezen, maar uiteraard niet grondig bestudeerd. Daarvoor ontbreekt het mij nu ook aan de nodige concentratie en aan de rustige, studieuze omgeving van eigen woning enzovoorts. Ik heb de grootste waardering voor Uw arbeid: het is juist wat een zodanig Antwoord behoort te zijn: grondig, volledig, zeer bescheiden en voorzichtig. Gemakkelijk leesbaar is het niet; na een paar uur duizelt 't iemand bij de lectuur. Scherpe lijnen en kleuren ontbreken; dit is geen verwijt aan U, maar een gevolg van de specialisatie en de gedetailleerde behandeling die het antwoord op de gestelde Vraag nu eenmaal meebracht en ook wel misschien van de voor U kenmerkende eigenschappen van gelijkheid en behoedzaamheid. Het stuk is een natuurlijke grondslag voor een Dissertatie meen ik; U kunt dan de studie over *fidem sequi* toevoegen en het geheel wat aanvullen en zo mogelijk wat smakelijker opdienen. Ik zou U raden met deze completering na Uw examen niet te lang te wachten: wellicht kunt U dan vrij snel na het eind van de Oorlog promoveren. Ik verenig mij gaarne met Uw critiek op wat ik destijds schreef over de *Quintilianus* plaats; trouwens ik vond in Uw hele stuk telkens gedeelten die ik bijzonder goed vond: dat over het *Senatusconsultum Neronianum*, over de *Lex*

¹⁵ Universiteit op de penning. Penningen van *Athenaeum Illustré* en *Universiteit van Amsterdam 1632-1992* (Bussum/Amsterdam 1992), p. 84-85, nr. 65 (met afbeelding op p. 84).

¹⁶ Bij het transcriberen zijn de afkortingen voluit geschreven.

¹⁷ Hiervoor is doorgehaald het voorbedrukte *AMSTERDAM*,.

Commissoria; dat over de Exceptio rei venditae ac traditae en meer. En niet te vergeten het hele 2^e Hoofdstuk over de theoriën. Dat leest men met plezier.

Het is wel merkwaardig, dacht ik, dat ons Nederlands universitair onderwijs U toch in staat heeft gesteld zo'n stuk te bewerken, ofschoon wij hier nooit deden aan Seminare, praktische oefeningen, bronnenlectuur, responsiecolleges of privatissima, als elders. Niettemin heeft U in korte tijd geleerd de techniek der Romanistiek te hanteren, toen de zaak U eenmaal was gaan interesseren. Dit bewijst mijns inziens dat het opzettelijke onderricht in die wetenschappelijke techniek en apparatuur toch niet veel belang heeft en dat voor de hoogleeraar moet gelden: L'essentiel est de faire réfléchir of nog meer: belangstelling gaande te maken.

Ik doe U Uw Antwoord weer langs dezelfde weg waarlangs het mij bereikte, toekomen. Ik hoop van Mr. P.¹⁸ te horen hoe het U gaat en of het mogelijk is dat ik U eens te zijnen huize ontmoet.

Met mijn herhaalde gelukwens voor Uw succes
(ten vòlle verdiend!) en hartelijke groeten
H.R. Hoetink

¹⁸ A. Pitlo (1901-1987), die als intermediair tussen Feenstra en Hoetink fungeerde, was destijds lector aan de UvA. Waar Hoetink in maart 1943 verbleef is mij, en is ook Feenstra, niet bekend.

PROF. MR. H. R. HOETINK

AMSTERDAM, 10 Maart 1943

Waards Heu Felutha,
 Ik heb in mijn rechte, waar ik op Lamans. Jhr's alleen en Texte van Girard heb
 en niet eens een Dijkstra - uw Antwoord aandachtig gelezen, maar uitwaart met
 grondig bezocht. Waaron uitbrecht het mij een tek aan de uodij Concentratie en
 aan de rustige, studieuze omgeving van eigen woning enz. Ik heb de groth waards
 mij om uw arbeid: het is juist wat een zodanig Antwoord behoort te zij; grondig,
 volledig, zeer bescheiden en verzichtig. Gemakkelijk leesbaar is het niet; na het
 hooren uer denzelfde iemand de leetuur. Scherpe tjeuen en kleunen uitbreken;
 dit is geen verwijt aan u, maar een gevolg van de specialisatie en de gedetail-
 leerde behandeling die het antwoord op de gestelde Kaag nu eenmaal mee-
 draekt en ook wel imitieren van de om te kenmerkende eigenschappen van
 degeijheid en behoudzaamheid. Het stuk is een natuurlijke voortzetting van een
 Dis. men ik; u kunt dan de studie over fidere sequi bewegen en het
 geheel wat aanvullen en zo mogelijk wat omakelijker opstellen. Ik zal u vaden
 met deze aanvulling na uw examen niet te lang te wachten: wellicht kunt
 u dan mij met ualtes eind v.d. Posty handvereen. Ik verneem mij gaarne met
 uw eindtek aan wat ik desheps schreef om de Quinstit. plaats; trouwen ik
 ruud in uw hele stuk telkens gedeelten die ik bijzonder goed vind: dat over
 het Sc. Veran.,

over de Lex Comm.; dat over de Decretio rei venditae ac transactae
 en meer. En niet te vergeten het hele 2. Hoofdstuk over de Theorie. De
 leest men met plezier.
 Het is wel merkwaardig, dacht ik, dat ons Medut. universitair onderwijs te veel
 staat bij het getelde zo's stuk te bewerken, opkomen wij hier nooit deden aan Semina
 praktijde oefeningen, honneurlecturen, respansie colleges of prolatissimus, als elde
 Nieberrin heeft u in korte tijd geleerd de techniek der Romanistiek te handvereen.
 Toen de zaak u eenmaal was gaar inderneeren. Dit bewijst v.v. dat het
 opzettelijke onderricht in die wakenstoffelijke techniek en Apparatuur heel veel
 veel belang hebben dat van de hoopleeraar moet gelden: L'essentiel est de
 faire réfléchir et agir mieux: belangstelling gaarne te maken.
 Ik doe u uw Antwoord weer lang, de zelfde weg waarlangs het mij bereikte,
 toekomen. Ik hoop van Mr. P. te hooren hoe het u gaat en of het
 mogelijk is dat ik u eens te zijner huize achteer.
 Met mijn herhaalde gelustevens om uw succes (en
 volle verdienst!) en hartelijke groeten

W. M. M. H. Veen
802 JT

IN MEMORIAM CONSTANT MATHEEUSSEN (1944-2002)

Na een slepende ziekte is op 21 oktober 2002 prof. dr. Constant Matheussen, veel te jong, overleden. Professor Matheussen was een bezige bij, zowel in de academische als in de juridische wereld. Een korte levensschets.

'Stanny' werd geboren in Westmalle (België) op 26 september 1944. Na een schoolopleiding in de klassieke humaniora schreef hij zich aan de Katholieke Universiteit Leuven in voor de opleiding Klassieke Filologie. Hij behaalde er zijn licentie in 1966 en in 1974 tevens zijn doctorsbul, op basis van het proefschrift *Een zestiende-eeuws pleidooi tegen de grammatica: Georgius Haloïnus en zijn Restauratio linguae Latinae (1533)*. Vier jaren later verscheen de commerciële uitgave ervan bij Teubner in Leipzig, onder zijn verlatijnste naam 'Constantinus' Matheussen (*Georgii Haloïni Cominiique Domini De restauratione linguae latinae libri III*, in de reeks *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*). Kort na zijn doctoraat in de Letteren begon hij aan dezelfde universiteit ook aan een rechtenopleiding en in 1981 werd hij licentiaat. Bij de theorie liet hij het echter niet, want hij schreef zich meteen in als stagiair aan de balie te Brussel. Na zijn stage werd hij vaste medewerker in een gerenommeerde Brusselse advocatenassociatie. Met het eigenlijke pleiten hield hij zich weliswaar niet vaak bezig, maar hij concipieerde vooral diepgravende adviezen in privaatrechtelijke cassatiedossiers. Dat hij echter geen kamergeleerde was, maar daadwerkelijk meedraaide in de advocatenwereld, blijkt onder meer uit de toekenning in 2001 van de *Prijs van de Vlaamse Pleiter van de Nederlandse Orde van Advocaten te Brussel*. In 1992 had hij ook het boek *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap bij de balie te Brussel, 1891-1991: een verhaal van Vlamingen in hun hoofdstad* (Tielt: Lannoo, 1992) op verzoek van zijn balie samengesteld. Dit was de meer uitgewerkte versie van zijn rede uitgesproken op vrijdag 9 november 1990 ter gelegenheid van de plechtige openingszitting van het Vlaams Pleitgenootschap, een jaarlijkse plechtigheid bij de start van het gerechtelijk jaar.

Intussen had Constant Matheussen ook zijn academische loopbaan uitgebouwd. In Leuven startte hij als assistent van professor W. Peremans in het departement

Klassieke filologie en geschiedenis van de Oudheid. Toen de Katholieke Universiteit Brussel werd opgericht (oorspronkelijk UFSAL genaamd), trok Matheussen naar de Vlaamse hoofdstad, waar hij de begeleiding van het vak Romeins recht in de eerste kandidatuur op zich nam. Hij werd buitengewoon docent in 1982, gewoon docent in 1986, hoogleraar in 1990 en gewoon hoogleraar in 1994. Matheussen was één van de noeste bouwers van de jonge en kleinschalige Brusselse katholieke universiteit. Tussen 1991 en 1995 was hij decaan van de rechtsfaculteit en in oktober 1997 werd hij rector. Het laatste jaar van dit bestuursmandaat werd evenwel overschaduwd door zijn ziekte.

Het wetenschappelijk werk van Matheussen bestrijkt de raakvlakken van het Romeins recht, de klassieke filologie, de middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis en het vigerend recht. Zijn oeuvre is niet omvangrijk, maar heel specifiek. Multidisciplinariteit droeg hij hoog in het vaandel al lang voordat dit 'in' was.

Als fundamentele wetenschapper verzorgde hij verschillende edities, onder meer van het werk van Nederlandse humanisten, van juridische bronnen, van studies rond antropologie en pedagogie en zelfs van documentatie over historische monumenten. Zijn best verspreide uitgave is wellicht die van de werken van Vives. Het laatste deel ervan, *De subventione pauperum*, verscheen enkele weken voor zijn dood. Vooral in het laatste decennium werden ook verschillende artikelen over Joannes Ludovicus Vives gepubliceerd, zowel in het Nederlands, het Frans, het Engels als het Spaans, onder meer over de visie van Vives op de opvoeding, de opleiding en de rol van de vrouw. (Vives was een Spaans humanist van Joodse afkomst, die filosofie gestudeerd had in Parijs en zich uiteindelijk te Brugge vestigde, waar hij overleed in 1540. Hij was niet alleen tijdgenoot maar ook vriend van Erasmus en Morus. Hij doceerde in Leuven en Oxford en publiceerde onder meer een commentaar op Augustinus' *De civitate dei*, werken over private en publieke hulpverlening, alsook het boek *De anima et vita*, dat hem de titel 'vader van de moderne psychologie' bezorgde.). Ook werken van Marcus

Tullius Cicero, Desiderius Erasmus, Justus Lipsius en Petrus Cunaeus werden door Matheussen uitgegeven, vertaald en van een commentaar voorzien.

Matheussen was natuurlijk lid van diverse wetenschappelijke genootschappen. Zo was hij onder meer de bezielende voorzitter van *Orbis neolatinus*. Vlaamse vereniging voor de studie van Humanisme en Neolatijn. In samenwerking met zijn collega Jozef Janssens organiseerde de Brusselse pro-rector ook enkele historische tentoonstellingen. In 1995 verscheen in dit kader bij het Davidsfonds de boeiende en rijk geïllustreerde catalogus *Renaissance in meervoud: als dwergen op de schouders van reuzen? (8ste-16de eeuw)*. Negen jaren eerder verzorgde Matheussen de essaybundel *Rondom Laurent-Benoît Dewez* (Dilbeek: Cultuurraad, 1986) naar aanleiding van de tentoonstelling 'L.-B. Dewez, een classicistisch hofarchitect te Sint-Ulriks-Kapelle' (Dilbeek 14-24 februari 1986). In 1983 zetten Matheussen, Janssens en Verbesselt

in de toenmalige UFSAL de expositie 'Het Humanisme in Brabant' op.

Als titularis van het vak Romeins recht aan de K.U.Brussel, stortte professor Matheussen zich ook op de romanistische wetenschap. Enkele dogmatisch-historische artikelen van zijn hand verschenen in de *Groninger Opmerkingen en Mededelingen*. En samen met Lokin verzorgde hij de bundel *Roma perennis. Een selectie van Romeinsrechtelijke teksten in het licht van het hedendaags recht* (Leuven: Kleio, 1995). De Brusselse studenten én confraters onthouden Matheussen echter vooral als de bijzonder eloquente en erudiete lesgever van het Romeinse recht.

Zoals uit dit korte overzicht blijkt, hadden we ongetwijfeld nog veel mogen verwachten van deze bijzondere jurist en classicus. Te vroeg kwam een einde aan zijn didactische en wetenschappelijke bloei. Met Matheussen verliest de rechtsgeschiedenis dan ook een bijzonder beloftevol man.¹

¹ Nadat dit 'In memoriam' werd geschreven verscheen een herdenking van prof. Matheussen van de hand van J.H.A. Lokin in *Groninger Opmerkingen en Mededelingen. Magazijn voor Leerstellige Rechtsvergelijking op Historische Grondslag* 19 (2002), p. 1-2. Daarachter (p. 3-13) is afgedrukt een voordracht die Matheussen in 1999 voor Nederlandse classicici heeft gehouden.

IN MEMORIAM NIKOLAAS EGBERT ALGRA (1927-2002)

Op 18 oktober 2002 overleed te Utrecht Nikolaas Egbert Algra. Hij werd op 6 juni 1927 te Huizum (bij Leeuwarden) geboren; zijn vader, Hendrik Algra, was hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad* en later Eerste-Kamerlid voor de Antirevolutionaire Partij. Niko Algra studeerde rechten in Groningen. Zijn promotieonderzoek deed hij onder Immink, maar na diens dood promoveerde hij in 1966 bij P. Gerbenzon op het proefschrift *Ein: enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen 1966). Kort daarvoor en daarna verscheen nog een aantal rechtshistorische studies met betrekking tot Friesland van zijn hand.¹

Algra werd in 1969 hoogleraar in de Inleiding tot de rechtswetenschap aan de Juridische Faculteit te Utrecht en het zou tot zijn pensionering in 1992 duren voordat er weer een studie over het oude Friese recht van zijn hand het licht zag. In de tussentijd zat hij echter allerm minst stil.

Zijn faam bij zijn leven is allereerst gevestigd geweest door het grote aantal inleidende boeken over het recht,² dat hij, begiftigd met een grote werkkraft en geholpen door een journalistieke aanleg, voor het middelbaar onderwijs en de universiteit schreef, soms samen met anderen. Alle hebben uiteraard een ephemer karakter. Twee uitgaven uit die periode zijn echter uit rechtshistorisch oogpunt het vermelden in *Pro Memoria* waard: *Voortgangh des rechtes: de ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur* (Groningen 1969, diverse herdrukken), dat hij en P. Gerbenzon samen schreven, is een degelijk inleidend werk; *Rechtsafgang* verscheen in 1973 ten behoeve van het onderwijs in de Inleiding.³ Het aardige aan dit boek is dat Algra zich door vele jaargangen van het *Weekblad*

van het Recht heen werkte en de resultaten van die arbeid in dit boek verwerkte. Daargelaten de in de tijdgeest passende wat tendentieuze teneur (zie de titel), is dit in feite een eerste toepassing van 19e-eeuwse rechtsgeschiedenis in het onderwijs en een pioniersarbeid. Algra zette het op om kennislacunes bij de studenten te vullen en had het thematisch geordend, waarbij de Tweede Wereldoorlog een relatief grote plaats kreeg. Met een meer uitgewogen en genuanceerdere verdeling en presentatie van de stof en behandeling van de gehele periode 1795-heden, en met wegwerking van de vele slordigheden (die ook veel van zijn andere werk karakteriseren) had Algra een broodnodig, nuttig en ongetwijfeld gewaardeerd vervolg op *De Monté ver Lorens Hooflijnen* geschreven. Iets ervan is in het latere *Rechtsaanvang* terechtgekomen, maar dit boek is niet historisch georiënteerd.⁴ Maar *Rechtsaanvang* kreeg geen vervolg en de resterende exemplaren verhuisden naar de kelders van het befaamde Instituut aan de Biltstraat (op nr. 101).

Op dat Instituut heerste een zeer ongedwongen sfeer, want Algra liet zijn medewerkers (die uit alle deeldisciplines van het recht aangetrokken waren) een grote vrijheid zolang het onderwijs, dat bij hem op de eerste plaats stond, vlekkeloos draaide (en dat deed het ook). Dat onderwijs zette Algra ook geheel anders op dan zijn voorganger Hooykaas. De studenten werden zelf aan het werk gezet met krantenknipsels en dergelijke om juridische problemen op te lossen en zelf de weg in het recht te vinden. De casusmethode die later op grote schaal aan de Universiteit Limburg zou worden toegepast, zag wat Nederland betreft hier de eerste brede toepassing. De methode was op zichzelf goed en viel bij de studenten in goede

1 Waaronder een – gestencild – boek: *De tekstfiliatie van de 17 keuren en de 24 landrechten: een voorbereidend onderzoek* (Grins [= Groningen]: Frysk Ynstitút, 1966). Zie voor een lijst van zijn publicaties tot 1992: J.J.H. Bruggink e.a. (ed.), *Rechtsuitgang: opstellen aangeboden aan prof. mr. N.E. Algra, ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar* (Groningen 1992).

2 Met deze activiteit begon hij al toen hij nog in Groningen werkte. Zijn uitgever, Wolters-Noordhoff, heeft hem blijkens een rouwadvertentie in de NRC van 22 oktober 2002 hierom zeer gewaardeerd.

3 N.E. Algra, *Rechtsafgang* (Utrecht [etc.]: Instituut Inleiding tot de Rechtswetenschap der Rijksuniv. [etc.], 1973) (124 p.).

4 (Utrecht 1974). Ook dit boek, een productie van Algra en K. van Duivendijk, had een interessante opzet wat betreft het privaatrecht: uitgaande van de contractuele relatie tussen contractspartijen gingen de auteurs via de kwalitatieve verbintenis over tot de derdenwerking in het privaatrecht en zo tot het objectieve recht. De auteurs hebben ondanks de vele herdrukken deze opzet niet verder uitgewerkt.

aarde, ofschoon het niet zo was dat de studenten geheel vrij in de oplossing geacht werden. Toen in het begin der tachtiger jaren de in jaren niet veranderde casus bijgesteld en gemoderniseerd werden, waarbij werkelijk een keuze ontstond, ontstond enige opschudding bij de gevestigde staf van het Instituut, toen bleek dat de studenten lang niet allemaal zo progressief als zijzelf waren en vaak geneigd om bijvoorbeeld huurders eruit te zetten in plaats van de verhuurder zijn eis te ontzeggen. Dat was niet de bedoeling! Algra zelf gaf soms een werkgroep, altijd de grote hoorcolleges, wat hij goed kon. Daarbij probeerde hij zijn publiek tot denken te prikkelen. Door de gebruikte methode kon dit averechts werken. Zo beklagde zich eens een student bij mij erover, dat Algra in het hoorcollege had gezegd, dat het enige verschil tussen de PPR⁵ en de NSB de letters waren: voor de rest hielden beide van groen en landdagen. En dat terwijl Prof. Algra zelf gezegd had, dat je als jurist genuanceerd moest denken! Het was natuurlijk Algra's bedoeling geweest dat de student zelf hem in het hoorcollege er luide op had gewezen en gecorrigeerd: dat had hij prima gevonden. Maar deze (met een gebroken gewoortje op de revers)⁶ was van ontzetting sprakeloos geweest.

Bij een facultaire reorganisatie in het midden van de jaren '80 werden Instituut en vakgroep opgeheven en de medewerkers over verschillende vakgroepen verspreid. Inmiddels was het karakter ervan al veranderd doordat er meer en nu georganiseerd (voorwaardelijke financiering e.d.) aan onderzoek moest worden gedaan (de vrijheid in het Instituut was aangaan groot op dat punt) en Algra daarbij voor de rechtstheorie had gekozen, daarbij zijn oude concept verlatend: immers, daarmee viel ook de positief-rechtelijke basis voor het Inleidingsonderwijs weg. Het is niet duidelijk of Algra deze keuze bewust en met een bepaalde visie op het nieuwe Inleidingson-

derwijs heeft gedaan. Wel was hij in de Vakgroep Rechtstheorie/Encyclopedie, waar de resterende rompgroep van Inleiding als sectie Rechtstheorie/Encyclopedie was terechtgekomen, nog zeer actief met onderwijs en bestuur bezig.

Omstreeks zijn pensionering in 1992 begon hij zich opnieuw bezig te houden met de Friese rechtsgeschiedenis. Er verscheen nog een aantal publicaties, waaronder twee boeken.⁷ Daarmee heeft hij tot op zekere hoogte de belofte ingelost die hij aanvankelijk stelde. Zeer weinigen slechts houden zich met de Friese rechtsgeschiedenis bezig en het is jammer dat Algra, die een Fries in hart en nieren was (en enkele wetenschappelijke artikelen in het Fries schreef), hier niet meer over gepubliceerd heeft. Dat hij ten behoeve van de Inleiding tot de rechtswetenschap was aangesteld en niet in de rechtsgeschiedenis, had verdere activiteiten op dit gebied of – als hij zich blijkens *Rechtsafgang* en zijn bijdrage aan *Voortgang des Rechtes* allengs meer aange trokken had gevoeld tot de 19^e-eeuwse rechtsgeschiedenis – daaraan toch zeker niet in de weg gestaan: *Rechtsafgang* had onder een aansprekijker titel wellicht uitgebouwd kunnen worden tot het goede rechtshistorische (studie)boek over de 19^e en 20^e eeuw dat er nu nog steeds niet is.

Waarom hij bijna 25 jaren de rechtsgeschiedenis heeft laten rusten blijft een open vraag. De werkzaamheden op het Instituut stonden eigen onderzoek zeker niet in de weg: het goed georganiseerde onderwijs liep goeddeels over de medewerkers, er heerste nog volledige onderzoeksvrijheid. Was het de aantrekkelijkheid van de bekendheid in brede – maar niet in de eerste plaats wetenschappelijke – kring door zijn vele inleidende werken? De revenuen ervan? Had hij in deze periode niet de fut tot het wetenschappelijke handwerk? Hij liet zich er niet over uit, zwijgzaam als hij was (en wat de omgang met hem vaak niet gemakkelijk maakte).

5 PPR: Politieke Partij Radikalen, een kleine partij uit de jaren zeventig die voornamelijk uit links-georiënteerde christendemocraten bestond.

6 Wat erop duidde dat hij het pacifistisch-socialisme toegedaan was.

7 Als boek c.q. brochure verschenen: 17 keuren en 24 landrechten (Doorn: [s.n.], 1991) (453 p.); *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten*, 2de [herz.] dr., (Doorn : Graal, [1992]) (493 p.); *Positieve discriminatie van vrouwen in de middeleeuwen: een vergelijking tussen de wijze waarop een rechtshistoricus en een rechter data in hun betoog verwerken* (Groningen 1993) (62 p.); *Oudfries recht 800-1256* (Ljouwert: Fryske Akademy, 2000) (436 p.). Mevr. Mr B.S. Hempenius-van Dijk, Fries rechtshistorica, zal in een in memoriam over Algra in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* nader ingaan op zijn rechtshistorische werk.

Rena van den Bergh (ed.), *Summa eloquentia. Essays in honour of Margaret Hewett* (Fundamina, Editio specialis) printed and published by the University of South Africa (PO Box 392, Unisa 0003), 2002. ISSN 1021-545X. [VIII +] 276 pp.

Tijdens een congres van de Zuid-Afrikaanse vereniging van rechtshistorici is op 16 januari 2003 een feestbundel aangeboden aan Margaret Hewett, de geleerde vertaalster van Latijnse geschriften van oud-Nederlandse juristen. (Een interview met haar treft men elders in dit nummer van *Pro Memoria* aan). Het huldeblijk is verschenen als een bijzondere editie van *Fundamina*, het tijdschrift van genoemde vereniging.

Het boek bevat – na een Preface van editor Rena van den Bergh, een Laudatio van Philip Thomas en een bibliografie van de geschriften van Margaret Louise Hewett – bijdragen van 22 rechtshistorici ‘from all over the world’, aldus de editor (p. [V]): één uit de Verenigde Staten (Alan Watson), één uit Denemarken (Ditlev Tamm), één uit Duitsland (de Nederlander Boudewijn Sirks), één uit Engeland (David Pugsley), vier uit Schotland (John W. Cairns, D.L. Carey Miller, Geoffrey MacCormack, O.F. Robinson), vijf uit Zuid-Afrika (John Atkinson, D.M. Kriel, D.G. Scott, Ph.J. Thomas, D.H. van Zyl) en negen uit Nederland (Hans Ankum, J.Th. de Smidt, Robert Feenstra, Jan Hallebeek, Paul Nève, Eltjo Schrage, Theo Veen, Tammo Wallinga en Laurens Winkel). De meeste bijdragen komen dus behalve uit Margaret Hewetts vaderland uit een ander land waar het Romeinse recht nog een zekere praktische betekenis heeft en uit het land van oorsprong van het in Zuid-Afrika vigerende Romeins-Hollandse Reg (Roman-Dutch Law).

Gezien het grote aantal Nederlandse auteurs dat aan dit *Festschrift* bijdroeg is het geen wonder dat acht artikelen (vier in het Engels en vier in het Nederlands; zeven van Nederlanders) de (rechts)geschiedenis van Nederland en/of het gebied van de VOC betreffen, te weten:

John W. Cairns, ‘Legal study in Utrecht in the late 1740s: The education of Sir David Dalrymple, Lord Hailes’ (p. 30-74)

J.Th. de Smidt, ‘Is “Dutch” Hollands?’ (p. 91-102)

Robert Feenstra, ‘Ten Franeker law professors and their bibliography: Some results of recent research’ (p. 103-116)

Jan Hallebeek, ‘Jacobus Voorda’s teachings on the *maxim alteri stipulari nemo potest*’ (p. 117-133)

Paul Nève, ‘Reformatie en notariaat’ (p. 166-173)

Boudewijn Sirks, ‘“Ja Schults ik ben mijn woord kuint”’: het bederf in de rechtsbedeling onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie’ (p. 213-221)

Theo Veen, ‘Bodenstein in Amsterdam’ (p. 247-254)
Laurens Winkel, ‘Some remarks on Groenewegen’s *De legibus abrogatis* and the reception of the Roman law of sale’ (p. 271-275).

Amsterdam

Theo Veen

F. Brandsma, *Gemeen recht in Groningen. Enige opmerkingen over de matiging van bedongen boetes door de rechter*, Inaugurale rede Groningen, Groningen: Chimaira, 2000; 26 pp. ISBN 90 801 92 597.

De titel van deze intreerede is ietwat deconcenterend. Gemeen recht – *ius commune* – veronderstelt namelijk een rechtsverscheidenheid, over een groter geografisch gebied, of rechtsverschillen tussen verschillende rechtssystemen, welke opgeheven worden door een of andere gemeenschappelijke juridische noemer. Gemeen recht tot een stad beperken is dus impliciet tegenstrijdig en klinkt daardoor nogal aanmatigend. Toch relativeert de auteur dit gevoel enigszins door de ondertitel, waar gesproken wordt over ‘enige opmerkingen’. In werkelijkheid wil deze titel niets meer aangeven dan dat het hier gaat om de schriftelijke neerslag van een intreerede, waarmee de auteur de leerstoel in (de geschiedenis van?) het gemeene recht heeft aanvaard.

Uitgangspunt van het betoog is het verhaal rondom het campingarrest van de Hoge Raad (Hauer v. Monda – 1998) met betrekking tot een door partijen bepaald straf- of boetebeding en met name over het karakter van een dergelijk boetebeding: heeft dit het karakter van een echte contractuele straf, in strikte zin toe te passen bij het in gebreke blijven van een der partijen, of draagt het eerder een preventief karakter – om de partijen tot nakoming van hun verbintenis aan te zetten – en kan de boete gemilderd worden op grond van de billijkheid? Anders gesteld: ligt het accent eerder op het element straf dan wel op het aspect schadevergoeding? In het bewuste arrest wees de Hoge Raad eerder in de tweede richting, door te bepalen dat de rechter, krachtens art. 6:94 lid 1 BW, de bevoegdheid heeft de hoogte van de boete te matigen in het licht van de omstandigheden van de zaak. Wanneer men bij de vaststelling van het in gebreke zijn een onderscheid mag maken tussen de

hoofdverbintenis en de bijkomende aspecten van de overeenkomst komt men, doordenkend, naar mijn oordeel ook uit bij de mate van aansprakelijkheid of toerekenbaarheid voor het niet-nakomen van de overeenkomst en – dus – bij het boetebeding als een vorm van vergoeding voor de opgelopen schade, welke vooraf wordt begroot.

Uitgaande van de vraag of en in welke mate de bedongen boete proportioneel moet of mag zijn kan men dan kiezen tussen de twee uitersten: van het automatisch opleggen van de strafsom aan de ene kant tot het beperken van de boete naargelang de vast te stellen schade aan de andere kant – of een standpunt daartussenin. De Nederlandse rechter neemt hier een tussenstandpunt in: het staat partijen vrij boete te bedingen, maar de rechter kan wel corrigerend optreden wanneer de boete excessief is in relatie tot de omstandigheden.

De auteur buigt zich dan over de vraag hoe deze problematiek werd beantwoord in het gemeen recht en hij schetst een overzicht van de standpunten van een aantal grote juristen van de twaalfde tot en met de achttiende eeuw, om duidelijk te maken in welke traditie het Nederlandse recht op dit punt staat. Wanneer men nu met de Groningse dichter verzucht: 'bij wie is wat ik liefheb nog in trek?' doet het deugd in een dergelijk kort bestek zoveel verwijzingen te vinden die op deze materie betrekking hebben. In het boeiend betoog van Brandsma passeren Azo en Accursius de revue, enkele specialisten van het Rooms-Hollands recht, het Parlement de Paris, het Engelse Common Law en zelfs Shakespeares Koopman van Venetië. Hier en daar wordt het verhaal onderbroken door een verwijzing naar het actuele Nederlandse recht. Uiteindelijk keert de auteur terug naar zijn uitgangspunt en concludeert hij dat het Nederlandse recht is teruggekeerd in de schoot van het gemene recht.

Een oratie kan nooit de diepgang en de uitgebreidheid van een meer volumineuze publicatie betrachten. Toch wijst zij een richting uit en werkt zij enigszins programmatisch. Daarom zijn hier ook enkele woorden van kritiek op hun plaats, ter overweging voor de toekomst.

Vooreerst geeft de auteur slechts een oppervlakkige definitie van het begrip gemeen recht en volstaat hij met een verwijzing naar het belangrijke artikel van collega Nève.¹ Bij nadere lectuur daarvan moet men echter toegeven dat het gemeen recht zeker niet altijd subsidiair recht was, zoals de auteur hier beweert. In een bepaalde optiek kan men het middeleeuws cano-

niek recht tot niet-subdiair *ius commune* rekenen. Het canoniek recht komt hier overigens slechts mager uit de verf, hetgeen de auteur niet helemaal aan te rekenen valt, aangezien slechts zo weinig middeleeuws decretistisch bronnenmateriaal uitgegeven is. Ondergetekende acht zichzelf daarvoor mede verantwoordelijk.

Toch zou het de moeite waard zijn na te gaan waarom het canoniek recht – en onder invloed daarvan ook het common law – zich op het standpunt heeft gesteld van de proportionaliteit van de toepassing van het boetebeding, hoezeer ook in dit rechtssysteem de regel *pacta sunt servanda* gold (een regel die mijns inziens niet in zijn historische betekenis aan het Romeins recht moet worden toegeschreven). Ik vraag mij af of er geen verband kan worden vastgesteld met de canonieke opvattingen betreffende de rente, of beter gesteld: het renteverbod. Is in het middeleeuws kerkelijk recht het schadevergoedingskarakter van het boetebeding niet een vervanging voor de usura? Dit uit te leggen zou hier te ver voeren, hoe groot de verleiding ook is... Bovendien is het een vraag of Brandsma dit ook, methodisch, zou verkiezen. Daar ligt mijn tweede punt van kritiek.

De aanpak van de auteur vertrekt namelijk van het Nederlands recht en keert daarnaar terug. Het historisch materiaal wordt door hem alleen gebruikt als argument om het Nederlands recht te beoordelen, waarbij men zich dan ook kan afvragen of de Hoge Raad zich wel bewust was van een terugkeer in de schoot van het 'gemene recht'. Deze aanpak leidt ertoe dat het geciteerde bronnenmateriaal gedehistoriseerd wordt en door korte citaten uit zijn groter geheel gelicht wordt. Het gevaar is dan niet te verwaarlozen dat de historische juistheid geweld wordt aangedaan. Een voorbeeld: de auteur stelt dat volgens Azo een bedongen boete op geen enkele manier kon worden gewijzigd. Azo was streng in de leer. Dat laatste wil ik niet betwijfelen, het eerste wel. In de noot citeert Brandsma Azo: dat een conventionele boete, hoe hoog zij ook is, mag (letterlijk: kan) worden geëist (*posse agi*). Betekent dit dat in de optiek van Azo de rechter een boetebeding strikt moest interpreteren en dat hij geen correctie mocht uitvoeren? Betekent het dat voor Azo de billijkheid in de beoordeling daarvan geen rol meer speelde? Ik betwijfel het – en impliciet erkent ook Brandsma dit: om aan te geven dat Azo streng in de leer was geeft hij het bekende voorbeeld uit de *Summa Codicis*, waar Azo de billijkheid zelfs boven zijn eigen belangen stelde: *licet ob hoc amisserim equum, set non fuit equum*.² Wat verder

geeft hij het ook expliciet toe: Azo maakte ook uit-zonderingen op zijn strikte standpunt.

Het kan zijn dat Azo toch de invloed onderging van Johannes Bassianus of Huguccio, om maar twee groten uit zijn tijd te noemen. Het Romeins recht werd immers niet in de praktijk toegepast, het cano-niek recht wel. Daar hield ook de romanistiek reke-ning mee. Dat het canoniek recht bovendien een sterke morele inslag had is wel bekend. Toch wettigt dit nog niet de stelling dat het canoniek recht kan worden herleid tot het forum conscientiae (p. 17): het gewetensgebied (forum internum of forum con-scientiae) vervulde tegenover het positieve canoniek recht (forum externum) een rol die – mutatis mutan-dis – vergelijkbaar is met die van de huidige ethiek te-genover het huidige positieve recht.

Onverminderd deze kritische kanttekeningen moet toch worden gesteld dat het goed is, dat in de beoor-deling van het actuele recht ook aandacht wordt ge-vraagd en gegeven aan de historische achtergronden ervan. De instelling van deze leerstoel kan daar alleen bij helpen. Voor de ontwikkeling van het toekom-stige Europese recht kan dit initiatief dan ook een waardevolle bijdrage zijn.

Nijmegen

E.C. Coppens

1 P.L. Nève, 'Ius commune oftewel "gemeen recht": tra-duttore traditore?', in: O.E. Tellegen e.a. (ed.), *Tertium datur. Drie opstellen aangeboden aan Prof. mr. J.A. Ankum* (Tilburg 1995), p. 3-58.

2 Azo, *Summa Codicis*, 3.13 nr. 17 (anast. herdruk Torino 1966, p. 69).

M.-C. Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak over het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw*, Hilversum: Uitgeverij Verloren en Historische Vereniging Holland, 2001 (*Hollandse Studiën*, 38), 347 pp., ingenaaid, geïllus-treerd. ISBN 90-70403-50-1, €29,50.

Marie-Charlotte Le Bailly behaalde in juni 2001, aan de Rijksuniversiteit Leiden, de doctorstitel in de ge-schiedenis met haar proefschrift over de Raad van Holland in het midden van de vijftiende eeuw. De promotoren waren W. Blockmans en A. Wijffels. Het hier besproken boek is de commerciële versie van de thesis, uitgegeven in de reeks *Hollandse Studiën* van de *Historische Vereniging Holland*. Le Bailly maakte ook

reeds haar geschiedkundige doctoraalscriptie over het Hof van Holland, met name over de beledigingen jegens het Hof. Ook op talrijke nationale en interna-tionale fora liet de auteur al haar grondige kennis van de instelling blijken. Eerdere verspreid gepublie-ceerde onderzoeksresultaten (zie de bibliografie in het boek) worden nu samengebracht en uitgebreid.

Het werk is goed gestructureerd. Na een inleidend hoofdstuk over de probleemstelling en de methode, beide gesitueerd in een breder onderzoekskader, volgt een summier overzicht van de rechterlijke in-stellingen in Holland, Zeeland en West-Friesland. In het derde hoofdstuk beschrijft de auteur de archief-vorming en de registratie. De kapitels vier en vijf be-spreken vervolgens respectievelijk de rechtsgang en de competentie van het Hof (de omgekeerde volg-orde zou juridisch gezien misschien wel logischer geweest zijn). In het laatste hoofdstuk worden de conclusies van het onderzoek samengevat. Het boek bevat tenslotte een Franse samenvatting en enkele bijlagen: een verantwoording van de onderzoeksda-tabase, een glossarium (geen noodzakelijke maar een wellicht niet onnuttige toevoeging voor de niet juridisch geschoolde historicus), een lijst van de ge-bruikte afkortingen, de bibliografie, de herkomst van de illustraties, een persoonlijk nawoord van dank en het curriculum vitae van de schrijfster. Vooraan zit na de inhoudsopgave nog een lijst van alle (52) kaarten, tabellen en grafieken en helemaal achteraan vinden we een personen- en plaatsnamen- en een zakenreg-ister. Naast de kaftafbeelding van "de Plaats met het Groene Zoodje", waar terechtstellingen plaats vonden, zijn in het boek nog vijftientwintig zwart-wit illus-traties opgenomen. Een aantal ervan zijn de zoveelste herdrukken van de alom gekende etsen uit Damhou-ders *Practycke in civile saecken*, andere doen prima facie niet veel ter zake (zoals die uit *Der Sonderentrost* van Ja-cobus de Theramo – de opsomming van de vier deugd-en in het bijschrift bij illustratie 4 op bladzijde 69 strookt overigens geenszins met de opsomming in de tekst van dezelfde bladzijde) of zijn uittreksels van registers die niet van het Hof van Holland zijn. Min-stens acht illustraties betreffen echter wel de onder-zochte instelling en hebben een zekere didactische waarde.

In de inleiding situeert Le Bailly haar onderzoek ten opzichte van de reeds bestaande studies over het Hof van Holland, waarvan ze overigens gretig en dankbaar gebruik maakt. Het betreft vooral de proef-schriften van Jansma over de Raad en Rekenkamer van Holland en Zeeland ten tijde van Filips de Goede

(1932), van Wedekind over de civiele procedure van het Hof (1971), maar vooral van Damen inzake de gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de vijftiende eeuw (2000). De centrale vraag van Le Bailly nu is welke de invloed van de Instructie van 1462 – de eerste tekst die de competentie van het Hof van Holland precies omschrijft – en van de institutionele wijzigingen van 1462-1463 geweest is op de rechtspraak van het Hof. Daarom focust het onderzoek op de vijf jaren voor én na het scharniermoment 1462. In het derde hoofdstuk worden dienaangaande de wijzigingen op het vlak van registratie en registervorming beschreven. De betrouwbaarheid en dus de wetenschappelijke waarde van de registratie worden daarbij door de auteur zeer goed ingeschat. De nodige voorbehouden worden geformuleerd. De analyse van alle geregistreerde handelingen van het Hof in deze periode maakt het hoofdbestanddeel van het onderzoek uit en wordt vooral behandeld in de hoofdstukken vier en vijf, waarover verder meer. De beschrijving van deze resultaten wordt voorafgegaan door een verantwoording van de aanpak (hoofdstuk één en bijlage één) en door een schets van het bredere institutionele kader. In deze recensie weiden we eerst hierover uit, om daarna op het onderzoek en de resultaten ervan in te gaan.

Over het overzicht van de rechterlijke organisatie in de veertiende en vijftiende eeuw, kunnen we kort zijn. De literatuur wordt gestructureerd samengevat. Na een schets van de rechterlijke organisatie van achtereenvolgens Holland, Zeeland (met bijzondere aandacht voor de keuren en privileges) en West-Friesland, volgt een beschrijving van de totstandkoming en de opdracht van het Hof (of de Raad of de Raadkamer) van Holland (de termen worden in de late middeleeuwen door elkaar gebruikt, met een stijgende voorkeur voor de benaming 'Hof'). Hier wordt aan de hand van privileges en instructies een beeld gegeven van het 'wettelijke' Hof, om deze bevindingen vooral in de hoofdstukken vier en vijf te confronteren met het 'werkelijke' Hof. Met betrekking tot de bevoegdheid in geestelijke zaken wordt stil gestaan bij de overdracht (het 'concordaat') van 1434, waardoor de Raad van Holland een grotere bevoegdheid kreeg in geestelijke zaken. Vervolgens worden de privileges van 1452 voor Holland en West-Friesland belicht, alsook de toezeggingen van Karel van Charolais (de Stoute) van 2 september 1462 en de Instructie voor het Hof van Holland van 4 september van datzelfde jaar. Tevens wordt een blik geworpen op het Groot-Privilege van Maria van Bourgondië van 1477

en op de instructies van 1480, hoewel deze strikt genomen buiten het onderzoeksveld liggen. Het tweede hoofdstuk bevat tenslotte ook nog een samenvattende literatuurstudie over de ontwikkeling van het hoger beroep in Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen. Zelf noch kenner van Holland, noch specialist inzake hoger beroep zijnde, meent de recensent dat hier een degelijke *status quaestionis* is gegeven. Er wordt natuurlijk vooral gefocust op de gebeurtenissen van 1462-1463, wanneer Karel van Charolais als vertegenwoordiger van zijn vader, hertog Filips de Goede, een aantal toezeggingen doet naar aanleiding van de goedkeuring van de beden en een nieuwe instructie voor het Hof, gebaseerd op de klachten van de Staten, verleend wordt. Tevens worden in 1463 nieuwe raadsheren met een academische graad aangesteld en worden de ambten van ontvanget van de exploten en van advocaat-fiscaal ingevoerd. Dit alles moet ongetwijfeld invloed gehad hebben op de praktijk van het Hof en dat is het onderzoeksthema van het proefschrift. 'Een belangrijke vraag is of de Instructie alleen vastlegging van de tot dan toe gangbare praktijk beoogde, of ook rechtsvernieuwing', stelt de auteur op bladzijde 67. Vooral het eerste, zo blijkt uit de conclusies.

Hoe werd dit onderzoek nu concreet aangepakt? Bijzonder positief is dat binnen de tijdsvoork van tien jaren geen enkele (bewaarde) akte van het Hof niet bekeken werd. Al bleef van bepaalde processen slechts één luttel vermelding in een register ('dingtaal') of in een sententieregister bewaard, er werd een onderzoeksfiche van opgesteld. Voor het opstellen van die fiches of records werd te rade gegaan bij De Schepper, Broers, Verhas en Dauchy. Vervolgens werden die onderzoeksfiches 'bevraagd' en vakkundig in kaart gebracht (zie de talrijke tabellen). De aldus ontstane database is niet enkel bruikbaar (geweest) voor de onderzoekster, maar is meteen ook een heel interessante toegang tot het archief van de Raad van Holland in de onderzochte periode, ook voor andere wetenschappers. Alle lof gaat dan ook uit naar het initiatief om deze database publiek toegankelijk te maken op www.verloren.nl/downloads en www.hetnationaalarchief.nl (toen deze recensie op 25 oktober 2002 naar de redactie werd gestuurd, was de database echter nog op geen van beide sites te vinden). Jammer genoeg echter is het gegevensbestand echter wellicht niet voor de volle honderd procent betrouwbaar. In voetnoot 94 op bladzijde 29 zet Le Bailly uiteen dat ze bij het omzetten van het oorspronkelijke 'ingeefprogramma' Asksam naar het

‘verwerkingsprogramma’ Access zeventien records definitief verloor. Dit gegeven zadelt de nauwgezette wetenschapper toch wel een beetje met een ongemakkelijk gevoel op. Wat is precies verloren gegaan? En zijn de niet verloren gegevens nog voldoende betrouwbaar? Uiteindelijk zou de database nog bestaan uit (één of meer vermeldingen van) 1519 verschillende ‘records’ (corpus A), doch omdat om velerlei redenen van een aantal stukken niet kon uitgemaakt worden waarover het proces precies handelde, bleven uiteindelijk 972 verschillende processen over gekende onderwerpen (corpus B) over. De verwerking van die cijfers werpt echter enkele problemen op. Volgens de vermelding op bladzijde 30 wordt enkel gewerkt met 972 processen waarvan het voorwerp gekend is. Volgens de vermelding op bladzijde 29 is van 535 andere records de ‘kwestie onbekend’. Samen geeft dat 1507 records (en dus niet 1519). Wie daarenboven de optelsom van tabel 1.2 (Aantal kwesties per proces) maakt, komt aan 974 processen en niet 972, respectievelijk aan 1166 kwesties en niet 1159. De auteur maakt overigens ook niet goed duidelijk wat met een ‘kwestie’ bedoeld wordt. Voetnoot 96 geeft een voorbeeld uit de strafrechtsector (als de delinquent vervolgd wordt voor verschillende met name genoemde misdrijven, dan zijn dit meerdere ‘kwesties’, terwijl de vermelding ‘diverse excessen’ in een procesakte behandeld wordt als één kwestie). Maar wat als in een sententie over de ontvankelijkheid en de gegrondheid van een vordering geoordeeld wordt? Zijn dit twee ‘kwesties’? En als een eiser een contract wil laten ontbinden met bijkomende schadevergoeding, brengt hij dan één of twee ‘kwesties’ aan?

Op deze en andere technisch-juridische punten laat de auteur meer dan eens een steek vallen. Zo worden op bladzijde 114 de begrippen ‘gezag van gewijsde’ (het onbetwistbaar vaststaan van bepaalde feiten omdat deze door de rechter zijn vastgesteld) en ‘kracht van gewijsde’ (het puur temporeel gezien niet meer kunnen aanvechten van een rechterlijke beslissing omdat de termijnen voor het aanwenden van rechtsmiddelen verstreken zijn) door elkaar gehaald.

In de uitweiding over de registervorming worden ‘bewijsfunctie’ (als algemeen institutioneel fenomeen) en ‘bewijswaarde’ (als juridisch fenomeen) door elkaar gebruikt. Zolang in rechte niets bewezen wordt met uittreksels uit de registers, kan aan deze registers geen juridische bewijswaarde worden toegekend. Ook de vaststelling van een ‘derde vorm van vonnissen’ (naast de korte ‘dicta’ en de ‘geëxten-

deerde sententiën’, bladzijde 115) is wellicht voor discussie vatbaar (het gaat om acht dergelijke vonnissen op de 972 onderzochte processen). Zijn dit niet gewoon stukken in verband met de gedwongen executie van de ‘vonnissen’ van het Hof (en spreken we overigens niet beter over ‘arresten’)?

Voor al in de technische hoofdstukken vier en vijf schuilen heel wat juridische voetangels en wolfsklemmen. In het hoofdstuk over de rechtsgang, dat de romano-canonieke procedure, zoals gekend uit andere studies, beschrijft, komen ook enkele niet puur procedurele onderwerpen aan bod, zoals de bestraffing (strafkeuze en strafmaat, gevangenis, strafuitvoering, een rijke bloemlezing overigens) en de gratieverlening (met bijzondere aandacht voor de ‘landwinning’). Het vijfde hoofdstuk geeft een overzicht van de competenties van het Hof op basis van de onderzochte praktijkakten. In beide hoofdstukken laat de auteur een aantal juridische steken vallen. Zo worden de begrippen ‘conclusies/memories’ (de schriftelijke argumentatie) en ‘pleidooien’ (de mondelinge uiteenzetting) door elkaar gebruikt. En ook tussen ‘excepties’ en ‘verweer ten gronde’ wordt geen juist onderscheid gemaakt (bladzijden 149 en 152). Tevens missen de aflijningen tussen personele en zakelijke acties (bladzijde 150) of tussen ‘kapitale en niet-kapitale’ misdrijven (bladzijde 176) enige precisie. Het is verder niet duidelijk waarom beide partijen, en dus niet de eiser alleen, reeds daags voor de zitting voor de griffier moesten verschijnen (bladzijde 140), als toch slechts op de inleidende zitting zelf verstek kon genomen worden? En kunnen we het toekennen van een milde straf op basis van verzachtende omstandigheden ‘uut compassie ... ende uut gracie’ door het Hof zelf, technisch beschouwen als een ‘gratie’, die normaal gezien dient uit te gaan van de vorst (bladzijden 184-187)? In globo mag gesteld worden dat, omwille dus van een aantal onnauwkeurigheden, hoofdstuk vier geen diepgravende, accurate of vernieuwende kijk geeft op de romano-canonieke procedure.

Het onderzoek naar de competentie van het Hof, in hoofdstuk vijf, leidt wel tot een aantal boeiende bevindingen. Qua bevoegdheid *ratione loci* laat het toe te concluderen dat de afstand tot het Hof weinig invloed had op het succes ervan en dat het Zeeuwse privilege *de non evocando* wel degelijk zijn weerslag had op het aantal processen bij het Hof. Bij het onderzoek naar de bevoegdheid *ratione personae* zijn dan weer enkele onderzoekstechnische en juridische kanteekeningen te maken. Zo is de – op bladzijde 219 welis-

waar gemotiveerde – keuze om ook de rechters van de geappelleerde vonnissen als procespartijen mee te rekenen voor kritiek vatbaar. Vervolgens worden de procespartijen ingedeeld volgens hun juridische en sociale status. Terwijl dit alles weliswaar heel wat gedetailleerd cijfermateriaal en keurig ingedeelde tabellen oplevert, blijft de lezer toch wel een beetje met de vraag zitten waarom al dit gecijferd nodig was. Uiteindelijk is één van de weinig mogelijke conclusies dat ‘alle sociale groepen in de Hollandse samenleving procedeerden bij het Hof van Holland’. Precies omdat dit mathematisch bekijken van de procespartijen juridisch doorkruist wordt door de bevoegdheidscriteria *ratione personae* en *ratione materiae*, zijn eigenlijk geen bijzondere vaststellingen te doen. Enkele interessante conclusies niettemin, vooral als ze vergeleken worden met het gelijkaardig onderzoek van Godding met betrekking tot de Raad van Brabant, zijn dat de procureur-generaal van het Hof van Holland in een groot deel van de zaken als eiser optrad en dat de stedelingen in Holland veel prominenter aanwezig waren (bladzijde 231).

Ook voor het beoordelen van de diverse materiële competenties heeft de auteur voortdurend de vergelijking gemaakt met de gelijkaardige studie over de Brabantse justitieraad, zonder echter naar het voorbeeld van Godding de juridische competenties één na één te beschrijven en juridisch te analyseren. De kwantitatieve analyse blijft steken bij enkele algemene vaststellingen, zoals de herhaalde vermelding van het grote aandeel kwesties *ex officio* aangebracht door de procureur-generaal. Wanneer bij de civiele geschillen wordt vastgesteld dat ongeveer de helft van de zaken ‘verbintnissenrecht’ betref, rijst de nieuwsgierigheid naar verdere opdeling ervan in contractuele en buitencontractuele aansprakelijkheid bijvoorbeeld. Maar we blijven op onze honger zitten. En zijn de onder deze hoofding ‘verbintnissenrecht’ bij wijze van voorbeeld genoemde ‘renten’ niet in de eerste plaats zakelijke rechten? Of wanneer wordt vastgesteld dat 11 procent van de kwesties geschillen betref inzake proces- en rechtsvertegenwoordigingskosten, dan blijft jammer genoeg de vraag onbeantwoord of dit kostengeschil enkel rees in het kader van een procedure over een ander onderwerp, dan wel of de kosten het enige voorwerp van de betreffende procedure uitmaakten. Te verwachten en effectief bevestigd resultaat is anderzijds de vaststelling van het relatief hoog aantal competentiegeschillen en bezitsacties (verspreid over zowel civiele, bestuurlijke als kerkelijke kwesties). Terwijl met

betrekking tot de competenties in eerste aanleg veel cijfergegevens verstrekt worden, maar weinig commentaar, worden daarentegen bij de bespreking van de appelbevoegdheid een aantal casussen uitvoerig uit de doeken gedaan (wellicht omdat de bronnen ervan vollediger bewaard bleven). Volledig exhaustief zelfs wordt de auteur bij het beschrijven van de drie gevonden gevallen van evocatie. Tenslotte wordt ook nog kort stilgestaan bij de bevoegdheid van het Hof inzake willige rechtspraak en inzake wetgeving (wat eigenlijk niet meer tot het eigenlijke onderzoeksterrein van de Hollandse rechtspraak behoort).

Samenvattend kunnen als bijzonder positieve aspecten van het gerecenseerde werk vermeld worden: de voor het onderzoek aangelegde en wereldwijd consulteerbare database, de rangschikking van de verkregen informatie in overzichtelijke tabellen en enkele interessante rechtshistorische besluiten, waarover verder meer. Het boek is heel verzorgd uitgegeven en op taal en wetenschappelijk apparaat is weinig of niets aan te merken (de kruisverwijzingen zijn niet steeds onmiddellijk vindbaar en zo moet voetnoot 40 van bladzijde 41 naar tabel 5.2. en niet 6.2 verwijzen, maar dit zijn natuurlijk details). De registers maken van het boek ook een vlot consulteerbaar werk.

De in de inleiding hoog gestelde verwachtingen worden echter niet helemaal ingelost. Marie-Charlotte Le Bailly had zich voorgenomen om voor een zeer beperkte periode (10 jaren) exhaustief alle beschikbare procesakten als basis te nemen voor een onderzoek, dat zowel de rechtshistorische (zoals die van Van Peteghem over de Raad van Vlaanderen, die van Verhas over de Hoge Raad, die van Van Rhee over de Grote Raad, maar vooral die van Godding over de Raad van Brabant, zo blijkt), de rechtscriminologische (zoals die van Egmond, Broers en Van de Pol) als de socio-economische aanpak van de geschiedenis (zoals die van Faber, Gauvard en Muchembled) zou combineren. Het onderzoek is ongetwijfeld grondig en goed gebeurd, maar het lost niet die hoge verwachtingen in. Om de hoogte van de gerechtskosten in te schatten, wordt bijvoorbeeld vergeleken met de uurlonen van vaklui uit die tijd en in tabellen wordt het relatieve aandeel van litiganten uit verschillende standen uitgerekend, maar of dit een diepgaande socio-economische analyse is, valt te betwijfelen. Wat weten we meer dan vroeger als we nu weten dat de procespartijen uit alle hoeken van het land en uit alle lagen van de bevolking kwamen? Vooral echter het puur juridische of (intern) rechts-

historische mist bij wijlen accuraatheid. Van de voorgenomen 'correctie' van het werk van Wedekind over de civiele procedure komt bijvoorbeeld niet veel in huis. De auteur gaat geregeld te rade bij Van Rhees *Litigation and Legislation*, maar blijft een beetje beneden het peil van dit recente zeer grondige onderzoek over de civiele procedure in de late middeleeuwen.

Belangrijke en goed onderbouwde (eerder extern) rechtshistorische besluiten betreffen de beperking van het privilege de non evocando tot zaken in eerste aanleg, de vaststelling dat hoger beroep bij de Grote Raad (en dus buiten Holland) onder meer door de Steden en de Ridderschap zelf werd gevraagd, de onderscheiden taken van advocaten en procureurs en de toename van het aantal advocaten na 1462. Tevens worden enkele intussen al zo vaak gemaakte vaststellingen bevestigd, bijvoorbeeld dat de wetgeving in de late middeleeuwen vastlegt wat gewoonterechtelijk groeoid was en niet echt vernieuwt. Het werkrooster van het Hof veranderde wel na de Instructie en de personeelwissel van 1462-1463, niet echter zijn werkwijze. In de laatste bladzijde van haar algemeen besluit stelt de auteur, als antwoord op de centrale vraag van het onderzoek, dat er na 1462 onmiskenbaar een professionalisering intreedt. In één adem voegt zij daaraan toe 'en een efficiëntere werkwijze', maar dit laatste is toch onvoldoende bewezen. Zo duren de processen na 1462 drie keren langer dan ervoor. Efficiëntie?

Tenslotte en om – terecht! – positief af te sluiten, wil ik nog enkele bijzonder interessante rechtshistorische wetenswaardigheden vermelden, die verdienen onder de aandacht gebracht te worden, zoals een rechtshistorisch unicum waarbij de griffier de verschillende meningen van de raadsheren over een competentiegeschil weergeeft (ARA, HvH. 21, f° 4-5, bladzijden 163-164 van het gerecenseerde boek) en de gemotiveerde stelling dat het Hof – in tegenstelling tot de klassieke these van niet-motivering – wel degelijk soms, zij het in algemene termen en in beperkte mate, zijn beslissingen motiveert (bladzijde 168). Vóór het lezen van dit boek vermoedde ik ook niet dat een instelling als het Hof van Holland geregeld op zondag werkte (bladzijde 131), dat compositie ook na vonnis kon (bladzijde 130), dat de afstand tot het Hof blijkbaar niet veel ertoe deed om voor dat Hof al dan niet te procederen (bladzijde 212) of dat de advocaat-fiscaal ook als gewoon advocaat kon optreden (bladzijde 224). Al bij al heel veel interessants dus.

J. Drost, *Gelderse Landdagsrecessen. Handelingen en resoluties van de Staten van Gelre en Zutphen 1711-1760*, 5 delen, Arnhem: Rijksarchief in Gelderland / Gelders Archief, 1997-2002 (Rijksarchief in Gelderland, Reeks Nadere Toegangen, nrs. 1 (1997) [1711-1720, XV+327p.] (ISBN 90-800921-0-X (uitverkocht)); 2 (1998) [1721-1730, XVIII+201p.] (ISBN 90-76255-01-6 (€9)); 4 (1999) [1731-1740, XVIII+212p.] (ISBN, 90-76255-04-0 (€9)); 5 (2000) [1741-1750, XVII+248p.] (ISBN 90-76255-05-9 (€9)); Gelders Archief, Reeks Nadere Toegangen nr. 6 (2002) [1751-1760, XX+295p.] (ISBN 90-76255-07-5 (€10)). Alle delen zijn beschikbaar op het internet: www.geldersarchief.nl

In tegenstelling tot hun geschiedenis vóór de 16de eeuw, die vooral door W.J. Alberts, Karola Nüsse en Willi Nikolay grondig bestudeerd en beschreven is, vormt de latere geschiedenis van de Gelderse Staten tot dusverre een tamelijk verwaarloosd onderzoeks-terrein. Dit is des te meer te betreuren, omdat zich in het laatste kwart van die 16de eeuw evenals in de andere tot de Unie van Utrecht toegetroden gewesten een fundamentele verandering van hun positie en functie voltrok. In staatkundige zin werden zij immers van 'tegenspelers' van de landsvorst tot diens rechtsopvolgers. Als zodanig waren 'Haer Edele Mogenden de Heeren Staten des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen' sinds het einde van het voorlaatste decennium van de 16de eeuw de dragers van de Gelderse landshoogheid oftewel souvereiniteit geworden, althans als men van het Gelderse Overkwartier alias het Kwartier van Roermond afziet. Als hoogste wereldlijke gezag bezaten zij op gewestelijk niveau – om het in moderne staatsrechtelijke termen te verwoorden – wetgevende, bestuurlijke en in sommige gevallen – vooral in zaken, die politiek gevoelig lagen – rechterlijke macht, ook al was die goeddeels opgedragen of overgelaten aan het Hof van Gelre en Zutphen.

Op hun sinds 1643 tweemaal 's jaars gehouden gewone of ordinair vergaderingen oftewel *Landdagen* (vgl. D. Landtage) kwamen in de regel meer dan honderd agendapunten aan de orde, waaraan de in spoedeisende gevallen geconvoceerde buitengewone of *extraordinair Landdagen* er telkens nog 10 à 20 toevoegden. Ook als men in aanmerking neemt, dat op de agenda van iedere Landdag de nodige punten van puur procedurele en huishoudelijke aard voorkwamen, bleef er, zeker op elke gewone Landdag, een veelheid van te behandelen aangelegenheden van

zeer verscheiden aard over. Allereerst de Uniezaken: aan de Gelderse Staten gerichte verzoeken van de Staten-Generaal of de Raad van State betreffende allerlei Generaliteitszaken op het gebied van de buitenlandse betrekkingen en de defensie – de ‘examinatie’ van de zgn. Generale Petitie of Staat van Oorlog, de begroting van de Uniefinanciën, was een jaarlijks weerkerend substantieel agendapunt, dat eerst na een preadvies van een commissie *ad hoc*, samengesteld uit ‘comparanten’ uit de drie kwartieren, tot een standpuntbepaling leidde –, de verslagen van de Gelderse ‘gecommitteerden’ ter Staten-Generaal, allerlei betalingsverzoeken van de Raad van State en tal van periodieke benoemingen van Geldersen in Generaliteitscolleges. Die laatste waren doorgaans ‘hamerstukken’, omdat het bindende voordrachtsrecht ter zake volgens vaste beurtenroosters omging over de drie kwartierlijke Statencolleges en daarbinnen over de ridderschappen en de stemhebbende steden. Vervolgens de van de Staten van andere lidprovinciën van de Unie en soms vanwege naburige soevereinen ontvangen missives en verzoeken. Dan de landszaken in engere zin: voorstellen en verzoeken gedaan door de Staten van de drie kwartieren, de Rekenkamer, het Hof, ambtlieden, stedelijke magistraten en andere – naar men tegenwoordig zeggen zou – publiekrechtelijke colleges en functionarissen. En tenslotte tal van verzoekschriften van binnen- en buitenlandse particulieren, zoals verzoeken om huwelijksdispensatie en om machtiging tot beschikkingshandelingen met betrekking tot leen- en kerkelijke goederen.

Al die op elke gewone Landdag in behandeling gekomen zaken en de dienaangaande genomen besluiten werden door de ter Landdag als secretariaat *ad hoc* fungerende eerste of raadssecretarissen van de drie kwartiershoofdsteden, Nijmegen, Zutphen en Arnhem, vastgelegd in de zgn. *Landdagsrecessen*, geen notulen vergelijkbaar met de tegenwoordige Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer, maar beknopt geformuleerde besluitenlijsten, die in *originali* ter vergadering in drievoud opgemaakt werden ten behoeve van de Staten van de drie (Neder)kwartieren. Daarvan werden dan vervolgens weer afschriften vervaardigd ten behoeve van de Stadhouder, het Hof van Gelre en Zutphen, de Gelderse Rekenkamer, de stedelijke magistraten en de leden van de kwartierlijke ridderschappen. Vandaar, dat men in de archieven van de Kwartiersstaten, het Hof, de Rekenkamer, de destijds stemhebbende, dus ter Landdag vertegenwoordigde steden en de betrokken riddermatige geslach-

ten of derzelve ‘huizen’ series 17de- en 18de-eeuwse Landdagsrecessen kan aantreffen, al zijn die zelden zonder hiaten overgeleverd.

Mede gezien de belangrijke rol, die precedenten destijds in het politieke en rechtsleven speelden, vormden deze niet gepubliceerde, geschreven Landdagsrecessen – slechts de belangrijkste wetgeving werd in gedrukte vorm gepubliceerd, eerst *ad hoc* in de vorm van ‘losse’ plakaten, ordonnanties, reglementen en resoluties, later in het *Groot Gelders Placaet-Boeck* (3 dln., Nijmegen-Arnhem, 1701-1740) – waardevolle en belangrijke *retroacta* voor de bij de besluitvorming op Landdagsniveau betrokkenen. Vandaar, dat vele ambtelijke secretarissen, maar ook magistraatspersonen, ambtmannen, edelen en raadsheren er ter vergemakkelijking van de raadpleging van deze documentatieverzamelingen toe overgingen op eigen initiatief alfabetische trefwoordenregisters op ‘hun’ serie Landdagsrecessen te (doen) vervaardigen. Evenals de recessen zelf – niet alleen de afschriften, maar zelfs ook de drie originele geven afwisselende kwaliteitsverschillen te zien – zijn deze alfabetische trefwoordenregisters oftewel indices (voor zover overgeleverd) zeer verschillend van kwaliteit: qua opzet zijn er grof- en fijnmaziger exemplaren, de mate van volledigheid varieert evenals trouwens de tijdvakken waarover zij lopen. De 21ste-eeuwse gebruiker ervan stuit bovendien vaak op ‘antiquarische’ trefwoorden, die hij nauwelijks meer begrijpt.

De voor de tegenwoordige gebruiker weinig optimale ontsluitingstoestand van de 17de- en 18de-eeuwse Landdagsrecessen heeft ten gevolge gehad, dat deze primaire kernbron van de *acta et gesta* van de Gelderse Staten tot dusverre door historische onderzoekers veel te weinig benut is. ‘Veel te weinig’, want al wie wel eens heeft zitten bladeren in zo’n oude band met Landdagsrecessen zal beamen, dat de veelheid en gevarieerdheid van onderwerpen, die daarbij aan zijn ogen voorbijtrekt, in de verste verte niet tot uiting komt in G.A. de Meesters *Geschiedenis van de Staten van Gelderland van den oorsprong tot heden* (2 dln., Harderwijk 1864), destijds een verdienstelijk pionierswerk maar thans zwaar verouderd, immers berustend op een ‘hap-snapachtig’ aandoend archiefonderzoek (voornamelijk in Harderwijkse archivalia) en in sterk overheersende mate gericht op de hoofdlijnen van de politieke geschiedenis van niet zozeer Gelre als wel de Republiek als geheel of liever op de ‘inbreng’ van de Gelderse Staten daarin.

Een eerste stap in de richting van een betere raad-

pleegbaarheid van deze bron was de verschijning van G.J. Mentinks 'Bijdrage tot de kennis van het formele besluitvormingsproces in de vergaderingen van de Staten van Gelderland 1715-1794' (in: Rijksarchiefschool. *Verslag en Bijdragen 1969-1970*, Utrecht 1971, p. 65-87), elf jaar later gevolgd door de 'Inleiding' in J. Drosts *Gelderse Plakkatenlijst 1740-1815* (Zutphen 1982, p. 11-32). Beide publicaties geven in kort bestek een helder beeld in hoofdlijnen van de samenstelling, de werkwijze en de besluitvormingsprocedures van de Gelderse Landdag in de 18de eeuw. Zeer nuttige 'encadrerende' informatie voor de onderzoeker, die een of meer Landdagsrecessen wil raadplegen – hij weet dan tenminste hoe het orgaan, van welks handelen hij de schriftelijke neerslag wil bestuderen, werkte –, maar op zich nog geen verbetering van de toegankelijkheid ervan in inhoudelijk opzicht.

Wat dat betreft vormen de vijf delen van mr. Drosts *Gelderse Landdagsrecessen* wel een verbetering, een zeer belangrijke zelfs, want tesamen ontsluiten deze de recessen over een periode van vijftig jaren (1711-1760). Met een doorlopende nummering per jaar worden alle op de in de loop van zo'n jaar gehouden ordinarij en extraordinarij Landdagen behandelde zaken in hun chronologische volgorde in de vorm van korte regesten vermeld met de daarop gevallen besluiten, zulks met vermelding van de vindplaats in de door de samensteller gebruikte recessenserie (bij het eerste deel die van het Hof, bij de overige die van de Rekenkamer), leidde een genomen besluit direct of indirect – namelijk via delegatie aan het Hof – tot een plakkaat, ordonnantie of anders genaamd wetgevend product, dan is de vindplaats daarvan in het (tot medio juni 1740 lopende) *Groot Gelders Placaet-Boeck* dan wel in de zoëven genoemde *Gelderse Plakkatenlijst* eveneens vermeld. Voorin elk deel zijn een beknopte inleiding over samenstelling, werkwijze en besluitvormingsprocedures van de Landdag, 'Aanwijzingen voor het gebruik' van deze regestenlijsten, een lijstje van afkortingen – en in het laatstverschenen deel tevens een summier verklarend woordenlijstje – opgenomen, achterin synoptische tabellarische lijsten van op iedere Landdag verschenen 'comparanten', van benoemde directeuren en 'gecommitteerden *ad causas*' – een handige en sterk ruimtebesparende oplossing – alsmede van de in elk jaar door de Landdag in allerlei bovengewestelijke colleges (Staten-Generaal, Raad van State, de Admiraliteiten, de besturen van de Oost- en de Westindische Compagnie) benoemde personen. Voorts indicies van zaken en van (persoons- en plaats)namen.

Het behoeft geen betoog, dat de vervaardiging van deze reeks 'nadere toegangen' een meerjarig 'monnikenwerk' gevegd heeft. Aan elk van de vijf delen moest immers noodzakelijkerwijze een grondig vooronderzoek voorafgaan, waarbij de samensteller eerst langs proefondervindelijke weg moest vaststellen welke bewaard gebleven serie Landdagsrecessen op kwalitatieve gronden als werkmateriaal en basis van de te vervaardigen regestenlijsten de voorkeur verdiende. Gezien de meestal zeer beknopte formulering van de Landdagsbesluiten was bovendien in vele gevallen aanvullend onderzoek in de 'stukken behorende bij de Landdagsrecessen' nodig om tot een voor de gebruiker bevredigende formulering van de regesten te komen en wie wel eens een blik geworpen heeft in een van die pakken of bundels stukken kan wel bevroeden hoeveel zoekwerk dat geïmpliceerd moet hebben. Ook het zo goed mogelijk vaststellen van de namen en voornamen van allerlei in de recessen voorkomende personen moet gezien de vele omissies, slordigheden en gevarieerde schrijfwijzen te dezen heel wat voeten in de aarde gehad hebben.

Drosts *Gelderse Landdagsrecessen* vormen naar hun aard een 'werkinstrument' voor de in deze recessen onderzoek verrichtende professionele of zgn. 'amateur'-historicus. Dat neemt niet weg, dat ook genealogen, die een 'aangeklede' familiegeschiedenis nastreven, er menigmaal een profijtelijk gebruik van zullen kunnen maken. Via het zakenregister achterin elk deel kan men bij voorbeeld gericht zoeken naar informatie over een bepaald onderwerp, van 'accijnzen', 'advocaten' en 'alimentatie' via 'landwinning', 'leengoederen' en 'loterijen' tot 'watermolens', 'werkhuizen' en 'zondagsrust' toe (de figuurlijke spanwijdte van de zakenindices is overigens dermate breed, dat het geven van voorbeelden als zoëven tamelijk zinloos lijkt). In sommige gevallen zal hij de namenindex ter aanvulling kunnen gebruiken, bijvoorbeeld 'Bemmel' bij 'uiterwaarden'. Afgezien van al die gevallen, waarin de onderzoeker al weet wat of waarnaar hij zoekt, zijn de onderhavige regestenlijsten evenwel ook bij uitstek daartoe geschikt als 'inspiratiebron' te fungeren, want bij het doorbladeren ervan stuit men bij de vleet op allerlei belangwekkende en intrigerende kwesties, die de lust tot nader onderzoek opwekken. Zo bijvoorbeeld in het laatste deel onder nr. 1756-146 (p. 131) op een verslag van de Gelderse gecommitteerden ter Generaliteit over een verzoek van een drietal met name genoemde heren om een voor de gehele Republiek geldend octrooi op het gebruik van een 'vijsel of tonnemolen' voor 20 jaar, een verzoek, waarop de Land-

dag op 15 oktober 1756 positief reageerde behalve 'voor deze provincie'... Waarom? Tenslotte maakt Drost 'nadere toegang' ook serieel onderzoek mogelijk naar het beleid van de Gelderse Staten gedurende deze vijftigjarige periode op een bepaald terrein, zoals de buitenlandse politiek of een onderdeel daarvan, de wettiging van onechte kinderen, het recht van exue, de lijnpaden langs de grote rivieren, invoerrechten, grind- en zandwinning, etc. etc. Zo beschouwd leveren deze *Gelderse Landdagsrecessen* 'opstapjes' op voor tal van artikelen, opstellen, proefschriften en andere monografieën, temeer omdat een serieuze onderzoeker zijn of haar onderzoek natuurlijk altijd kan uitbreiden tot perioden, die niet door deze regestenlijsten bestreken worden, zulks met gebruikmaking van de reeds genoemde oude alfabetische indices uit de 17de en 18de eeuw, die in diverse Gelderse archiefbewaarplaatsen voorhanden zijn.

Dit onderzoeksperspectief kan en mag evenwel niet al te rooskleurig afgeschilderd worden, want omdat niet alleen deze regestenlijsten maar ook de Landdagsrecessen zelf doorgaans slechts een zeer summiere informatie geven, zal vrijwel altijd nader archiefonderzoek nodig blijven, in de eerste plaats in de 'stukken behorende bij de Landdagsrecessen' voor zover in de archieven van de drie Kwartiersstaten bewaard gebleven. In die op z'n best slechts naar jaren 'geordende' pakken of bundels kan men bij voorbeeld ingekomen brieven, missiven en verzoekschriften vinden, soms ook uitgebrachte (pre)adviezen, bij voorbeeld van commissies *ad hoc* uit de Landdag. Ten minste als men die na lang en volhardend zoeken al kan vinden... Voorts veelal in de archieven van andere Gelderse overheidsinstanties, omdat de Landdag heel wat zaken ter fine van (pre)advies endosseerde of ter afdoening delegerde aan het Hof van Gelre en Zutphen, de Gelderse Rekenkamer of lagere instanties zoals stedelijke magistraten, ambtlieden c.q. drosten, ambtsbesturen of gerechten. Het succes van zo'n nader bronnenonderzoek is dus lang niet altijd bij voorbaat verzekerd. Bij endossering of delegatie aan Hof of Rekenkamer heeft men naar mijn inschatting vaak de minst slechte kansen.

Met zijn *Gelderse Landdagsrecessen* heeft mr. Drost niet alleen beoefenaren van de 18de-eeuwse Gelderse 'Landesgeschichte' (de streek- en plaatselijke geschiedenis daaronder begrepen), maar ook historische onderzoekers van andere pluimage, die zich (mede) met 18de-eeuwse Gelderse onderzoeksthema's occuperen, ten zeerste aan zich verplicht. Hopelijk zal van zijn 'nadere toegang' een veelvuldig en

vruchtbaar gebruik gemaakt worden, temeer omdat nog zo'n slordige anderhalve eeuw aan Landdagsrecessen (1593-1710, 1761-1795) – er zijn nóg oudere, maar die vormen veeleer stof voor een apart, hoog gespecialiseerd onderzoek en een 'echte' bronnenuitgave – op een soortgelijke ontsluiting ligt te wachten... Als dit 'werkinstrument' bij de potentiële gebruikers onvoldoende aftrek zou vinden, valt te vrezen, dat het nog lang zal duren eer de daartoe benodigde meerjarenprojecten geëntameerd zullen worden...

Ellecom

O. Moorman van Kappen

B. Wauters, *De controverse rond de jurisdictie van de nuntius: Het placet op de geloofsbriefen van Spinelli, Valentini-Gonzaga, Tempì en Crivelli, 1725-1749*, Universitaire Pers Leuven 2001, IX + 285 pp., ISBN 90 5867 124 0

In een eerdere publicatie gaf Bart Wauters reeds een overzicht van de verhouding tussen de nuntiatuur en de wereldlijke autoriteiten in de Zuidelijke Nederlanden van de vijftiende tot de achttiende eeuw (zie *Trajecta* 7 (1998), p. 193-207). De thans gepubliceerde monografie betreft één episode uit die periode en is een verdere uitwerking van de verhandeling die de auteur schreef ter verkrijging van het licentiaat in de geschiedenis aan de KUL.

De beschreven periode betreft de eerste decennia na het (opnieuw) instellen van een nuntiatuur te Brussel in het jaar 1725. Hoewel er in de daaraan voorafgaande periode talrijke aanvaringen hadden plaatsgevonden tussen wereldlijke instanties als de Geheime Raad en de Raad van Brabant en de verschillende apostolische administratoren, dat wil zeggen de pauselijke gezanten die zich nog betitelden als internuntius, kwam het na het aantreden van Maria Elisabeth van Habsburg (1680-1741) als landvoogdes in 1725 vrij snel tot een hernieuwde vestiging van een permanente nuntiatuur aan het Brusselse hof.

Spoedig daarna deden zich de nodige conflicten voor. De Geheime Raad, handelend vanuit een sterk regalistische traditie, streefde ernaar de rechtsmacht van de nuntii in te perken. Als middel daartoe werd het placet gehanteerd. Al voor het midden van de zeventiende eeuw was het immers onomstreden, dat pauselijke gezanten de bul waarin hun bevoegdheden waren omschreven voor nader onderzoek dienden te overleggen aan de Geheime Raad. Pas nadat zij een placet hadden ontvangen op deze bul en hun overige geloofsbriefen, verkregen zij diplomatieke sta-

tus en konden zij hun bevoegdheden ook daadwerkelijk uitoefenen.

De als eerste benoemde nuntius, Giuseppe Spinelli (1694-1763), heeft het vereiste placet nooit ontvangen en behield derhalve tot zijn vertrek naar Rome in 1731 de status van internuntius, de positie die hij vanaf 1721 reeds bekleedde. Twee bevoegdheden waarover hij op grond van zijn geloofsbrieven zou moeten beschikken, konden geen genade vinden in de ogen van de Geheime Raad: het recht om een eigen tribunaal op te richten en een onbeperkt visitatierecht. Geheel anders verging het Silvio Valenti Gonzaga (1690-1756). Anders dan zijn voorganger was hij zonder nauwkeurig omschreven jurisdictie naar Brussel afgereisd. Bovendien had hij zich voor zijn vertrek uit Rome verzekerd van onderhandelingsruimte. Op deze wijze kon hij te Brussel, buiten het hof te Wenen om, tot een compromis komen. Hij zou afzien van het eigen tribunaal, genoegen nemen met een visitatierecht van de exempte heilige plaatsen en de privileges en vrijheden van het land respecteren. De restricties die onder dit laatste punt dienden te worden begrepen, werden vastgelegd in een afzonderlijke lijst. Ook Brussel had concessies gedaan. Het had het genoemde (beperkte) visitatierecht aanvaard en genoegen genomen met een mondelinge instemming met de afzonderlijke lijst van restricties en geen ondertekening geëist. Zowel de Hoge Raad voor de Nederlanden als de keizer waren niet erg te spreken over deze concessies van de zijde van Brussel, maar het verlangde placet was inmiddels afgegeven en het Brusselse hof had weer een eigen nuntius. Valenti's opvolger, Luca Melchiorre Tempi (1688-1762), moest evenwel twee en een half jaar wachten, totdat uiteindelijk het placet werd verleend op dezelfde voet als dat aan Valenti was gebeurd. Deze vertraging vloede voort uit de ontoegeeflijke houding van onder meer de Geheime Raad en de Hoge Raad te Wenen. Zij verlangden, dat de restricties zouden worden ondertekend en dat de nieuw benoemde nuntius zou afzien van welk visitatierecht dan ook. Eerst nadat de ministersconferentie te Wenen in maart 1739 een compromis had uitgewerkt, kon Maria Elisabeth in juni daarna de Geheime Raad gelasten het placet uit te schrijven. Ignazio Crivelli (1698-1768) zou zelfs vijf jaar op het placet moeten wachten. De nieuwe landvoogdes, Maria Theresia (1717-1780), was sterker afhankelijk van instructies uit Wenen. Uiteindelijk werd het placet niet eerder aan Crivelli verleend, dan nadat hij de lijst met beperkingen had ondertekend.

Na een chronologische beschrijving van de moeilijkheden rond het verkrijgen van het placet door de verschillende elkaar opvolgende nuntii, volgt nog een meer systematische behandeling van hun contentieuze jurisdictie. In het afsluitende hoofdstuk worden de gebeurtenissen tenslotte geplaatst in de bredere context van de religieuze en kerkpolitieke situatie gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw.

De *controverse rond de jurisdictie van de nuntius* is geen rechtshistorische studie pur sang, maar veeleer een kerkhistorische studie met rechtshistorische aspecten, die wellicht voor de 'echte' rechtshistoricus nog verder hadden kunnen worden uitgediept. Met name kan men daarbij denken aan het recht van placet, de historische wortels ervan en de wijze waarop de Geheime Raad zich dit recht heeft weten toe te eigenen (zie p. 70 e.v.). Slechts op een enkel punt geeft de auteur een te eenvoudige voorstelling van zaken. In het licht van de in de achttiende eeuw heersende canoniekrechtelijke opvattingen is het te simpel om te veronderstellen, dat een bisschopswijding op zichzelf jurisdictionele bevoegdheden met zich mee zou brengen of dat er in een diocees twee ambtsdragers tegelijkertijd over de gewone rechtsmacht zouden kunnen beschikken (zie p. 220). Dit soort ideeën stonden op zijn minst ter discussie. Zeger-Bernard van Espen (1646-1728) heeft ze in ieder geval met verve bestreden. Evenzo komt het feit dat de verschillende nuntii en internuntii dikwijls niet ten tonele worden gevoerd bij hun naam of hun functie maar onder de titel van het diocees i.p.i. waarop zij een bisschopswijding hadden ontvangen (passim), de canoniekrechtelijke helderheid van het betoog niet ten goede. Gezien de context is deze hoedanigheid meestal niet relevant. Middels hun titulatuur als (aarts-)bisschop i.p.i. worden de nuntii bovendien regelmatig in één adem genoemd met diocesane bisschoppen, die wat hun jurisdictie betreft echter een onvergelijkbare positie hebben. Ware het anders geweest, dan zou de rechtsmacht van de Apostolische Vicarissen in de Noordelijke Nederlanden gedurende de zeventiende eeuw nimmer omstreden zijn geweest. Het zou mijn voorkeur hebben hier een zo scherp mogelijk onderscheid te hanteren tussen rechtsmacht (*jurisdictio*) enerzijds en sacramentele bevoegdheden (*ordo*) anderzijds.

Deze kritische opmerkingen nemen niet weg, dat het onderzoek van Wauters van groot belang is voor een ieder die zich bezighoudt met het denken over canoniek recht en ecclesiologie in de achttiende

eeuw, alsmede met de verhouding tussen kerk en staat in het algemeen. Niet alleen ligt aan het helder geschreven werk een gedegen bronnenonderzoek ten grondslag, waarvoor de auteur geruime tijd te Rome verbleef, maar tevens worden de gebeurtenissen zorgvuldig geplaatst in de context van de gecompliceerde kerkpolitieke situatie van hun tijd.

Wellicht ontwikkelt de auteur zich op zijn huidige werkplek bij de afdeling 'Romeins recht' van de KUL en in zijn thans lopende onderzoek nog sterker tot canonist en rechtshistoricus. Wij zien zijn proefschrift over de ontwikkeling van het regalisme in de Zuidelijke Nederlanden van de vijftiende tot de achttiende eeuw, dat thans in voorbereiding is, in ieder geval met veel belangstelling tegemoet.

Amsterdam

Jan Hallebeek

Govaert C.J.J. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule. Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800* (Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte, Frankfurt am Main; Sonderhefte, 148), Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2002. IX + 237 pp. ISBN 3-465-03170-9. €49,-.

Toen Govaert van den Bergh (*1926) in 1965 hoogleraar Romeins recht werd in Nijmegen, was hij op het terrein van zijn leeropdracht nog een onbeschreven blad. Hij was in 1964 aan de UvA gepromoveerd op een dissertatie die betrekking had op een in 1816 door een bekend vertegenwoordiger van de Duitse juridische germanistiek (Jakob Grimm) geformuleerd thema: *Themis en de Muzen. De functie van gebonden vormen in het recht* (Haarlem 1964) heette dat proefschrift. Van den Bergh vond een aantal jaren later een Romeinsrechtelijk onderzoeksterrein waarmee niet anderen zich reeds profileerden. Ankum (Universiteit van Amsterdam) begon zich destijds te richten op het klassieke Romeinse recht (het Romeinse recht van de eerste twee-en-een-halve eeuw van onze jaartelling), Feenstra (Leiden) hield zich al een jaar of vijftien bezig met het Romeinse recht zoals zich dat in Zuid- en West-Europa ontwikkelde nadat de Justiniaanse wetgeving uit de 6^e eeuw rond 1100 opnieuw werd ontdekt en de basis werd van het juridisch onderwijs aan de sindsdien ontstaande universiteiten. Groningen legde zich op initiatief van Scheltema toe op het Byzantijnse recht (de Groninger hoogleraar werkte na

de tweede wereldoorlog met de jurist Van der Wal en de classicus Holwerda aan een – inmiddels voltooid – editie van de *Basilica*, de Byzantijnse bewerking van Justinianus' wetgeving). Nijmegen ging in de jaren 1970 de beoefening van het Romeinse recht aan de Nederlandse universiteiten van de 17de en 18de eeuw, en meer in het bijzonder de zgn. Hollandse elegante school, bestuderen. Helemaal los van zijn eerdere belangstelling stond Van den Berghs nieuwe onderzoek (dat immers het humanisme in de Nederlandse rechtswetenschap betrof) niet. De eerste regel van zijn proefschrift luidt: 'Het onderwerp van dit boek wordt gewoonlijk aangeduid als de poëzie in het recht...'. En op p. 49 van *Die holländische elegante Schule* lezen we: 'Poesie und Recht waren an sich schon ein altes Humanistenthema, an welchem in Holland noch Grotius und van Eck interessiert waren'.

De Hollandse elegante school was een terra incognita en Van den Berghs keuze voor dit terrein was dan ook heel zinvol. In de 17^e en 18^e eeuw was rechtswetenschap immers primair studie van Romeins recht, en de rechtsgeleerdheid beleefde destijds in Nederland een grote bloei. Mannen als Hugo de Groot (1583-1645), Ulrik Huber (1636-1694), Gerard Noodt (1647-1725), Johannes Voet (1647-1713), Cornelis van Bijlkerkshoek (1673-1743) *e.t.q.* zijn wereldberoemd geworden, ten dele overigens door niet-Romeinsrechtelijke geschriften (vooral op het gebied van het volkenrecht en de algemene staatsleer). Wat was nu precies het kenmerkende van de richting in de beoefening van het Romeinse recht die men aanduidt als 'Hollandse elegante school' en waarvan de bloeitijd valt in de periode 1670-1750 (vgl. p. 83, 156)? Wat onderscheidde die 'school' van de toenmalige studie van het Romeinse recht elders in Europa? Welke Nederlandse juristen moet men wel tot de school rekenen, en welke niet? Vragen te over.

Van den Bergh begon materiaal te verzamelen voor een biografie van een onmiskenbare representant van de Hollandse elegante school, en wel van Gerard Noodt, een geleerde die in Nijmegen was geboren en daar ook had gestudeerd (ca. 1662-1668); hij was er in de jaren 1670 bovendien als professor verbonden aan de – destijds veegerende – Kwartierlijke Academie. Van den Bergh zorgde er verder voor dat het in 1972 in Nijmegen opgerichte instituut voor rechtsgeschiedenis naar Noodt werd vernoemd. Toen hij in 1975 als hoogleraar rechtsgeschiedenis naar Utrecht vertrok, zette Van den Bergh zijn in Nijmegen begonnen onderzoek voort. In 1988 publiceerde hij een mooi boek over het leven en het weten-

schappelijk werk van Gerard Noodt (die na het weinig vruchtbare Nijmeegse professoraat achtereenvolgens hoogleraar werd in Franeker (1679), Utrecht (1684) en Leiden (1686)). Ook na 1988 is Van den Bergh blijven publiceren over de Hollandse elegante school, en tenslotte heeft hij de resultaten van onderzoekingen van hemzelf en van anderen samengevat en met elkaar geconfronteerd in het hier te bespreken boek.

Het is een rijk en een boeiend boek geworden, een bewust eenzijdig boek ook, en een boek waar ik wel eens wat om moet lachen. Want Van den Bergh is een man met een missie. Hij heeft zijn boek niet alleen geschreven om nu eens nauwkeurig vast te stellen wat de Hollandse elegante school is geweest en heeft gepresteerd, maar ook om – nadat zij door beroemde Duitse juristen als F.C. von Savigny (1769-1861) en R. von Jhering (1818-1892) in het verdomhoekje is gezet – haar de plaats in de wetenschapsgeschiedenis te geven die haar rechtens toekomt (p. [VII], 25) en om duidelijk te maken dat menigeen (al dan niet in de sporen van Savigny en Jhering) niet het licht heeft gezien waarin de school volgens Van den Bergh moet worden gezien. Van Apeldoorn (in 1932) en Van Oven (in 1933/34) hebben op grond van oppervlakkige observaties twee stromingen binnen de Hollandse school menen te ontwaren en zij zijn daarin na de oorlog ten onrechte gevolgd door Koschaker, Feenstra en Ankum (die er helaas naast zitten), door Gerbenzon en Algra (die onzin praten), en door vele anderen na hen (p. 20-21; vgl. p. 84-85). Laboulaye, een Franse leerling van Savigny, kent in 1842 de bronnen niet (p. 4), Van Oven (1933) leest de bronnen slecht (p. 85), Stolte (1981) en Wallinga (1997) koersen te veel in de richting van Savigny en menen helaas dat de band tussen rechtsgeleerdheid en klassieke filologie in de elegante school zo eng was dat beide disciplines bijna in elkaar overliepen (p. 6), Veen (1997) kent de literatuur niet (p. 20) en hij rekent (aldus Van den Bergh, die hier volgens ondergetekende iets leest wat er niet staat) de Amsterdamse professor Cras (1739-1820) ten onrechte tot de Hollandse elegante school (p. 24). Canoy en Nève gebruiken geen adequate criteria voor het onderscheiden van humanistische en niet-humanistische invloeden in juridisch werk (p. 93-94). Allemaal niet zo mooi dus.

Na een hoofdstuk over de wijze waarop het nageslacht over de Hollandse elegante school heeft geoordeeld (I, p. 1-25) behandelt Van den Bergh in vijf hoofdstukken de school en de juristen die er zijns in-

ziens toe behoren (II-VI, p. 27-150; in een uitvoerige bijlage – met een juiste titel en een misleidende kopregel – op p. 161-218 geeft hij dan nog een biografietje annex karakteristiek van het werk en de betekenis van elk van de 46 auteurs die hij tot deze school rekent). Dan volgen nog een klein hoofdstuk over de verhouding van de Hollandse elegante school tot haar grote voorbeeld – de Franse humanisten van de 16^e eeuw (VII, p. 151-154) – en een ‘Zusammenfassung’ (VIII, p. 155-159). Het boek wordt afgesloten met een lijst van verkort geciteerde (bronnen en) literatuur (p. 219-227) en drie registers: van bronnen, van persoons- en plaatsnamen en van zaken (p. 229-237). In die literatuurlijst ontbreekt helaas het een en ander. Behalve enkele werken die men wel verkort geciteerd aantreft in de noten mis ik hier bijvoorbeeld ook een werk dat Van den Bergh in het geheel niet heeft gebruikt: F. Postma & J. van Sluis (ed.), *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843* (Leeuwarden 1995).

Ik kan hier niet diep ingaan op de inhoud van het boek. Maar ik wil wel iets zeggen over de ongenoegens van de schrijver in verband met de foute kijk die menigeen volgens hem op de elegante juristen heeft. Het is Van den Bergh vooral een doorn in het oog dat veel van het werk van de Hollandse elegante school vaak wordt gekwalificeerd als juridisch weinig relevant en als in wezen werk van filologen en antiquiteitsminnaars, van personen dus die in wezen geen ‘echte juristen’ zijn: ‘auch heute kann man noch oft genug lesen, daß mindestens ein Teil der eleganten Juristen eigentlich nur Philologen und Antiquare waren’. (p. 154; vgl. 25). Het verschil tussen de middeleeuwse juristen en de humanisten van de 16^e eeuw, betoogt Van den Bergh, is veel minder groot dan men gewoonlijk aanneemt (p. 33-39, 45, 50, 52-55, 63, 84-85), en hij keert zich evenzeer tegen de sinds Van Apeldoorn en Van Oven (zie boven) ingeslopen gewoonte om binnen de Hollandse elegante school te onderscheiden tussen een meer theoretische (filologisch-historische) en een meer praktische richting (p. 20-21, 85). Eigenlijk hadden naar zijn zeggen al die – middeleeuwse, humanistische en andere – romanisten eeuwenlang hetzelfde doel: ‘für ein geltendes Recht zu arbeiten’ (p. 91, 107). Dat is mij te vaag. Zo kan men ook staande houden dat Van den Bergh zelf met zijn studies over de humanistische rechtswetenschap in Nederland druk bezig is een bijdrage aan het inzicht in het geldende recht te leveren, ofwel:

‘für ein geltendes Recht zu arbeiten’. Wat men ook vindt van een dergelijke legitimatie van het rechtshistorisch bedrijf, in het verband waar we het hier over hebben lijkt mij zo’n uitspraak geen these die veel verheldert. Wanneer Hartkamp een deel van de Asser-serie schrijft en wanneer Veen een boekje over de bepalingen van art. 50 en art. 67 lid 3 van onze Grondwet publiceert, dan zijn dat ook twee onderling en van het boek van Van den Bergh zeer verschillende bijdragen tot ons inzicht in het geldende Nederlandse recht: maar het zijn bijdragen die men beter niet over één kam kan scheren.

Van den Bergh is terecht van mening dat alle juristen uit de 17e en 18e eeuw in meerdere of mindere mate resultaten van het humanisme verwerkt hebben. Hij meent evenzeer terecht dat er destijds (de indeling in categorieën is van mij) 1) juristen waren die bewust (vooral of uitsluitend) humanistische methoden en onderzoeksthema’s aanvatten en 2) andere rechtsgeleerden die dat (a) in veel mindere mate of (b) helemaal niet deden. Juristen van het slag dat ik hier categorie 2b noem vallen buiten de Hollandse elegante school en worden kennelijk gerekend tot de vooral in Duitsland florerende school van de *usus modernus pandectarum*: Johannes Voet bijvoorbeeld. Hij schreef niet, zoals de humanisten, ‘observations’ en hij bedreef (wat bijna hetzelfde is) geen tekstkritiek (p. 95; vgl. 113).

Van den Bergh meent dat men de verschillen tussen de Hollandse school en de contemporaine school van de *usus modernus pandectarum* het best kan zien door de voorwoorden tot de *Digestencommentaar van Noodt*, een man die het Romeinse recht vrijwel uitsluitend vanuit een humanistisch perspectief bestudeerde, naast dat van Voet te zetten (p. 66-67). Het verschil tussen Johannes Voet en Ulrik Huber (de laatste wordt door Van den Bergh wel tot de Hollandse elegante school gerekend (men moet hem dan onderbrengen bij wat ik categorie 2a noem)) lijkt mij veel geringer dan dat tussen bijvoorbeeld Huber en een prominent vertegenwoordiger van de eerste categorie der elegante juristen als Gerard Noodt. In de indeling van Van den Bergh lijkt het omgekeerd, al wijst de schrijver er wel op dat Huber ‘in vielem eine Gegenposition zu seinen eleganten Zeitgenossen ein[nimmt]’ (p. 104).

Nu alle juristen destijds invloed van het humanisme hadden ondergaan en de verschillen tussen de diverse rechtsgeleerden slechts zijn aan te geven op een glijdende schaal, lijkt het mij voor de duidelijkheid en voor het inzicht bevorderlijk om binnen de

Hollandse elegante school te onderscheiden tussen een sterker en een minder sterk door het humanisme getekende groep of stroming. Ik zie niet in waarom men dan niet zou mogen spreken van enerzijds een meer filologisch-historische (of antiquarische) richting, van een groep geleerden dus die zich opzettelijk meer met humanistische problemen bezig hielden, en van anderzijds een meer op de praktijk gerichte stroming in de beoefening van het Romeinse recht: een groep van geleerden die zelf veel minder humanistisch onderzoek deden maar zich – anders dan de aanhangers van de *usus modernus pandectarum* – niet tevreden stelden met het alleen maar gebruik maken van andermans resultaten van de ‘elegante’ studies.

De uiteenlopende habitus van de verschillende juristen die in dit boek tot de Hollandse elegante school worden gerekend komt hier niet geproforceerd naar voren doordat de schrijver niet het hele oeuvre van deze juristen bestudeert maar slechts één aspect ervan – het humanistische – bespreekt. Over de vraag hoe dit aspect van hun werk zich verhoudt tot de rest van hun oeuvre en over de betekenis van hun werk voor het verstaan en de toepassing van het geldende recht horen we hoogstens in het voorbijgaan iets. ‘Die Holländer haben fleißig gearbeitet und viel geleistet auf allen Gebieten der humanistischen Jurisprudenz’, aldus Van den Bergh: ‘Textkritik*, Geschichte, Literargeschichte, historische – Kritik, Altertümer*, Palingenesie*, Interpolationenforschung*, Byzantinistik**’ (p. 158; vgl. p. 30, 82, 95). De gebieden die ik hier met een asterisk* heb gemerkt komen in de kopjes van de paragrafen van Van den Berghs boek terug, maar de geschiedenis, de literatuurgeschiedenis en de historische kritiek niet, en de schrijver houdt zich daar ook niet opzettelijk mee bezig. Het beeld van de elegante rechtswetenschap dat uit zijn studie oprijst is dat van een historische tekstwetenschap waarbij het ging om het reconstrueren, editeren en emenderen van teksten, werk dat wij ‘filologisch’ plegen te noemen. Er is – hoe je het ook wendt of keert – bij al dat werk nogal wat waarvan de betekenis voor de rechtspraktijk gering was (vgl. p. 30, 33, 48, 49, 56-58, 65). In de rechtspraak van de Hoge Raad werden de grote humanisten dan ook ‘nur selten zitiert’ (p. 57).

Historisch onderzoek dat niet dienstbaar was aan hun filologische arbeid deden de Nederlandse beoefenaren van de elegante rechtswetenschap nauwelijks: zij waren geen geschiedschrijvers. Naar hun aard waren zij geen historici maar beoefenaren van

de juridische filologie, destijds een voornaam en een – door de een meer en door de ander minder – gerespecteerd deel van de rechtsgeleerdheid (gerespecteerd ook wanneer het om kwesties ging die voor de toepassing van het Romeinse recht in de toenmalige praktijk van weinig of geen belang waren). De idee die ik in 1997 (en al lang daarvoor) had dat het niet op editie en exegese van rechtsteksten gerichte historisch onderzoek van het Nederlandse juridisch humanisme weinig om het lijf had is door de beschouwingen van Van den Bergh alleen maar bevestigd. Als wij het dan toch oneens zijn (ik weet niet zeker of dat het geval is), dan kan Van den Bergh mij, nu ik ook dit geschrift van zijn hand gelezen heb, toch eigenlijk geen ‘Unkenntnis der Literatur’ (p. 20) meer verwijten (een argument waarmee een Jehova’s getuige mij enkele decennia geleden ook al eens heeft bestreden), hoogstens nog ‘slechtes Lesen’. En anders moet de geleerde schrijver, geconfronteerd met mijn ongelof, zich maar neerleggen bij de gedachte: ‘Zijn hoogmoed luistert na geen reden, Hoe schel die in zijn oren klinkt’ (ut *elegantier poeta dicit*).

Amsterdam

Theo Veen

C.P. Aubel, *Rechtbank Nijmegen, 1811-1877. Uit de geschiedenis van de rechtbank te Nijmegen vanaf 1811 tot haar opheffing in 1877*. Zutphen: Walburg Pers, 2002. 224 p. ISBN 90.5730.230.6; € 22,50

Het zat de stad Nijmegen niet lekker, dat in het wetsontwerp dat op 16 maart 1876 aan de Tweede Kamer was voorgelegd ook de opheffing van de rechtbank Nijmegen aan de orde was. Voor de trotse Waalstad, die meer dan 600 jaar de eerste viool in het hertogdom en het latere gewest Gelre had gespeeld en minstens zolang haar eigen schepenrechtspraak zelfstandig had kunnen uitoefenen, was het niet acceptabel, dat er slechts een kantongerecht zou overblijven. Dat Zutphen zijn eigen arrondissement behield, was in het licht van de historie bezien nog tot daaraan toe, maar dat veel kleinere steden als Zierikzee, Assen, Winschoten en vooral het naburige Tiel hun rechtbank wel mochten behouden, leidde tot een amendement en een uitvoerig adres van de gemeenteraad aan de Tweede Kamer. Indiens van het amendement waren twee kamerleden voor Nijmegen, te weten de advocaat C.J. Heydenrijck en jhr. mr. C.J.C.H. van Nispen tot Sevenaer, raadsheer in het Arnhemse Hof, plus het Dordrechtse lid Bredius. Be-

langrijkste argumenten tegen waren het relatief hoge aantal zaken en de veel grotere afstanden die de justitiabelen na de opheffing zouden moeten afleggen om hun recht te kunnen halen. Het heeft allemaal niet mogen baten: per 1 mei 1877 werd de Nijmeegse rechtbank ontbonden, en kreeg haar zittende en staande magistratuur elders nieuwe functies (of nam ontslag).

Aan de geschiedenis van die rechtbank sinds haar oprichting als *tribunal de première instance* (rechtbank van eerste aanleg) in 1811 heeft de Nijmeegse advocaat Aubel een aardige studie gewijd. Hij sluit daarbij aan bij de reeks publicaties uit de laatste jaren over de geschiedenis van rechtsprekende instellingen in de 19e en 20e eeuw, hun functioneren, oprichting en opheffing, hun functionarissen en hun huisvesting, in aparte studies of als onderdeel van een breder opgezet onderzoek. Ik noem hier de publicaties *Rechterlijk Friesland 1811-1999*; *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak*; ‘Hoe de rechtbank voor Hoorn verloren ging’; *Justitiaie Sacrum, Zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem*; *Het gerechtsgedebouw te Zutphen, 1889-1989*,¹ overigens zonder de illusie te hebben volledig te zijn.

Toch is de studie van Aubel in dit kader een beetje een buitenbeentje. Dat heeft vooral te maken met het feit dat het archief van de arrondissementsrechtbank vanaf 1838 tot 1877 in zijn geheel verloren is gegaan (het archief van de rechtbank van eerste aanleg 1811-1838 is wel bewaard gebleven). Dat maakte het schrijven van ‘de geschiedenis van de rechtbank in Nijmegen tot een onmogelijk plan’, zoals de auteur in zijn Inleiding meldt. Daardoor gedwongen – en waarschijnlijk ook uit eigen belangstelling – heeft Aubel zijn aandacht verlegd naar de personen, die in en om de Nijmeegse rechtbank van belang zijn geweest: alle presidenten, rechters, griffiers, officieren van justitie, hun plaatsvervangers en hun substituten alsmede de procureurs (en in laatste instantie ook de advocaten) passeren de revue. Ik moet zeggen dat Aubel dat knap gedaan heeft, vooral door een goed gebruik van aanvullende bronnen, o.a. van het Ministerie van Justitie. Een novum was voor mij de verwijzing naar ‘Van Boven, website’ als bron.

Het (chronologische) kader van het boek wordt gevormd door de hoofdstukken over de acht presidenten die de rechtbank van eerste aanleg en haar opvolger, de arrondissementsrechtbank, heeft gehad. Het begint met Johan in de Betouw in 1811, het jaar daarop opgevolgd door Mobachius Quaet (1812-1814), De Man (1814-1828), Moorrees (1828-1838),

Van der Renne (1838-1839), Van der Bruggen (1839-1856), Van Trojen (1856-1869) en tenslotte Triebels (1869-1877). De bekendste onder hen was ongetwijfeld Justinus J.L. van der Bruggen, rechter vanaf 1835 en president van 1839 tot 1856. Hij ging in dat laatste jaar naar Den Haag om minister van justitie in het naar hem genoemde kabinet te worden. Twee jaar later was hij al weer terug in Nijmegen, waar hij als ambteloos burger tot zijn dood in 1863 woonde.

De andere functionarissen komen in datzelfde stramien aan de orde. Van allen worden persoonlijke gegevens over afkomst, studie, woonplaatsen, functies, familie- en vriendschaps-relaties, huwelijk, kinderen, inkomens- en vermogenspositie in een zeer leesbare vorm gepubliceerd. Door de opzet van het boek kon niet helemaal aan herhalingen ontkomen worden, maar echt storend is dat niet. We dienen ons bij dit alles te realiseren dat het hier feitelijk om een zeer kleine groep ging: er zijn tussen 1811 en 1877 (inclusief de presidenten) in totaal maar twintig rechters in Nijmegen actief geweest, en slechts vijf officieren (waarvan er twee later ook nog eens president werden). Opvallend zijn de ten dele zeer nauwe familiebanden die de leden van de rechterlijke macht en de andere functionarissen van de Nijmeegse rechtbank met elkaar en met de coterie rondom de rechtbank verbinden. Daarbij moeten we dan ook nog eens in het oog houden dat er tussen 1814 en 1866 steeds tenminste twee functionarissen van de rechtbank in de gemeenteraad van Nijmegen zaten. Zo zat bijvoorbeeld A.F.C. van Trojen, (substituut-)officier van justitie vanaf (1837)1839-1856 en president van 1856-1869, van 1842 tot 1869 in de raad. Ook in andere Nijmeegse organisaties als het Oud Burgerlijk Gasthuis traden leden van de rechterlijke macht geregeld als regenten op. Er doemt zodoende een beeld op van een wel heel klein clubje lieden dat – als ze al niet door huwelijk of bloedband familie van elkaar waren – elkaar steevast in allerlei besturen en commissies ontmoette. Tot welke problemen dat bij de Nijmeegse rechtbank leidde, leert het proces waarvan Aubel melding maakt (p.158 e.v.). Bij dit geschil, dat speelde van 1867 tot 1874 waren zowel de gemeente Nijmegen als het Oud Burgerlijk Gasthuis betrokken. In verband met het onderwerp bleek dat de rechtbank niet over voldoende rechters of plaatsvervangers beschikte, die onpartijdig over de zaak zouden kunnen oordelen, zodat de kwestie door het hof in Arnhem verwezen werd naar de rechtbank in Tiel!

De auteur besteedt ook veel aandacht aan de sollicitaties naar vrijgevallen functies, in het bijzonder naar de presidentsfunctie, maar ook de procedures voor nieuwe rechters en rechter-plaatsvervangers en (substituut-)officiëren van justitie worden uitvoerig uit de doeken gedaan. Opvallend is de volharding waarmee sommige sollicitanten telkens weer (en meestal tevergeefs) proberen een functie in het justitiële apparaat te verwerven, of daarbinnen een stapje omhoog te maken. Speciale belangstelling legt Aubel aan de dag voor de gang van zaken bij de installatie van een nieuwe presidenten, zoals bij het introductie van Mobachius Quaet (p.43-44) en van Van der Bruggen (p.116-117). Het hoofdstuk 'Dinsdag 18 maart 1817; tableau de la troupe' (p.59-74) bevat een uitvoerige beschrijving van de procedure bij de beëdiging van rechterlijke ambtenaren, praktijzjns en deurwaarders, een aspect dat slechts zelden in andere studies aan de orde komt.

Kortom, het boek over de negentiende-eeuwse rechtbank in Nijmegen is een zeer verdienstelijke studie geworden, waarvoor de jurist Aubel een compliment verdient. Door het ontbreken van het rechtbankarchief werd hij weliswaar gedwongen tot een prosopografische aanpak, maar mede daardoor heeft de auteur – misschien onbedoeld – een interessante bouwsteen voor de sociale geschiedenis van de Nijmeegse elite in de negentiende eeuw vorgelegd. Door die functie onderscheidt het boek zich juist van veel andere publicaties over rechtsprekende instellingen uit de negentiende eeuw, en dat maakt de inspanningen van de schrijver zo de moeite waard.

Arnhem/Amsterdam Frank Keverling Buisman

1 Ik vermeld hier voor de volledigheid de complete titels: R.S. Wegener Sleeswijk en L. Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999. Naamlijst leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers* (Hilversum/Leeuwarden, 1999); J. Hallebeek, H.J. Schepen, S.J.G.N.M. Willard (red.), *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak. Van Sint-Paulusabdij tot Hamburgerstraat* (Deventer 2000); J.Toes, 'Hoe de rechtbank voor Hoorn verloren ging. Bestuurders en burgerij verliezers in hun verzet', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 2.1 (2000), p. 109-130; P.G. Aalbers, *Justitiae Sacrum. Zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem* (Utrecht 1998); L.R. Montijn, B.E.P. Myjer, Th. L. van der Veen, *Het Gerechtsgebouw te Zutphen, 1889-1989* (Zutphen 1989).

VERSLAG VAN HET BESTUUR VAN OVR OVER HET TIJDVAK 1 JULI 2000 T/M 31 DECEMBER 2002

Algemeen

In de afgelopen periode heeft het bestuur niet stil gezeten. Veel energie werd gestoken in de voorbereiding en financiering van de diverse uitgaven van de Stichting die in de afgelopen periode werden gerealiseerd. Met het oogmerk de contribuanten meer dan voorheen bij de werkzaamheden van de Stichting te betrekken, werden de statuten gemoderniseerd. In anticipatie op de modernisering van de statuten werden bij enkele gelegenheden de contribuanten in de gelegenheid gesteld zich kandidaat te stellen voor vacatures in het bestuur van OVR. Belangrijk aandachtspunt voor het bestuur was bovendien de voorbereiding van het jubileum van de Stichting in 2004, wanneer OVR zijn 125-jarig bestaan zal vieren.

Bestuur

De samenstelling van het dagelijks bestuur en die van het algemeen bestuur ondergingen in de verslagperiode de nodige wijzigingen. Per juli 2000 traden drie nieuwe leden tot het bestuur toe: dr. A.M.J.A. Berkvens (secretaris), mr. C.J.H. Jansen (penningmeester) en mw. dr. F. Egmond als gewoon bestuurslid. Najaar 2000 legde mr. Jansen wegens het aanvaarden van andere functies het penningmeesterschap neer en trad hij uit het bestuur. Gedurende de daaruit resulterende *sedis vacatio* werd de functie van penningmeester tijdelijk waargenomen door dr. F. Keverling Buisman. In de bestuursvergadering van 11 december 2000 werd vervolgens dr. C.M. Cappon tot penningmeester benoemd. In dezelfde bestuursvergadering nam mr. R. Feenstra na een vijftigjarig lidmaatschap afscheid van het bestuur. Ter gelegenheid van zijn afscheid werd hem een fraai gebonden eerste exemplaar aangeboden van *120 jaar Verslagen en Medede(l)ingen*, voorzien van een passende in het Latijn gestelde opdracht. In maart 2001 trad mr. G.Chr. Kok tot het bestuur toe. In de loop van 2002 legde mw. dr. Egmond in verband met drukke werkzaamheden haar bestuursfunctie neer. In de bestuursvergadering van 16 december 2002 nam mr. O. Moorman van Kappen, bestuurslid sinds 1974, afscheid van het bestuur. In dezelfde vergadering werd besloten dr. E.C. Coppens en dr. D. Heirbaut te verzoeken tot het bestuur toe te treden.

Per 1 januari 2003 was het bestuur als volgt samengesteld:

Dagelijks bestuur

Mr. F.C.J. Ketelaar, 1975, voorzitter sinds 1988
Dr. A.M.J.A. Berkvens, 2000, secretaris sinds 2000
Dr. C.M. Cappon, 2000, penningmeester sinds 2000
Dr. Th.J. Veen, 1993, voorzitter redactie *Pro Memoria* sinds 1998
Mr. W.G.M. Cerutti, 1995

Algemeen bestuur: de leden van het Dagelijks Bestuur en

Mr. P.L. Nève, 1975
Dr. C. Dekker, 1976
Mr. A.Fl. Gehlen, 1985
Mr. W.D.H. Asser, 1987
Mr. S. Faber, 1995
Dr. A.A. Wijffels, 1997
Drs. C. Streefkerk, 1997
Mr. G.Chr. Kok, 2001
Dr. E.C. Coppens, 2002
Dr. D. Heirbaut, 2002

Dr. F. Keverling Buisman (bestuurslid 1986-2000) is sinds juli 2000 adviseur van het bestuur.

Contribuanten

In de verslagperiode vertoonde het aantal contribuanten opnieuw een stijgende tendens. Waar het aantal contribuanten per 31 december 1999 321 bedroeg, had de Stichting op 1 januari 2003 384 leden-contribuanten. De toename van dit aantal mag grotendeels op het conto worden geschreven van het tijdschrift *Pro Memoria*, dat zich in een gestadig toenemende populariteit mag verheugen.

Financiën

De belangrijkste inkomstenbron van de Stichting OVR vormen de contributies. Uit de contributies kan de Stichting per jaar één nummer van *Pro Memoria* financieren. Voor de publicatie van een tweede nummer dient aanvullende financiering te worden gezocht. Tot dusverre is dat – vooral dankzij de inspanningen van de redactie – redelijk gelukt.

Naast *Pro Memorie* vormen de bronnenuitgaven een belangrijke uitgavenpost. In 2002 zijn de *Regtsgeleerde decisien van Pieter Ockers* (Werken nr. 27) verschenen en het laatste deel van de *Bronnen van de Nederlandse codificatie: het Verbintenissenrecht* (Werken nr. 28). Van de *Rechtsgeleerde decisien* zijn tot nu toe 136 exemplaren verkocht en van het *Verbintenissenrecht* 65 exemplaren. Begin 2003 verscheen *De concept-procesordonnantie van 1662 van de Raad van Brabant in Den Haag en de Albertine ordonnantie van 1604 voor de Raad van Brabant te Brussel* (Werken nr. 29). Van deze uitgave zijn momenteel 170 exemplaren verkocht. Het drukken van Ockers en *De concept-procesordonnantie* hebben wij bijna geheel uit subsidies kunnen bekostigen. De *Bronnen van de Nederlandse codificatie* is voor de helft uit een subsidie betaald.

De vermogenspositie van de Stichting OVR is op de lange termijn niet zonder zorgen. Weliswaar beschikt de Stichting over enig vermogen, maar de sluipende beurscrash van de afgelopen jaren heeft daarin zijn sporen nagelaten. Waren de obligaties en aandelen op 31-12-1999 te zamen nog €88.395 waard, voor hetzelfde pakket aandelen werd op 31-12-2002 nog slechts €51.546 geboden. En sindsdien zijn de koersen nog verder gedaald. Aan liquide middelen had de Stichting op 31-12-1999 €16.122 en op 31-12-2002 €1.731 in kas. Indien de Stichting OVR wat haar publicaties betreft op de ingeslagen weg verder wil gaan dient zij zich op de langere termijn te verzekeren van grotere financiële armslag. Dit kan op twee manieren: door uitbreiding van het aantal contribuanten en door werving van meer subsidies. De uitbreiding van het aantal contribuanten zou tegelijkertijd – omwille van de continuïteit – tot een verlaging van de gemiddelde leeftijd van het contribuantenbestand moeten leiden. Wat de subsidies betreft: sinds 1999 heeft de Stichting voor de uitgave van *Pro Memorie* jaarlijks een subsidie van € 2.500 gekregen van het Ministerie van Justitie van België. Het bestuur houdt zich aanbevolen voor suggesties van potentiële subsidiegevers.

Publicaties

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

In de periode 2000-2002 verschenen, dankzij de goede zorgen van de redactie, 3 jaargangen van het tijdschrift *Pro Memorie*. Naast 'gewone' afleveringen verscheen een bijzonder nummer. De afleveringen 3.1

(2001), 3.2 (2001) en 4.1 (2002) bevatten onder meer voordrachten van het XVIde Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres, dat op 17 en 18 november 2000 te Amsterdam werd gehouden. Als aflevering 4.2 verscheen, ter gelegenheid van de transformatie van het Algemeen Rijksarchief tot Nationaal Archief, een themanummer onder de titel 'De Rijkdom van de archieven'. Mede dankzij financiële ondersteuning van het Nationaal Archief slaagde de redactie erin ruimte te vinden voor een varieerd aanbod aan kopij.

Werken

In 2002 verscheen, mede dankzij financiële ondersteuning van het E.M. Meijersfonds en van de Stichting Dr. Hendriks Muller's Vaderlandsch Fonds, deel 27 in de reeks *Werken van de Stichting OVR*. Met het verschijnen van de *Regtsgeleerde decisien. Aan de raadshoofd Pieter Ockers toegeschreven aantekeningen betreffende de uitspraken van het Hof (1656-1669) en de Hoge Raad (1669-1678) van Holland, Zeeland en West-Friesland*, uitgegeven door mw. dr. H.C. Gall, ging een langgekoesterd desideratum in vervulling: mr. E.M. Meijers had het thans uitgegeven manuscript in 1952 ter beschikking gesteld van OVR.

Eveneens in 2002 verscheen met financiële steun van het N.O.T.-fonds, als deel 28 in de reeks *Werken van de Stichting*, onder de titel *Verbintenissenrecht 1798-1814*, het negende en naar het zich laat aanzien laatste deel in de serie *Bronnen van de Nederlandse Codificatie*, bewerkt door mw. mr. Y.M.I. Greuter-Vreeburg.

Op het einde van 2002 kon reeds een nieuw werk worden aangekondigd, dat inmiddels in februari 2003 is verschenen. Het betreft *De concept-procesordonnantie van 1662 van de Raad van Brabant in Den Haag en de Albertine ordonnantie van 1604 voor de Raad van Brabant te Brussel*, uitgegeven en van een inleiding voorzien door mr. E.J.M.F.C. Broers en mw. mr. B.C.M. Jacobs. Dankzij een subsidie van de te Maastricht gevestigde Dr. P.G.J.M. Janssens Stichting, alsmede een subsidie van een andere Stichting die op naamsvorming geen prijs stelde, kon ook de uitgave van deel 29 in de reeks *Werken* op korte termijn worden gerealiseerd.

Algemeen Register Verslagen en Mededelingen OVR

Nadat in 1999 was besloten in plaats van de onregelmatig verschijnende reeks *Verslagen en Medede(e)lingen OVR* over te gaan tot het publiceren van het tijdschrift *Pro Memorie* werd door dr. Th.J. Veen het initiatief genomen tot het vervaardigen van een *Algemeen Register* op

120 jaar *Verslagen en Medede(ell)ingen*, dat dankzij een financiële bijdrage van de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven in het jaar 2000 kon verschijnen. Naast een uitvoerig register op alle bijdragen die in de *Verslagen en Medede(ell)ingen* zijn verschenen, bevat het *Algemeen Register* tevens een Inleiding van de hand van dr. Veen over 120 jaar OVR. Bij wijze van toegift bevat het register een overzicht van bestuursleden, statutenwijzigingen en de op het moment van verschijnen vigerende statuten. Het eerste exemplaar van dit *Register* werd op 11 december 2000 aangeboden aan mr. R. Feenstra, ter gelegenheid van zijn afscheid als bestuurslid.

Gidsen Procesgang Gewestelijke Hoven

Op 16 september 2000 werd tijdens een feestelijke bijeenkomst in het Rijksarchief in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch het eerste exemplaar van de procesgids 'Staatse Raad van Brabant' uitgereikt aan mr. A.L.W.M. Jurgens, president van het Gerechtshof aldaar. Het is het eerste deel van een serie gidsen voor de gebruikers van de archieven van de gewestelijke hoven. Naar het zich laat aanzien zal het project vanaf 2003 in een stroomversnelling geraken. De procesgids voor het Hof van Friesland is in laatste

versie gelezen en geaccordeerd door de begeleidingscommissie, bestaande uit mr. Van Rhee en de bestuursleden Gehlen en Moorman van Kappen. Eerste concepten zijn gereed voor Groningen, Drenthe en Overijssel. In december 2002 trad dr. Paul Brood, Nationaal Archief, tot de projectgroep toe. Tezamen met mr. Hans Kolfschoten is hij nu de 'trekker' van de voorbereiding en uitgave van de serie.

Bijzondere Leerstoel

Dr. F. Keverling Buisman gaf in de afgelopen periode verdere invulling aan zijn functie als bijzonder hoogleraar op de vanwege de Stichting aan de Universiteit van Amsterdam gestichte leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek van de bronnen', welke functie hij sinds 1 juli 1999 vervult. Het bestuur nam met veel genoegen kennis van de verslagen van zijn activiteiten, zoals in december 2001 en december 2002 ingediend.

Maastricht/Amsterdam, maart 2003

Dr. A.M.J.A. Berkvens, secretaris

Dr. C.M. Cappon, penningmeester

AFSCHIEDSWOORD VAN PROF. MOORMAN VAN KAPPEN BIJ ZIJN DEFUNGEREN ALS BESTUURSLID VAN DE STICHTING OVR

Aan het einde van de op 16 december 2002 te Utrecht gehouden bestuursvergadering van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse recht trad Prof. mr. O. Moorman van Kappen na een ruim zevenentwintigjarig bestuurslidmaatschap, waarvan tien jaar als secretaris (1974-1984), af als lid van het algemeen bestuur. Bij die gelegenheid sprak hij in enigszins verkorte vorm het hierna volgende afscheidswoord uit:

Meneer de Voorzitter, Mijne Heren Medebestuurleden,

Aan het einde van mijn bestuurslidmaatschap gekomen, wil ik deze gelegenheid gaarne daartoe benutten een kort afscheidswoord tot U te richten. Terugblikkend op mijn ruim 27-jarige bestuurslidmaatschap van 'OVR', dat in 1974 begon, zie ik een veelheid van markante persoonlijkheden, memorabele gebeurtenissen en significante ontwikkelingen aan mijn geestesoog voorbijtrekken. Echter, wetende hoe vervelend breedvoerig verhaalde herinneringen van oude mannen kunnen zijn, wil ik mij tot één aspect bepalen, dat mij in een retrospectief kader het meest treft: het verschil tussen toen (1974-'75) en nu. Daarmee doel ik niet zozeer op de statutaire doelstelling van 'OVR' – ook al werd die bij de recente statutenwijzigingen op twee punten aanmerkelijk veruimd –, als wel op de *mores*, op het wat men zou kunnen noemen 'subculturele klimaat' van dit weldra 125-jarige gezelschap, alsmede op het aanbod van te publiceren rechtsbronnen en de financiering van onze uitgaven.

Op het stuk van die *mores* denk ik bij voorbeeld aan de wijze van toetreding tot OVR. Tegenwoordig kan men door een simpele aanmelding bij het bestuur – *de facto* de secretaris – contribuant van onze stichting worden. Ten tijde van mijn toetreding tot het bestuur van de toen nog bestaande gelijknamige vereniging lag dat nog heel anders. Statutair kon je weliswaar ook toen al lid van die vereniging worden door aanmelding als gegadigde voor het lidmaatschap en acceptatie door het bestuur, maar de gebruikelijke weg was een andere: via een officieuze polsing vooraf door een bestuurslid, een oud-bestuurslid dan wel een toegewijd en volijverig oudgediend lid placht je voor het lidmaatschap *gevraagd* te worden. Had je op

zo'n eervol aanbod verrast, verheugd en met gepaste bescheidenheid gereageerd, dan werd je op de eerstvolgende bestuursvergadering – en dat kon onder omstandigheden een wachttijd van een klein jaar impliceren – tot lid *benoemd*. Van zo'n benoeming werd de betrokkene kond gedaan door de toezending van een benoemingsoorkonde: een op een dubbelgevouwen vel geschept papier gedrukte tekst van het benoemingsbesluit, waarin de naam van het nieuw benoemde lid met sierlijke schoonschrijffletters was ingevuld, persoonlijk ondertekend door de voorzitter en de secretaris. In de tweede helft van de zeventiger jaren raakte deze traditie in onbruik, teken van een toenemende 'verzakelijking'...

Zo mogelijk nog in het oog springender is het verschil in ambiance van de bestuursvergaderingen. Wij vergaderen hier vanmiddag – met erkentelijkheid voor het geboden onderdak – in een opsmukloos, simpel en efficiënt vergaderzaaltje van een universitair instituut, gezeten aan tafels met kunststofbladen en met een (half) kopje lauwe koffie uit een niet geheel op ons aantal afgestemde thermoskan... Vroeger plachten de jaarlijkse bestuursvergaderingen, die steeds in november gehouden werden, aan te vangen met een copieus noenmaal – al was dat ook toen al voor eigen rekening – in een gerenommeerd Utrechts horeca-etablissement: het toen nog bestaande hotel 'Pays-Bas' aan het Janskerkhof, waar een sfeer van distinctie en chic heerste. Dit onder collegiale kout genuttigde middagmaal, opgediend door kelners in frak en met een exquise wijn besproeid, liep doorgaans uit tot ver na het in de agenda bepaalde aanvangstijdstip van de middagvergadering. Na een geforceerde mars in ijtempo streek het amechtig hijgende bestuurderengozelschap dan neer in luie fauteuils, gegroepeerd rond een knapperend haardvuur in de herenkamer op het Paushuis, de ambtelijke residentie van onze toenmalige voorzitter, wijlen mr. P.J. Verdam, die dit deftig-luxe vertrek gastvrij te onzer beschikking stelde. Het was dáár, dat de bestuurlijke beraadslagingen plaatsvonden onder de moeiteloos-superieure leiding van de ervaren bestuurder Verdam, die daarenboven als oud-collega over zoveel gezag beschikte, dat hij zelfs de meest verhitte professorendiscussies met een kwinkslag wist te appaiseren. Daarbij was het vergaderde

gezelschap voortdurend omringd door de voorbeeldige zorgen van 's voorzitters discrete kamerdienaar annex boutefeu, die ons eerst rijkelijk van koffie of thee en later op de middag van geestrijke dranken voorzag, afgewisseld met op fraai opgemaakte verzilverde schotels uitgestalde hapjes. Die sfeervolle middagen in 'Paushuize', waar de geur van het haardvuur zich allengs vermengde met die van de vele opgestoken sigaren, staan onuitwisbaar in mijn herinnering gegrift, ook al omdat ik, diep weggezonden in één van die koesterende fauteuils en hardnekkig worstelend met een steeds weer opkomende slaap, de grootste moeite had met het richtig uitvoeren van mijn primaire secretariële taak: het notuleren...

Wat het tweede genoemde verschilpunt betreft: op de vergadering van vanmiddag hebben wij – niet voor de eerste keer overigens – vastgesteld, dat het aan op enigerlei wijze te publiceren rechtsbronnen niet ontbreekt – zeker als men die uit de nieuwere en nieuwste tijd daarbij mede in aanmerking neemt -, maar dat het grootste probleem schuilt in het vinden van – om met Van Boven te spreken (vgl. *Pro Memorie* jrg. 4 (2002) p. 228) – geoefende en gevechtssklare 'soldaten' en superviserende 'officieren' met voldoende tijd om zich aan de 'aanval' op al die in de archieven sluimerende rechtsbronnen te wijden... Ook dat was in de zeventiger jaren van de vorige eeuw nog anders. Zeker, ook toen was de situatie verre van rooskleurig. Wie de bestuurlijke *retroacta* van OVR hierop naleest zal op tal van uitgaveprojecten stuiten, die uitsluitend of vrijwel uitsluitend 'ein mühsames Dasein fristet' in de verslagen van de toenmalige bestuursvergaderingen, telkens weer opduikende pro memorie-projecten, die bij gebrek aan deskundige bronnen uitgevers met voldoende tijd maar niet tot uitvoering kwamen en die op den duur noodgedwongen 'vom Programm abgesetzt' moesten worden... Niettemin waren er toen toch nog wel zoveel promotie- en anderssoortige assistenten, wetenschappelijke medewerkers, op rechtshistorisch gebied deskundige archivariissen en historici alsmede over voldoende tijd beschikkende oudere juristen met hobbyistische belangstelling voor de rechtshistorie en voor oudere of jongere rechtsbronnen, dat het uitgavenprogramma nooit helemaal 'droog' kwam te staan... Gelukkig is dat ook nu nog niet het geval, maar de situatie wordt bij de huidige voortgaande uitdunning van de rechtshistorische leerstoelen en leerstoelgroepen, het verminderde aandeel van de rechtshistorische vakken in de juridische studiepro-

gramma's, de qua (voor)opleiding sterk veranderde samenstelling van het archivariisencorps en het gebrek aan rechtshistorisch-wetenschappelijke 'Nachwuchs' wel steeds nijpend.

Ten slotte bestaat er ook ter zake van de financiering van onze uitgaven een belangrijk verschil tussen nu en toen. Momenteel ziet het bestuur zich gedwongen op dit gebied een *ad hoc*-beleid te voeren. Zelfs de successieve nummers van het nieuwe tijdschrift *Pro Memorie* worden niet meer integraal door OVR zelf gefinancierd. Naast een partiële basisfinanciering uit – slinkende – eigen middelen wordt elk nummer complementair gefinancierd door derden, deels min of meer vaste, deels incidentele 'sponsors'. Voor de uit te geven *Werken* wordt noodgedwongen telkens *ad hoc* een financieringsplan ontworpen. In de zeventiger jaren daarentegen werden de *Verslagen en Mededelingen* van OVR nog geheel uit eigen middelen bekostigd – hetgeen overigens mede daaraan te danken was, dat deze niet ieder jaar verschenen –, terwijl de vereniging (sinds 5 februari 1976 stichting) wat de *Werken* betrof in de regel nog kon terugvallen op een basisfinanciering door de *Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek* (ZWO). Jaarlijks plachten de secretaris en de penningmeester daartoe een bezoek te brengen aan het bureau van deze organisatie, waarbij, vooruitlopend op de in te dienen definitieve subsidieaanvragen en onder overlegging van de jaarstukken van de vereniging en de kostenbegrotingen van elk van de op stapel staande *Werken*, oriënterend vooroverleg plaatsvond over de telkenmalige zijdens ZWO te verlenen subsidie. Gezien de strenge subsidiënormen van ZWO, die geen enkele onnodige luxe tolereerden, moesten die gesprekken veelal 'op het scherp van de snede' gevoerd worden, maar na afloop ervan wist het OVR-bestuur ten minste waar het aan toe was. Hoewel ook toen voor sommige, zich daartoe lenende *Werken* een additionele financiering door derden-sponsors nodig was en hoewel het bestuur in enkele gevallen zelfs kans zag om een *Werk* buiten bezwaar van ZWO uit te brengen, bij voorbeeld door het opzetten van een gunstig uitpakkende voorintekeningscampagne, bestond er dusdoende voor de *Werken* in het algemeen een 'vaste' financieringsgrondslag. Helaas, *tempora mutantur*...

Tegen de achtergrond van het zoëven geschetste historische perspectief valt het afscheid nemen mij niet licht. Ingrijpend zijn immers de veranderingen, die zich in de laatste kwart eeuw voltrokken hebben. Hard en grauw is de werkelijkheid, waarmee Uw be-

stuur zich in het huidige tijdsgewricht geconfronteerd ziet: NWO, de huidige rechtsopvolgster van ZWO, is als principale financier weggefallen, de positie van de rechtsgeschiedenis aan de juridische faculteiten hier te lande is vandaag de dag weinig rooskleurig met alle gevolgen van dien en ook het bescheiden effectenportefeuilletje van OVR is aan de 'sluipende beurskrach' ten offer gevallen. Toegegeven zij, dat dit spartaanse vergaderzaaltje meer bij deze 'magere jaren' past dan het vergaderen in een luxueuze ambiance onder het genot van spiritualiën en (hier verboden) sigaren...

Dat U onder deze weinig favorabele omstandigheden blijft volharden in het 'waarmaken' van de statutaire doelstellingen van OVR, dat U daarbij veelbelovende nieuwe initiatieven ontplooit, zoals het opstarten van het nieuwe periodiek *Pro Memorie* en

het oprichten van een bijzondere leerstoel in het oudvaderlandse recht – dat dit uit wetenschappelijk oogpunt ooit nodig zou worden ware voor de oprichters van OVR onvoorstelbaar geweest – heeft mijn sympathie en zelfs bewondering. Nu ik onder zulke moeilijke omstandigheden van U afscheid neem, daartoe niet alleen gedrongen door mijn afkeer van gerontokratie, maar ook en vooral door mijn overtuiging, dat deze moeilijke periode in het bestaan van OVR vraagt om bestuurders van een nieuwe, jongere generatie, die de huidige problemen op 'eigentijdse' wijze het hoofd zal kunnen en ook moeten bieden en die daartoe nieuwe wegen zal moeten inslaan, wens ik U van harte veel succes toe bij de vervulling van die zware taak. Moge OVR ook deze beproevingen overleven en te boven komen!

HERZIENE STATUTEN STICHTING OVR

Bij akte van 13 september 2002, verleden voor notaris mr. M.P.P.F. Groutars te Maastricht, zijn de Statuten van de Stichting OVR (zoals gewijzigd bij akte van 3 februari 1998 en afgedrukt in 120 jaar Verslagen en Medede(l)ingen. *Algemeen Register* (Hilversum 2000), p. 57-64) herzien: de tekst is gemoderniseerd en bekort.

De Statuten luiden nu als volgt:

Naam, zetel en duur

Artikel 1

1. De stichting is genaamd: STICHTING TOT UITGAAF DER BRONNEN VAN HET OUD-VADERLANDSE RECHT, hierna te noemen: "stichting".
2. Zij is gevestigd te Utrecht en opgericht voor onbepaalde tijd.

Doel

Artikel 2

De stichting heeft ten doel:

1. het voortzetten van de werkzaamheden van de in achttiennegenenzeventig opgerichte en te Utrecht gevestigde, met het oog op de oprichting van de onderhavige stichting in negentienzesenzeventig ontbonden, vereniging VEREENIGING TOT UITGAAF DER BRONNEN VAN HET OUD-VADERLANDSCHE RECHT.
2. Zij stelt zich in dit verband ten doel het uitgeven en (doen) ontsluiten van kenbronnen van het oude Nederlandse recht en het bestuderen van de rechtsgeschiedenis van de Nederlanden.
3. Zij stelt zich mede ten doel het vestigen van een of meer leerstoelen op het gebied van de studie van de bronnen van het oud-Nederlandse recht.
4. De stichting tracht haar doel voorts te verwezenlijken door al wat met het doel in de ruimste zin verband houdt en door alle andere geoorloofde middelen.

Vermogen

Artikel 3

Het vermogen van de stichting bestaat uit:

- a. de tot kapitaal van de stichting bestemde bezittingen;
- b. hetgeen de stichting door contributies, erfstelling, legaat, schenking of op enigerlei andere wijze verkrijgt.

Bestuur

Artikel 4

1. De stichting wordt bestuurd door een bestuur bestaande uit tenminste negen, ten hoogste vijftien leden. Het bestuur bepaalt met inachtneming van deze grenzen het aantal bestuursleden. Het bestuur kiest uit zijn midden een voorzitter, een secretaris en een penningmeester. Voor het geval van ontstentenis of verhindering van de voorzitter kan het bestuur een bestuurslid tot vice-voorzitter kiezen.
2. Voorzitter, secretaris en penningmeester vormen tezamen met twee andere, daartoe door het bestuur benoemde bestuursleden het dagelijks bestuur.
3. Indien er een vice-voorzitter is, maakt deze deel uit van het dagelijks bestuur.

Artikel 5

Het bestuurslidmaatschap eindigt door bedanken, door overlijden, wanneer het bestuurslid wordt verklaard in staat van faillissement, wanneer hem surséance van betaling wordt verleend, door zijn ondercuratelestelling, door ontslag door de rechtbank, door de benoeming van een opvolger, alsmede door de beëindiging van de vereffening van de stichting na ontbinding.

Artikel 6

1. Vacatures in het bestuur waarin met inachtneming van het gestelde in artikel 4 lid 1, eerste twee zinnen, moet worden voorzien, dienen ten spoedigste door benoeming door het bestuur te worden vervuld.
2. Telkens wanneer het met inachtneming van het in artikel 4 lid 1 gestelde voorgeschrevene bestuur ontbreekt, en daarin niet overeenkomstig de statuten wordt voorzien, kan de Rechtbank op verzoek van iedere belanghebbende in de vervulling van de vacature(s) voorzien.
3. Het bestaan van vacatures maakt het bestuur niet tot het nemen van besluiten onbevoegd.

Vertegenwoordiging

Artikel 7

1. Het bestuur vertegenwoordigt de stichting in en buiten rechte. De stichting kan eveneens in en buiten rechte vertegenwoordigd worden door de secretaris en, ingeval van diens ontstentenis of verhindering door een ander lid van het dagelijks bestuur.
2. De penningmeester is onverminderd het vorenbepaalde zelfstandig bevoegd tot het innen van contri-

buties en verdere gelden, en het verlenen van kwijting daarvoor, alsmede tot het doen van betalingen.

Bestuursvergaderingen en -besluiten

Artikel 8

1. Het bestuur vergadert zo dikwijls de voorzitter of, bij diens ontstentenis of verhindering, de vice-voorzitter, ofwel tenminste twee leden van het bestuur dit gewenst achten.
2. De secretaris convoceert de vergaderingen met inachtneming van een termijn van veertien dagen, de dag van oproeping en die van de vergadering niet meegerekend. Bij zijn ontbreken vindt vervanging plaats op de voet van artikel 7.

Artikel 9

1. De leden van het bestuur zijn bevoegd zich door een medelid bij schriftelijke volmacht ter vergadering te doen vertegenwoordigen. Een bestuurslid kan niet meer dan twee volmachten waarnemen.
2. Besluiten worden, behoudens in de gevallen dat de statuten anders bepalen, genomen met volstrekke meerderheid van uitgebrachte stemmen. Blanco stemmen en ongeldige stemmen worden geacht niet te zijn uitgebracht.
3. De stemmingen geschieden mondeling, en, indien bij stemming over benoeming van personen bestuursleden verklaren dit te verlangen, bij gesloten ongetekende briefjes. Besluitvorming bij acclamatie is mogelijk indien geen der aanwezige leden van het bestuur zich daartegen verzet.
4. Mocht bij benoeming van personen bij eerste stemming geen meerderheid worden verkregen, dan zal een nieuwe stemming plaats hebben. Indien ook dan geen meerderheid verkregen wordt, zal bij een tussenstemming worden beslist tussen welke twee personen zal worden herstemd. Staken bij een tussenstemming of herstemming de stemmen, dan beslist het lot.
5. Indien een voorstel niet een benoeming betreft wordt het bij staking van stemmen als verworpen beschouwd.

Artikel 10

Het bestuur kan ook buiten vergadering besluiten nemen, mits alle bestuursleden in de gelegenheid zijn gesteld schriftelijk, al dan niet per enig telecommunicatiemiddel, hun mening te uiten. Van een aldus genomen besluit wordt onder bijvoe-

ging van de ingekomen antwoorden door de secretaris een relaas opgemaakt dat, na mede-ondertekening door de voorzitter, bij de notulen wordt gevoegd.

Uitgaven

Artikel 11

Het bestuur bepaalt welke publicaties door de stichting zullen worden uitgegeven.

Penningmeester

Artikel 12

1. Jaarlijks legt de penningmeester zijn rekening en verantwoording over het afgelopen jaar voor aan een kascommissie bestaande uit twee door het bestuur aangewezen bestuursleden.
2. Eén van de leden van de kascommissie is tevens lid is van dagelijks bestuur.
3. De door het bestuur na advies van de kascommissie goedgekeurde rekening, alsmede een balans, worden opgenomen in het jaarverslag van de Stichting.

Contribuanten

Artikel 13

1. Contribuanten betalen een door het bestuur te bepalen jaarlijkse bijdrage.
2. Wie contribuant wordt is over het lopende jaar de voor dat jaar vastgestelde contributie verschuldigd.
3. Wie als contribuant bedankt, moet daarvan tenminste één maand voor het einde van het kalenderjaar kennisgeven aan de penningmeester; later kennisgevende, blijft hij nog gedurende het volgende jaar de bijdrage verschuldigd.

Artikel 14

Het bestuur kan uit de contribuanten commissies benoemen en hen tot zodanige werkzaamheden en onderzoeken uitnodigen als met het doel van de stichting overeenkomstig zijn.

Artikel 15

Het bestuur betreft, zoveel als mogelijk, contribuanten bij het beheer, de inrichting van de stichting, de geldmiddelen of de keus, volgorde of redactie van de publicaties.

Statutenwijziging

Artikel 16

1. Het bestuur is bevoegd de statuten te wijzigen. Een besluit tot statutenwijziging kan slechts worden genomen in een vergadering van het bestuur waarin tenminste vier/vijfde der bestuursleden aanwezig of vertegenwoordigd is, met een meerderheid van tenminste drie/vierde der uitgebrachte stemmen.

2. Ingeval minder dan vier/vijfde van het aantal bestuursleden ter vergadering aanwezig of vertegenwoordigd is wordt binnen zes weken na de eerste vergadering een tweede vergadering bijeengeroepen en gehouden, waarin over het voorstel tot statutenwijziging zoals dat in de eerste vergadering aan de orde was zal worden besloten ongeacht het ter vergadering aanwezige of vertegenwoordigde aantal bestuursleden, mits met een meerderheid van tenminste drie/vierde der uitgebrachte stemmen.

Ontbinding

Artikel 17

Het bestuur is bevoegd de stichting te ontbinden. Op het daartoe te nemen besluit is toepasselijk hetgeen in artikel 16 van deze statuten is bepaald aangaande een besluit tot wijziging van de statuten.

Vereffening

Artikel 18

1. De vereffening geschiedt door het bestuur.

2. De stichting blijft na haar ontbinding voortbestaan indien en voorzover dit voor de vereffening van haar zaken nodig is.

3. Gedurende de vereffening blijven de bepalingen van de statuten voor zoveel mogelijk en nodig van kracht.

Het bestuur bepaalt welke bestemming, na betaling van alle schulden, aan de overgebleven bezittingen van de stichting zal worden gegeven, met dien verstande, dat het saldo moet worden bestemd voor een doel, dat het doel van de stichting zoveel mogelijk nabij komt.

LIJST VAN CONTRIBUANTEN VAN DE STICHTING OVR OP 1 FEBRUARI 2003

Lijst van contribuanten van de Stichting OVR op 1 februari 2003

Natuurlijke personen

- P.G. Aalbers, Joris van der Haagenlaan 32, 6814 LJ Arnhem
A.L.G.M. van Agt, Bunderkensven 15, 5646 HD Eindhoven
M.J.A.M. Ahsmann, Noordeindeplein 2a, 2311 AH Leiden
A.J. Allan, De Lairessestraat 176 B, 1075 HM Amsterdam // amallan@worldonline.nl
J.C. Andries, 's-Gravenlandseweg 922, 3119 NJ Schiedam
J.A. Ankum, Zonnebloemlaan 8, 2111 ZG Aerdenhout
J.M. Arps, Loskade 17, 4331 HW Middelburg
W.D.H. Asser, J.P. Sweelincklaan 6, 1401 CD Bussum // wdhasser@xs4all.nl
D. van den Auweele, K.U. Leuven, Faculteit Rechten, Tiensestraat 41, B-3000 Leuven, België // Dirk.VandenAuweele@law.kuleuven.ac.be
N.A.A. Baakman, Burgemeester Ceulenstraat 4, 6212 CS Maastricht
F.J. Bakker, Emmalaan 76, 9752 KV Haren
J.A. Beelaerts van Blokland, De Kemnade 1, 7048 AC Wijnbergen
R. van den Berg, Pauwelstraat 8, 6511 KW Nijmegen // rvandenbergverpagen@hotmail.com // vandenberg@pscw.uva.nl
G.C.J.J. van den Bergh, Proosdijweg 1, 6525 ET Nijmegen // govaertbergh@hetnet.nl
M.F. van den Bergh, Johan de Wittstraat 13, 2334 AM Leiden
G. Berkelmans, Gierledreef 57, 2300 Turnhout, België
A.M.J.A. Berkvens, Eburonenweg 54, 6224 HX Maastricht // louis.berkvens@metajur.unimaas.nl
W.J.E. Berns, Gronausestraat 151, 7533 BX Enschede
M. van den Besselaar, Tafelstraat 6, 6211 VD Maastricht
H. Beugels, Appelgaarde 19, 3992 JA Houten
C.H. Bezemer, Marislaan 31, 2316 XW Leiden // C.H.Bezemer@law.leidenuniv.nl
D.P. Blok, Ankeveensepad 7, 1394 GW Nederhorst den Berg
K. de Boer, Stads-of Athenaeumbibliotheek, Postbus 351, 7400 AJ Deventer
A.M.H. Bogaardt, Turennestraat 11, 6221 AR Maastricht
E.K.E. von Bóné, Lindesingel 66, 3053 JK Rotterdam
H. Bordewijk, Zuidwingel 32, 4571 HP Axel
T.M. Bos, Stadionkade 13-II, 1077 VJ Amsterdam
J.A.M.Y. Bos-Rops, Anna van Hensbeeksingel 160, 2803 LK Gouda
A.G. Bosch, Grote Kerkstraat 63, 8911 EB Leeuwarden
G.F.M. Bossers, Willem de Zwijgerweg 86, 4191 WH Geldermalsen // bossers@jur.uva.nl
M.W. van Boven, De Rietzanger 6, 5271 LN Sint Michielsgestel // m.v.boven@home.nl
F. Brandsma, Middelstumerweg 11, 9959 TC Onderdendam // F.Brandsma@rechten.rug.nl
S.W.P.C. Braunius, Prins Clausstraat 1, 3466 LJ Waarder // s.w.p.c.braunius@wxs.nl
F.A. Brekelmans, Laan van Mecklenburg 1, 4818 GD Breda
E.J.M.F.C. Broers, Gramsbergenlaan 11, 5043 LB Tilburg // E.J.M.F.C.Broers@kub.nl
P. Brood, Biezenveld 13, 9407 GR Assen // p.brood@planet.nl
M.W.J. de Bruijn, Stadionlaan 41, 3583 BR Utrecht
V.A.M. van der Burg, Kersbergenlaan 35, 3703 AL Zeist
R.C. van Caenegem, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee, België
C.M. Cappon, Michelangelostraat 10, 1077 CB Amsterdam // cappon@jur.uva.nl
W.G.M. Cerutti, Verspronckweg 95, 2023 BC Haarlem // w.cerutti@chello.nl
J.M.J. Chorus, Rapenburg 104, 2311 GB Leiden
C.W. Claassen, Postbus 831, 5600 AV Eindhoven
G.M.A. Coolen, Symphoniesingel 116a, 6218 AA Maastricht
J.P.A. Coopmans, Willem van Oranjelaan 38, 5211 CV Den Bosch
E.C. Coppens, Hollestraat 38, 6612 AW Nederasselt // c.coppens@trouwweb.nl
H.R. Dallinga, Graaf Janlaan 56, 3708 GP Zeist
N. van Deelen, Da Costa-flat 84, 4707 KM Roosendaal
C. Dekker, Singel 103, 3984 NX Odijk
H.J. Delsman-Hartevelde, Zuiderbrink 57, 2553 GE Den Haag
H. Deumens, Karel Mertensstraat 11, 2020 Antwerpen, België
N.M.J. Dhaynaut, Koninginnestraat 36, 4818 HC Breda // n.dhaynaut@zonnet.nl
J.T.M. Dielis, Anna Pauwlonstraat 22F, 2518 BE Den Haag

- G. van Dievoet, Prinses Lydialaan 36, 3001 Heverlee, België
- G.J. Dijkstra, Pinksterbloem 42, 9411 CH Beilen
- P.A.W. Dingemans, Putstraat 31, 6245 LD Eysden
- J.H. Dondorp, Noorderkade 20, 8356 DD Blokzijl // j.h.dondorp@rechten.vu.nl
- M.L. Dorreboom, Veerweg 16, 1251 ZG Laren // lode.dorreboom@hetnet.nl
- B. Duinkerken, Prinsevinkenspark 40, 2585 HM 's-Gravenhage
- M.C.I.M. Duynstee, Maria Gijzenplein 16, 2312 CV Leiden
- A.M. Elias, Oude Rijn 88, 2312 HH Leiden
- H. van Engen, Gerrit Mannourystraat 34, 1062 LA Amsterdam
- E.S.C. Erkelens-Buttinger, Wilhelminapark 29a, 3581 NG Weert
- B.C.M. van Erp-Jacobs, Bolakker 11, 5056 LV Berkel-Enschot // b.c.m.jacobs@kub.nl
- I.M.H. Evers, Akerstraat 25c, 6221 CL Maastricht
- S. Faber, Parklaan 10, 2011 KV Haarlem // s.faber@rechten.vu.nl
- R. Feenstra, Van Slingelandtlaan 3, 2334 CA Leiden
- R. Feunekes, Worth Rhedenseweg 20, 6991 DW Rheden
- H.C. Gall, Roodenburgerstraat 50, 2313 HL Leiden
- A.Fl. Gehlen, Gelein 16, 6419 DC Heerlen
- P. Gerbenzon, Kerklaan 56, 9751 NP Haren
- M.J.E.G. van Gessel-de Roo, Frans Mortelmansstraat 162, 2273 LE Voorburg
- Ph. Godding, Avenue du Grand Cortil 15B, 1348 Louvain-la-Neuve, België
- Y.M.I. Greuter-Vreeburg, Dahlialaan 14, 2111 ZN Aerdenhout // Greutery@hetnet.nl
- G.R. de Groot, Ambyerstraat Zuid 79, 6225 AD Maastricht
- J.J. Hallebeek, Winklerlaan 18, 3571 KJ Utrecht // j.j.hallebeek@rechten.vu.nl
- J.W. d'Hane, Oostzeedijk 130, 3063 BH Rotterdam
- J.J.H.M. Hanenburg, Résidence Electra appartement 17, Halvestraat 8, 3000 Leuven, België
- L. Hardenberg, Van Nijenrodeweg 890, 1081 BH Amsterdam
- R.H. Hartog, Paul Gabrielstraat 39, 2596 VA 's-Gravenhage
- C.J. van Heel, Duisteresteeg 9, 8051 ZR Hattem // caspar.van.heel@filtnet.nl
- W. Heersink, Duivekervel 71, 7577 CL Oldenzaal
- L. van Heijningen, Koninginnegracht 138, 2514 AM Den Haag
- D. Heirbaut, Beekstraat 12, 9220 Hamme, België // Dirk.Heirbaut@UGent.be
- W. Hellemans, Van den Houte Lei 162, 2100 Antwerpen, België // whellemans@belgacom.net
- D.M. Helmers, Wamelstraat 137, 1106 DN Amsterdam
- P. Hemminga, Diaconessenpark 18, 8917 GA Leeuwarden // phemminga@fa.knaw.nl // phemminga@planet.nl
- B.S. Hempenius-van Dijk, Oosterend 10, 9781 NW Bedum // B.S.Hempenius-van.Dijk@rechten.rug.nl
- P.A. Henderikx, Warwijksestraat 19, 4351 BE Veere
- J. van Herwaarden, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel
- M.W. Hesselink, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam // hesselink@jur.uva.nl
- M.L. Hewett, "Stekjeshof", Fleetwood Avenue, Claremont 7700, Kaapstad, Zuid-Afrika // hewett@intekom.co.za
- H.W. Heyman, Rozenburglaan 60, 3062 EE Rotterdam
- J.B.M. van Hoek, Edelstenenlaan 117, 3402 XC IJsselstein
- R.C. Hol, Oosterstraat 2-b, 2315 LG Leiden
- C.L. Hoogewerf, Rijksstraatweg 278, 2025 DN Haarlem // nielhoogewerf@hotmail.com
- G.E.P. ter Horst, Citroenvlinder 48, 8016 HW Zwolle
- L. Hovy, Daniel de Langestraat 7 hs, 1071 VZ Amsterdam
- T.P.M. Huijs, Hogekampweg 28, 5913 TS Venlo // tpmhuijs@venlo.nl
- H. Hulscher, Eerste Helmersstraat 56-4, 1054 DJ Amsterdam // hanhulscher@hotmail.com
- F.M. Huussen-de Groot, Oosterweg 30, 9751 PH Haren
- R. Huybrecht, Crocusstraat 9, 2241 VW Wassenaar
- C.J.H. Jansen, Albert Schweitzerlaan 96, 6525 JV Nijmegen // c.j.h.jansen@jur.kun.nl
- H.L. Janssen, Stadhouderslaan 93, 3583 JG Utrecht
- F. de Jong, Loevestein 17, 1275 CS Huizen
- A.K. Jongbloed, Noordeinde 39, 2514 GC Den Haag
- B. Jonker, Brunelstraat 22, 9404 KD Assen
- J.A.G. Jüngen, Jekerstraat 29-3, 1078 LW Amsterdam
- H.A. Kamphuis, Prinsenhof 30, 2907 NH Capelle a.d. IJssel
- P.H.M. Keesom, Delistraat 45, 2585 VX 's-Gravenhage
- A.J.M. Kerckhoffs-de Hey, Jacob van Campenlaan 55, 2321 GB Leiden

- J.H.M. Kerssemakers, Gabrielstraat 38, 6813 KP Arnhem
- J. Kesnar, Theemsstraat 12, 2014 RX Haarlem // jkesnar@chello.nl
- F.C.J. Ketelaar, Rusthoekstraat 9, 2584 CP 's-Gravenhage // ketelaar@hum.uva.nl
- F. Keverling Buisman, Vijverlaan 25, 6881 HL Velp // f.keverlingbuisman@ghca.nl
- C. van de Kieft, Middenweg 9, 1261 EZ Blaricum
- A.C.N. Koenheim, Zoutkeetsgracht 272, 1013 LC Amsterdam
- L.M. Koenraad, Leeuwerikstraat 22, 4881 WZ Zundert
- G.Chr. Kok, C.N.A. Looslaan 38, 3054 BR Rotterdam
- T.J.M. Kolfshoten, Aarle-Rixtelseweg 110, 5707 GN Helmond
- W.L. de Koning-Bey, Oud Over 164, 3632 VH Loenen aan de Vecht
- H. Kooiker, Es 4, 9342 TG Een
- P.C. Kop, Prinsengracht 21, 1015 DK Amsterdam
- J.D. Korevaar, 19 Avenue de Pampelonne, 06690 Levens, Frankrijk
- J. Korf, Onder de Linden 5, 7411 SK Deventer // jan-korf@planet.nl
- Y.E. Kortlever, Glymesstraat 28, 4611 KM Bergen op Zoom
- J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen // Kossmann.putto@tiscali.nl
- D. Kranen, Molenstraat 73, 6712 CT Ede // adk@bit.nl
- A. Krikke, Vliegersplein 39, 2141 VD Vijfhuizen // a.krikke@quicknet.nl en a.krikke@leidenuniv.nl
- D. van Krugten, Postbus 70, 7080 AB Gendringen
- J.A.E. Kuys, Thijmstraat 7-L, 6531 CM Nijmegen
- F. Kwekel, Turfmarkt 425, 2511 DZ 's-Gravenhage
- R. Lagrouw, Pieterskerkhof 6, 2311 SR Leiden
- D. Lambrecht, Ieperstraat 28, B 8010 Kortemark, België
- M.C. Le Bailly, Elandstraat 265, 2513 HW Den Haag // m.c.le.bailly@let.leidenuniv.nl H.L.P. Leeuwenberg, Kerkstraat 10, 4132 BE Vianen
- J.P.W. Lehr, Roebroekweg 2, 6413 CN Heerlen
- J.C.M. Leijten, Weezenhof 6170, 6536 AM Nijmegen
- M.J. van Lennep, Nic. Maesstraat 59bv, 1071 PP Amsterdam
- W.H. Lenselink, De Savornin Lohmanlaan 4, 3818 XE Amersfoort
- R.C.H. Lesaffer, Universiteit Tilburg, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg // r.c.h.lesaffer@kub.nl // Randall.Lesaffer@law.kuleuven.ac.be
- X. Lesage, Vieux Chemin de Louvain 21, 1320 Beauvechain Hamme-Mille, België // xlesage@vub.ac.be
- P.H.D. Leupen, Burg. Lambooylaan 15, 1217 LB Hilversum // p.h.d.leupen@hum.uva.nl
- H. van der Linden, De Genestetlaan 25, 6891 CR Rozendaal (Gld)
- J.H.A. Lokin, Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Postbus 716, 9700 AS Groningen
- H. van Loo, Fanfarestraat 59a, 6544 NT Nijmegen
- M.L.M. van der Loop, Ananasstraat 2, 2564 SP Den Haag // m.l.m.van.der.loop@jz.agro.nl
- J.P.A. Louman, Admiraal de Ruyterweg 125, 1056 EX Amsterdam
- G.E. van Maanen, Lambertuslaan 48, 6212 AV Maastricht
- Ph. Maarschalkerweerd, Château de la Driesch, 4880 Aubel, België // maarschalkerweerd@skynet.be
- J.M.M. Maeijer, Pauluslaan 17, 6564 AP Nijmegen
- M. Magits, Rijweg 80, 3020 Herent, België // Michel.Magits@vub.ac.be of mmagits@vub.ac.be
- K. Marchand, Gentbruggekouter 16, 9050 Gentbrugge, België
- B.W. Maris, Boveneind NZ 58-60, 3405 AJ Benschop
- G. Martyn, Doorniksesteenweg 82, 8580 Avelgem, België // Georges.Martyn@UGent.be
- M. Van Melkebeek, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent, België // monique.vanmelkebeek@UGent.be
- J.M. de Meij, Hogewoerd 97, 2311 HJ Leiden
- Kjell A. Modeer, Universiteit Lund, Juridiska Institutionen Juridicum, Box 1165, 22105 Lund, Zweden
- J. Monballyu, Koning Boudewijnstraat 156, 8520 Kuurne, België
- O. Moorman van Kappen, Zutphensestraatweg 70, 6955 AK Ellecom
- J.P.M. v.d. Mortel, Kasteel Kessenichstraat 3, 6043 XZ Roermond
- P.H. Mreijen, Gerrit van der Veenlaan 16, 3743 DN Baarn
- P.L. Nève, P.C. Hoofstraat 12, 6573 CE Beek bij Nijmegen // p.neve@freeler.nl
- C. van Nievelt, Burg. Ketelaarstraat 31, 2361 AA Warmond
- G.P. van Nifterik, Jacob Catskade 38 bel., 1052 CA Amsterdam // g.p.nifterik@rechten.vu.nl
- R.H.W. Nijhof, Jansbuitensingel 33-b, 6811 AE Arnhem
- A.E. van Nunen Karioen, Elandsgracht 80, 1016 TZ Amsterdam

- J. Olivier, H. van Woerdenstraat 63, 2332 PH Leiden
 J.W. Oosten, Meidoornlaan 12, 7971 BT Havelte
 M.L.G. Oosterbosch, Rode-Kruisstraat 11, B-2440 Geel, België
 R. Opsommer, Joos Grietensstraat 28, 8900 Ieper, België
 D.A.J. Overdijk, Olmenrode 11, 2317 BP Leiden
 D.O. Palstra, Abrahamsplein 9, 9284 TD Augustinusga
 V. Paquay, Vleeshouwerstraat 23, 6511 VK Nijmegen
 S.F.A. Pengel, Tapijtschelp 5, 1112 DN Diemen
 C.E. du Perron, Roelofsstraat 34, 2596 VN Den Haag // duperron@jur.uva.nl
 P.W. Pestman, Brahmslaan 20, 2253 CK Voorschoten
 P. van Peteghem, Zuring 17, 5432 BW Cuyk
 J. Pikkemaat, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen
 L.P.L. Pirenne, Senecalaan 97, 5216 CH Den Bosch
 P. du Plessis, School of Law, Edinburg University, Edinburgh EH8 9YL, Groot-Brittannië
 G. Polman, Jan Luykenstraat 39 bv, 1071 CL Amsterdam
 E.H. Pool, Joh. Verhulststraat 168 ben., 1075 HC Amsterdam
 A.G. Pos, Contre Escarpe 4, 6981 BV Doesburg
 H.A. van Ramshorst, Herengracht 567, 1017 CD Amsterdam
 G.F. van der Ree-Scholtens, Van der Weeghensingel 14, 5212 PH 's-Hertogenbosch
 J.M. Reijntjes, Bredestraat 6, 6211 HC Maastricht // Jan.Reijntjes@ou.nl
 Th.J. van Rensch, Keenkestraat 1, 6247 EJ Gronsveld
 C.H. van Rhee, Wilhelminasingel 50 E, 6221 BK Maastricht // Remco.vanRhee@metajur.unimaas.nl
 M.M.G.M. Richter, Teggert 1, 6067 HD Linne
 H. de Ridder-Symoens, Sint-Denijslaan 47, 9000 Gent, België
 C.M. Ridderikhoff, Prinses Marijkestraat 79, 1111 EJ Diemen // cmridderikhoff@hetnet.nl
 F.H.A. Rikhof, Liszthof 32, 2402 GR Alphen aan den Rijn
 C.G. Roelofsen, Evert Cornelislaan 18, 3723 LE Bilt-hoven
 N.H.M. Roos, Vakgroep Metajuridica, Universiteit Maastricht, Postbus 616, 6200 MD Maastricht
 L.W. Rosdorff, Hunzestraat 6, 4388 SN Oost-Sou-burg
 A.F. Salomons, Geerdinkhof 507, 1103 RH Amsterdam // salomons@jur.uva.nl
 T.N. Schelhaas, Nassauplein 23, 2011 PG Haarlem
 H.C.C. de Schepper, Windvleugel 7, 6581 DT Malden // H.deSchepper@let.kun.nl
 J.A. Schiltkamp, Herman Gorterstraat 24, 1077 WH Amsterdam
 P.J. Schipperus, Mereveldlaan 157, 3454 CE De Meern
 D. Schlüter, Tegalstraat 11, 7541 ZC Enschede
 B. Schooljan, Korianderhof 3, 2991 HD Barendrecht
 H.C.F. Schoordijk, Kennedylaan 8, 5051 XG Goirle
 E.J.H. Schrage, Koningin Emmalaan 57, 1191 BL Ouderkerk a.d. Amstel // schrage@jur.uva.nl
 E.J. Schreuder, Rijksweg 82, 1981 LC Velsen-Zuid
 C.F.J. Schriks, Veldesebosweg 22, 7231 DW Warnsveld
 Schweitzer, J. Catslaan 14, 1985 AE Driehuis
 W.A. Sinninghe Damsté, Noordereinde 175, 1243 JP 's-Graveland // w.sinninghe.damsté@wxs.nl
 A.J.B. Sirks, Oude Zijds Achterburgwal 205-II, 1012 DL Amsterdam // sirks@csi.com
 G. Sluyter-la Chapelle, Prinsengracht 787, 1017 JZ Amsterdam
 J.Th. de Smidt, Spaarnelaan 8, 2012 RK Haarlem // j.th.de.smidt@hetnet.nl
 P.F.Chr. Smit, Peperstraat 7, 5211 KM 's-Hertogenbosch
 M. Smit, Karel Doormanlaan 60, 3572 NG Utrecht
 J.M. Smits, Place de Bronckart 13, 4000 Luik, België
 W. Snijders, Nassau Odijkstraat 61, 2596 AS 's-Gravenhage
 H.W. van Soest, Hofdijck 28, 2341 NC Oegstgeest
 F.P.W. Soetermeer, Elzas 28, 3524 RW Utrecht
 C. Soliva, Im Lindenhof 1, 8307 Effretikon, Zwitserland
 J.H. Souren, Karolingenstraat 4, 6369 BV Simpelveld
 R.M. Sprenger, P.C. Hoofdstraat 12, 6573 CE Beek-Ubbergen
 J.E. Spruijt, Résidence 'Parcville', Gnoelaan 3, 1217 GE Hilversum
 A.G. van der Steur, Nieuwe Gracht 17, 2011 NB Haarlem
 M.A.H.P. van Stiphout, Bondgenotenlaan 68/2, 3000 Leuven, België
 B.H. Stolte, Rijksstraatweg 53, 9752 AC Haren
 C. Streefkerk, Harrelaers 4, 1852 KW Heiloo // cstreef@cs.com
 A.M.G.G. Stroom, Dokter Bakstraat 9-B, 6216 CC Maastricht
 A.V.M. Struycken, Sophiaweg 119, 6564 AB Nijmegen

- L.A.E. Suermondt, Oudorpweg 52, 3062 RD Rotterdam
- O.E. Tellegen-Couperus, Stadhouderslaan 106, 3583 JP Utrecht
- P.C.M.M. Terporten, Paulus Potterlaan 28, 3723 EZ Bithoven // Peter.C.M.M.Terporten@Inter.NL.net
- Ph.J. Thomas, P.O. Box 74852, Lynnwood Ridge 0040, Zuid-Afrika
- R. Timmer, Sophiastraat 14, 2805 HD Gouda // Timmer@fd.nl
- J. Toes, Eikstraat 33, 1623 LR Hoorn
- T. Tuinstra, Keimpemahuis 8, 7608 HV Almelo
- P.J.H. Ubachs, Brusselsestraat 38, 6211 PG Maastricht // ubachs@zonnet.nl
- R. van Uytven, Dormaalstraat 7, 3440 Zoutleeuw, België
- T.J. Veen, Heemsteedsedreef 156, 2102 KR Heemstede // veen@jur.uva.nl
- B.D. van der Velden, Leerstoelgroep rechtsgeschiedenis UvA, Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam // bvanderv@jur.uva.nl
- K. Velle, Grotesteenweg 61, 9840 De Pinte, België // karel.velle@pandora.be
- G.H.A. Venner, Kennedylaan 29, 6245 EP Eijsden
- H.L.M. Vera, Kromweistraat 2, 5066 BK Moergestel
- J.J. Verbeek, Raadhuisshof 5, 2902 HZ Capelle aan de IJssel
- M.E. Verburg, De Lairessestraat 90, 1071 PJ Amsterdam
- H.L.E. Verhagen, Albert Schweitzerlaan 100, 6525 JV Nijmegen
- C.L.Th. Verkerk, Wanningsstraat 11 hs, 1071 LA Amsterdam
- O.M.D.F. Vervaart, Herderlaan 7, 3533 BH Utrecht // otto.vervaart@hetnet.nl
- O. Vries, Keatlingwier 13, 9295 LB Westergeest // o.vries@let.rug.nl
- D.P. de Vries, Twiske 8, 9254 GB Hurdegaryp
- J.A. de Vries, Churchilllaan 166-3, 1078 BS Amsterdam // jdevries@jur.uva.nl
- J.G. de Vries Robbé, Nieuwe Uitleg 34, 2514 BR Den Haag
- M. Vrolijk, Warmondstraat 144, 1058 LA Amsterdam
- M. van de Vrugt, Sweelincklaan 23, 3723 JA Bithoven
- P.G.H. Vullings, Veldmaarschalk Montgomeryhof 1, 5981 ES Panningen
- C.J.D. Waal, Fruinlaan 6, 2313 ER Leiden // cees-waal@planet.nl
- T. Wallinga, Stresemannplaats 217, 3068 JL Rotterdam
- B.E.F.M. Wauters, Noord-Brabantlaan 13, 2300 Turnhout, België // Bart.Wauters@law.kuleuven.ac.be
- A.J. van Weel, Laurierstraat 105, 2563 JE Den Haag
- A.G. Wever, Menstraat 11, 7411 EX Deventer
- A.A. Wijffels, Faculté de Droit, Place Montesquieu 2, 1348 Louvain-la-Neuve, België
- N.G. van Wijk, E.P. van Ooijenstraat 2, 5308 KE Aalst
- S.F.L. baron van Wijnbergen, Groesbeekseweg 232, 6523 PH Nijmegen
- L.C. Winkel, Binnenkant 42, 1011 BN Amsterdam // winkel@frg.eur.nl
- J.M. van Winter, Brigittenstraat 20, 3512 KM Utrecht // J.M.vanWinter@let.uu.nl
- J.J. de Wit, Spillaan 16, 1852 BM Heiloo
- J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, 2341 TZ Oegstgeest
- J. Wöretshofer, St. Maartenslaan 16a, 6221 AX Maastricht
- J.A.C.J. van de Wouw, Mas La Teuleria, Carretera N260 (Figueres-Olot), E-17850 San Ferriol, Besalú, Spanje
- F.B.J. Wubbe, p/a Amsterdamsestraatweg 26, 3743 JT Baarn
- O.I.M. Ydema, Violaduin 8, 2318 XG Leiden
- L. Zoodsma, Veldlaan 10, 2111 VN Aerdenhout
- W.J. Zwolve, Middelweg 19-c, 2312 KG Leiden
- J. Zwart, Rooseveltlaan 37-II, 1079 AC Amsterdam

Instellingen

- Afdeling Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis Katholieke Universiteit Leuven, Tiensestraat 41, B-3000 Leuven, België
- Archiefdienst Kennemerland, Jansstraat 40, 2011 RX Haarlem
- Archiefdienst Westfriese Gemeenten, p/a Stadhuis, Nieuwe Steen 1, 1625 HV Hoorn
- Bibliotheek Arnhem, Gelderse Bibliotheek, Postbus 1168, 6801 ML Arnhem
- Bibliotheek "Hugo de Groot", Postbus 9520, 2300 RA Leiden
- Bibliotheek Landbouwwuniversiteit, afd. Agrarische Geschiedenis, Leeuwenborg, Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen
- Bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Postbus 10001, 3700 BA Zeist
- Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden, Postbus 9520, 2300 RA Leiden
- Bibliotheek Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius, Prinsstraat 9, 2000 Antwerpen, België

- Bibliotheek Universiteit Tilburg, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg
- Bibliotheek der Vrije Universiteit, De Boelelaan 1103, 1081 HV Amsterdam
- Bibliotheek der Universiteit Gent, Rozier 9, B 9000 Gent, België
- Bibliothèque de Droit, Avenue Fr. Roosevelt 50, 1050 Brussel, België
- Bodleian Law Library, Manor Road, Oxford OX 1 3UR, Groot-Brittannië
- Ferdinand Postma-Bibliotheek, Potchefstroomse Universiteit C.H.O., 2520 Potchefstroom, Zuid-Afrika
- Het Gelders Archief, Markt 1, 6811 CG Arnhem
- Gemeentearchief Amersfoort, Postbus 4000, 3800 EA Amersfoort // archiefdienst@amersfoort.nl
- Gemeentearchief Amsterdam, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam
- Gemeentearchief Arnhem, Westervoortsedijk 2, 6827 AS Arnhem
- Gemeentearchief Bergen op Zoom, Postbus 35, 4600 AA Bergen op Zoom
- Gemeentearchief Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft // gverhoeven@delft.nl
- Gemeentearchief Den Haag, Spui 70, 2511 BT Den Haag
- Gemeentearchief Goes, Wijngaardstraat 3a, 4461 DH Goes
- Gemeentearchief Gorinchem, Molenstraat 17, 4201 CV Gorinchem
- Gemeentearchief Helmond, Molenstraat 121, 5701 KB Helmond
- Gemeentearchief Kampen, Molenstraat 28, 8261 JW Kampen
- Gemeentearchief Leiden, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden
- Gemeentearchief Maastricht, Avenue Céramique 50, 6221 KV Maastricht
- Gemeentearchief Nijmegen, Postbus 9105, 6500 HG Nijmegen
- Gemeentearchief Roermond, Stadhuis, Markt 31, 6041 EM Roermond
- Gemeentearchief Roosendaal, Markt 35, 4701 PB Roosendaal // gemeentearchief@roosendaal.nl
- Gemeentearchief Rotterdam, Postbus 71, 3000 AB Rotterdam
- Gemeentearchief Schiedam, Stadserv 1, 3112 DZ Schiedam
- Gemeentearchief Venlo, Dokter Blumenkampstraat 1, 5914 PV Venlo
- Gemeentearchief Venray, Postbus 500, 5800 AM Venray
- Gemeentearchief Weert, Postbus 950, 6000 AZ Weert
- Gemeentearchief Zutphen, Spiegelstraat 15, 7201 KA Zutphen
- Groninger Archieven, Postbus 30040, 9700 RM Groningen
- Historisch Centrum Leeuwarden, Postbus 21000, 8900 JA Leeuwarden // historischcentrum@leeuwarden.nl
- Historisch Centrum Overijssel, Postbus 1510, 8001 BM Zwolle
- Hoogheemraadschap van Delfland, Postbus 3061, 2601 DB Delft
- Hoogheemraadschap van Rijnland, Postbus 156, 2300 AD Leiden
- Institut für Deutsche und Europäische Rechtsgeschichte, Germanistische und Kanonistische Abteilung, Universitätsstrasse 14-16, 48143 Münster / Westfalen, Duitsland
- Institut für Rechtsgeschichte und geschichtliche Rechtsvergleichung der Albert-Ludwigs-Universität, Platz der Alten Synagoge, 79085 Freiburg i.Br., Duitsland
- Instituto Storico Olandese, 10-12 via Omero (valle Giulia), 00197 Roma, Italië
- Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Postbus 90755, 2509 LT 's-Gravenhage
- Juridische Bibliotheek der Rijksuniversiteit Utrecht, Ganzenmarkt 32, 3512 GE Utrecht
- Koninklijk Huisarchief, Postbus 30412, 2500 GK 's-Gravenhage
- Koninklijke Bibliotheek, Postbus 570, 2501 CN Den Haag
- Ministerie van Justitie, Bibliotheek en Documentatie L 530, Postbus 20301, 2500 EH Den Haag
- Nationaal Archief, Prins Willem Alexanderhof 20, 2595 BE 's-Gravenhage
- Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, 37070 Göttingen, Duitsland
- Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv, Mauerstrasse 55, D 40476 Düsseldorf, Duitsland
- Meertens Instituut, Postbus 94264, 1090 GG Amsterdam
- Pro Excolendo Jure Patrio, Rijksstraatweg 53, 9752 AC Groningen
- Provinsjale Biblioteek fan Fryslân, Postbus 464, 8901 BG Ljouwert/Leeuwarden
- Randse Afrikaanse Universiteit, Postbus 524, Auck-

- landpark 2006, Johannesburg 2000, Zuid-Afrika
 Rechtshistorisch Seminarie Universiteit Gent, Universiteitstraat 4, 9000 Gent, België
 Regionaal Archief Alkmaar, Postbus 9232, 1800 GE Alkmaar
 Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Postbus 90155, 5000 LH Tilburg
 Rijksarchief in Drenthe, Postbus 595, 9400 AN Assen
 Rijksarchief in Friesland/Ryksargyf yn Fryslân, Postbus 2637, 8901 AC Ljouwert/Leeuwarden
 Rijksarchief in Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
 Rijksarchief in Noord-Brabant, De Citadel, Zuid Willemsvaart 2, 5211 NW 's-Hertogenbosch
 Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem
 Seminarie voor de geschiedenis van het privaatrecht, College de Valk, Tiensestraat 41, 3000 Leuven, België
 Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, 10772 Berlijn, Duitsland
 Stadsarchief Breda, Postbus 90156, 4800 RH Breda
 Stadsarchief Heerlen, Postbus 1, 6400 AA Heerlen // stadsarchief@heerlen.nl
 Stadsarchief Sittard, Postbus 18, 6130 AA Sittard
 Stadsbibliotheek Maastricht, Postbus 1290, 6201 BG Maastricht
 Stichting ter Bevordering der Notariële Wetenschap, Van Eeghenstraat 222, 1071 GM Amsterdam
 Streekarchief Bommelerwaard, Van Heemstraweg West 11 A, 5301 PA Zaltbommel // info@streekarchiefbommelerwaard.nl
 Streekarchief Regio Eindhoven, Postbus 191, 5600 AD Eindhoven
 Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek, Postbus 9900, 1201 GM Hilversum
 Streekarchief Waterland, Postbus 188, 1440 AD Purmerend
 Streekarchiefdienst Hollands Midden, Groeneweg 30, 2801 ZC Gouda
 Streekarchivariaat Regio Achterhoek, Louise de Colignystraat 11A, 7001 GD Doetinchem
 Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg, Postbus 100, 6980 AC Doesburg
 Streekarchivariaat Land van Heusden en Altena, Postbus 79, 5256 ZH Heusden
 Streekarchivariaat Oosterhout, Postbus 10150, 4900 GB Oosterhout
 Streekarchivariaat Peelland, Markt 1, 5751 BE Deurne
 Streekarchivariaat Tiel, Buren en Culemborg, Postbus 169, 4000 AD Tiel
 Suider-Afrikaanse Vereniging van Regshistorici, Regsfakulteit UNISA, Postbus 392, Pretoria 0001 Zuid Afrika
 Unisa Library, Postbus 392, Pretoria 0003, Zuid-Afrika
 Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, August-Bebel-Strasse 13/50, 4010 Halle (Saale) Duitsland
 Universitätsbibliothek Münster, Bispinghof 24/25, D 4400, Münster i. Westfalen, Duitsland
 Universiteit Amsterdam, Postbus 19185, 1000 GD Amsterdam
 Universiteit Maastricht, Postbus 616, 6200 MD Maastricht
 Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Postbus 19185, 1000 GD Amsterdam
 Universiteitsbibliotheek Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 559, 9700 AN Groningen
 Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit, Burg. Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam
 Universitätsbibliothek, Werthmannplatz 2, 7800 Freiburg im Breisgau, Duitsland
 Universiteitsbibliotheek Kulak, Universitaire Campus, 8500 Kortrijk, België
 University of Cape Town, Rondebosch, J.W. Jagger Library, Kaapstad 7700, Zuid-Afrika
 University of the Witwatersrand, Wartenweiler Library, Private Bag 31550, Braamfontein 2017, Zuid-Afrika
 Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht
 Waterschap der Groote Waard, Postbus 7010, 3286 ZG Klaaswaal
 Zeeuws Archief, Postbus 70, 4330 AB Middelburg
 Zeeuwse Bibliotheek, Kousteensedijk 7, 4331 JE Middelburg
- Boekhandels**
 Dawson Subscription, Rue de la Prairie, Villebon sur Yvette, 91871 Palaiseau Cedex, Frankrijk
 Gysbers & van Loon, Postbus 1080, 6801 BB Arnhem
 A. Houtschild Internationale Boekhandel (2 abonnementen), Postbus 1079, 2280 CB Rijswijk
 Story Scientia (2 abonnementen), P. Van Duyseplein 8, B-9000 Gent, België
 Swets Blackwell (9 abonnementen), Postbus 845, 2160 SZ Lisse

Errata

Im Beitrag von Prof. Knütel, 'Jop Spruit zur Zwischenstation', *Pro Memorie* 4.1 (2002) gibt es zwei störende Druckfehler:

Seite 196, linke Kolumne, 11. Zeile von oben: statt *Sprache* muß es heißen *Sache*

Seite 197, linke Kolumne, 16. Zeile von oben: statt *geführt* muß es heißen *angeführt*

Ook in het artikel van Theo Veen over Elias Wigeri in *Pro Memorie* 4.1 (2002) is het een en ander mis gegaan: Op p. 88 moet in het bijschrift bij het portret van Wigeri het jaartal 1790 vervangen worden door 1791

Op p. 105 is twee keer achter &tra toegevoegd: = *etcetera*; dit =*etcetera* is een verklarende toevoeging, niet afkomstig van Wigeri maar van Veen, en die explicatie had derhalve tussen [] moeten staan; lees dus: [= *etcetera*]

Op p. 107 is op de afbeelding van de titelpagina van Wigeri's rectorale oratie het onderste gedeelte, met het impressum, weggevallen. Die titelpagina wordt daarom hier nogmaals afgedrukt, nu volledig.

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Prof. T.W. Bennett BA LLB PhD (1949) is hoogleraar in de afdeling publiekrecht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Kaapstad, Zuid-Afrika. E-mail: bennet@law.uct.ac.za

Mr. A.G. Bosch (1933) studeerde rechten te Leiden. De evolutie van het recht en van de rechterlijke organisatie hebben altijd zijn belangstelling zijn belangstelling gehad. Die interesse leidde tot zijn proefschrift *Het ontstaan van het Wetboek van Strafrecht* (Leiden, 1965) en tot het lidmaatschap van de Staatscommissie herziening rechterlijke organisatie (1976-1985), waarvan hij de eerste jaren tevens secretaris was. Hij was tot 1995 lid van het Openbaar Ministerie, het laatst als hoofdofficier van justitie te Leeuwarden. Recente publicatie: *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden* (Ars Aequi Cahiers Strafrecht, deel 11, 3e druk, Nijmegen 2003). Adres: Grote Kerkstraat 63, 8911 EB Leeuwarden.

Dr. P. Brood (1952) was rijksarchivaris in respectievelijk Drenthe en Groningen en is thans verbonden aan het Nationaal Archief in Den Haag. E-mail: paulbrood@nationaalarchief.nl

Prof.jhr.dr. G.C.E. van Dievoet (1924) is emeritus-hoogleraar rechtsgeschiedenis en burgerlijke rechtsvordering aan de K.U. Leuven. Hij is sinds 1967 voorzitter van de Commissie belast met de voorbereiding van de Nederlandse tekst van de Belgische wetboeken en wetten. Adres: Prinses Lydialaan 36, B-3001 Heverlee (Leuven).

Prof.dr. P. Gerbenzon (1920) is emeritus-hoogleraar Oudfries recht, oud-canoniek recht en uitwendige rechtsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Adres: Kerklaan 56, 9751 NP Haren (Gr.).

Prof. mr. J. Hallebeek (1954) is hoogleraar Europese rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam, hoogleraar 'Oude katholieke kerkstructuren' aan de Universiteit Utrecht en rechter-plaatsvervanger in de rechtbank Utrecht. E-mail: J.J.Hallebeek@rechten.vu.nl

Prof.dr. D. Heirbaut (1966) doceert rechtsgeschiedenis aan de universiteit Gent. E-mail: Dirk.Heirbaut@UGent.be

Dr. B.S. Hempenius-van Dijk (1947) is universitair docent rechtsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: b.s.hempenius-van.dijk@rechten.rug.nl

Dr. R.M.P.G. Niessen-Cobben (1962) studeerde rechten te Nijmegen en is thans universitair hoofd-docent bij de capaciteitsgroep Belastingrecht van de Universiteit Maastricht en rechter-plaatsvervanger in de rechtbank te Maastricht. E-mail: roseryn.niessen@belastr.unimaas.nl

Prof.mr. C.H. van Rhee (1968) is hoogleraar Europese rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Maastricht. E-mail: remco.vanrhee@metajur.unimaas.nl

Prof.dr. T.J. Veen (1943) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. E-mail: veen@jur.uva.nl

Kopij-aanwijzingen

De bijdragen zijn bij voorkeur gesteld in de spelling van 1995.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaankondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ... (1306-1531)* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Illustraties worden op prijs gesteld. Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto’s aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD Pro Memorie 5 (2003), aflevering 1

Redactioneel	Sjoerd Faber	1
Artikelen		
Theo Veen en Dirk Heirbaut	Rechtshistorici uit de Lage Landen (5): interview met R. Feenstra	3
Tom Bennett and Jan Hallebeek	<i>Ex fontibus hauriant</i> : interview with M.L. Hewett	39
P. Gerbenzon, B.S. Hempenius- van Dijk en P. Brood	Receptie van Romeins recht in Drenthe?	50
C.H. van Rhee	Pogingen tot codificatie van het burgerlijk procesrecht in de Lage Landen bij de Zee. Naar een 'oudvaderlandse' procedure in de traditie van het <i>ius commune</i> ? (1)	66
Guido C.E. van Dievoet	Het Nederlands als wetstaal in België in de negentiende en de twintigste eeuw	96
R.M.P.G. Niessen-Cobben	Rechtsbescherming tegen de overheid en het eigen karakter van het fiscaal procesrecht	119
A.G. Bosch	Twee eeuwen kantonrechtspraak, 1811-2002, in het bijzonder in Friesland	134
Theo Veen	De kwestie Mijer, de motie Keuchenius, de ontbinding van de Tweede Kamer en het ministerschap als springplank. Enkele aantekeningen over en naar aanleiding van een parlementaire cause célèbre	158
Varia		
	C.M. Cappon, Heeft de rechtsgeschiedenis nog toekomst?	177
	Theo Veen, <i>Observationes tumultuariae novissimae</i> : 28. Amsterdamse prijsvragen	181
Necrologie		
	Georges Martyn, In memoriam Constant Matheeussen (1944-2002)	187
	A.J.B. Sirks, In memoriam Nikolaas Egbert Algra (1927-2002)	189
Recensies en aankondigingen		
<i>Summa eloquentia</i> . Essays in honour of Margaret Hewett (Fundamina, Editio specialis) (Theo Veen) 191; F. Brandsma, Gemeen recht in Groningen. Enige opmerkingen over de matiging van bedongen boetes door de rechter (E.C. Coppens) 191; M.-C. Le Bailly, Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw (Georges Martyn) 193; J. Drost (ed.), Gelderse Landdagsrecessen. Handelingen en resoluties van de Staten van Gelre en Zutphen 1711-1760 (O. Moorman van Kappen) 197; B. Wauters, De controverse rond de jurisdictie van de nuntius: Het placet op de geloofsbrieven van Spinelli, Valenti-Gonzaga, Tempi en Crivelli, 1725-1749 (Jan Hallebeek) 200; Govaert C.J.J. van den Bergh, Die holländische elegante Schule. Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800 (Theo Veen) 202; C.P. Aubel, Rechtbank Nijmegen, 1811-1877. Uit de geschiedenis van de rechtbank te Nijmegen vanaf 1811 tot haar opheffing in 1877 (Frank Keverling Buisman) 205.		
Stichting OVR		
	Verslag van het bestuur van OVR over het tijdvak 1 juli 2000 t/m 31 december 2002	207
	Afscheidswoord van Prof. Moorman van Kappen bij zijn defungeren als bestuurslid van de Stichting OVR.	210
	Herziene Statuten Stichting OVR	213
	Lijst van contribuanten van de Stichting OVR op 1 februari 2003	216
Errata		
		223
Over de auteurs van de artikelen		
		224

